

แนวคิดเรื่องปัญญาในอรรถกถาชาดก

นายสหัสโรจน์ กิตติมหาเจริญ

สถาบันวิทยบริการ

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวรรณคดีเปรียบเทียบ ภาควิชาวรรณคดีเปรียบเทียบ

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ปีการศึกษา 2545

ISBN 974-17-9782-6

ลิขสิทธิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

THE THEME OF WISDOM IN *ATTHAKATHA JĀTAKA*

Mr.saharot Kittimahacharoen

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for the Degree of Master of Arts in Comparative Literature

Department of Comparative Literature

Faculty of Arts

Chulalongkorn University

Academic Year 2002

ISBN 974-17-9782-6

หัวข้อวิทยานิพนธ์ แนวคิดเรื่องปัญญาในอรรถกถาชาดก
โดย นายสหัสโรจน์ กิตติมหาเจริญ
อาจารย์ที่ปรึกษา ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ตริศศิลป์ บุญขจร
อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม ศาสตราจารย์ ดร. นิยะดา เหล่าสุนทร

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัยฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่ง
ของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาามหาบัณฑิต

.....คณบดีคณะอักษรศาสตร์
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ม.ร.ว.กัลยา ติงศภัทย์)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

..... ประธานคณะกรรมการ
(รองศาสตราจารย์ ดร. อนงค์นาฏ เกกิงวิทย์)

..... อาจารย์ที่ปรึกษา
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ตริศศิลป์ บุญขจร)

..... อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม
(ศาสตราจารย์ ดร. นิยะดา เหล่าสุนทร)

..... กรรมการ
(อาจารย์ ดร. วรุณี อุดมศิลป์)

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สหะโรจน์ กิตติมหาเจริญ : แนวคิดเรื่องปัญญาในอรรถกถาชาดก (THE THEME OF WISDOM IN ATTHAKATHA JĀṬAKA) อ.ที่ปรึกษา : ผศ.ดร. ตรัสศิลป์ บุญขจร, อ.ที่ปรึกษาร่วม : ศ.ดร. นิยะดา เหล่าสุนทร, 373 หน้า. ISBN 974-17-9782-6

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้มีวัตถุประสงค์ที่จะศึกษาแนวคิดเรื่องปัญญาในอรรถกถาชาดก และเพื่อวิเคราะห์ปัญญาในฐานะที่เป็นคำสอนในอรรถกถาชาดก

ผลการวิจัยพบว่าชาดกคือนิทานสอนธรรมะพื้นฐานแก่พุทธบริษัท การนำเสนอปัญญาในอรรถกถาชาดกจึงเป็นปัญญาระดับพื้นฐานสอดคล้องกับตัวบทเช่นเดียวกัน เมื่อวิเคราะห์ปัญญาทางพระพุทธศาสนาพบว่าปัญญาคือความรู้ที่ประกอบด้วยกรคิดอย่างถูกต้องหรือโยนิโสมนสิการ การมีปัญญาที่ถูกต้องจะทำให้รู้จักใช้ปัญญาแก้ปัญหาและเตือนสติ ด้านบ่อเกิดของปัญญา พบว่าปัญญาเริ่มต้นมาจากขั้น 5 พัฒนามาสู่กระบวนการคิด การฟัง การกระทำจนเกิดความรู้ที่ชัดเจน ด้านคุณค่าของปัญญา พบว่าการใช้ปัญญาในทางที่ถูกต้องทำให้การดำเนินชีวิตเป็นสุข แต่ถ้าไม่มีปัญญาหรือใช้ปัญญาในทางที่ไม่ถูกต้องจะทำให้มีมิจฉาทิฎฐิ เกิดอวิชชา

ด้านการนำเสนอคำสอนเรื่องปัญญาในอรรถกถาชาดก อรรถกถาชาดกสะท้อนปัญญา 3 ลักษณะคือปัญญาในฐานะหลักในการดำเนินชีวิต ศิล สมาธิ ปัญญาและพระโพธิสัตว์ผู้มีปัญญาบารมี ทั้งนี้อรรถกถาชาดกให้ความสำคัญกับปัญญาในฐานะหลักในการดำเนินชีวิต เพราะเป็นปัญญาในระดับพื้นฐานมีความจำเป็นต่อการดำเนินชีวิตของพุทธบริษัท ด้านศิลป สมาธิ ปัญญา อรรถกถาชาดกไม่ได้นำเสนอศิลป สมาธิ ปัญญาอย่างลุ่มลึก กล่าวถึงเพียงการมีความสุขจริตทางกาย วาจา ใจ ย่อมทำให้เกิดความสงบและมีปัญญา ด้านการนำเสนอพระโพธิสัตว์ผู้มีปัญญาบารมี พบว่าพระโพธิสัตว์มุ่งบำเพ็ญปัญญาเพื่อช่วยเหลือผู้อื่นเตือนสติ แก้ไขปัญหา สอดคล้องกับลักษณะของพระโพธิสัตว์ในพุทธภูมินี้คือปัญญาธิกโพธิสัตว์

ลักษณะเด่นของการนำเสนอปัญญาในอรรถกถาชาดกคือ การนำกลวิธีการทดสอบปัญญาเข้ามาดำเนินเรื่อง กลวิธีนี้ได้แก่การตั้งปริศนา การเล่านิทาน กลวิธีการทดสอบปัญญาเหล่านั้นนอกจากจะทดสอบปัญญาผู้กรณหรือฝ่ายตรงข้ามแล้ว ยังมีลักษณะของการนำหลักธรรมมาแสดงเปรียบเทียบในรูปแบบปริศนานิทาน เพื่อให้พุทธบริษัทเข้าใจหลักธรรมได้ดียิ่งขึ้น ดังนั้นจึงกล่าวสรุปได้ว่าอรรถกถาชาดกนอกจากจะเป็นนิทานที่ให้ความสนุกสนานเพลิดเพลินแล้ว ยังแฝงสาระของคำสอนทางพระพุทธศาสนาไว้ได้อย่างกลมกลืนและแยบคาย คำสอนประการหนึ่งคือการสอนให้พุทธบริษัทรู้จักดำเนินชีวิตและดำรงชีวิตอยู่ได้ด้วยปัญญาอันเป็นหัวใจของคำสอนที่สำคัญทางพระพุทธศาสนา

ภาควิชา	วรรณคดีเปรียบเทียบ	ลายมือชื่อนิสิต.....
สาขาวิชา	วรรณคดีเปรียบเทียบ	ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษา.....
ปีการศึกษา	2545	ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษาร่วม.....

##4380188922 : MAJOR COMPARATIVE LITERATURE

KEY WORD : WISDOM / ATTHAKATHA JĀTAKA / JĀTAKA

SAHAROT KITTIMAHACHAROEN : THE THEME OF WISDOM IN *ATTHAKATHA JĀTAKA*.

THESIS ADVISOR : ASST. PROF. TRISILPA BOONKHACHORN, Ph.D., THESIS CO-ADVISOR :
PROF. NIYADA LAUSUNTHORN, Ph.D., 373 pp. ISBN 974-17-9782-6

This objective of this thesis is to study the theme of wisdom in the *Atthakatha Jātaka*, in order to analyze wisdom as a subject for teaching.

The research shows that Jātaka are tales which have the purpose of teaching the basic Dhamma to Buddhist lay people. Therefore, the wisdom presented in them is of the basic kind. As the analyses that follow will make clear, wisdom in Buddhism is the knowledge which results from proper attention or Yonisomanasikara. Having the right wisdom will make us know how to solve problems and warn ourselves. Concerning the source of wisdom, it is found that wisdom originates in the Five Aggregates and develops into the process of thinking, listening and doing that leads to clear knowledge. In terms of the value of wisdom, the proper use of wisdom will bring about happy living whereas lack of wisdom will breed the wrong view or Micchaditthi and lead to ignorance.

In the *Atthakatha Jātaka*, wisdom as a subject for teaching is presented in three kind : wisdom as an essential principle for living; wisdom resulting from moral conduct; and the wisdom of the Bodhisatta who has Pannaparami. The analysis reveals that the Jātaka give much importance to the wisdom as an essential principle for living because it is the basic kind of wisdom necessary for the living of Buddhist lay people. The Jātaka do not present the wisdom that results from moral conduct in much detail; they only show that good conduct in action, in words and in thoughts will lead to peace and wisdom. With regard to the third kind of wisdom, it is found that the Bodhisatta in these Jātaka intends to cultivate wisdom in order to help and give warnings to other people. This aspect is also found in the Bodhisatta in this Buddhist land, which is called the Bodhisatta with great wisdom

The main characteristic of the presentation of wisdom in the *Atthakatha Jātaka* is the motif of wisdom testing. This motif appears in various forms: asking question, telling riddle tales, posing Dhamma questions, and telling Dhamma tales. All of these exist in the stories not only as means of testing the wisdom of the characters who are tested, but also as narrative strategies for making Dhamma more accessible to lay people. It can be concluded that the *Atthakatha Jātaka* are tales which not only give pleasure to the audience but also harmoniously and cleverly insert the substance of the Buddha's teachings. One of the teachings of the Buddha is the instruction for the Buddhist lay people to know the right way of living and to lead their life with wisdom, which is the essence of Buddhist teachings.

Department	Comparative Literature	Student's signature.....
Field of Study	Comparative Literature	Advisor's signature.....
Academic year	2002	Co-advisor's signature.....

กิตติกรรมประกาศ

การวิจัยครั้งนี้ได้สำเร็จลงอย่างงดงาม ด้วยเพราะคำชี้แนะต่าง ๆ ตลอดจนคำปรึกษาและที่สำคัญที่สุดคือกำลังใจที่ผู้วิจัยได้รับจากผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ตรีศิลป์ บุญขจร อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ ผู้วิจัยรู้สึกซาบซึ้งเป็นอย่างยิ่งจึงขอกราบขอบพระคุณมาในโอกาสนี้ อีกท่านหนึ่งที่ผู้วิจัยรู้สึกซาบซึ้งในพระคุณเป็นอย่างยิ่งก็คือศาสตราจารย์ ดร.นิยะดา เหล่าสุนทร อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ร่วม ซึ่งได้ให้ข้อแนะนำที่เป็นประโยชน์ต่อการวิจัย ทั้งยังให้กำลังใจและคอยสอบถามความก้าวหน้าของวิทยานิพนธ์อย่างสม่ำเสมอ ข้อมูลและหนังสือที่สำคัญและหายากหลายเล่มแล้วแต่ได้รับความกรุณาจากอาจารย์ได้ให้ศิษย์หยิบยืม

นอกจากนี้ผู้วิจัยยังตระหนักถึงในพระคุณของรองศาสตราจารย์ ดร.อนงค์นาฏ เกิกวิทย์ ประธานคณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ รวมทั้งอาจารย์ ดร.วรุณี อุดมศิลป์ กรรมการสอบวิทยานิพนธ์ ที่ได้กรุณาสละเวลาให้คำแนะนำและตรวจแก้วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น และขอกราบขอบพระคุณอาจารย์ถนอม นวล หิรัญเทพที่ได้กรุณาสละเวลาตรวจแก้บทคัดย่อภาษาอังกฤษให้สมบูรณ์

ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณในความเมตตาของรองศาสตราจารย์ ดร.ประเทือง ทินรัตน์ที่ได้ตอบคำถามและให้ความรู้อันเอื้อต่อการวิจัยแก่ศิษย์อย่างยิ่ง นอกจากนี้กำลังใจ ข้อคิดเห็นที่ดี ๆ ที่ผู้วิจัยได้รับจากรองศาสตราจารย์ยุพร แสงทักษิณ รองศาสตราจารย์อิรวดี ไตลังคะ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.เสาวณิต วิงวอน ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ญาติ (อรุณเวช) อารัมภีร์ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ภาสินี ศรีหิรัญ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ม.ร.ว.ก่องกาญจน์ ตะเวทีกุล ผู้ช่วยศาสตราจารย์วารี ตันฑุลากร อาจารย์ภาววรรณ หมอกยา อาจารย์ประจักษ์รัตน์ ตั้งกิตติภรณ์ อาจารย์วัชรภรณ์ อาจารย์หาญ อาจารย์อรไท ผลดี และอาจารย์ศิริพร ศรีวรกานต์ ยังความซาบซึ้งและเป็นแรงผลักดันให้ผู้วิจัยมีความมุ่งมั่นในการวิจัยจนสำเร็จลงอย่างงดงาม

อนึ่ง ผู้วิจัยยังได้รับทุนสนับสนุนการวิจัยจากเงินทุนราชกรีฑาสโมสรและเงินทุนอุดหนุนการวิจัยจากบัณฑิตวิทยาลัย รวมทั้งเงินทุนอุดหนุนการศึกษาจากคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยที่มีส่วนทำให้วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงอย่างงดงาม

ผู้วิจัยขอขอบคุณเจ้าหน้าที่หอสมุดดำรงราชานุภาพ เจ้าหน้าที่หอสมุดแห่งชาติ เจ้าหน้าที่ศูนย์สารนิเทศ มนุษยศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เจ้าหน้าที่แผนกหนังสือหายากและหนังสือในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยที่ได้ช่วยเหลือตลอดจนค้นคว้าหนังสือที่หายากหลายเล่มให้ผู้วิจัยได้คัด ถ่ายสำเนาเพื่อเป็นข้อมูลในการวิจัย ท้ายที่สุดนี้ต้องขอขอบคุณคุณสุนิสา ศรีเจริญที่ได้ให้ความช่วยเหลือในด้านต่าง ๆ คุณศิริลักษณ์ คล้อยแสงเงินที่ได้ร่วมแลกเปลี่ยนความคิดเห็นและคอยให้กำลังใจอยู่เสมอ อาจารย์ศศิธร เหลืองจินดาและคุณวาสนา นิมนวล กัลยาณมิตรผู้ร่วมคิด ร่วมสนทนามาโดยตลอดระยะเวลาที่ศึกษาระดับมหาบัณฑิตด้วยกัน รวมทั้งพี่น้องและเพื่อนวรรณคดีไทยที่มีมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์และวรรณคดีเปรียบเทียบที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ที่ถามถึงความก้าวหน้าของวิทยานิพนธ์อย่างห่วงใยมาโดยตลอด เหนืออื่นใดพี่น้องและหลานของผู้วิจัยเองที่เป็น “หลักใจ” และ “หลักปัญญา” ให้แก่ผู้วิจัย ตราบจนวิทยานิพนธ์นี้สำเร็จลงอย่างสมบูรณ์

ขอมอบวิทยานิพนธ์ฉบับนี้แด่พ่อและแม่ที่มีได้อยู่เห็นความสำเร็จ ความก้าวหน้าของลูกในขณะนี้

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญ.....	ช
บทที่ 1 บทนำ	
1.1 ความเป็นมาของปัญหา.....	1
1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย.....	5
1.3 สมมติฐานของการวิจัย.....	6
1.4 ขอบเขตของการวิจัย.....	6
1.5 วิธีดำเนินการวิจัย.....	6
1.6 ข้อตกลงเบื้องต้น.....	6
1.7 ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย.....	6
บทที่ 2 ปัญญาตามคติพระพุทธศาสนา : ความหมาย บ่อเกิด คุณค่า.....	7
2.1 ความหมายของปัญญา.....	7
2.1.1 สัมมาปัญญา.....	9
2.1.2 มิจฉาปัญญา.....	10
2.2 บ่อเกิดของปัญญา.....	10
2.2.1 แนวคิดเรื่องขั้นที่ 5 : การรู้จักชีวิต.....	11
2.2.2 ภูมิหลังและการเกิดของปัญญา.....	13
2.2.2.1 ภูมิหลังของปัญญา.....	13
2.2.2.2 การเกิดของปัญญา.....	14
ก. จินตมยปัญญา.....	14
ข. สุตมยปัญญา.....	15
ค. ภาวนามยปัญญา.....	16

2.3	คุณค่าของปัญญาและโทษของการไม่มีปัญญา.....	20
2.3.1	คุณค่าของการมีปัญญา.....	20
2.3.1.1	ในฐานะเป็นหลักในการดำเนินชีวิต.....	20
	ก. คุณค่าของปัญญาในการพิจารณาหลักการดำเนินชีวิต.....	21
	ข. คุณค่าของปัญญาในการดำรงชีวิตประจำวัน.....	21
2.3.1.2	ในฐานะการใช้ปัญญาเพื่อแก้ไขปัญหา.....	22
	ก. อุปสรรคและปัญหา.....	22
	ข. ความทุกข์.....	24
2.3.1.3	ในฐานะโลกทัศน์และชีวทัศน์ของฆราวาสและบรรพชิต.....	25
	ก. คุณค่าของปัญญาในโลกทัศน์และชีวทัศน์ของฆราวาส.....	26
	ข. คุณค่าของปัญญาในโลกทัศน์และชีวทัศน์ของบรรพชิต.....	27
2.3.2	ลักษณะของผู้ไม่มีปัญญาและโทษของการไม่มีปัญญา.....	28
2.3.2.1	ลักษณะของผู้ไม่มีปัญญา.....	28
2.3.2.2	โทษของการไม่มีปัญญา.....	29
บทที่ 3	อรรถกถาชาดกที่นำเสนอแนวคิดเรื่องปัญญา.....	32
3.1	ลักษณะและองค์ประกอบของอรรถกถาชาดก.....	32
3.2	อรรถกถาชาดกที่นำเสนอแนวคิดเรื่องปัญญา.....	40
3.2.1	อรรถกถาชาดกที่นำเสนอแนวคิดเรื่องปัญญาโดยตรง.....	41
	ก. กล่าวไว้ในจุดประสงค์การเล่าเรื่องหรือปัจจุบันวัตถุ.....	41
	ข. การแสดงลักษณะผู้มีปัญญาและไม่มีปัญญา.....	42
	ค. รูปแบบของการทดสอบปัญญา.....	43
3.2.1.1	อรรถกถาชาดกที่กล่าวถึงปัญญาทั่วไป.....	44
3.2.1.2	อรรถกถาชาดกที่กล่าวถึงปัญญาบารมี.....	49
3.2.1.3	อรรถกถาชาดกที่กล่าวถึงปัญญาทั่วไปและปัญญาบารมี.....	56
3.2.2	อรรถกถาชาดกที่นำเสนอแนวคิดเรื่องปัญญาโดยอ้อม.....	69
	3.2.2.1 อรรถกถาชาดกที่กล่าวถึงปัญญาทั่วไป.....	70
	3.2.2.2 อรรถกถาชาดกที่กล่าวถึงปัญญาบารมี.....	77
	3.2.2.3 อรรถกถาชาดกที่กล่าวถึงปัญญาทั่วไปและปัญญาบารมี.....	84

3.2.3 อรรถกถาชาดกที่ไม่ได้นำเสนอปัญหาแต่มีการกล่าวถึงการใช้ปัญหา แทรกไว้.....	96
บทที่ 4 แนวคิดเรื่องปัญหาและกลวิธีการทดสอบปัญหาในอรรถกถาชาดก.....	103
4.1 ประเภทของแนวคิดเรื่องปัญหาในอรรถกถาชาดก.....	103
4.1.1 ปัญหาในฐานะหลักในการดำเนินชีวิต.....	103
4.1.1.1 ความหมายของปัญหาในฐานะหลักในการดำเนินชีวิต.....	104
4.1.1.2 “ปัญหา” ในฐานะหลักในการดำเนินชีวิตในอรรถกถาชาดก.....	104
4.1.1.2.1 สติ.....	104
ก. การมีสติ.....	105
ข. การแก้ปัญหาและไขปริศนา.....	109
ค. การไม่มีสติ.....	114
(1) โทษของการไม่มีสติ.....	114
(2) การไม่มีสติแล้วกลับมีสติ.....	122
4.1.1.2.2 อูบาย.....	128
ก. สัมมาปัญญา.....	129
ข. มิจฉาปัญญา.....	132
ค. ความฉลาดแกมโกง.....	135
4.1.1.2.3 คติ.....	142
4.1.1.2.4 การคบบัณฑิต.....	145
4.1.1.2.5 การไม่คบคนพาล.....	149
4.1.1.2.6 ความรู้.....	152
4.1.1.2.7 โทษของการไม่มีปัญญา.....	154
ก. โทษของการไม่มีปัญญา : กระจกเงาของผู้โง่เขลา.....	155
(1) การไม่รู้จักประมาณตน.....	156
(2) การฟังที่ไม่ไตร่ตรอง.....	158
(3) การคิดที่เป็นโทษ.....	160
(4) การพูดโดยปราศจากการพิจารณา.....	163

สารบัญ (ต่อ)

ฎ

หน้า

(5) ความประมาท.....	165
(6) การไม่รู้จักหน้าที่และความรับผิดชอบ.....	166
(7) การไม่รู้จักกาล.....	167
(8) การยกย่องอัสติบุรุษ.....	169
ข.โทษของการไม่มีปัญญา : โลกของผู้ที่ลุ่มหลงในตัณหา170	
(1) รูป.....	170
(2) รส.....	172
4.1.2 คีล สมาธิ ปัญญา.....	173
4.1.2.1 ความหมายของคีล สมาธิ ปัญญา.....	174
4.1.2.2 คีล สมาธิ ปัญญาที่ปรากฏในอรรถกถาชาดก.....	175
4.1.3 พระโพธิสัตว์ในฐานะผู้มีปัญญาบารมี.....	181
4.1.3.1 ความหมายของคำว่าพระโพธิสัตว์.....	182
4.1.3.2 ภูมิหลังของพระโพธิสัตว์.....	185
ก. พาหิรนิทาน (จิตตปนิธานกถา).....	185
ข. มหานิทาน (อัปภันตรนิทานกถา).....	186
4.1.3.3 พระโพธิสัตว์ในฐานะผู้มีปัญญาบารมีในอรรถกถาชาดก.....	193
4.1.3.3.1 สติ.....	194
ก. การเตือนสติตนเอง.....	195
ข. การเตือนสติผู้อื่น.....	202
(1) การเตือนสติผู้อื่นให้มีสติ.....	204
(2) การเตือนสติผู้อื่นให้ตระหนักถึงคุณและโทษ.....	208
ค. การรู้เท่าทัน.....	213
4.1.3.3.2 อูบาย.....	216
ก. การทำอูบายเพื่อกล่าวสอน.....	216
ข. การทำอูบายเพื่อทดสอบหรือช่วยเหลือตนเอง	
และผู้อื่น.....	220
(1) การทำอูบายเพื่อช่วยเหลือตนเองหรือผู้อื่น.....	220
(2) การทำอูบายเพื่อทดสอบปัญญา.....	223
4.1.3.3.3 การแก้ปัญหา.....	224

สารบัญ (ต่อ)

ฎ

หน้า

4.1.3.3.4 การไขปริศนา.....	229
ก. การไขปริศนาทางโลก.....	229
ข. การไขปริศนาทางธรรม.....	231
4.1.3.3.5 การใช้ปัญญาช่วยเหลือให้พ้นภัย.....	232
4.1.3.3.6 ความรู้.....	235
ก. ความรู้ทางโลก.....	236
ข. ความรู้ทางธรรม.....	239
4.2 กลวิธีการทดสอบ “ปัญญา” ในอรรถกถาชาดก.....	245
4.2.1 การตั้งปริศนา.....	245
4.2.1.1 การตั้งปริศนาทางโลก.....	246
4.2.1.2 การตั้งปริศนาทางธรรม.....	266
ก. การตั้งปริศนาธรรมเป็นข้อ.....	267
ข. การตั้งปริศนาธรรมเป็นเรื่อง.....	275
4.2.2 การเล่านิทาน.....	283
4.2.2.1 การเล่านิทานปริศนา.....	284
ก. การเล่านิทานเรื่อง.....	287
ข. การเล่านิทานชุด.....	289
4.2.2.2 การเล่านิทานธรรม.....	294
บทที่ 5 บทสรุป.....	299
รายการอ้างอิง.....	303
บรรณานุกรม.....	309
ภาคผนวก.....	311
ภาคผนวก ก. ตารางแสดงอรรถกถาชาดกที่นำเสนอแนวคิดเรื่องปัญญา.....	312
ภาคผนวก ข. สารสังเขปและข้อสังเกตของอรรถกถาชาดกที่ไม่ได้นำเสนอปัญญาแต่กล่าวถึงการใช้ปัญญาแทรกไว้.....	333
ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์.....	373

สารบัญตาราง

ตาราง	หน้า
ตารางแสดงจำนวนอรรถกถาชาดกที่นำเสนอแนวคิดเรื่องปัญญาโดยตรง.....	
ตารางที่ 1 อรรถกถาชาดกที่กล่าวถึงปัญญาทั่วไป.....	45
ตารางที่ 2 อรรถกถาชาดกที่กล่าวถึงปัญญาบารมี.....	49
ตารางที่ 3 อรรถกถาชาดกที่กล่าวถึงปัญญาทั่วไปและปัญญาบารมี.....	56
ตารางแสดงจำนวนอรรถกถาชาดกที่นำเสนอแนวคิดเรื่องปัญญาโดยอ้อม.....	
ตารางที่ 1 อรรถกถาชาดกที่กล่าวถึงปัญญาทั่วไป.....	71
ตารางที่ 2 อรรถกถาชาดกที่กล่าวถึงปัญญาบารมี.....	77
ตารางที่ 3 อรรถกถาชาดกที่กล่าวถึงปัญญาทั่วไปและปัญญาบารมี.....	85
ตารางแสดงอรรถกถาชาดกที่ไม่ได้นำเสนอปัญญาแต่มีการกล่าวถึงการใช้ปัญญาแทรกไว้.....	97
ตารางแสดงการเสวยพระชาติของพระโพธิสัตว์.....	189
ตารางแสดงปริศนาทางโลก.....	247
ตารางแสดงปริศนาบุรพกรรม 10 ข้อ.....	248
ตารางแสดงพระสุบิน 16 ประการของพระเจ้าปเสนทิโกศล.....	253
ตารางแสดงการใช้ปัญญาแก้ปริศนาเสียงร้อง 8 สิ่ง.....	256
ตารางแสดงปริศนาของเทวดา.....	262
ตารางแสดงปริศนาธรรมเป็นข้อ.....	267
ตารางแสดงปริศนาธรรมของพระอินทร์.....	271
ตารางแสดงปริศนาธรรมเป็นเรื่อง.....	276
ตารางแสดงนิทานปริศนา.....	285
ตารางแสดงนิทานธรรม.....	294
ตารางแสดงอรรถกถาชาดกที่นำเสนอแนวคิดและสาระคำสอนเรื่องปัญญา.....	312

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ความเป็นมาของปัญหา

แนวความคิดทางพุทธธรรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับหลักคำสอนของพระพุทธเจ้ามีการศึกษาค้นคว้าและเผยแพร่อย่างกว้างขวางมานานนับสองพันกว่าปีแล้ว อาจกล่าวได้ว่าแนวความคิดหนึ่งที่ได้รับคามสนใจอย่างยิ่งจากผู้ศึกษาพระพุทธศาสนาในปัจจุบันก็คือแนวความคิดเกี่ยวกับเรื่องของปัญญา ทุกสิ่งทุกอย่างในสากลจักรวาลถ้าพิจารณาอย่างละเอียดย่อมเริ่มมาจากปัญญา และสิ้นสุดลงที่ปัญญาทั้งสิ้น ในทัศนะของผู้วิจัยเห็นว่ามนุษย์สามารถเอาชนะปัญหาต่าง ๆ ก็ได้มาจากการมีปัญญาคอยควบคุมภาวะแห่งจิตใจ

ความหมายที่สัมพันธ์กับแนวคิดเรื่องปัญญาสามารถพิจารณาได้ 3 ลักษณะคือ ความหมายแรก ปัญญาหมายถึงการมีความรู้ในระดับการดำเนินชีวิต สามารถก่อคุณให้การดำเนินชีวิตเป็นไปอย่างสงบสุข ตลอดจนช่วยให้ตัวเองหลุดพ้นจากความทุกข์หรือภัยต่าง ๆ ได้ อย่างปลอดภัย¹ ความหมายที่สอง ปัญญาหมายถึงการรู้แจ้งเห็นจริงอันสืบเนื่องมาจากความสัมพันธ์ของระบบการปฏิบัติธรรมพื้นฐานของชีวิต นั่นก็คือความสัมพันธ์ระหว่างศีล สมาธิ และปัญญา ความสัมพันธ์ของการปฏิบัติธรรมดังกล่าวนี้เป็นหลักพื้นฐานเบื้องต้นที่ทำให้มนุษย์มีจิตใจสงบ ไม่หวั่นไหวต่อความเป็นไปทางโลก และเลื่อนสถานภาพการปฏิบัติธรรมมาสู่ขั้นที่สองคือ เมื่อจิตใจสงบก็จะมีความเป็นสมาธิ สมาธิจะทำให้มนุษย์มีสติมองเห็นทางสว่าง รู้จักพิจารณาปัญหารอบตัวอย่างรู้เท่าทันและสามารถแก้ปัญหาให้สำเร็จลุล่วงไปได้ซึ่งก็หมายถึงการมีปัญญา ปัญญาในความหมายนี้เมื่อมีการพัฒนายิ่งขึ้นก็จะสั่งสมความรู้ความเข้าใจในสิ่งที่เป็นความจริงและความลวง ตลอดจนสามารถทำลายอวิชชาหรือความไม่รู้ที่อยู่ในใจของมนุษย์ให้หมดสิ้นไปจนถึงขั้นบรรลุสุญนิพพานได้ ดังปรากฏความในอรรถปัญหายุทธซึ่งอยู่ในอาฬวกสูตรตอนหนึ่ง กล่าวถึงอาฬวกยักษ์ได้ทูลถามพระพุทธเจ้าว่า ปัญญาจะเจริญด้วยประการใด พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่า

¹พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), *พัฒนาปัญญา* (กรุงเทพฯ : สหธรรมิก, 2540), หน้า 27.

บุคคลเป็นผู้มีศรัทธาเลื่อมใสในพระอรหันตทั้งหลาย มีพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นต้น แลเป็นผู้มีปรีชาญาณหยั่งรู้ในธรรม มีความไม่ประมาท สดับธรรมโดยเคารพ ปัญญาย่อมเจริญ ปัญญาความรอบรู้ตามความเป็นจริง ของเบญจขันธ์เป็นสิ่งที่สำคัญยิ่งในธรรมปฏิบัติผู้มีปัญญาทำลายอวิชชาความไม่รู้ แลโมหะความหลงอันกำบังจิตต์ ไม่ให้รู้แจ้งตามความเป็นจริงเสียได้แล้วย่อมเป็นผู้รู้รอบ แลย่อมไม่กลับเป็นผู้ไม่รู้ในภายหลัง²

ส่วนปัญญาในความหมายที่สาม หมายถึงการบำเพ็ญบารมีระดับปัญญาหนึ่งในทศบารมีของพระโพธิสัตว์ บารมีทั้งสิบทัศนั้น ปัญญาบารมีจัดเป็นบารมีที่ล้ำเลิศเพราะแสดงถึงความเป็นผู้มีปัญญาของพระโพธิสัตว์ในการเข้าใจถึงความเป็นไปทั้งทางโลกและทางธรรม ตลอดจนสามารถไขปัญหาหลวงไปด้วยปัญญาของพระองค์เอง

แนวคิดเกี่ยวกับปัญญานอกจากจะปรากฏอยู่ในหลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนาแล้ว การเผยแผ่แนวคิดเรื่องของปัญญายังปรากฏอยู่ในชาดกอันเป็นส่วนหนึ่งของพระไตรปิฎก หมวดพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ชาดกที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกนี้เรียกว่านิบาตชาดก มีทั้งสิ้น 22 นิบาต* ชาดกเป็นเรื่องอดีตชาติของพระพุทธเจ้าเมื่อครั้งที่ทรงเป็นพระโพธิสัตว์ เสวยพระชาติเป็นมนุษย์หรือสัตว์ต่างๆ หรือฐานะผู้สังเกตการณ์ การนำหลักคำสอนเกี่ยวกับแนวคิดเรื่องปัญญาเข้ามาแทรกในชาดกนี้ นอกจากจะทำให้ผู้ศึกษาทราบถึงแนวคิดเรื่องปัญญาในทางพระพุทธศาสนาที่เสนอผ่านพระโพธิสัตว์ บุคคลสำคัญ หรือตัวละครอื่น ๆ ตลอดจนแนวคิดที่สนับสนุนในเนื้อความชาดกแล้ว ยังเข้าใจถึงความสำคัญของแนวคิดเรื่องปัญญาทั้งในความหมายของการบำเพ็ญปัญญาระดับบารมีของพระโพธิสัตว์ ปัญญาที่มาจากการปฏิบัติธรรมพื้นฐานและสั่งสมความรู้ความเข้าใจจนรู้แจ้งเห็นจริง ตลอดจนการมีปัญญาเพื่อการดำเนินชีวิตทั่วไปทั้งในพระโพธิสัตว์ บุคคลสำคัญ และตัวละครอื่น ๆ ในชาดก

² พระศาสนโสภณ, *ปัญญาภาตา* (พระนคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2471), หน้า 1-2.

*มีหลักฐานทางชาดกในพระไตรปิฎกที่ปรากฏแนวคิดเรื่องปัญญาอย่างเด่นชัดที่สุดคือ *อรรถกถาหมโสดชาดก* ชาดกลำดับที่ 546 เป็นชาดกที่แสดงภาพผู้มีปัญญาอย่างล้ำเลิศที่สุดของพระโพธิสัตว์ และ *อรรถกถาหมโสดชาดก* ก็มีอิทธิพลต่อการรจนาชาดกนอกนิบาตเรื่องสำคัญในสมัยอยุธยาคือ *ธัญชัยบัณฑิตชาดก* ซึ่งเป็นชาดกที่เลียนเรื่อง *อรรถกถาหมโสดชาดก* ได้อย่างลึกซึ้งและแยกคายอย่างยิ่งเรื่องหนึ่ง

ดูนิยะดา เหล่าสุนทร, *ธัญชัยบัณฑิต : ภาพสะท้อนภูมิปัญญาของชาวอยุธยา* (กรุงเทพฯ : แม่คำผาง, 2542), หน้า 23.

จากการสำรวจบทความวิจัย รายงานวิจัยตลอดจนวิทยานิพนธ์ที่มีการศึกษาเกี่ยวกับแนวคิดเรื่องปัญหาในอรรถกถาชาดก พบว่ายังไม่มียานวิจัยเล่มใดที่กล่าวถึงความคิดเรื่องปัญหาในอรรถกถาชาดกอย่างลึกซึ้ง ส่วนใหญ่มักจะเป็นการศึกษาบทบาทของพระโพธิสัตว์ ตัวละครอื่น ๆ ตลอดจนศึกษาอรรถกถาชาดกที่มีประเด็นชี้แนะแนวความคิดเรื่องของปัญหาต่างกันไป เช่น วิทยานิพนธ์เรื่อง “อรรถกถาชาดก: การศึกษาในฐานะวรรณคดีคำสอนของไทยและความสัมพันธ์กับวรรณคดีคำสอนเรื่องอื่น”³ ของสายวรุณ น้อยนิมิตร วิทยานิพนธ์นี้มุ่งศึกษาอรรถกถาชาดกในฐานะวรรณคดีคำสอนของไทยตลอดจนความสัมพันธ์ที่มีต่อวรรณคดีคำสอนเรื่องอื่น ประเด็นหนึ่งที่น่าสนใจคือกล่าวถึงสาระคำสอนในการดำเนินชีวิต อรรถกถาชาดกสะท้อนถึงคำสอนเรื่องกรรมมีปัญญา การใช้ปัญญา และโทษของการไม่มีปัญญา ปรีชา ช่างขวัญยืน⁴ ศึกษาและเรียบเรียงเป็นบทความวิจัยเรื่อง “พระปัญญาบารมีของพระเวสสันดร” บทความวิจัยนี้มุ่งศึกษาถึงพระปัญญาของพระเวสสันดรในการมองเห็นแนวทางที่ดีที่สุดสำหรับการบำเพ็ญทานบารมีที่จะให้ผลทั้งการทำทาน และทำให้ผู้เป็นทานและผู้รับผลของทานมีความสุข ผลจากการศึกษาเห็นว่ามหาเวสสันดรชาดกไม่ได้มุ่งแสดงแนวคิดการบำเพ็ญทานบารมีอย่างเดียว หากแต่มุ่งเสนอภาพผู้ที่มีปัญญาอีกลักษณะหนึ่งของพระเวสสันดรอีกประการหนึ่งด้วย และพัฒน์ เพ็งผลาวิจัยเรื่อง “การวิเคราะห์การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ในนิบาตชาดก”⁵ รายงานวิจัยนี้มุ่งศึกษาการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ในแต่ละพระชาติ ทรงบำเพ็ญบารมีใดบ้างและสามารถจัดลงในบารมีระดับ 3 ชั้นอย่างไร ผลการวิจัยพบว่าชาดกที่แสดงปัญญาบารมีทั้งสิ้น 256 เรื่อง โดยจัดได้เป็นชั้นบารมี 253 เรื่อง อุปบารมี 2 เรื่อง และปรมัตถบารมี 1 เรื่อง

นอกจากนี้ยังมีงานวิจัยบางเรื่องที่ศึกษาเฉพาะแนวคิดเรื่องปัญหาทั้งในความหมายของการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์และความหมายของปัญญาบารมี หรือปัญญาที่ได้มาจากการปฏิบัติธรรมขั้นพื้นฐานของชีวิตและปัญญาในการดำเนินชีวิต เช่น ชลุ่ม ทศลิน ศึกษาเรื่อง

³สายวรุณ น้อยนิมิตร, “อรรถกถาชาดก : การศึกษาในฐานะวรรณคดีคำสอนของไทยและความสัมพันธ์กับวรรณคดีคำสอนเรื่องอื่น,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาดุษฎีบัณฑิต ภาควิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2542)

⁴ปรีชา ช่างขวัญยืน, “พระปัญญาบารมีของพระเวสสันดร,” วารสารอักษรศาสตร์ 27 (กรกฎาคม-ธันวาคม 2541) : 10-21.

⁵พัฒน์ เพ็งผลา, “รายงานการวิจัยการวิเคราะห์การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ในนิบาตชาดก,” (กรุงเทพฯ : ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2530)

“การศึกษาเชิงวิเคราะห์บทบาทของปัญญาในพุทธปรัชญา”⁶ วิทยานิพนธ์นี้มุ่งศึกษาความหมาย และลักษณะของปัญญาตามหลักพุทธปรัชญา โดยเห็นว่าการจะหลุดพ้นจากทุกข์ตลอดจนบรรลุนิพพานจะต้องปฏิบัติศีล สมาธิ ปัญญา สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีได้ทรงศึกษาและเรียบเรียงวิทยานิพนธ์เรื่อง “ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท”⁷ วิทยานิพนธ์นี้มุ่งศึกษาบารมีที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท โดยวิเคราะห์ทศบารมีในระดับต่าง ๆ ที่ปรากฏจากหลักฐานคัมภีร์พระพุทธรศาสนาอย่างลึกซึ้ง อนึ่ง ได้พระราชทานแนวทางในการศึกษาปัญญาบารมี หนึ่งในทศบารมีของพระโพธิสัตว์ ผู้ปรารถนาจะเป็นพระพุทธเจ้าในกาลข้างหน้าได้ชัดเจนตอนหนึ่งว่า “เป็นบารมีที่กล่าวถึงมากที่สุดในชาติภพภูมิกถา แสดงให้เห็นด้วยว่าการใช้ปัญญานี้มีระดับต่างๆกัน”⁸ และประพจน์ อัครวิรุฬห์การศึกษารื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์เถรวาทและคัมภีร์มหายาน”⁹ วิทยานิพนธ์นี้มุ่งศึกษาเปรียบเทียบคัมภีร์พระพุทธรศาสนาเถรวาทและมหายานในส่วนที่เป็นทฤษฎีคือกำเนิดของความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ ลักษณะของพระโพธิสัตว์ และส่วนที่เป็นการปฏิบัติคือการได้มาซึ่งความเป็นพระโพธิสัตว์ ด้วยการบำเพ็ญบารมี

เมื่อสำรวจบทความวิจัย รายงานวิจัย และวิทยานิพนธ์ซึ่งศึกษาทั้งแนวคิดเรื่องปัญญาและบทบาทของปัญญา ยังไม่มีงานวิจัยเล่มใดศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องปัญญาในอรรถกถาชาดก การศึกษาอรรถกถาชาดกมักศึกษาเฉพาะในบางประเด็น เช่น มุ่งเสนอภาพของพระโพธิสัตว์ และตัวละครอื่น ๆ ส่วนการเน้นศึกษาเฉพาะแนวคิดเรื่องปัญญายังไม่มีงานวิจัยมาก่อน การนำแนวคิดเรื่องปัญญาตามคติพระพุทธศาสนาและคำสอนในการดำเนินชีวิตมาวิเคราะห์อรรถกถาชาดกจะช่วยสนับสนุนให้เห็นความสำคัญของการมีปัญญาในคำสอนพระพุทธศาสนา และช่วยสื่อคำสอนของอรรถกถาชาดกให้ชัดเจนยิ่งขึ้น

สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁶ ชลุม ทศลิน, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องบทบาทของปัญญาในพุทธปรัชญา,” (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528)

⁷ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, “ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท,” (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524)

⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 99.

⁹ ประพจน์ อัครวิรุฬห์การ, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์เถรวาทและคัมภีร์มหายาน,” (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524)

ด้วยเหตุผลนี้ผู้วิจัยจึงมีความสนใจและเห็นว่าการศึกษานแนวคิดเรื่องปัญญาเป็นองค์ความรู้ประการหนึ่งที่ใช้พิจารณา*อรรถกถาชาดก*ให้แตกต่างกับงานวิจัยตลอดจนวิทยานิพนธ์ที่มีการศึกษาค้นคว้ามาก่อนหน้านี้ อีกทั้งยังนำเสนอแนวคิดเรื่องปัญญาและหลักการดำเนินชีวิตของพระโพธิสัตว์ทั้งในการเสวยพระชาติเป็นมนุษย์หรือสัตว์หรือในฐานะผู้สังเกตการณ์ รวมทั้งการสั่งสมปัญญาและการใช้ปัญญาในการดำเนินชีวิตของบุคคลสำคัญและตัวละครอื่น ๆ ทั้งมนุษย์และสัตว์ การศึกษานแนวคิดเรื่องปัญญาใน*อรรถกถาชาดก*จะทำให้เข้าใจคำสอนที่ว่า พระพุทธศาสนาสอนให้มนุษย์มีปัญญาในการดำเนินชีวิตได้อย่างชัดเจนยิ่งขึ้น

1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย

เพื่อวิเคราะห์

1. แนวคิดเรื่องปัญญาและลักษณะการใช้ปัญญาเป็นแนวคำสอนใน*อรรถกถาชาดก*
2. ความสำคัญและบทบาทของปัญญาในการดำเนินเรื่องของ*อรรถกถาชาดก*

1.3 สมมติฐานของการวิจัย

1. แนวคิดเรื่องปัญญาเป็นแนวคิดสำคัญแนวคิดหนึ่งในพระพุทธศาสนา *อรรถกถาชาดก* มีแนวคิดเรื่องปัญญา 3 ลักษณะ คือ ปัญญาในการดำเนินชีวิต ปัญญาที่ได้มาจากการปฏิบัติธรรม และการบำเพ็ญบารมีระดับปัญญาของพระโพธิสัตว์
2. แนวคิดเรื่องปัญญาใน*อรรถกถาชาดก*มิได้แสดงภาพผู้มีปัญญาเฉพาะพระโพธิสัตว์ แต่ยังมีมุ่งสะท้อนความมีปัญญาของตัวละครอื่น และสนับสนุนแนวคิดเรื่องปัญญาในการดำเนินเรื่องของ*อรรถกถาชาดก*

1.4 ขอบเขตของการวิจัย

ในการวิจัยแนวคิดเรื่องปัญญาใน*อรรถกถาชาดก*ซึ่งมีทั้งหมด 22 นิบาต มีจำนวน 547 เรื่องครั้งนี้ ผู้วิจัยได้เลือกศึกษา*อรรถกถาชาดก*ในพระคัมภีร์ชาดกแปล ฉบับ ส.อ.ส. หรือสำนักอบรมวัดสามพระยาจำนวน 20 เล่ม และเก็บรวบรวมข้อมูล*อรรถกถาชาดก*ที่นำเสนอปัญญาได้ทั้งสิ้น 382 เรื่อง

1.5 วิธีดำเนินการวิจัย

1.สำรวจและรวบรวมข้อมูลจากหอสมุดดำรงราชานุภาพ หอสมุดแห่งชาติ ศูนย์สารนิเทศ มนุษยศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย แผนกหนังสือหายากและหนังสือ ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย หอสมุดสยามมนุษยศาสตร์ทั้งในจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยและมหาวิทยาลัยอื่น ๆ

2. วิเคราะห์ข้อมูล
3. สรุปและเรียบเรียงวิทยานิพนธ์

1.6 ข้อตกลงเบื้องต้น

1. การคัดลอกตัวอย่าง *อรรถกถาชาดก* ดำเนินไปตามอักขรวิธีที่ปรากฏในตัวบท
2. การอ้างอิง *อรรถกถาชาดก* กำหนดด้วยข้อความเล่มที่และหมายเลขหน้าในวงเล็บ เช่น *อรรถกถามโหสถชาดก*(18/1-200) หมายถึง เล่มที่ 18 หน้า 1 ถึง 200

1.7 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับการวิจัย

เป็นแนวทางในการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีกับพระพุทธศาสนา

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 2

ปัญญาตามคติพระพุทธศาสนา : ความหมาย บ่อเกิด คุณค่า

คำว่าปัญญาในความหมายทั่วไปคือการรู้ทั่วหรือมีความรู้ในระดับใดระดับหนึ่ง โดยที่ความรู้ นั้นสามารถช่วยเหลือตนให้พ้นจากทุกข์ได้ อีกนัยหนึ่งปัญญายังหมายถึงความฉลาดรอบรู้ เซาว์น การมีไหวพริบ โดยความรู้เหล่านี้จัดว่าเป็นปัญญาเพราะเป็นความรู้หรือการได้รู้ด้วยตนเอง ในบทนี้จะกล่าวถึงปัญญาในคติพระพุทธศาสนา เพื่อให้เข้าใจว่าปัญญาคืออะไร โดยแบ่งเป็น 3 หัวข้อ ดังนี้ ความหมายของปัญญา บ่อเกิดของปัญญา คุณค่าของปัญญาและโทษของการไม่มีปัญญา

2.1 ความหมายของปัญญา

คำว่าปัญญาจัดเป็นคำกลาง ๆ ใช้เรียกความรู้ที่เกิดขึ้นในโอกาสใดโอกาสหนึ่ง แปลตามรูปศัพท์ได้ว่าธรรมชาติรู้ชัดหรือธรรมชาติเป็นเหตุให้รู้ชัด¹ ในตำราอธิบายศัพท์ภาษาบาลี *สยามสาธก วรรณสาทิศ* ได้กล่าวถึงศัพท์ปัญญาไว้ในหมวด ปกาเร วจนมาลา ว่า ปญญา มีความหมายว่าของรู้ทั่ว² ถ้าจะจำกัดความหมายของปัญญาให้แคบเข้าอาจจะได้ว่า ความรอบรู้ทั่วทั้งเหตุ ผล ต้น ปลาย รู้ต้นและปลายเหตุของเรื่องนั้น ๆ ได้โดยตลอด³

คำว่าปัญญาในทางพระพุทธศาสนา นอกจากจะตรงกับความหมายที่ได้กล่าวในข้างต้น ปัญญา ยังหมายถึงความรู้ที่เกิดมาจากการคิดดี การคิดอย่างเป็นระเบียบ การคิดถูกวิธี หรือ โยนิโสมนสิการ การคิดต่าง ๆ เหล่านี้จะนำไปสู่การเกิดปัญญาและเอื้อให้ใช้ปัญญาอย่างถูกต้อง ทั้งนี้ต้องมีสติหรือการระลึกรู้ คอยกำกับให้เกิดการใช้ปัญญาในทางที่ดีงามอีกด้วย การมีสติจะทำให้ปัญญามีกำลัง เพราะปัญญาเมื่อมีสติคอยควบคุมจะทำให้จิตสงบ ไม่หลงออกนอกทางหรือไม่ไปในทางที่ไม่สมควรจะไป⁴ อย่างไรก็ตาม ปัญญาไม่ได้หมายถึงความรู้ที่รู้ทั่ว รู้ชัดเท่านั้น

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, *สารานุกรมพระพุทธศาสนา* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2529), หน้า 296.

² พระยาศรีสุนทรโวหาร, *สยามสาธก วรรณสาทิศ*, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2514), หน้า 11.

³ เกษม บุญศรี, *บารมีสาธิต* (กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2528), หน้า 167.

⁴ *พระสูตรและอรรถกถาแปล มัชฌิมนิคาย มูลปณณาสก เล่มที่ 1 ภาคที่ 1* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525), หน้า 292-293.

แต่ยังต้องรู้ในสิ่งที่ควรรู้หรือที่เรียกว่า**สัมมาปัญญา** ถ้ารู้ในสิ่งที่ไม่ควรรู้หรือมีความรู้
นอกเหนือไปจากเรื่องที่ตนควรรู้ เรียกว่าการรู้ที่ผิดหรือมีความรู้ที่ไม่ถูกต้อง จัดว่าเป็น**มิจจา
ปัญญา**

เมื่อมีปัญหาที่เกิดจากการรู้ในสิ่งที่ควรรู้ก็จะมี ความมั่นใจและประพฤตินในสิ่งที่ถูกต้อง
สัมมาปัญญาจะพัฒนามาสู่ปัญญาในระดับสัมมาทิฐิ ซึ่งเป็นธรรมข้อหนึ่งในมรรค 8 โดย
ความรู้ในระดับสัมมาทิฐิเป็นความรู้ที่หล่อหลอมมาจากการขัดเกลาของสังคัม เช่น หลักธรรม
ศีลธรรม วัฒนธรรม ผู้ที่มีสัมมาปัญญาและสัมมาทิฐิจะเป็นผู้มีความรู้ที่เห็นชอบถูกต้อง มีสติ
พร้อมอยู่พิจารณาได้ว่าสิ่งใดเป็นคุณสิ่งใดเป็นโทษ สิ่งใดมีประโยชน์ สิ่งใดไม่มีประโยชน์

จากการศึกษาของกลุ่ม ทศลิน พบว่าปัญญาในทางพระพุทธศาสนามีหลายลักษณะ
ปัญญาในแต่ละลักษณะจัดว่าเป็นปัญญาที่ให้ผลเฉพาะกิจ เช่น **โพธิ** คือการตรัสรู้ระดับสูงสุด
มักเกิดขึ้นกับพระปัจเจกพุทธเจ้าและพระพุทธรูปเจ้า **วิปัสสนา** คือการเห็นแจ้ง เห็นตรงต่อความ
เป็นจริงของสภาวะธรรม⁵ เป็นต้น แต่สำหรับงานวิจัยฉบับนี้เป็นการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่าง
วรรณคดีกับพระพุทธศาสนา ดังนั้นจึงขอจำกัดความหมายของปัญญาที่จะใช้วิเคราะห์วรรณคดี
ชาดกเพื่อให้สอดคล้องร่วมกันคือ **ปัญญาหมายถึงการมีความรู้ที่ถูกต้อง อันเกิดมาจากการ
เรียนและการคิดที่ถูกต้อง คิดในสิ่งที่ถูกต้อง** ความหมายของปัญญาที่ผู้วิจัยนำมาเป็นกรอบ
วิเคราะห์วรรณคดีชาดกนี้ ตรงกับความหมายที่พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้อธิบายไว้ว่า

ปัญญาแปลกันมาว่า ความรอบรู้เต็มเข้าไปอีกว่า ความรู้ทั่ว ความรู้ชัด
คือรู้ทั่วถึงความจริง หรือรู้ตรงตามความเป็นจริง ท่านอธิบายขยายความกัน
ออกไปต่าง ๆ เช่น รู้เหตุ รู้ผล รู้ดี รู้ชั่ว รู้ถูก รู้ผิด รู้ควรไม่ควร รู้คุณโทษ รู้
ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ รู้เท่าทันสังขาร รู้องค์ประกอบ รู้เหตุปัจจัย รู้ที่ไป
ที่มา รู้ความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งทั้งหลาย รู้ตามความเป็นจริง เข้าใจถ่องแท้ รู้
เข้าใจสภาวะ รู้คิด รู้พิจารณา รู้วินิจฉัย รู้ที่จะจัดแจง จัดการหรือ
ดำเนินการอย่างไร⁶

⁵ กลุ่ม ทศลิน, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์บทบาทของปัญญาในพุทธปรัชญา, “ (วิทยานิพนธ์ปริญญา
มหาบัณฑิต ภาควิชาปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528), หน้า 15-44.

⁶ พระธรรมปิฎก(ป.อ.ปยุตฺโต), *พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ*, พิมพ์ครั้งที่ 9 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2543), หน้า 22-23.

ความรู้ดังกล่าวนี้ก็คือหลักปฏิบัติในการดำเนินชีวิตของพุทธบริษัททั่ว ๆ ไป ทั้งนี้ความรู้ในระดับต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนเป็นปัญญาระดับพื้นฐานที่มีความสำคัญในการดำเนินชีวิต พุทธบริษัทจะต้องรู้จัก รู้ทำ รู้คุณรู้โทษ รู้สิ่งที่ควรทำและไม่ควรทำ และนำไปปฏิบัติให้อยู่ร่วมกับบุคคลอื่นในสังคมได้อย่างปกติสุข

การจัดแบ่งประเภทปัญญามีอยู่ 2 ระดับคือโลกียปัญญาและโลกุตระปัญญา* ในอรรถกถาชาดกภาพสะท้อนการใช้ปัญญาที่ปรากฏในชาดกมักเกี่ยวเนื่องกับโลกียปัญญา เน้นถึงการใช้ปัญญาเพื่อการดำเนินชีวิตในทางโลก โลกียปัญญาที่ปรากฏอยู่ในอรรถกถาชาดกสามารถวิเคราะห์ได้ 2 ประเด็น ได้แก่ สัมมาปัญญาและมิจฉาปัญญา

2.1.1 สัมมาปัญญา

คำว่าสัมมาหมายถึงชอบ ถูกต้อง ปัญญา หมายถึงความรู้ การรอบรู้ ความฉลาด ในที่นี้สัมมาปัญญาหมายถึงการมีความรู้อย่างถูกต้อง การรู้ผิดรู้ชอบ รู้ที่จะแยกแยะความดีความชั่วตลอดจนรู้หลักในการดำเนินชีวิตที่จะนำไปสู่ความสุข ความรุ่งเรือง การมีสัมมาปัญญาในการดำเนินชีวิตจะทำให้เป็นผู้มีความฉลาดที่ถูกต้อง มีความรู้ในสิ่งที่ควรรู้ ถ้ารู้ในสิ่งที่ไม่ควรรู้หรือรู้นอกเหนือไปจากเรื่องที่ตนควรรู้ก็ไม่ใช่สัมมาปัญญา⁷ นอกจากนี้ความหมายของคำว่าสัมมาปัญญายังครอบคลุมรวมถึงสัมมาทิฐิหรือความเห็นชอบ เนื่องจากเมื่อมีปัญญาในทางที่ถูกต้องและรู้ในสิ่งที่ควรรู้ ก็จะนำไปสู่การพัฒนาปัญญาในระดับต่อไปคือการมีความรู้ความเห็นและ

***โลกียปัญญา** คือปัญญาหรือความรู้ในทางโลก มีความจำเป็นต่อการดำเนินชีวิต เพราะการดำรงชีวิตในประจำวันมักเกี่ยวข้องกับอยู่ในทางโลกียะ การมีความรู้ทางโลกย่อมจะสามารถแก้ไขอุปสรรค ปัญหาที่เกิดขึ้นในชีวิตตนเองและผู้อื่นให้ลุล่วงไปได้ ตลอดคนใช้ชีวิตอยู่ร่วมกับผู้อื่นในสังคมได้เป็นอย่างดี ส่วน**โลกุตระปัญญา** คำว่าโลกุตระแปลรวมความได้ว่าการหลุดพ้นจากเรื่องทางโลก ไม่เกี่ยวข้องกับเรื่องทางโลก ตลอดคนข้ามพ้นจากห่วงโลกไปแล้ว **โลกุตระปัญญา**เป็นปัญญาในระดับหลุดพ้นจากนิพพิทา(ความเบื่อหน่าย)และอาสวกิเลส กล่าวคือนิพพิทาเกิดขึ้นจากการใช้ปัญญาพิจารณาเห็นความจริง เช่นเห็นทุกข์ก็เกิดความเบื่อหน่ายก็เรียกว่าเกิดนิพพิทา ส่วนอาสวกิเลสเป็นกิเลสที่สะสมเพิ่มพูนสันดาน ได้แก่ 1.**กามาสวะ** กิเลสคือกาม (เป็นเหตุอยากได้) 2.**ทวารสวะ** กิเลสคือชาติภพ (เป็นเหตุอยากเป็น) 3.**อวิชชาสวะ** กิเลสคือความไม่รู้ (เป็นเหตุแห่งความโง่เขลา) ในบางครั้งก็มี**ทิฏฐิอาสวะ** กิเลสที่เกิดจากความเห็น เป็นองค์ประกอบองค์หนึ่งของอาสวะอีกด้วย การมี**โลกุตระปัญญา**จะทำให้มองเห็นความจริงของภาวะต่าง ๆ รวมถึงกิเลสที่อยู่ในตัวตนเป็นเพียงปัจจัยปรุงแต่งชีวิต การมุ่งหลุดพ้นจากเรื่องทางโลกคือสิ่งที่แท้จริงในชีวิต

⁷ บุญมี แทนแก้ว, *จริยธรรมกับชีวิต*, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพฯ : ธนະการพิมพ์, 2538), หน้า 14.

ความเข้าใจต่อโลก ธรรมชาติของโลก และวิถีชีวิตของมนุษย์อย่างแจ่มชัดขึ้น หรือเรียกว่าการมีสัมมาทิฐิ อย่างไรก็ตาม การมีปัญญาอย่างถูกต้องจะต้องอาศัยสติคอยกำกับด้วย สติหมายถึง การรู้ตัวหรือการระลึกได้ว่าตนกำลังทำอะไรอยู่ในขณะนั้น สติจะทำให้บุคคลรู้ระลึกตัวและรู้จักที่จะควบคุมจิตใจให้สงบมั่นคง ไม่หวั่นไหว ผู้ที่จะใช้ความคิดจัดการปัญหา

2.1.2 มิจฉาปัญญา

คำว่ามิจฉาหมายถึงผิด เมื่อมารวมกับความหมายของคำว่าปัญญาหมายถึงการมีความรู้ที่ผิดหรือมีความรู้ นอกเหนือจากสิ่งที่ควรจะมี การมีมิจฉาปัญญานับเป็นโทษที่ร้ายแรงอย่างยิ่ง เพราะจะทำให้บุคคลผู้นั้นหลงผิด ไม่สามารถที่จะแยกแยะหรือพิจารณาความดีความชั่ว รู้คุณรู้โทษได้ นอกจากนี้มิจฉาปัญญายังเกิดจากการไม่มีสติคอยควบคุม เมื่อไม่มีสติที่จะกำกับให้เกิดการใช้ปัญญาในทางที่ถูกต้อง อุปสรรค ปัญหา ความทุกข์ที่เกิดมาจากกิเลสตัณหาต่าง ๆ เช่น ความอิจฉาริษยา ความโลภก็จะเข้ามาปิดกั้นความเห็นที่ถูกต้องให้แปรเปลี่ยนเป็นความเห็นที่ผิดหรือมิจฉาทิฐิ นำไปสู่การใช้ปัญญาอย่างไม่ถูกต้องในการเบียดเบียนผู้อื่นหรือมุ่งทำร้ายทั้งทางกายและชีวิตผู้อื่นเพื่อผลประโยชน์ของตน เป็นต้น

มิจฉาปัญญายังมีนัยยะถึงการใช้ปัญญาในอีกลักษณะหนึ่งคือความฉลาดแกมโกง หรือการใช้ไหวพริบ กลโกง เล่ห์เหลี่ยมต่อคู่ปรปักษ์หรือผู้อื่น โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อผลประโยชน์ของตนเอง การใช้ความฉลาดแกมโกงตลอดจนการใช้ไหวพริบกลโกงต่อฝ่ายตรงข้ามนั้น อาจไม่ได้ร้ายแรงเท่ากับการใช้มิจฉาปัญญาโดยตรง เพราะความฉลาดแกมโกงจัดว่าเป็นปฏิภาณและความเฉลียวฉลาดเกิดขึ้นเพื่อเอาตัวรอดจากสถานการณ์ที่ยุ่งยาก แต่ก็ไม่ได้จัดว่าเป็นการใช้ปัญญาที่ถูกต้อง แม้ว่าจะไม่ได้มุ่งทำร้ายจนถึงแก่ชีวิตก็ตาม

2.2 บ่อเกิดของปัญญา

การเกิดของปัญญามาจากความสัมพันธ์ของกระบวนการรับรู้ของมนุษย์หรือที่เรียกว่าขั้นที่ 5 หรือองค์ประกอบ 5 ประการของชีวิต กระบวนการขั้นที่ 5 จะเป็นทางเชื่อมต่อให้เกิดความรู้ในด้านอื่น ๆ ต่อไป⁸ ถ้าปราศจากองค์ประกอบองค์ใดองค์หนึ่งของขั้นที่ 5 การรับรู้ก็ย่อมไม่เกิด

⁸ คำถามคำตอบเรื่องศีล สมาธิ ปัญญา, พิมพ์ครั้งที่ 7 (พระนคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2462), หน้า 6.

และเมื่อไม่มีการรับรู้ ก็ไม่สามารถพัฒนาปัญญาในระดับต่อไปได้ การอธิบายถึงแนวคิดเรื่อง
 ชั้นที่ 5 อย่างสังเขปจะทำให้เข้าใจถึงขั้นตอนการทำงานของชั้นที่ 5 อันเป็นทางเชื่อมต่อการรับรู้
 ได้ชัดเจนขึ้น

2.2.1 แนวคิดเรื่องชั้นที่ 5 : การรู้จักชีวิต

พระธรรมปิฎก(ป.อ.ปยุตฺโต) ได้อธิบายถึงชั้นที่ 5 หรือเบญจชั้นคือหลักธรรมขั้นพื้นฐาน
 สอนให้มนุษย์เข้าใจถึงส่วนประกอบ 5 ประการของชีวิต ได้แก่ รูป หมายถึง ส่วนประกอบที่
 เป็นรูปธรรมทั้งร่างกายตลอดจนพฤติกรรมหรือรูปของสสาร วัตถุ เวทนา หมายถึง ความรู้สึก
 สุข ทุกข์หรือเฉย ๆ สัญญา หมายถึง ความจำได้หมายรู้ สังขาร หมายถึง องค์ประกอบ
 หรือคุณสมบัติต่าง ๆ ของจิตที่เข้ามาปรุงแต่งให้มีความคิดดี ชั่วหรือกลาง ๆ และวิญญาณ
 หมายถึง การรับรู้ทางอารมณ์ของแดนรับรู้ทั้ง 6 ได้แก่ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การ
 สัมผัสและการรับรู้ในใจ⁹

กระบวนการชั้นที่ 5 เป็นองค์ประกอบที่สำคัญต่อการเกิดของปัญญา กล่าวคือการรับรู้จะ
 เกิดต่อเมื่อมีผัสสะขึ้นภายในชั้นที่ 5 ได้แก่ รูปหรืออายตนะทั้ง 6 เป็นแดนเชื่อมการรับรู้ใน
 ร่างกาย คือ ตา (จักขุ) หู (โสต) จมูก (ฆานะ) ลิ้น (ชีวนา) กาย (โผฐัพพะ) และใจ (มโน)
 สัมผัสกับสิ่งที่ถูกรับรู้เรียกว่าอายตนะเช่นเดียวกันแต่เป็นอายตนะภายนอก คือ รูป (รูป) เสียง
 (สัททะ) กลิ่น (คันธะ) รส (รส) สิ่งต้องกาย (โผฐัพพะ) และสิ่งที่ใจนึก (ธรรมารมณ์)
 ความหมายทั่วไปนิยมกล่าวว่าสถานะของอายตนะภายนอกก็คืออารมณ์ เป็นสิ่งสำหรับยึดหน่วง
 ของจิตหรือสิ่งที่ถูกรู้นั่นเอง¹⁰ อารมณ์เป็นสิ่งจำเป็นที่จะทำให้มนุษย์มีความเกี่ยวข้องในทางโลก
 ทำให้มีชีวิตอยู่รอดและดำเนินไปด้วยดีตามกลไกของจิตใจ

การกระทบระหว่างอายตนะภายในและอายตนะภายนอกจะก่อให้เกิดการรับรู้เฉพาะด้าน
 ของอายตนะแต่ละอย่าง เช่น เมื่อตาสัมผัสกับรูปก็เกิดกระบวนการเห็น หูสัมผัสกับเสียงก็เกิด
 กระบวนการได้ยิน เหล่านี้จนครบอายตนะทั้ง 6 กระบวนการรับรู้ที่กล่าวมาเรียกว่าการรู้แจ้ง
 มักเกี่ยวข้องกับอารมณ์ที่เข้ามากระทบหรือเรียกตามภาษาทางธรรมก็คือวิญญาณ การรู้แจ้งของ
 อารมณ์ที่กระทบก็มี 6 ประการสอดคล้องกับอายตนะภายในและอายตนะภายนอก ได้แก่

⁹ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า 15-16.

¹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 35.

วิญญานทางตา คือการเห็น (จักขุวิญญาน) วิญญานทางหู คือการได้ยิน (โสตวิญญาน) วิญญานทางจมูก คือการได้กลิ่น (ฆานวิญญาน) วิญญานทางลิ้น คือการรับรู้รส (ชีวหาวิญญาน) วิญญานทางกาย คือการรับรู้สิ่งที่มาต่อร่างกาย (กายวิญญาน) และวิญญานทางใจ คือการรู้เรื่องที่อยู่ในใจ (มโนวิญญาน)

กระบวนการรับรู้ทั้ง 3 ประการ คือ อายตนะ อารมณฺ์ และวิญญาน เมื่อมาประสานกันจะเกิดผัสสะ ผัสสะหรือสัมผัสแปลตามรูปศัพท์หมายถึงการกระทบ ในความหมายทางพุทธ-ธรรมผัสสะจะเกิดขึ้นได้ต่อเมื่อการรับรู้ของอายตนะ อารมณฺ์ และวิญญานเข้ามากระทบ¹¹ ดังนั้น ผัสสะหรือการรับรู้จะสัมพันธ์กับทางรับรู้ของอายตนะทั้ง 6 คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส และมโนสัมผัส

กระบวนการทางผัสสะเป็นกระบวนการขั้นตอนสำคัญของารรับรู้ 2 ประการ คือ

1. เป็นการรับรู้ที่จะก่อให้เกิดความรู้สึกหรือเวทนาต่อสภาพตัวตน นำไปสู่การจำได้หมายรู้ (สัญญา) ระลึกถึงได้ในอารมณ์ที่ได้สัมผัสไปแล้ว เช่น รู้ลักษณะและสัณฐานของรูปทั้งหลาย นับตั้งแต่ทรวดทรง สี ตลอดจนชื่อเรียกสมมติต่าง ๆ เช่น ระดับสี สีเหลือง สีเขียว วัตถุสิ่งของทั่วไป การรับรู้จะเห็นทางเกิดของปัญญาในระดับที่ใช้ในชีวิตประจำวัน

2. ผัสสะเป็นขั้นตอนสำคัญที่จะพัฒนาไปสู่กระบวนการรับรู้ที่บริสุทธิ์ได้ ถ้ามนุษย์ละหรือดับเวทนาความรู้สึกต่อผัสสะนั้น กล่าวคือเมื่อการรับรู้ผ่านขั้นตอนต่าง ๆ จนถึงผัสสะก็จะเกิดเวทนา ถ้าสามารถสกัดความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือเฉย ๆ ซึ่งจะเป็นปัจจัยปรุงแต่งให้เกิดตัณหากิเลส ให้เหลือเพียงองค์ประกอบย่อย ๆ ที่จะช่วยให้มีความรู้ถูกต้อง นำไปสู่กระบวนการญาณทัศนะหรือเรียกว่ากระบวนการรับรู้บริสุทธิ์ต่อไปได้¹²

นอกจากกระบวนการทางเวทนาจะเข้ามามีอิทธิพลต่อการรับรู้ของมนุษย์แล้ว ในระดับการจำได้หมายรู้ (สัญญา) ก็มีบทบาททำให้การรับรู้สัมฤทธิ์ผล **สัญญา** คือการรู้จักหรือจำได้ว่าวัตถุหรือสิ่งที่เคยสัมผัสผ่านการรับรู้มาแล้วครั้งหนึ่ง เมื่อได้สัมผัสอีกครั้งก็จะรู้ได้ทันที สัญญามีการจำแนกประเภทได้ 6 ทาง ได้แก่ **รูปสัญญา** คือ การจำได้หมายรู้เกี่ยวกับรูป **สัทสัญญา** คือ การจำได้หมายรู้เกี่ยวกับเสียง **คันธสัญญา** คือ การจำได้หมายรู้เกี่ยวกับกลิ่น **รสสัญญา** คือ

¹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 36.

¹² ชอุ่ม ทศลิน, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์บทบาทของปัญญาในพุทธปรัชญา”, หน้า 48.

การจำได้หมายรู้เกี่ยวกับรส **โณภูฏัพพสัญญา** คือ การจำได้หมายรู้เกี่ยวกับการสัมผัสของกาย **ธรรมสัญญา** คือ การจำได้หมายรู้เกี่ยวกับเรื่องทางใจ

การเกิดสัญญาจะต้องอาศัยการกระทบระหว่างอายตนะภายในและอายตนะภายนอก เช่นเดียวกับกระบวนการทางวิญญาณ กล่าวคือเมื่อตาเห็นรูป (รูปสัญญา) ก็เกิดการจำได้ว่ารูปที่เห็นคือสิ่งใด จากนั้นสัญญาในระดับการรับรู้ขั้นอื่นๆ ก็จะเข้ามาเสริมการจำได้หมายรู้ให้ชัดเจนยิ่งขึ้น

แนวคิดเรื่อง**ขั้นที่ 5** ซึ่งเป็นขั้นตอนการรู้จักชีวิตและเป็นบทเริ่มต้นของการรับรู้ที่นับว่ามีความสำคัญ เพราะเมื่อเรารู้ขั้นตอนการทำงานของขั้นที่ 5 แล้ว ก็จะเข้าใจว่าปัญญาจะเกิดได้นั้นจะต้องเริ่มต้นที่การรับรู้ของ**ขั้นที่ 5** แล้วจึงพัฒนามาสู่กระบวนการเกิดปัญญาด้วยวิธีการต่างๆ ดังที่จะกล่าวต่อไป

2.2.2 ภูมิหลังและการเกิดของปัญญา

เมื่อกลไกการรับรู้เริ่มทำงานตามสภาวะของกายและจิต ก็จัดเป็นการรับรู้ที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวัน จะต้องอาศัยองค์ประกอบด้านอื่น ๆ เข้ามาพัฒนาการรับรู้ให้เป็นปัญญา องค์ประกอบของการเกิดปัญญานี้สามารถวิเคราะห์ได้ 2 ประการ คือ ภูมิหลังของปัญญาและการเกิดของปัญญา

2.2.2.1 ภูมิหลังของปัญญา

ภูมิสติปัญญาเป็นองค์ประกอบสำคัญประการหนึ่งต่อการพัฒนาปัญญา กล่าวคือ ในหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาอธิบายไว้ว่า บุคคลส่วนใหญ่มีพื้นฐานปัญญาหรือเรียกว่า **สชาติกปัญญา** อันเป็นความรู้ที่มาพร้อมตั้งแต่กำเนิด ปัญญาที่เป็นความรู้พื้นฐานเดิมนี้อาจไม่สามารถเปลี่ยนแปลงได้เพราะเป็นวิบากขั้นที่ได้มาน้อยก็มีพื้นฐานความรู้น้อย¹³ การมี**สชาติกปัญญา**นี้สอดคล้องกับประเภทของบุคคลตามระดับการรับรู้ 4 ประเภท ในพุทธวิธีการสอนของพระพุทธเจ้า¹⁴ ได้แก่

¹³ เกษม บุญศรี, *บารมีสาธิต*, หน้า 168.

¹⁴ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), *พุทธวิธีในการสอน* (กรุงเทพฯ : สหธรรมิก, 2541), หน้า 36-37.

- 1) **อุคฆฏิตัญญู** คือ บุคคลที่รู้เข้าใจได้ทันทีเพียงแค่ว่าหัวข้อขึ้นมาเท่านั้น เปรียบได้กับบัวที่พ้นน้ำ
- 2) **วิปจิตัญญู** คือ บุคคลที่รู้เข้าใจต่อเมื่อได้ฟังคำอธิบาย เปรียบได้กับบัวปริมน้ำที่จะบานในวันรุ่งขึ้น
- 3) **ไฉนยะ** คือ บุคคลที่จะมีความรู้ความเข้าใจได้ ถ้าฟังคำสอนคำชี้แนะ เปรียบได้กับบัวใต้น้ำที่จะรวบบานในวันต่อ ๆ ไป
- 4) **ปทปรมะ** คือ บุคคลที่ผู้สอนจะต้องใช้วิธีต่าง ๆ เข้ามาชักนำให้เข้าใจ ปทปรมะมี 2 ประเภท¹⁵ คือ บุคคลที่มีความบกพร่องทางปัญญา ไม่สามารถเข้าใจอะไรที่ลึกซึ้งได้ และบุคคลที่มีความเห็นผิด (มิจฉาทิฎฐิ) ยึดมั่นในความเห็นของตนอย่างรุนแรง เปรียบได้กับบัวที่จมอยู่ใต้น้ำเป็นอาหารของปลาและเต่า อย่างไรก็ตามก็มีข้อสังเกตเกี่ยวกับบุคคลประเภทปทปรมะ คือ บุคคลกลุ่มนี้มีพื้นฐานความรู้ในระดับเพียงพัญญชนะ แต่ไม่สามารถเข้าใจข้อความได้ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้กล่าวถึงบุคคลปทปรมะไว้ว่า “เป็นผู้ที่พระพุทธศาสนาไม่ทอดทิ้งเพราะถือว่าแม้เขาจะไม่สามารถบรรลุธรรมได้ในชาตินี้ แต่ก็ยังเป็นการสั่งสอนอบรมเพื่อประโยชน์ในอนาคตต่อไป จึงควรต้องช่วยให้ดีที่สุดเท่าที่จะช่วยได้”¹⁶

กลุ่มบุคคลประเภทต่าง ๆ คือตัวอย่างของผู้ที่มีภูมิหลังระดับปัญญาที่แตกต่างกัน บุคคลเหล่านี้ถ้าไม่ได้เรียนรู้ฝึกหัดก็ย่อมมีแต่**สชาติกปัญญา**เท่านั้น ดังนั้นการจะสร้างสรรคปัญญาที่มีมาแต่เดิมให้เป็นปัญญาที่รอบรู้อย่างขึ้นได้นั้น จำเป็นต้องอาศัยปัจจัยแห่งการสร้างปัญญาเข้ามาสนับสนุน คือ **จินตมยปัญญา สุตมยปัญญา ภาวนามยปัญญา** อันเป็นบ่อเกิดของปัญญา ดังที่จะกล่าวต่อไปนี้

2.2.2.2 การเกิดของปัญญา

ก. **จินตมยปัญญาหรือจินตมยปัญญา** คำว่าจินตมีความหมายถึงการนึก คิด เมื่อมารวมกับความหมายของคำว่าปัญญาก็หมายถึงปัญญาหรือความรู้ได้มาจากการคิด การพิจารณาด้วยเหตุผลของตนเอง การคิดเพื่อให้เกิดปัญญานี้จะต้องอาศัยวิธีการแห่งปัญญาหรือโยนิโสมนสิการ การคิดในใจโดยแยกกายเป็นพลังในการคิดเพื่อให้เกิดปัญญา ทั้งนี้การคิดที่ถูก

¹⁵ แสง จันทรงาม, *วิธีสอนของพระพุทธเจ้า* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2540), หน้า 27-28.

¹⁶ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), *พุทธวิธีในการสอน*, หน้า 37.

วิธี คิดอย่างมีระบบระเบียบ คิดให้ถูกต้องย่อมจะนำมาซึ่งปัญญาอันแตกฉานและมีความแน่วแน่มั่นคง ปราศจากมิจฉาทิฏฐิหรือกิเลสเข้ามาปะปน การคิดเพื่อให้เกิดปัญญานี้เป็นพื้นฐานที่สำคัญของปัญญาเป็นอย่างยิ่ง เพราะถ้าผู้มีปัญญามั่นทอนทวนคิดพิจารณาหาเหตุผลด้วยตนเองต่อปัญหาหรือสภาวะต่างๆ อย่างถูกวิธีมีระเบียบด้วยความสม่ำเสมอ ก็จะสามารถพัฒนาปัญญาให้ฉับไวต่อความคิด ยิ่งใช้ปัญญาในการคิดมากขึ้น ก็ยิ่งจะทำให้ปัญญามีความชัดเจน เพราะความคิดย่อมทำให้เกิดความรู้ชัด ขณะเดียวกันความรู้ชัดก็ต้องอาศัยความคิดเป็นปัจจัยส่งเสริมให้คิดอย่างเกิดปัญญาด้วยเช่นกัน

ข. สุตมยปัญญา คือปัญญาที่ได้มาจากการสดับรับฟังผู้มีความรู้ เช่น ครู อาจารย์ กัลยาณมิตร อีกทางหนึ่งได้มาจากการศึกษาเล่าเรียน การฟังหรือศึกษาเล่าเรียนเพื่อให้ได้ปัญญานี้เป็นแนวปฏิบัตินิยมของผู้มีปัญญามาช้านานแล้ว เพราะการจะเกิดความรู้ชัดจนถึงระดับปัญญาได้นั้นมักจะต้องรับฟังความรู้จากผู้อื่น เมื่อรับฟังความรู้จากแหล่งต่าง ๆ ที่จะโน้มน้าวให้เกิดความคิดทางกุศลกรรมแล้ว ผู้ฟังย่อมจะนำความรู้หรือเรื่องราวที่ฟังมาคิดต่อเพื่อให้เกิดกระบวนการสร้างปัญญาในอีกภุมิหนึ่งคือจินตมยปัญญา การคิดนี้จะทำให้ได้ปัญญาก็คือการคิดแบบถูกวิธี มีระเบียบ มีเหตุผล

การเกิดปัญญาในระดับ**จินตมยปัญญา**และ**สุตมยปัญญา** เป็นกระบวนการที่มีความลึกซึ้ง เพราะปัญญาที่เกิดขึ้นในระหว่างการทำกิจกรรมทางปัญญาจะได้อาจมาจากการรับฟังแล้วนำมาคิดจนเกิดความเข้าใจหรือคิดไตร่ตรองก่อนแล้วจึงเกิดปัญญารู้ชัด ในหลักการดำเนินชีวิตทั่วไปของพุทธบริษัท ปัญญาจะเริ่มต้นมาจากการฟังก่อนแล้วนำมาคิดจึงจะรู้ชัด เพราะไม่มีผู้ใดที่จะคิดและเกิดความรู้รอบทุกสิ่งได้ทันทีโดยไม่ต้องฟังคำชี้แนะ¹⁷ นอกจากผู้ที่มีปัญญารู้ทุกสิ่งได้ด้วยตนเอง ลักษณะผู้มีปัญญามาจากการคิดเป็นผู้มีความฉลาดรอบรู้ รู้จักคิดด้วยตนเอง รู้จักพิจารณาจนเห็นชัดด้วยตนเองโดยไม่ต้องรับฟังจากกัลยาณมิตร ก็คือพระพุทธเจ้าและพระปัจเจกพุทธเจ้า

¹⁷ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), *พัฒนาปัญญา*, พิมพ์ครั้งที่ 10 (กรุงเทพฯ : สหธรรมิก, 2540), หน้า 56.

ค. ภาวนามยปัญญา คือปัญญาที่ได้มาจากการปฏิบัติเพื่อให้ได้ความรู้ที่ชัดเจน ปัญญาในระดับนี้เป็นผลของการพัฒนาปัญญาทั้งสองระดับที่กล่าวมาข้างต้น กล่าวคือเมื่อเราเกิด ความรู้จากการฟัง การคิด ผลของการเกิดปัญญาเหล่านั้นอาจจะปรากฏอยู่ในความคิดเท่านั้น ต่อเมื่อได้แปรผลของความรู้สู่การลงมือปฏิบัติ ก็จะได้เห็นได้ชัดว่าผู้ที่ฟังมาก คิดมาก มีความรอบรู้มากจากการทำกิจกรรมทางปัญญาทั้งสองระดับ ดังเช่น เมื่อเราฟังว่าหลักมัชฌิมาปฏิปทาหรือทางสายกลางคือทางแห่งความสุขในชีวิต เพราะมีการดำเนินชีวิตที่ไม่อยู่ในระดับใดระดับหนึ่ง มากเกินไประหว่างสูงสุด ต่ำสุด แต่มีความเป็นกลางคือปฏิบัติชีวิตตามหลักพอเพียง ก็จะโน้มน้าวให้เกิดการคิดต่อไปว่าเป็นหลักปฏิบัติในชีวิตที่ถูกต้อง เพราะการปฏิบัติตนอยู่ในทางสายกลางจะทำให้ชีวิตมีความสุขตามกำลังความสามารถของตน เมื่อได้นำหลักทางสายกลางมาปฏิบัติ ก็จะพบกับความสุขที่แท้จริงในชีวิตทางโลก นั่นหมายถึงเรานำความรู้ที่ได้มาจากการฟัง การคิดมาประมวลผลในเชิงปฏิบัติ และได้ผลของการรับรู้ที่ชัดเจนจากการปฏิบัตินั้น จึงเรียกว่าเรามีภาวนามยปัญญา

นอกจากนี้ปัญญายังได้มาจากการคบบัณฑิตหรือกัลยาณมิตร การได้ฟังพระธรรมคำสอนของพระบรมศาสดา ตลอดจนมีวิถีชีวิตที่ถูกทางเป็นระเบียบสนับสนุนให้จินตมยปัญญาชัดเจนขึ้น อีกทั้งการปฏิบัติธรรมข้อย่อยเพื่อให้สอดคล้องกับคำสอนหลักของพุทธศาสนาก็เป็นปัจจัยการเกิดปัญญาที่สำคัญ ซึ่งหลักปฏิบัติ 4 ประการที่กล่าวมานี้ เรียกว่า**ปัญญาวุฒิธรรม 4** เป็นปัจจัยหนึ่งที่เข้ามาสองทางให้บุคคลพัฒนาศักยภาพของปัญญาที่มีอยู่แล้วในตนเองให้รอบรู้ยิ่งขึ้น ดังในพุทธดำรัสสอนหนึ่งที่กล่าวไว้ว่า**ปัญญาวุฒิธรรม 4** หรือ**ปัญญาวุฒิสูตร**เป็นไปเพื่อความ เจริญปัญญา

ดูก่อนนิกะทั้งหลาย ธรรม 4 ประการนี้ เป็นไปเพื่อความเจริญปัญญา
ธรรม 4 ประการเป็นไหน คือ

สปุริสสเสโว	คบสัตบุรุษ
สทุมมสุสวณิ	ฟังพระสัทธรรม
โยนิโสมนสิกาโร	ทำในใจโดยแยบคาย
ธมฺมานุมฺมปฏิปตฺติ	ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม

นี้แล ธรรม 4 ประการ เป็นไปเพื่อความเจริญปัญญา¹⁸

¹⁸ พระสูตรและอรรถกถาแปล อังคุตตรนิกาย จตุกนิบาต เล่มที่ 2 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2525), หน้า 613.

ปัญญาคุณธรรม 4 พิจารณาอย่างละเอียดดังต่อไปนี้

1. สัมปยุตตสังเสวะ : การคบบัณฑิต

คำว่าสัตบุรุษในที่นี้หมายถึงบุคคลผู้มีคุณธรรมหรือเป็นผู้มีความรู้ดังที่เรียกว่าบัณฑิต บัณฑิตจัดว่าเป็นกัลยาณมิตรเพราะเป็นผู้ชี้แนะให้ความรู้แก่ผู้ที่เข้ามาพบ การได้สนทนากับ บัณฑิตจัดเป็นมงคลชีวิตที่ให้ผลทั้งในชาตินี้และชาติหน้า กล่าวคือบัณฑิตย่อมแนะนำให้ผู้ที่ยัง มาหารักษาศีล สมาธิ ปัญญา และให้ประพฤติตนอยู่ในสุจริตทั้ง 3 คือ กายสุจริต วชิสุจริต มโนสุจริต กายสุจริตมี 3 ประการคือ ไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ลักทรัพย์ ไม่ล่วงประเวณีในสตรีที่มี เจ้าของ วชิสุจริตมี 4 ประการคือ ไม่กล่าวเท็จ ไม่กล่าวส่อเสียด ไม่กล่าวคำหยาบ ไม่กล่าวคำ ที่ไม่เป็นประโยชน์ มโนสุจริตมี 3 ประการคือ ไม่โลภในของผู้อื่น ไม่ผูกอาฆาตพยาบาท ไม่เห็นผิดจากพุทธศาสนา¹⁹

สัตบุรุษหรือบัณฑิตมีการดำเนินชีวิตที่อยู่ด้วยปัญญา รู้จักคิดพิจารณา จำแนกเหตุและ ผล และรู้จักปฏิบัติตนได้อย่างถูกต้องในหมู่สมาคม การได้เข้าไปสนทนาหรือไต่ถามความรู้จาก บัณฑิต นอกจากจะได้ความรู้แจ้งในเรื่องหรือข้อสงสัยที่เดิมรู้ไม่ชัดหรือรู้ผิด ๆ ถูก ๆ แล้ว ยังได้ เห็นแบบอย่างการดำเนินชีวิตที่ดีงามของสัตบุรุษ นับจากรู้เหตุ รู้ผล รู้ตัวเอง รู้ประมาณ รู้เวลา รู้ชุมชน รู้จักบุคคล ก็เกิดศรัทธาและเห็นว่าวิถีการดำเนินชีวิตของสัตบุรุษเป็นวิธีการปฏิบัติที่ ถูกต้อง ควรแก่การนำมาเป็นแบบอย่างดำเนินชีวิต สัตบุรุษหรือบัณฑิตจึงไม่เป็นเพียงผู้ให้ ความรู้ แนะนำสั่งสอนเท่านั้น แต่ยังเป็นแบบอย่างให้ผู้ที่ยังมาขอความรู้ได้นำวิธีการดำเนินชีวิต ไปปฏิบัติด้วย

2. สัทธัมมัสสวนะ : ธรรมปฏิบัติเพื่อเกิดปัญญา

สัทธธรรมคือธรรมที่สัตบุรุษประพฤติปฏิบัติเป็นหลักในการดำเนินชีวิต ในพจนานุกรมพุทธ ศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ อธิบายถึงสัทธธรรมคือธรรมที่ดี ธรรมที่แท้ ธรรมของคนดี²⁰

¹⁹ พระครูศรีปัญญาโมณี (อ่อน), มงคลสูตรแปลโดยพิสดาร (พระนคร : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, 2511), หน้า 17.

²⁰ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ 8 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2538), หน้า 323.

การฟังสังฆธรรมนอกจากจะมีจุดมุ่งหมายเพื่อให้หลุดพ้นจากความทุกข์แล้ว อานิสงส์แห่งการฟังหลักธรรมทางพุทธศาสนายังมีผลชัดเกล้าให้กลายเป็นผู้มีปัญญาได้ กล่าวคือ การสวดพระธรรมนับเป็นประเพณีโบราณของบัณฑิตที่ประพฤติปฏิบัติมาช้านาน หลักธรรมที่พระพุทธรเจ้าทรงแสดงมีมากมาย ทั้ง**ภาเวตัพพธรรม** คือส่วนที่ฟังบำเพ็ญให้เพิ่มพูนในกิจนิสัยของพุทธบริษัท และ**ปหาตัพพธรรม** คือส่วนที่ฟังละเว้น ไม่นำมาประพฤติ เพราะอาจทำให้เกิดทุกข์แก่ผู้ประพฤติ ภายหลังจากที่ได้ฟังธรรม ผู้มีปัญญาย่อมจะได้รับประโยชน์จากการฟังธรรม 2 ประการ นั่นก็คือ**รักษาประโยชน์ของตนเองและรักษาประโยชน์ของผู้อื่นไว้ได้** กล่าวคือภายหลังจากที่ได้บำเพ็ญบุญและได้รับอานิสงส์การบำเพ็ญบุญ ย่อมทำให้ผู้มีปัญญาต้องการสดับฟังหลักธรรม ครั้นได้ฟังแล้ว ก็เกิดปัญญาแก่ตนเองและยังทำให้ผู้ที่มาทำบุญร่วมกันได้รับอานิสงส์การฟังธรรมจนเกิดปัญญาเช่นกัน

อานิสงส์แห่งการฟังสังฆธรรมที่จะบังเกิดผลแก่เหล่าพุทธบริษัทในวันธรรมสวนะหรือวันที่ฟังธรรม ตรงกับวันอุโบสถ 8 ค่ำ 14 ค่ำ 15 ค่ำ มีอยู่ 5 ประการดังนี้

- (1) อสุต สุณนติ ธรรมสิ่งใดที่ตนมิได้เคยได้ฟังก็ได้ฟัง
- (2) สุต ปริโยทเปติ ธรรมสิ่งใดที่ได้ฟังแล้วแต่ยังไม่เข้าใจแจ่มชัด เมื่อได้ฟังอีกครั้งก็เข้าใจ
- (3) กงฺข วิตรติ ขจัดตลอดจนบรรเทาความสงสัยใคร่รู้ได้
- (4) ทิฏฐิ อฺขุ ผู้ฟังย่อมสามารถทำความเข้าใจของตนให้ถูกต้องหรือเรียกว่ามีสัมมาทิฏฐิความเห็นชอบ
- (5) จิตต ปสาทติ จิตแห่งผู้สดับฟังสังฆธรรมจะเลื่อมใสในการกุศลนั้น²¹

3. โยนิโสมนสิการ : พลังในการคิดทางปัญญา

โยนิโสมนสิการมาจากรูปศัพท์โยนิโสและมนสิการ โยนิโสหมายถึง เหตุ ต้นเค้า แหล่งเกิด ปัญญา อูบาย วิธี ทาง ส่วนมนสิการ หมายถึง การทำในใจ การคิด คำนี้ นึกถึง ใส่ใจ พิจารณา²² เมื่อแปลรวมคำโยนิโสมนสิการก็หมายถึง การทำใจโดยแยกคายกับเหตุการใช้ความคิดที่ถูกต้องวิธี รู้จักคิด คิดเป็น คิดอย่างมีระเบียบหรือคิดตามแนวทางของปัญญาคือ

²¹ ใตตัพพมาลีนี (พระนคร : โรงพิมพ์ ส.ธรรมภักดี, 2500), หน้า 6-7.

²² พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า 669-670.

รู้จักมองและพิจารณาสิ่งทั้งหลายตามสภาวะสิ่งนั้น ๆ ด้วยการคิดหาเหตุผล มีการสืบค้นถึงต้นเหตุแล้วจำแนกเป็นองค์ประกอบย่อยทำให้เห็นถึงสภาวะแท้จริง โดยจะต้องไม่นำความรู้สึกทางด้านตัณหาหรืออุปทานยึดมั่นถือมั่นเข้าจับ²³ โยนิโสมนสิการไม่ได้มีสถานะของปัญญาโดยตรงเพราะเป็นวิธีการแห่งการเกิดปัญญา ซึ่งได้แก่การใช้ความคิดเพื่อเกิดปัญญาแตกฉานดังนั้นอาจกล่าวได้ว่าการศึกษาเล่าเรียน การค้นพบสิ่งต่าง ๆ การมีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ ตลอดจนความก้าวหน้าของปัญญาระดับสำคัญๆ รวมทั้งการเข้าถึงสัจธรรมล้วนสำเร็จได้ด้วยโยนิโสมนสิการ²⁴

4. ธัมมานุธัมมปฏิบัติ : การปฏิบัติธรรมเพื่อให้สอดคล้องกับธรรมข้อหลัก

หลักการปฏิบัติธรรมในพุทธบริษัทที่สำคัญก็คือ การปฏิบัติตามโอวาทคำสอนของพระพุทธเจ้าอย่างสมควรแก่ธรรม แต่การปฏิบัติตามพระพุทธโอวาทเพียงอย่างเดียวก็จะไม่สำเร็จซึ่งมรรคผลได้ ถ้าไม่ได้ศึกษาจุดมุ่งหมายที่แท้จริงของพระพุทธโอวาท ซึ่งแนวคิดของธรรมานุธรรมปฏิบัติมีไว้เพื่อการปฏิบัติธรรมถูกหลัก โดยทำให้ข้อปฏิบัติย่อยเข้ากันได้ สอดคล้องกัน และส่งผลแก่ธรรมข้อหลัก กล่าวคือ ในการปฏิบัติธรรมจะต้องทราบว่าจุดมุ่งหมายที่แท้จริงของธรรมคืออะไร เช่น หลักธรรมในพระพุทธโอวาทมีไว้เพื่อให้เป็นแนวปฏิบัติและถือเป็นคำสอนให้ดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง เมื่อปฏิบัติตามแนวคำสอน ก็จะได้พบจุดมุ่งหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา นั่นก็คือการหลุดพ้นจากสังสารวัฏ ไม่เกี่ยวข้องกับโลก พ้นจากโลก ถ้าเข้าใจว่าหลักธรรมมีไว้เพื่อดับทุกข์หรือเป็นที่พึ่งในเวลาเกิดทุกข์ก็ไม่สอดคล้องกับจุดมุ่งหมายสูงสุดของพระพุทธโอวาท และจะกลายเป็นโยนิโสมนสิการ การคิดที่ไม่ถูกวิธีเพราะเกิดการหลงผิดว่าธรรมมีจุดมุ่งหมายเพื่อบำบัดทุกข์มากกว่าเป็นแนวการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง

กล่าวโดยสรุป การเกิดของปัญญาพิจารณาได้จากภูมิหลังของปัญญา การพัฒนาปัญญาจากการฟัง การคิด การปฏิบัติ และปัจจัยการเกิดปัญญาโดยหมั่นสนทนากับบัณฑิต ฟังสัทธรรม คิดอย่างโยนิโสมนสิการ และปฏิบัติธรรมานุธรรมปฏิบัติอีกประการหนึ่งด้วย

²³ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), *วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม*, พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ศยาม, 2542), หน้า 17.

²⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

2.3 คุณค่าของปัญญาและโทษของการไม่มีปัญญา

คุณค่าของปัญญาในที่นี้ผู้วิจัยหมายถึงคุณค่าที่เกิดขึ้นระหว่างผู้ใช้ปัญญากับความคาดหวังของผลทางปัญญา กล่าวคือเมื่อมนุษย์มีปัญญาเป็นพื้นฐานที่จะดำเนินชีวิตอยู่ในสังคม ความคาดหวังของผลทางปัญญาจะเข้ามามีบทบาทชี้ให้เห็นว่าปัญญาที่เกิดขึ้นกับมนุษย์มีคุณค่าต่อการดำเนินชีวิตอย่างไร และถ้าไม่มีปัญญาหรือไม่พัฒนาปัญญาให้รู้ยิ่งขึ้นต่อไปจะเกิดโทษอย่างไรต่อการดำเนินชีวิต คุณค่าของปัญญาจึงเป็นแนวทางหนึ่งที่จะอธิบายถึงผลแห่งปัญญาที่เกิดขึ้นกับผู้ใช้ปัญญา อธิบายได้ 2 ประการ คือ คุณค่าของการมีปัญญา และโทษของการไม่มีปัญญา

2.3.1 คุณค่าของการมีปัญญา

ปัญญาคือการรู้ทั่ว รู้ชัด รู้ที่จะขจัดปัญหาอุปสรรคให้ลุล่วงผ่านไปด้วยดีตลอดจนมีความรู้ที่จะดำเนินชีวิตอย่างมีสติ รอบคอบ ไม่ประมาท ความหมายของปัญญาในข้างต้นนี้ หากศึกษาอย่างละเอียดจะพบว่าคุณค่าของการมีปัญญาไม่เพียงแต่ส่งเสริมให้ชีวิตมีความสงบสุข มีความรู้ที่จะดำเนินชีวิตอย่างถูกต้องเท่านั้น แต่ยังเป็นการปฏิบัติตามคำสอนทางพระพุทธศาสนา และถือว่าการดำเนินชีวิตอย่างมีปัญญาคือคั่นช่องสะท้อนพุทธธรรมที่ไม่เคยล้าสมัยอีกประการหนึ่งด้วย ดังที่จะกล่าวตามลำดับต่อไปนี้

2.3.1.1 ในฐานะเป็นหลักในการดำเนินชีวิต

เมื่อกล่าวถึงหลักคำสอนที่สำคัญในพระพุทธศาสนา จะพบว่ามีคำสอนหลายประการที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิต ดังเช่น กาลามสูตร 10 ประการ มีสาระคำสอนที่มุ่งให้ใช้สติและปัญญาไตร่ตรองว่าสิ่งใดเป็นจริง สิ่งใดเป็นเท็จ สิ่งใดควรเชื่อ สิ่งใดไม่ควรเชื่อ พุทธมงคลหรือมงคลชีวิต 38 ประการ มุ่งสอนให้ดำเนินชีวิตตามจริยปฏิบัติที่ดีงามและเหมาะสมกับฐานะชีวิตของตน คำสอนเรื่องอริยสัจสอนให้รู้สาเหตุของทุกข์และรู้ทางที่จะดับทุกข์ หรือแนวการปฏิบัติรักษาศีล 5 ศีล 8 เป็นต้น คำสอนต่าง ๆ เหล่านี้กล่าวได้ว่าล้วนมีที่มาจากปัญญาทั้งสิ้น

ปัญญาคือบ่อเกิดคำสอนการปฏิบัติที่ดั่งมหลายประการดังที่กล่าวไว้ข้างต้น เหตุที่กล่าวว่าปัญญาคือบ่อเกิดคำสอนที่สำคัญ เนื่องจากแนวคำสอนและธรรมเนียมปฏิบัติต่าง ๆ ล้วนมาจากการค้นพบของปัญญาแห่งพระบรมศาสดาทั้งสิ้น นอกจากนี้เมื่อศึกษาอย่างละเอียด พบว่าคำสอนที่เป็นหลักในการดำเนินชีวิตต่าง ๆ ล้วนต้องอาศัยปัญญาเข้ามาชี้นำในการปฏิบัติ ในอีกด้านหนึ่ง ปัญญายังเอื้อผลต่อการดำเนินชีวิตประจำวันทั่วไปอีกด้วย ดังนั้นคุณค่าของปัญญาในแง่หลักในการดำเนินชีวิตสามารถพิจารณาได้ 2 ประการ คือ คุณค่าของปัญญาในการพิจารณาหลักการดำเนินชีวิต และคุณค่าของปัญญาในการดำรงชีวิตประจำวัน

ก. คุณค่าของปัญญาในการพิจารณาหลักการดำเนินชีวิต

จากหลักคำสอนที่ได้กล่าวไว้ข้างต้น เมื่อนำมาพิจารณาในแง่คุณค่าของปัญญา จะเห็นได้ว่าเป็นแนวทางการดำเนินชีวิตทั่วไปของฆราวาสและสงฆ์ ซึ่งต้องอาศัยปัญญาพิจารณาเลือกปฏิบัติให้สอดคล้องกับภาวะชีวิต กล่าวคือ การมีปัญญาจะเป็นเครื่องมือชี้นำคำสอนที่เหมาะสมกับการปฏิบัติ เช่น ฆราวาสรักชาติ 5 หรือศีล 8 ก็จัดว่ารู้จักใช้ปัญญาพิจารณาหลักในการดำเนินชีวิตที่พอเพียงกับฐานะของตน หรือในภาวะที่เกิดทุกข์ ปัญญาจะช่วยคลี่คลายความทุกข์ลงได้ถ้าผู้ที่ตกอยู่ในความทุกข์ เกิดสติและพึงรู้ว่าหลักคำสอนอริยสัจสามารถนำมาแก้ไขทุกข์ได้ เมื่อปัญญารู้ชัดเช่นนี้ ก็จะทำให้ผู้ที่มีความทุกข์สามารถหลุดพ้นจากทุกข์ได้ เป็นต้น ดังนั้นการมีปัญญาจึงช่วยส่องทางให้ฆราวาสเกิดความกระจ่างและรู้จักเลือกหลักในการดำเนินชีวิตที่สอดคล้องกับฐานะและภาวะชีวิตของตน

ข. คุณค่าของปัญญาในการดำรงชีวิตประจำวัน

นอกจากปัญญาจะมีคุณค่าในการพิจารณา ไตร่ตรอง และเลือกหลักการดำเนินชีวิตที่เหมาะสมกับภาวะชีวิตแล้ว ยังมีคุณค่าที่สำคัญในการดำรงชีวิตประจำวันอีกด้วย ปัญญาในระดับนี้มีความสำคัญเพราะเป็นพื้นฐานความคิดที่จะประกอบกิจการงานให้สำเร็จ ดังมีคำกล่าวที่ว่า ถ้ามีปัญญาก็จะทำให้ “เข้าใจว่าอะไรคือสาระของชีวิต เป็นคนที่ไม่วิ่งทะยานไปด้วยอำนาจของความต้องการอันไม่รู้จักจบสิ้น เป็นคนรู้จักพอ รู้จักใช้ชีวิตไปกับสิ่งที่มีค่า”²⁵ สาระของข้อความ

²⁵ คณาจารย์ภาควิชาปรัชญา คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, มนุษย์กับศาสนา (กรุงเทพฯ : โครงการตำราคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543), หน้า 194.

นี้จะเห็นได้ว่าเป็นภาพลักษณะการดำเนินชีวิตที่เรียบง่าย สอดรับกับจุดมุ่งหมายของแนวคิดเรื่องปัญญาในการดำเนินชีวิต

การมีปัญญานับว่ามีความสำคัญต่อการดำเนินชีวิตอย่างยิ่งทำให้มีสติ รู้คุณ รู้โทษ รู้ว่าสิ่งใดมีประโยชน์ สิ่งใดไม่มีประโยชน์ กล่าวคือ เมื่อเราเกิดปัญญา ปัญญานั้นจะนำทางให้เราดำเนินชีวิตอย่างถูกต้อง ส่งเสริมให้มีกำลังสติที่เข้มแข็งเพราะมีปัญญาส่องทางสว่างให้แก่ชีวิต เมื่อมีกำลังสติและกำลังปัญญาที่เข้มแข็ง ก็ย่อมสนับสนุนให้เกิดความรู้ความเข้าใจต่อชีวิตทั้งตนเองและผู้อื่น ทำให้อยู่ร่วมกันอย่างไม่คิดเบียดเบียนผู้ใด

2.3.1.2 ในฐานะการใช้ปัญญาเพื่อแก้ไขปัญห

คุณค่าของการใช้ปัญญาในการแก้ไขปัญหานี้สามารถอธิบายได้ 2 ประการ คือ ใช้ปัญญาเมื่อเผชิญอุปสรรคและปัญหา และใช้ปัญญาเมื่อเกิดความทุกข์ ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

ก. อุปสรรคและปัญหา

อุปสรรคหมายถึงเครื่องขัดข้อง, ความขัดข้อง, เครื่องขัดขวาง²⁶ อุปสรรคจัดเป็นปัญหาประเภทหนึ่งที่เกิดขึ้นในชีวิตเสมอ แต่อุปสรรคไม่ใช่ปัญหาที่มีความรุนแรง หากเป็นความยากลำบากที่เกิดขึ้นเพื่อท้าทายให้ผู้พบอุปสรรคเกิดความมานะ ไม่ท้อถอยต่ออุปสรรคและมุ่งที่จะจัดอุปสรรคให้หมดไป ตัวอย่างเช่น

ในอดีตกาล เมื่อพระพุทธเจ้าเสวยพระชาติเป็นพระเวสสันดร มีปณิธานแน่วแน่ที่จะทำทานเพื่อหวังสู่พระโพธิญาณ พระองค์ได้ทรงบำเพ็ญทานนับตั้งแต่ประทานพญาช้างเผือกปัจจัยนาคนแก่พราหมณ์แห่งกาลิงครัฐ ทรงบำเพ็ญสัตตกมหาทาน ประทานม้าทรง รถทรงให้แก่พราหมณ์ผู้มาขอ ท้ายที่สุดประทานกัณหาชาติแก่พราหมณ์ชุก และพระนางมีตรีแก่พระอินทร์ผู้แปลงเป็นพราหมณ์ ถ้าพิจารณาถึงเหตุผลที่พระองค์บำเพ็ญทานก็จะเห็นว่าเป็นการใช้ปัญญาจัดอุปสรรคไม่ให้บรรลुพระโพธิญาณ อุปสรรคที่กล่าวถึงนี้คือกิเลสตัณหา ดังจะเห็นได้จากภายหลังจากที่พระเวสสันดรประสูติจากครรภ์พระนางผุสดี ก็ทรงเหยียดพระหัตถ์

²⁶ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2525, พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ : อักษรเจริญทัศน์, 2528), หน้า 957.

และตรัสว่า“อมุม ข้าแต่พระแม่เจ้า ย ภิณฺจิ ธน ทัพฺพอันใดของเราที่บรรดามี พระลูกนี้จะ บำเพ็ญทาน”²⁷ นั้นหมายถึงพระเวสสันดรที่มีบุญญารอบรู้ว่าจะองค์ต้องประสบกิเลสตัณหาที่มุ่ง จะขัดขวางพระโพธิญาณ จึงทรงใช้ปัญญาแก้ไขอุปสรรคนี้ด้วยการให้ทาน ความตอมนั้นตรงกับ ปฐมโพธิกาที่ได้อธิบายถึงจุดมุ่งหมายในการทำงานของพระโพธิสัตว์ว่าเป็นการใช้ปัญญาบารมี แก้ไขอุปสรรคของชีวิต

กาลเมื่อวันประสูติ ตรัสแก่พระมารดาว่าจะบำเพ็ญทานแลทวงบริจาค มหาทานทั้งหลาย.....จัดเป็นพระทานบารมี.....กาลเมื่อทรงพระดำริห์จัก ให้อัครมัตติกทาน แต่ยังสถิตย์อยู่ในทวารภุมิ แลเมื่อพระราชทานสองพระโอรส แก่ชุกพรหมณ กอบด้วยพระวิจรรณญาณ บันเทาเสียซึ่งความรักแลความ โศก แต่บุตรวิโยคนั้น จัดเป็นพระปัญญาบารมี²⁸

ผลานิสงส์จากการบำเพ็ญทานนี้ทำให้พระเวสสันดรปราศจากกิเลสตัณหา เพราะไม่ยึดติดในรูป รส กลิ่น เสียง หรือแม้แต่ชีวิต ถ้ามีผู้ใดมาทูลขอให้พระเวสสันดรกระทำอัครมัตติกทานหรือทาน ภายใน พระองค์ก็มีความยินดีเพราะเป็นการปฏิบัติปรมัตถทานบารมี อันเป็นทางแห่งการขจัด อุปสรรคที่สูงสุดของชีวิต

จากตัวอย่างการใช้ปัญญาแก้ไขอุปสรรคของพระโพธิสัตว์ จะเห็นได้ว่าการบำเพ็ญทาน ของพระองค์แม้จะเป็นวิธีขจัดอุปสรรคที่ลึกซึ้ง ยากอย่างยิ่งที่ฆราวาสจะนำมาเป็นแบบอย่างการใช้ปัญญาขจัดอุปสรรคได้ แต่ก็ต้องไม่ลืมว่าการใช้ปัญญาแก้ไขอุปสรรคของพระเวสสันดรนี้ เปรียบเสมือนเครื่องมือสาคิดการใช้ปัญญาแก้ไขอุปสรรคได้เป็นอย่างดี พระโพธิสัตว์ทรงใช้สติ ปัญญาและขันติอย่างสูงในการขจัดอุปสรรคที่ขัดขวางพระโพธิญาณ เช่นเดียวกันหากฆราวาส ได้พบอุปสรรคในชีวิต เช่น ความไม่สมหวัง การไม่ประสบความสำเร็จ ภาพอุดมคติแห่งการใช้ ปัญญาแก้ไขอุปสรรคของพระโพธิสัตว์ ก็อาจจะเตือนสติและให้ปัญญาแก่ผู้ที่กำลังเผชิญ อุปสรรคอยู่ไม่น้อย

²⁷ มหาเวสสันดรชาดก, พิมพ์ครั้งที่ 7 (กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2516), หน้า 19.

²⁸ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, ปฐมสมโพธิกา (พระนคร : โรงพิมพ์วชิรวิทย์, 2438), หน้า 39.

อีกประการหนึ่ง การใช้ปัญญาขจัดอุปสรรคย่อมจะทำให้ไม่ห่วงเกรงต่ออุปสรรคอีกต่อไป เพราะอุปสรรคต่าง ๆ จะเป็นแบบฝึกหัดที่ดี พัฒนาให้เราเกิดความเข้มแข็งมากขึ้น กล่าวที่ผู้ชีวิต ตลอดจนไม่กลัวต่อการเปลี่ยนแปลงของชีวิต²⁹ การใช้ปัญญาแก้ไขอุปสรรคในชีวิตได้ในขั้นแรก ได้แก่ การขจัดสิ่งทำให้เกิดความกลัวต่าง ๆ หรือละทิ้งสิ่งที่กังวล ความเศร้าโศกไว้เบื้องหลัง ดำเนินชีวิตต่อไปเพื่ออนาคตที่งดงาม จะยิ่งทำให้มองเห็นแนวทางในการต่อสู้ชีวิตในแง่มุมต่าง ๆ หลากหลายมากขึ้น สอดคล้องกับบรรทัดฐานของพุทธศาสนิกชนคืออยู่อย่างมีปัญญานั้นเอง

ในขณะที่ปัญหาคือคำไวพจน์ของคำว่าอุปสรรค ปัญหามีความหมายว่าข้อสงสัย, คำถาม³⁰ ดังได้กล่าวในข้างต้นแล้วว่าอุปสรรคไม่ใช่ปัญหาที่รุนแรง³¹ หากแต่เป็นความท้าทายให้ได้ใช้ปัญญาแก้ไข อาจกล่าวได้ว่าอุปสรรคคือปัญหาเล็ก ๆ น้อย ๆ ที่เกิดขึ้นในชีวิตอยู่เสมอ ตรงกันข้ามกับคำว่าปัญหาดังที่จะกล่าวต่อไปนี้ ถ้าจะอุปมา ปัญหาที่เปรียบได้กับปมที่ถูกสร้างให้มีความซับซ้อน การที่จะแก้ปมนี้ย่อมจะต้องใช้สติที่แน่วแน่ไม่หวั่นไหว ปัญญาที่ส่องสว่าง ไม่มีอวิชชา ความคิดที่เป็นระเบียบไม่คิดสับสน ปัจจัยทั้ง 3 ประการนี้จะทำให้ผู้พบกับปัญหาสามารถแก้ไขปัญหาได้อย่างสำเร็จ

ข. ความทุกข์

ความทุกข์ก็เป็นอีกคำหนึ่งที่มีความหมายใกล้เคียงกับอุปสรรคและปัญหา ความทุกข์คือภาวะของปัญหาสูงสุดของชีวิต จากที่ได้กล่าวถึงอุปสรรคและปัญหา จะพบว่าอุปสรรคคือต้นเค้าของปัญหา ถ้าไม่สามารถแก้ไขอุปสรรคได้ ก็จะมีการเปลี่ยนแปลงภาวะของอุปสรรคมาเป็นปัญหา เช่นเดียวกับปัญหาก็คือต้นเค้าของความทุกข์ ถ้าไม่สามารถแก้ไขปัญหาได้ก็จะกลายเป็นความทุกข์ที่มีผลต่อการดำเนินชีวิต ลักษณะของความทุกข์มีอยู่ 3 ประเภท คือ **ทุกข์ประจำ** ได้แก่ การเกิด การแก่ การตาย **ทุกข์จร** ได้แก่ ความโศก ความคร่ำครวญ

²⁹ ดูเดวิด เค.เรโนลด์ส, *อยู่อย่างสร้างสรรค์*, แปลโดยมานิช หล่อตระกูล (กรุงเทพฯ : ธรรมสาร, 2536), หน้า 39 และหน้า 58.

³⁰ ราชบัณฑิตยสถาน, *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2525*, หน้า 528.

³¹ ดูรายละเอียดหน้า 22.

ความไม่สบายกาย ความไม่สบายใจ ความคับแค้น การประจวบกับอารมณ์ไม่เป็นที่รัก และ **ทุกข์รวบยอด** ได้แก่ ชั้นที่ 5³²

วิธีในการดับทุกข์ที่เกิดจากการใช้ปัญญา ได้แก่ คำสอนเรื่องการดับทุกข์ (อริยสัจ) ประการหนึ่ง และการใช้ปัญญาในการคิดเพื่อคลายทุกข์อีกประการหนึ่ง คำสอนเรื่องอริยสัจเป็นหลักการที่ขจัดความทุกข์ได้โดยตรง เพราะถ้าเราใช้ปัญญาพิจารณาถึงเหตุของทุกข์และดับทุกข์ลงได้ ชีวิตก็จะพ้นจากทุกข์ จิตใจมีความแจ่มใส สมองปรอดโปร่ง ปัญญาก็จะชัดแจ้งยิ่งขึ้น ส่วนแนวทางในการดับทุกข์อีกประการหนึ่งคือการใช้ปัญญาในการคิดเพื่อคลายความทุกข์ การใช้ปัญญาในการคิดเพื่อคลายความทุกข์มี 2 วิธี วิธีหนึ่งคือ *การคิดโดยรวบรัด* เป็นการใช้ปัญญาที่ไม่ต้องพิจารณารายละเอียดว่าความทุกข์นั้นเป็นความทุกข์ประเภทใด หากแต่คิดแย้งความคิดนั้นด้วยการอรรถาธิบายให้ตัวเองคลายจากความทุกข์ ส่วนอีกวิธีหนึ่งคือ *การคิดหาเหตุผลอย่างละเอียด* เป็นการใช้ปัญญาพิจารณาถึงมูลเหตุที่ทำให้คิดจนเกิดความทุกข์ ตลอดจนหาเหตุผลโต้กับความคิดที่ทำให้เกิดทุกข์จนสามารถชนะความทุกข์ได้³³

ดังนั้นคุณค่าของการใช้ปัญญาเพื่อดับทุกข์นอกจากจะอยู่ที่การขจัดทุกข์ให้หมดไปแล้ว ยังทำให้มีกำลังใจและกำลังสติที่จะดำเนินชีวิตอย่างถูกต้องต่อไป อีกประการหนึ่งยังเป็นคำสอนสำหรับพุทธศาสนิกชนให้รู้ว่าไม่มีผู้ใดที่จะไม่เคยพบอุปสรรค ปัญหา และความทุกข์ หากแต่เมื่อเผชิญแล้วต้องมีปัญญาที่จะแก้ไขอย่างถูกต้อง

2.3.1.3 ในฐานะโลกทัศน์และชีวทัศน์ของฆราวาสและบรรพชิต

โลกทัศน์มาจากคำว่าโลกหรือโลโก หมายถึงภพ เป็นที่ปรากฏแห่งสัตว์³⁴ อีกนัยหนึ่งหมายถึงแผ่นดิน เป็นที่อาศัย, หมู่สัตว์ผู้อาศัย ได้แก่โลก 3 คือ 1.สังขารโลก โลกคือสังขาร 2.สัตว์โลก โลกคือหมู่สัตว์ 3.โอกาสโลก โลกคือแผ่นดิน³⁵ และคำว่าทัศนนะหรือทัสสนะ

³² สุชีพ ปุณฺณานุภาพ, *คุณลักษณะพิเศษแห่งพระพุทธศาสนา* (พระนคร : องค์การคำของคุรุสภา, 2506), หน้า 253.

³³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 264.

³⁴ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, *ปทานุกรมบาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต*, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2520), หน้า 665.

³⁵ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์*, หน้า 259.

หมายถึงการเห็น การเห็นด้วยปัญญา ความเห็น สิ่ง³⁶ที่เห็น แปรรวมความได้ว่าความเห็นที่ เกี่ยวข้องในทางโลก หมู่สัตว์และสังคัม ส่วนชีวิตทัศน์ก็มาจากคำว่าชีวิตหมายถึงชีพ ความเป็นอยู่³⁷ รวมความกับคำว่าทัศนะ หมายถึงความเห็นที่เกี่ยวข้องกับชีวิตและความเป็นอยู่ของหมู่มสัตว์ สาระสำคัญของคุณค่าปัญญาในหัวข้อนี้ พิจารณาได้ 2 ประการ คือ

ก. คุณค่าของปัญญาในโลกทัศน์และชีวิตทัศน์ของฆราวาส

เมื่อพิจารณาถึงสาระคำสอนเรื่องปัญญา จะเห็นได้ว่าคำสอนเรื่องปัญญามีอิทธิพลต่อการ สร้างโลกทัศน์และชีวิตทัศน์ของฆราวาส ดังจะเห็นได้จากความคิดของพุทธศาสนิกชนที่มีมาช้านานแล้วว่าการมีปัญญาในชาติปัจจุบัน ส่วนหนึ่งมาจากบุรพกรรมที่สั่งสมมาในกาลก่อน (สชาติกปัญญา) อีกส่วนหนึ่งมาจากการศึกษาหาความรู้ในชาติปัจจุบัน คิดความคิดนี้ได้ถูกหล่อหลอมให้เป็นโลกทัศน์และชีวิตทัศน์ของฆราวาสว่า ผู้ที่มีปัญญาคือผู้มีสติปัญญาดีพร้อมมาตั้งแต่กำเนิด มีความรู้ที่จะดำเนินชีวิตได้อย่างถูกต้องดีงาม ขณะเดียวกันผู้ที่มีปัญญาก็จะได้รับ การสรรเสริญจากสังคัม และจากโลกทัศน์ชีวิตทัศน์ของฆราวาสที่มีต่อปัญญา ทำให้ได้ข้อสังเกต บางประการคือ

คุณค่าของปัญญาในทัศนะของฆราวาส กล่าวได้ว่ามีพื้นฐานมาจากคติความเชื่อเดิมและ ค่านิยมเกี่ยวกับภาพลักษณ์ของผู้ที่มีปัญญา กล่าวคือเป็นความเชื่อทั่วไปว่าบุคคลที่มีปัญญา ย่อมมีเหตุมาจากการได้สั่งสมบุญมาแล้วส่งผลในกาลปัจจุบัน ประพฤติตนอยู่ในหลักธรรม คำสอน ไม่เบียดเบียนหรือคิดพยาบาทต่อผู้ที่มีมุ่คิดร้าย ผลบุญนี้ได้สนองให้จิตใจสงบ มีสติ เกิดปัญญาที่แจ่มใส ตรงกันข้ามกับบุคคลที่ไม่มีปัญญา อาจจัดว่าเป็นบุคคลที่บกพร่องทาง ปัญญา หรือไม่มีปัญญาเพราะยึดมั่นถือมั่นในความคิดเห็นของตนอย่างรุนแรง (มิฉชาติปฏิฐิ) กลุ่มบุคคลเหล่านี้ถ้าพิจารณาตามคติความเชื่อของพุทธศาสนิกชนมักจะเห็นว่าเกิดจากการ กระทำบาปกรรมที่ร้ายแรง เช่น อนันตริยกรรมเป็นต้น ผลกรรมนี้ส่งผลให้จิตใจร้อน ปราศจาก สติ ไม่เกิดปัญญาเห็นทางที่ถูกต้อง ดังมีตัวอย่างของบุคคลสมัยพุทธกาลเช่นพระเทวทัตผู้คิด กระทำอนันตริยกรรมต่อพระบรมศาสดานับหลายครั้ง ในกาลก่อนที่จะมาเป็นพระเทวทัตนี้ ปรากฏให้เห็นอยู่เสมอในอรรถกถาชาดกว่าเป็นผู้ประสงค์ร้ายต่อพระโพธิสัตว์แต่ก็ไม่สำเร็จ เนื่องจากพระเทวทัตเป็นผู้ไม่มีปัญญาเห็นทางที่ถูกต้อง จึงทำให้อวิชาครอบงำ คิดเบียดเบียน

³⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 93.

³⁷ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2525, หน้า 271.

มุ่ง ร้ายต่อพระบรมศาสดา แต่พระเทวทัตหรือบุคคลที่คิดร้ายต่อพระโพธิสัตว์ในอรรถกถาชาดกหลายเรื่องก็ต้องพ่ายแพ้แก่พระปัญญาคุณแห่งพระพุทธเจ้าทุกครั้ง

ดังนั้นในทางโลกทัศน์และชีวิตทัศน์ของฆราวาส มีคตินิยมว่า ปัญญาจะทำให้เป็นผู้มีความฉลาดรอบรู้อย่างถูกต้อง ดำเนินชีวิตอย่างเป็นสุข สอดคล้องกับคติความเชื่อเดิมว่าการมีปัญญาคือบวรกรรมที่สั่งสมมา ถ้าประพตินุญก็ย่อมทำให้มีปัญญาแจ่มชัด ถ้าประพตินุญบปยอมจะทำให้ปราศจากปัญญา เนื่องจากจิตใจไม่สงบ ทำให้ไม่มีสติและไม่เกิดปัญญานั้นเอง

ข. คุณค่าของปัญญาในโลกทัศน์และชีวิตทัศน์ของบรรพชิต

ปัญญาในทางโลกทัศน์และชีวิตทัศน์ของบรรพชิต มีความแตกต่างจากปัญญาในทางความคิดของฆราวาส ทั้งนี้ย่อมมาจากจุดมุ่งหมายของชีวิตที่แตกต่างกัน บุคคลที่ครองเพศบรรพชิตสละจากอบายภูมิทางโลกมาสู่ทางสงบ ส่วนบุคคลที่อยู่ในเพศฆราวาสยังมีความเกี่ยวข้องกับเรื่องของโลกียะ กิเลส ตัณหาอยู่ การดำเนินชีวิตที่แตกต่างนี้ทำให้โลกทัศน์และชีวิตทัศน์เรื่องปัญญาแตกต่างกันไปด้วย กล่าวคือปัญญาในทัศนะบรรพชิตได้เลื่อนสถานภาพจากความรู้ ความเข้าใจในทางโลก มาสู่ความรู้ ความเข้าใจในแก่นแท้ของชีวิต ปัญญาในระดับนี้เป็นปัญญาที่ “สว่าง” ปราศจากกามกิเลส มองชีวิตทางโลกว่าเป็นความไม่เที่ยงแท้ การบำเพ็ญปัญญาที่บริสุทธิ์เช่นนี้ย่อมจะเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ชีวิตทัศน์ของผู้ที่อยู่ในเพศสมณชิต เกิดความผ่องแผ้ว พิจารณาทุกด้วยปัญญารู้เท่าทันทั้งสิ้น เช่น การเข้าใจสังขารชีวิต การหยั่งถึงรสพระธรรมที่ลึกซึ้ง เป็นต้น ดังที่เกษม บุญศรีได้กล่าวถึงโลกทัศน์ทางปัญญาของบรรพชิตไว้

ผู้มีปัญญานั้นย่อมพิจารณาเห็นกามคุณทั้งหลาย โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์และเป็นโรค ผู้เห็นแจ้งอย่างนี้ ย่อมละความพอใจในกามทั้งหลายอันเป็นทุกข์ มีภัยใหญ่หลวงเสียได้ ผู้นั้นปราศจากราคะแล้ว กำจัดโทสะได้ต้องเจริญเมตตาจิตหาประมาณมิได้ งดอาชญาในสัตว์ทุกจำพวกแล้ว ไม่ถูกติเตียน ย่อมเข้าถึงแดนพรหม³⁸

³⁸ เกษม บุญศรี, *บารมีสาริต*, หน้า 185.

คำกล่าวนี้อาจจะสอดคล้องกับสถานะของฆราวาสที่กำลังเลื่อนสถานภาพมาสู่ผู้ศึกษาธรรม แต่สำหรับโลกทัศน์ชีวิตทัศน์ของบรรพชิต ปัญญาเช่นนี้เป็นความคิดพื้นฐานสำหรับผู้ที่อยู่ภายใต้ร่มกาสาพัศตร์แล้ว ดังนั้นจะเห็นว่าปัญญาคือเกณฑ์จัดแบ่งความคาดหมายของผลแห่งการมีปัญญาที่แตกต่างกันระหว่างฆราวาสและบรรพชิต นั่นก็คือโลกทัศน์ชีวิตทัศน์ของฆราวาสมองเห็นปัญญาคือความรู้ที่เป็นผลบุญจากบุรพกรรม และมาจากผลของการศึกษาหาความรู้ ความรู้ที่ได้มานั้นคือหลักที่จะใช้ดำเนินชีวิตในทางโลกได้ ขณะที่คุณค่าของปัญญาในความคิดของบรรพชิตคือการวิมุตติหรือการหลุดพ้นจากอบายภูมิทางโลกมาสู่ทางสงบแห่งจิตใจ การบำเพ็ญปัญญาเพื่อให้บริสุทธิพร้อมที่จะเห็นธรรมทุกเมื่อ ตลอดจนใช้ปัญญาเพื่อช่วยเหลือเวไนยสัตว์ เป็นต้น

2.3.2 ลักษณะของผู้ไม่มีปัญญาและโทษของการไม่มีปัญญา

ปัญญามีคุณค่าอย่างอเนกอนันต์ เอื้อประโยชน์ให้แก่ชีวิตมากชนิด การปราศจากปัญญานำทางชีวิตก็คือโทษที่ร้ายแรงต่อชีวิตฉันนั้น เมื่อปัญญามีคุณหลายประการ ในทัศนะที่ตรงกันข้าม การไม่มีปัญญาก็มีโทษเช่นเดียวกัน การวิเคราะห์ผลแห่งการไม่มีปัญญาอาจพิจารณาได้อย่างกว้าง ๆ ใน 2 ประเด็น คือ ลักษณะของผู้ที่ไม่มีปัญญา และโทษของการไม่มีปัญญา

2.3.2.1 ลักษณะของผู้ที่ไม่มีปัญญา

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่าการมีปัญญาจะทำให้ชีวิตเป็นสุข เพราะดำเนินชีวิตในทางที่ถูกต้อง ดีงาม อีกทั้งการมีปัญญาจะทำให้มีสติระลึกรู้ตน สติจะกำกับปัญญาให้นำทางแก่ชีวิตไปในคติภูมิทางโลกที่เป็นค่านิยมของสังคม นั่นก็คือลักษณะของผู้มีศีลธรรม ปัญญา แต่ถ้าปราศจากปัญญานำทางชีวิต ก็ย่อมหลงอยู่ในอวิชชาและกิเลส ซึ่งเปรียบได้กับอบายภูมิทางโลก*

* คำว่าอบายภูมิหมายถึงภูมิอันปราศจากความเจริญ บางครั้งเรียกว่าทุคติภูมิในวรรณคดีโลกศาสตร์ เรื่องไตรภูมิพระร่วงได้กล่าวถึงอบายภูมิทั้งหมด 4 ภูมิ คือ นรกภูมิ ตีรัจฉานภูมิ เปรตวิสัยภูมิ และอสุรกายภูมิ ในที่นี้อบายภูมิทางโลกหมายถึงภูมิหรือสถานที่ ๆ ปราศจากความเจริญ และหมายรวมถึงการดำเนินชีวิตที่อยู่ในกามกิเลส ซึ่งไม่ได้ก่อให้เกิดการสร้างสวรรค์แก่ชีวิต.

อ้างจากราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทย สมัยสุโขทัย ไตรภูมิภิกขา (กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, 2544), หน้า 610.

ด้านลักษณะของผู้ที่ไม่มีปัญญา ถ้าจำแนกตามระดับการรับรู้ของบุคคล 4 ประเภทคือ อุกฤษฏีปัญญา วิปจิตปัญญา ไนยยะและปทปรมะ ตัวอย่างของบุคคลที่แสดงถึงภาพของผู้ที่ไม่มีปัญญาได้อย่างชัดเจนที่สุดคือบุคคลประเภทปทปรมะ ซึ่งถ้าจะเปรียบกับบัว 4 เหล่าในพุทธดำรัส บุคคลประเภทปทปรมะเปรียบได้กับบัวที่จมอยู่ใต้น้ำ ไม่มีโอกาสจะบานในวันรุ่งขึ้น เนื่องจากตกเป็นอาหารของปลาและเต่า บุคคลประเภทนี้ไม่มีปัญญาหรือไม่สามารถพัฒนาปัญญาได้ เทียบเท่ากับบุคคลประเภทอื่น ทั้งนี้เพราะขาดปัญญาที่จะพิจารณาแยกแยะสิ่งที่เป็นคุณหรือให้โทษได้ อย่างไรก็ตามบุคคลประเภทอุกฤษฏีปัญญา วิปจิตปัญญา ไนยยะ คือผู้ที่มีปัญญาหรือพัฒนาปัญญาได้เท่าเทียมกัน ถ้าไม่มีสติการพึงระลึก การตั้งมั่นอยู่ในวิถีทางของชีวิตที่ถูกต้อง ก็ย่อมกลายเป็นผู้ที่ไม่มีปัญญาได้เช่นกัน

2.3.2.2 โทษของการไม่มีปัญญา

โทษของการไม่มีปัญญา ในวิทยานิพนธ์นี้สามารถจำแนกได้ 12 ประการ* ดังต่อไปนี้

- 1) โทษของการไม่มีปัญญา คือปราศจากความรู้ในหลักการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง
- 2) โทษของการไม่มีปัญญา คืออับปัญญา มีดวงตามีมืดมิด ไม่สามารถบรรลุธรรมได้ในชาติปัจจุบัน
- 3) โทษของการไม่มีปัญญา คือดำรงชีวิตด้วยความประมาท ไม่รู้จักการประมาณตน
- 4) โทษของการไม่มีปัญญา คือปราศจากความรู้ที่จะพิจารณาคุณและโทษ สิ่งที่มีประโยชน์ สิ่งที่ไม่ใช่ประโยชน์
- 5) โทษของการไม่มีปัญญา คือมีความยึดมั่นความคิดเห็นของตนอย่างรุนแรง เรียกว่ามีมิจฉาปัญญาและมิจฉาทิฏฐิ
- 6) โทษของการไม่มีปัญญา คือปราศจากการใคร่ครวญ ไตร่ตรองให้รอบคอบก่อนตัดสินใจ
- 7) โทษของการไม่มีปัญญา คือปราศจากความรู้ที่จะแก้ไขปัญหา คลี่คลายความทุกข์ได้

* เกณฑ์การจำแนกโทษของการไม่มีปัญญาเป็นข้อสังเกต อาจมีเกณฑ์นอกเหนือจากนี้

- 8) โทษของการไม่มีปัญญา คือปราศจากความรู้ในแนวทางปฏิบัติให้มีชีวิตสงบสุข ไม่เบียดเบียนผู้ใด
- 9) โทษของการไม่มีปัญญา คือปราศจากความรู้ที่จะสร้างสรรค์คุณค่าความดีงาม ให้แก่ชีวิต
- 10) โทษของการไม่มีปัญญา คือไม่สามารถสงบกาย อารมณ์ บำเพ็ญจิตใจให้ บริสุทธิ์สะอาดได้
- 11) โทษของการไม่มีปัญญา คือสร้างความเสียหาย ความหายนะแก่ชีวิตของตนเองและผู้อื่น
- 12) โทษของการไม่มีปัญญา คือไม่สามารถเข้าใจพุทธคำสอนที่ยากลุ่มลึกได้

จากที่ได้กล่าวถึงโทษของการไม่มีปัญญา สามารถสรุปข้อสังเกตได้ 4 ประการ ดังนี้

ประการแรก การไม่มีปัญญาย่อมก่อให้เกิดผลร้ายต่อตนเองและผู้อื่น กล่าวคือการมีปัญญาจะทำให้รู้จักพิจารณา ใคร่ครวญแล้วจึงกระทำ แต่เมื่อไม่มีปัญญาก็จะกระทำลงไปโดยไม่ได้ใคร่ครวญให้รอบคอบ การไม่พิจารณาใคร่ครวญนี้เองมักทำให้เกิดผลเสียหาย เพราะเมื่อไม่ใช้สติและปัญญารู้คิดพิจารณา ก็เกิดการตัดสินใจที่ผิดพลาด ความผิดพลาดจะนำไปสู่ผลที่เกิดขึ้น 2 ประการ คือ ก่อให้เกิดความเสียหายต่อชีวิตตนเองและผู้อื่น และก่อให้เกิดความหายนะแก่ชีวิตตนเองและผู้อื่น ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าถ้าไม่มีปัญญาที่จะขจัดความทุกข์ อุปสรรค ในการดำเนินชีวิต ก็จะทำให้ประสบความเสียหายที่อาจเกิดขึ้นกับตนเองรวมถึงผู้อื่นด้วย

ประการที่สอง ผู้ที่ไม่มีปัญญาจะไม่สามารถพบกับความสุขที่แท้จริง กล่าวคือผู้ที่ไม่มีปัญญาก็ย่อมอยู่ในโลกอวิชชา เมื่อพบกับความทุกข์แต่ไม่ใช้ปัญญาพิจารณาว่าเกิดมาจากเหตุใดและควรมีวิธีแก้ไขอย่างไร ก็จะทำให้เกิดความกลัว กังวล ท้อถอย และขาดกำลังใจที่จะต่อสู้ ทำให้ชีวิตประสบแต่ความไม่รู้และความทุกข์ อันจะส่งผลให้ไม่พบกับความสุขที่แท้จริง

ประการที่สาม ผู้ที่ไม่มีปัญญาจะปราศจากหลักในการดำเนินชีวิต จะเห็นว่าคุณค่าของการมีปัญญาประการสำคัญที่สุดก็คือ มีปัญญาไว้เป็นหลักในการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง เมื่อมีปัญญา ก็จะมีปัญญาที่จะดำเนินชีวิตอย่างไรให้เกิดความสุข ดังเช่น ปฏิบัติตามมงคล 38 ประการที่จะเอื้อให้ชีวิตอยู่ในทางสายกลาง ไม่ประมาท รู้จักการประมาณตน หรือปฏิบัติตามแนวทางศีล สมาธิ ปัญญา ก็ย่อมทำให้ชีวิตสงบสุข ไม่มีการเบียดเบียนกันและกัน แต่เมื่อปราศจากปัญญา ก็จะเหมือนบุคคลที่หลงทาง ไม่รู้ว่าจะดำเนินชีวิตไปในทิศทางใด อีกประการ

หนึ่ง การไม่มีปัญญาจะทำให้มีความเห็นผิด ดังเช่น การยึดมั่นในความคิดของตนว่าถูกต้อง โดยไม่รับฟังความคิดเห็น หรือพิจารณาไตร่ตรองให้รอบคอบ

บทสรุปของคุณค่าปัญญาและโทษของการไม่มีปัญญานี้ นับเป็นภาพสะท้อนปัญญาตามคติพระพุทธศาสนาได้เป็นอย่างดีว่า คำสอนเรื่องปัญญาแม้จะมีความลุ่มลึกและลึกซึ้งมากเพียงใด แต่แนวคิดที่สำคัญที่สุดของปัญญาในทางพระพุทธศาสนาก็คือการดำเนินชีวิตอยู่อย่างมีปัญญา มีสติ ไม่ประมาท ถ้าการอยู่อย่างมีปัญญาคือการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องตามครรลองแล้ว การใช้ปัญญาในทางที่ถูกต้องก็คือพื้นฐานเบื้องต้นของการพัฒนาปัญญาในระดับสูงขึ้นไป

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 3

อรรถกถาชาดกที่นำเสนอแนวคิดเรื่องปัญญา

ในบทนี้ผู้วิจัยจะวิเคราะห์ลักษณะและองค์ประกอบของอรรถกถาชาดก และอรรถกถาชาดกที่นำเสนอแนวคิดเรื่องปัญญา

3.1 ลักษณะและองค์ประกอบของอรรถกถาชาดก

คำว่า ชาดก มีที่มาจากคำว่าชาตก แปลตามรูปศัพท์หมายถึงเรื่องที่เกิดขึ้น ชาดกคือส่วนหนึ่งของพุทธประวัติพระพุทธเจ้าเมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์ ในแต่ละพระชาติพระโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญบารมีต่างๆ สืบเนื่องมาถึงพระชาติสุดท้ายคือพระเวสสันดร ก่อนจะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าสมณโคดมในกาลต่อมา ความหมายของชาดกมักถูกจำกัดขอบเขตว่าเป็นเรื่องราวอดีตชาติของพระพุทธเจ้า หรือรู้จักในทัศนะของนักวิชาการชาวต่างประเทศว่า *Buddhist Birth stories*¹ ในอีกความหมายหนึ่งก็คือพระจริยาวัตรของพระโพธิสัตว์ ซึ่งมีบทบาทเป็นบุคคลสำคัญของเรื่องหรือมีฐานะเป็นผู้สังเกตการณ์²

ชาดกหรืออรรถกถาชาดกนับเป็นตัวบทหลัก(Canonical Books) ในการศึกษาวรรณคดีทางด้านพระพุทธศาสนาที่ได้รับความนิยมมาช้านาน การเรียบเรียงอรรถกถาชาดกนอกจากจะมีจุดมุ่งหมายเพื่อขยายความในคาถาร้อยกรองของนิบาตชาดกให้สมบูรณ์แล้ว อรรถกถาชาดกยังเรียบเรียงขึ้นเพื่อสื่อคำสอนธรรมะพื้นฐานของชีวิต คำสอนธรรมะนี้ได้แทรกอยู่ในความสนุกสนานเพลิดเพลินของเรื่องราวพระโพธิสัตว์และบุคคลสำคัญในชาดก จึงเรียกอรรถกถาชาดกในอีกสถานะหนึ่งว่านิทานสอนธรรม การมีลักษณะของนิทานที่มุ่งให้ความเพลิดเพลินขณะเดียวกันก็มีการแทรกหลักธรรมพื้นฐาน สามารถสื่อให้พุทธบริษัทเข้าใจหลักธรรมที่ลุ่มลึกได้ง่ายขึ้น ตลอดจนจดจำและนำไปเล่าสืบต่อทางมุขปาฐะ และถ่ายทอดเป็นลายลักษณ์อักษรในเวลาต่อมา

¹V. Fausböll, *Buddhist Birth Stories VI*, translated by T. W. Rhys Davids (London : Trübner & Co., Ludgate Hill, 1880), p. ii.

²นियะดา เหล่าสุนทร, *ปัญญาชาดก : ประวัติและความสำคัญที่มีต่อวรรณกรรมร้อยกรองของไทย* (กรุงเทพฯ : แม่คำฝาง, 2538), หน้า 17.

ชาดกนับเป็นส่วนสำคัญของคัมภีร์บาลีในพระพุทธศาสนา และเป็นส่วนหนึ่งของคัมภีร์ที่รวมอยู่ในนวัคคัสัตตสุตตันตปิฎกหรือคำสอนองค์ 9 ประการของพระพุทธเจ้า ได้แก่ สุตตะ เคยยะ เวยยาकरणะ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาดก อัပ္ภุตธรรม เวทัลละ และจัดอยู่ในคัมภีร์หนึ่งใน 15 คัมภีร์ ขุททกนิกาย พระสุตตันตปิฎก ได้แก่ ขุททกปาฐะ ธรรมบท อุทาน อิติวุตตกะ สุตตนิบาต วิมานวัตถุ เปตวัตถุ เถรคาถา เถรีคาถา ชาดก นิตเทส ปฏิสัมภิตา อปทาน พุทธวงศ์และจரியปิฎก

ชาดกในพระไตรปิฎกมีจำนวนทั้งหมด 547 เรื่อง สามารถแบ่งเป็นหมวดหมู่ได้ 22 นิบาต การจัดแบ่งชาดกเป็นนิบาตนี้แบ่งเป็นคาถา นับจากชาดกมี 1 คาถาก็จัดอยู่ในเอกนิบาต ชาดกมี 2 คาถาก็จัดอยู่ในทุกนิบาตตามลำดับจนถึงเตรสนิบาต หรือนิบาตชาดกที่ 13 ชาดกในลำดับต่อไปเรียกว่าปภินกนิบาต เนื่องจากมีคาถาร้อยกรองจำนวนต่าง ๆ กัน จากนั้นก็เรียงลำดับนิบาตชาดกใหม่ตั้งแต่วีสตินิบาต หรือนิบาตชาดกที่มี 20 คาถา จนถึงอสีตินิบาต หรือนิบาตชาดกที่มี 80 คาถา ส่วนนิบาตสุดท้ายหรือที่เรียกว่ามหานิบาต มีเรื่องอรรคกถาเวสสันดรชาดก เป็นพระชาติที่ยิ่งใหญ่ของพระโพธิสัตว์และมีคาถาถึงหนึ่งพันคาถา* สามารถจำแนกคาถาตามนิบาตชาดกได้ดังนี้

เอกนิบาตชาดก	มี	1	คาถา
ทุกนิบาตชาดก	มี	2	คาถา
ติกนิบาตชาดก	มี	3	คาถา
จตุกนิบาตชาดก	มี	4	คาถา
ปัญจกนิบาตชาดก	มี	5	คาถา
ฉกนิบาตชาดก	มี	6	คาถา
สัตตกนิบาตชาดก	มี	7	คาถา
อัฏฐกนิบาตชาดก	มี	8	คาถา

* การนับคาถาพันในอรรคกถาเวสสันดรชาดกนี้ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราลริวิวัฒน์ ได้ทรงนับว่าจะมีคาถาครบพันคาถาหรือไม่ ปรากฏว่าทรงนับได้ 852 คาถากับ 1 บาท แต่จำนวนที่เทศน์อยู่กลับนับได้พันคาถาตรง.

ดูพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราลริวิวัฒน์, มหานิบาตชาดก ทศชาติฉบับชินวรา เล่ม 2 (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2481), หน้า ๗.

นวกนิบาตชาดก	มี	9	คาถา
ทสกนิบาตชาดก	มี	10	คาถา
เอกาทศนิบาตชาดก	มี	11	คาถา
ทวาทศนิบาตชาดก	มี	12	คาถา
เตรศนิบาตชาดก	มี	13	คาถา
ปกิณณกนิบาตชาดก	มี	คาถาจำนวนไม่แน่นอน	
วีสตินิบาตชาดก	มี	20	คาถา
ติงสตินิบาตชาดก	มี	30	คาถา
จัตตาฬิสนิบาตชาดก	มี	40	คาถา
ปัญญาสนิบาตชาดก	มี	50	คาถา
สัจจนิบาตชาดก	มี	60	คาถา
สัจตนิบาตชาดก	มี	70	คาถา
อสีตินิบาตชาดก	มี	80	คาถา
มหานิบาตชาดก	มี	คาถามากกว่า 80 ถึงพันคาถา	

ชาดกในชั้นแรกน่าจะมีรูปแบบที่สมบูรณ์ นับจากคาถาซึ่งเป็นร้อยกรอง และส่วนที่เป็นเนื้อความในลักษณะของร้อยแก้ว แต่ต่อมาส่วนที่เป็นร้อยแก้วนั้นไม่มีรูปแบบที่แน่นอนเหมือนร้อยกรองจึงได้สูญหายไป ชาดกจึงเหลือเพียงคาถาซึ่งเป็นบทพรรณนาที่งดงามและบทสรุปหัวข้อธรรมะ การแต่งขยายข้อความที่เป็นคาถาหรือที่เรียกว่า*อรรถกถาชาดก* จึงมีเพื่อที่จะอธิบายเนื้อความในคาถาร้อยกรองให้เป็นที่เข้าใจยิ่งขึ้น การรวบรวม*อรรถกถาชาดก* เข้าใจว่าได้มีขึ้นภายหลังจากที่ได้รวบรวมชาดกในพระไตรปิฎก *อรรถกถาชาดก* ได้ถูกนำไปที่ประเทศลังกาพร้อมกับพระไตรปิฎก อันเนื่องมาจากการที่จะเผยแพร่พุทธศาสนาของพระมหินทรเถระตามคำบัญชาของพระโมคคัลลิตตบุตรเถระ ประธานการสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ 3 ต่อมา*อรรถกถาชาดก* พร้อมด้วยพระไตรปิฎกก็ได้แปลเป็นภาษาสิงหลและมีการแปลกลับมาเป็นภาษาบาลีอีกครั้ง เมื่อมีพระภิกษุชาวอินเดียได้เดินทางไปลังกา³

³ ดู Maurice Winternitz, *A History of Indian Literature VII* (New York : Russell & Russell, 1972), pp.113-118.

ในทัศนะของผู้ศึกษาชาดกแต่เดิม มีความเข้าใจว่าพระภิกษุผู้แปลชาดกฉบับภาษาสิงหล กลับเป็นภาษาบาลีนั่นก็คือพระพุทโธชาจารย์ ต่อมาผู้แสดงความคิดเห็นว่าอรรถกถาชาดก อาจไม่ใช่การแปลของพระพุทโธชาจารย์ เพราะวิธีการแต่งมีความแตกต่างจากคัมภีร์อรรถกถา หลายเล่ม เช่น *อัคชนิกาย* *มัชฌิมนิกาย* *สังยุตตนิกาย* และ*อังคุตตรนิกาย*⁴ นอกจากนี้ยังมี ปัญหาในด้านที่มาของเนื้อหาชาดกว่าเนื้อหาตอนใดแต่งขึ้นหรือเนื้อหาตอนใดนำมาจากที่อื่น⁵

ด้านความคิดเกี่ยวกับตัวบทของ*อรรถกถาชาดก* แต่เดิมมักถูกจำกัดว่าเป็นพุทธประวัติของ พระพุทธเจ้าเมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์ หากศึกษาถึงที่มาของชาดกแล้วจะพบว่า ชาดกไม่ได้มีที่มาจากพุทธประวัติเท่านั้น แต่ยังมีที่มาจากพระสูตรบางพระสูตร เช่น *กุกกัณฐสูตร* *มหาสุทฺถสนสูตร* ในพระสูตรที่*ขนิิกาย*และ*เทวสูตร*ในพระสูตร*มัชฌิมนิกาย*⁶ ตลอดจนนิทานที่ เล่าสู่กันฟังทางมุขปาฐะที่เกิดก่อนสมัยพุทธกาล* การปรับเปลี่ยนเรื่องในพระสูตรหรือนิทานมุข ปาฐะให้เป็นชาดกมีวิธีที่ไม่ซับซ้อน นั่นก็คือการแปลงบทบาทของมนุษย์ สัตว์ เทวดาให้มาเป็น เรื่องพระโพธิสัตว์ จึงกล่าวได้ว่าชาดกได้ทำให้เรื่องราวหรือนิทานที่ไม่ใช่ความรู้ทาง พระพุทธศาสนา กลายมาเป็นเรื่องราวพระพุทธศาสนาได้อย่างแนบเนียนและแยบคาย⁷ ด้วย กลวิธีดังกล่าวนั่นเอง

⁴ ศักดิ์ศรี แยมันดดา, *วรรณคดีพุทธศาสนาภาษาไทย* (กรุงเทพฯ : โครงการตำราคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543), หน้า 39.

⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

⁶ สุานิสร์ ชาคริตพงศ์, "ความรู้เรื่องชาดก," ใน*อายุบวร* (กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2538), หน้า 54.

* นิทานมุขปาฐะหรือนิทานพื้นบ้านที่เกิดก่อนสมัยพุทธกาลมีลักษณะเป็นเรื่องเก่าแก่ เล่าสืบต่อกันมา หลายชั่วอายุคน จนไม่สามารถค้นพบจุดกำเนิดที่แท้จริงได้ แต่ถึงแม้เวลาผ่านไปหรือตัวบทนิทานจะมีการ แพร่กระจายกว้างขวางเพียงใด แก่นหรืออนุภาคของเรื่องก็ยังคงอยู่ ส่วนเนื้อเรื่องอาจแตกต่างกันตามเชื้อชาติ ภาษา วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อมของสังคมผู้เล่า แต่ก็จะมีความคล้ายคลึงกันในแง่ธรรมชาติของความเป็น มนุษย์ ความคิด สืบต่อกันมาตลอดในกระแสนิทาน

ดูเสวาลักษณ์ อนันตศานต์, *นิทานพื้นบ้านเปรียบเทียบ*, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัย รามคำแหง, 2538), หน้า 483.

⁷ Maurice Winternitz, *A History of Indian Literature VII*, p.113-114.

มูลเหตุแห่งการนำชาติมาเล่าเพื่อประกอบกรรมหรือเพื่อเล่าถึงพฤติกรรมของบุคคลในลักษณะต่าง ๆ ที่มีทั้งแบบอย่างที่ดีควรประพฤติและแบบอย่างที่ไม่ควรประพฤติในพุทธวิธีการสอนนั้น จะต้องเริ่มต้นมาจากการมีเหตุนำมาก่อน กล่าวคือจะต้องมีพระภิกษุสงฆ์หนึ่งสนทนาสรรเสริญถึงพระบารมีของพระพุทธเจ้า เมื่อเกิดความสงสัยใคร่รู้จึงได้กราบทูลอาราธนา พระพุทธเจ้าก็จะตรัสพระธรรมเทศนาชาดกนิทานที่ได้บำเพ็ญบารมีนั้น ๆ แต่ถ้าไม่มีเหตุหรือไม่มีผู้อาราธนาหรือสงสัยใคร่รู้ในบารมีธรรม การที่จะตรัสถึงชาดกเรื่องต่าง ๆ โดยไม่มีมูลเหตุ นำ จะทำให้ทรงพรรณนาเกินกว่าพระชนมายุของพระองค์ หรือพระธรรมก็จะเกินกว่า 84,000 ธรรมชั้น⁸

ด้านการแปลและเรียบเรียง*อรรถกถาชาดก*ในประเทศไทยนั้น พบว่ามีหลักฐานการเรียบเรียง*อรรถกถาชาดก*ขึ้นเป็นครั้งแรกในลักษณะของจารึก ปรากฏอยู่ในศาลาราย 16 หลัง ภายในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม *อรรถกถาชาดก*ที่จารึกลงในแผ่นหินอ่อนนั้นมีความสั้นกะทัดรัด จัดว่าเป็น*อรรถกถาชาดก*ฉบับความย่อ⁹ ส่วนหลักฐานที่เป็นฉบับพิมพ์เกิดในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งจะพิมพ์หนังสือแจกในงานพระราชทานเพลิงพระศพพระเจ้าลูกเธอศรีวไลยลักษณ์ กรมขุนสุพรรณภาควดี ครั้งนั้นโปรดให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงดำรงพระยศในขณะนั้นเป็นหัวหน้าการแปลและชำระ พร้อมด้วยพระสถาพรพิริยพรต ต่อมาคือสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราธิบดีศรีวิวัฒน์ พระพิมพ์ลธรรม ต่อมาคือสมเด็จพระมหาธีรวงศ์ พระธรรมวโรดม ต่อมาคือสมเด็จพระวันรัตน์ และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนสมมตอมรินทร์ ต่อมาคือพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรินทร์ ร่วมเป็นผู้แปลและชำระ¹⁰ ต่อมาได้มีการแปลและชำระเรียบเรียง*อรรถกถาชาดก*โดยราชบัณฑิตจำนวน 76 ท่าน ในการแปลครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อให้เป็น*นิบาตชาดก*ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ และภายหลังจากนั้นก็มีการแปลและเรียบเรียง*อรรถกถาชาดก*ขึ้นอีกสองฉบับ ได้แก่ *อรรถกถาชาดก* ฉบับพระสุตรและ*อรรถกถาแปล* ขุททกนิกาย ชาดก โดยมหามกุฏราชวิทยาลัย และ*อรรถกถาชาดก*ฉบับพระคัมภีร์ชาดกแปล ฉบับ ส.อ.ส หรือสำนักอบรมครูวัดสามพระยา นอกจากนี้ยังมี

⁸ พระราชูปถัมภ์ในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 5 เล่ม 1 (กรุงเทพฯ : องค์การคำของคุรุสภา, 2513), หน้า 144.

⁹ ดูรายละเอียดใน นิยะดา เหล่าสุนทร (บรรณารักษ์), *ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน* พิมพ์ครั้งที่ 6 (กรุงเทพฯ : คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, 2544), หน้า 141-204. (คณะสงฆ์วัดพระเชตุพนจัดพิมพ์เป็นที่ระลึกสมโภชหรือบุญและฉลองอายุวัฒนมงคล 85 ปี พระธรรมปัญญาบดี (ถาวร ดิสุสานุกโร ป.ธ.4) เจ้าอาวาสวัดพระเชตุพน 26-27 พฤษภาคม 2544)

¹⁰ *นิบาตชาดก เล่ม 23 ภาคผนวก* (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2474), หน้า 5-8.

การเรียบเรียงวรรณคดีในรูปแบบของหนังสือประชุมนิทาน เช่น พระเจ้าห้าร้อยชาติ หรือ คัดวรรณคดีเรื่องสำคัญมาเรียบเรียงขึ้นใหม่ เช่น มหานิบาตชาดก ทศชาติฉบับชินวรวรรณิพนธ์ในพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราวุฒินันท์ หรือเรียบเรียงเป็นแบบเรียนฝึกอ่าน เช่น ทศชาดก (พระเจ้าสิบชาติ ลำนากลอนสด) เป็นต้น

วรรณคดีมืองค์ประกอบที่สำคัญดังนี้

1. ปัจจุบันวัตถุหรือการปรารภเรื่อง

วิธีการนำเข้าสู่ตัวบทของชาดกเริ่มต้นจากการปรารภถึงเหตุการณ์ปัจจุบันที่เกิดขึ้นในสมัยพุทธกาล กล่าวได้ว่าเรื่องราวในปัจจุบัน (พุทธกาล) เป็นสาเหตุให้พระพุทธรูปเจ้าตรัสถึงชาดกหรือเรื่องราวในอดีตว่ามีความเป็นมาอย่างไร โดยทรงอธิบายว่าเหตุการณ์ดังกล่าวนี้ไม่ได้เกิดขึ้นในชาตินี้เท่านั้น (ปัจจุบันวัตถุ) แต่ในชาติก่อน (อดีตวัตถุ) ก็ได้เกิดเหตุการณ์นี้เช่นกัน ดังเช่น วรรณคดีกาชาดก (7/7/140-142) ปัจจุบันวัตถุกล่าวถึงพระพุทธรูปเจ้าเสด็จประทับอยู่ ณ พระเชตะวันมหาวิหาร ทรงปรารภถึงภิกษุรูปหนึ่ง ด้วยเหตุเกิดจากอำนาจแห่งกิเลสในมาตุคาม ทำให้ภิกษุรูปนั้นกระสันอยากสึก พระพุทธรูปเจ้าได้ตรัสว่าเพศมาตุคามไม่มีผู้ใดจะสามารถรักษาไว้ได้ แม้ว่ามาตุคามนั้นจะอยู่บนวิมานต้นสิมพลีแล้วก็ตาม จากนั้นจึงทรงนำอดีตนิทานมาแสดงแก่ภิกษุรูปนั้น ปัจจุบันวัตถุมี 4 ลักษณะ คือ

ก. **อดีตชณะ** เกิดขึ้นแต่อดีตของพระพุทธรูปเจ้าที่จะแสดงธรรมเรื่องใดเรื่องหนึ่งแก่พุทธบริษัท

ข. **ปัญญาชณะ** การแสดงธรรมซึ่งอนุโลมตามอภิปรัชชาของผู้ฟังซึ่งมีความปรารถนาที่จะทราบเรื่องราว จึงทูลอาราธนาให้ทรงแสดงเรื่องราวนั้น ๆ เพื่อความกระจ่างแจ้ง

ค. **วัตถุอดีต** การถือเอาประโยชน์ที่เกิดขึ้นเป็นเหตุหรือมีเรื่องอันใดอันหนึ่งเกิดขึ้น

ง. **ปัจจุฉน** เกิดจากการตั้งคำถามหรือปัญหาและมีผู้ต้องการให้ปลดเปลื้องข้อสงสัยเหล่านั้น¹¹

¹¹ เสาวณิต วิจวอน, พระนิพนธ์ในกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส, (กรุงเทพฯ : ภาควิชาวรรณคดี คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2537), หน้า 130-131.

2. อดีตวัตถุ

เรื่องราวที่เกิดขึ้นในอดีตเป็นส่วนที่ต่างจากปัจจุบันวัตถุ คือเป็นตัวบทของนิทานโบราณหรือเรื่องราวอดีตชาติของพระพุทธเจ้าจริง ๆ ขณะเดียวกันส่วนที่เป็นอดีตวัตถุไม่ได้จำกัดว่าจะต้องเป็นเรื่องราวอดีตชาติของพระพุทธเจ้าเท่านั้น อาจเป็นเรื่องราวในอดีตของบุคคลอื่นที่อยู่ในปัจจุบัน (พุทธกาล) เช่น ผู้ปกครองเมือง ภิกษุ พุทธบริษัท ดังตัวอย่าง *อรรถกถาคังคคยยกชาดก* (5/16-17) อดีตวัตถุเป็นเรื่องราวของปลา 2 ตัว อาศัยอยู่ในแม่น้ำคงคาและแม่น้ำยมุนา ต่างถกเถียงถึงความงามของตนและได้ให้เต่าเป็นผู้ตัดสิน แต่เต่าได้ตัดสินว่าตนเองมีความงามยิ่งกว่าปลาทั้งสอง ส่วนพระโพธิสัตว์ในครั้งนั้นได้เสวยพระชาติเป็นรุกขเทวดาฝั่งแม่น้ำคงคาและอยู่ในฐานะผู้สังเกตการณ์ ในสมัยพุทธกาล ปลา 2 ตัว คือภิกษุ 2 รูปที่ถกเถียงถึงความงามในรูปโฉม ส่วนเต่าก็คือพระเถระที่เข้ามาตัดสินว่าภิกษุรูปใดมีรูปโฉมงาม แต่ก็ได้ตัดสินว่าตนเองมีรูปโฉมงามกว่า

3. คาลา

คาลาคือถ้อยคำหรือวาจาเป็นคำประพันธ์ร้อยกรองของภาษาบาลี เป็นส่วนหนึ่งของอดีตวัตถุหรือบางครั้งก็เป็นส่วนหนึ่งของปัจจุบันวัตถุ คาลานี้เป็นบทพรรณนาที่มีความงดงามไพเราะและถือได้ว่าเป็นส่วนที่เก่าแก่ที่สุดของชาดก

4. ไวยากรณ์

ไวยากรณ์คือการอธิบายหรือวิจารณ์คำ ศัพท์ ข้อความ การอธิบายศัพท์หรือข้อความนี้ปรากฏใน*อรรถกถาชาดก* แต่ไม่ปรากฏใน*ปัญญาสาดก*หรือชาดกนอกนิบาตที่เลียนแบบ*อรรถกถาชาดก* สาเหตุที่*ปัญญาสาดก*ไม่มีขั้นตอนไวยากรณ์นี้สืบเนื่องมาจากผู้แต่งไม่ได้ให้ความสำคัญต่อลักษณะของภาษา ทั้งนี้อาจจะไม่มีความเชี่ยวชาญทางด้านภาษาบาลีก็ได้¹²

¹² นิยะดา เหล่าสุนทร, *ปัญญาสาดก : ประวัติและความสำคัญที่มีต่อวรรณกรรมร้อยกรองของไทย*, หน้า 81.

5. สโมธานหรือประชุมชาดก

การประชุมชาดกคือการให้รายละเอียดว่าบุคคลในชาดก (อดีตวัตถุ) คือใครที่กลับชาติมาเกิดในปัจจุบัน (พุทธกาล) ซึ่งบุคคลในอดีตวัตถุที่มักจะมีบทบาทสำคัญหรือมีบทบาทซ้ำ ๆ ในชาดกและกลับมาเกิดในปัจจุบัน ได้แก่ บิดาของพระโพธิสัตว์กลับชาติมาเกิดเป็นพระเจ้าสุทโธทนะ มารดาพระโพธิสัตว์กลับชาติมาเกิดเป็นพระนางสิริมหามายา พระโพธิสัตว์กลับชาติมาเกิดเป็นพระพุทธรูป บุคคลสำคัญฝ่ายหญิงมักจะกลับชาติมาเกิดเป็นพระนางพิมพาโยธยา บุคคลที่มีบทบาทหรือมีฐานะสำคัญในชาดกกลับชาติมาเกิดเป็นภิกษุ ภิกษุณี พุทธบริษัท ส่วนบุคคลในฐานะฝ่ายร้ายมักจะกลับชาติมาเกิดเป็นพระเทวทัตและนางจิญจมาณวิกา

วินเตอ์นิตซ์ (Winternitz) ผู้เชี่ยวชาญทางด้านภารตวิทยาได้กล่าวถึงชาดกว่า ชาดกหลายเรื่องมีเนื้อเรื่องคล้ายกับคัมภีร์ทางอินเดีย เช่น *นิทานปัญจตันตระ* *กถาสริตสาค* ชาดกบางเรื่องมีเหตุการณ์บางตอนคล้ายกับมหากาพย์มหาภารตะและรามายณะ นอกจากนี้ก็มีความคล้ายคลึงกับวรรณกรรมในศาสนาเซนรวมทั้งนิทานทางตะวันตก เช่น *นิทานอีสป*¹³ เป็นต้น ข้อสังเกตของวินเตอ์นิตซ์นี้แสดงให้เห็นว่าชาดกมีลักษณะการสร้างเรื่องเป็นแบบนิทาน มีการแทรก คติธรรม คำสอน พุทธธรรมต่าง ๆ ประกอบไปพร้อมกับการดำเนินเรื่อง ทั้งนี้อาจจะเรียก ชาดกว่าเป็นนิทานคติธรรมก็ได้ ดังนั้นชาดกจึงมีคำเรียกต่าง ๆ ว่า ชาดก นิบาตชาดก อรรถกถาชาดก นิทานคติธรรม นิทานสอนธรรม นิทานคำสอน ทุกคำล้วนมีความหมายร่วมกันคือคำสอนของพระพุทธรูป

นิทานชาดกหรืออรรถกถาชาดกจัดเป็นพุทธวิธีการสอนที่มีความแยบคายยิ่ง เพราะถ้าพระพุทธรูปตรัสสอนด้วยการเทศนาธรรมตรง ๆ พุทธบริษัทอาจไม่สามารถเข้าใจหลักธรรมได้ทั่วถึงกัน จึงต้องตรัสสอนด้วยการเล่านิทานประกอบหลักธรรม นิทานชาดกที่นำมาเล่าเทียบเพื่อสอนธรรมนี้ย่อมทำให้พุทธบริษัทเข้าใจหลักธรรมได้ง่ายยิ่งขึ้น เพราะนอกจากจะเพลิดเพลินสนุกสนานกับนิทานแล้วยังได้คติคำสอนนำไปปฏิบัติอีกด้วย ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชวิจารณ์ว่าด้วยนิทานชาดกไว้

¹³ Maurice Winternitz, "Jataka" Encyclopaedia of Religion and Ethics, ed. (Jame Hastings VII, 1967), P.492. อ้างในสายวรุณ น้อยนิมิตร, "อรรถกถาชาดก : การศึกษาในฐานะวรรณคดีคำสอนของไทยและความสัมพันธ์กับวรรณคดีคำสอนเรื่องอื่น," (วิทยานิพนธ์ปริญญาตรีบัณฑิต ภาคศึกษาศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2542), หน้า 14.

การที่จะสั่งสอนสาวกทั้งหลายเข้าใจได้ง่ายนั้น บางครั้งจะต้องยกนิทาน ขึ้นเทียบให้เข้าใจชัดเจนได้โดยง่าย ๆ พระพุทธเจ้าตรัสเทศนาโดยยกนิทานขึ้น เทียบย่อมจะมีได้เป็นแท้ ๆ ถึงพระสาวกซึ่งเป็นเจ้าหมู่คณะสืบ ๆ ต่อมานั้นเล่า ก็คงต้องคิดหาอุบายที่จะสั่งสอนคนหนุ่ม ๆ เด็ก ๆ ให้ถูกกับสันดานคนในเวลา นั้นๆ เพื่อจะให้เข้าใจธรรมโดยชัดเจนโดยง่าย ความเข้าใจของคนย่อมยากง่าย ต่าง ๆ กัน บางคนถ้าจะยกแต่ข้อธรรมมาสอนให้เข้าใจ ไม่อาจจะเข้าใจได้ ถ้า เล่านิทานเปรียบเทียบให้เนื้อความไปลงปลายเข้ากันกับธรรมที่สอน อาจจะเข้าใจ ได้โดยง่าย¹⁴

กล่าวอย่างสรุปได้ว่า *อรรถกถาชาดก* คือนิทานที่มีความยาวไม่เท่ากันตามแต่คาถา ร้อยกรอง มีสาระคำสอนเน้นการทำความคิด ละเว้นความชั่ว ลักษณะเด่นของ*อรรถกถาชาดก* คือ การเรียบเรียงพุทธประวัติในรูปแบบนิทาน อีกทั้งยังมีการรวบรวมนิทานโบราณโดยเชื่อมโยง นิทานแต่ละเรื่องให้เป็นการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ สอดแทรกคติสอนใจเพื่อโน้มน้าวให้ พุทธบริษัทได้ฟังแล้วนำไปขบคิดจนเกิดปัญญาต่อคำสอนที่แทรกอยู่ในชาดก อันเป็นจุดมุ่งหมาย ของการเรียบเรียง*อรรถกถาชาดก* ทั้ง 547 เรื่อง ดังที่จะได้กล่าวต่อไป

3.2 อรรถกถาชาดกที่นำเสนอแนวคิดเรื่องปัญญา

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่าจุดมุ่งหมายของการเรียบเรียง*อรรถกถาชาดก* นอกจากจะมีเพื่อ ขยายความคาถาของนิบาตชาดกให้สมบูรณ์แล้ว จุดมุ่งหมายอีกประการหนึ่งคือเพื่อสื่อคำสอน ธรรมะพื้นฐานให้เป็นตัวอรรถในการดำเนินชีวิตของพุทธบริษัท ธรรมะพื้นฐานที่พบใน*อรรถกถา ชาดก* ได้แก่ กฎแห่งกรรม หลักไตรลักษณ์ โลกธรรม 8 ปัญญา เป็นต้น หนึ่งในคำสอนที่ สำคัญที่สุดคือเรื่องปัญญา เพราะปัญญาคือบ่อเกิดความรู้ต่าง ๆ ทำให้ประกอบกิจให้สำเร็จลุล่วง ด้วยดี และดำเนินชีวิตอยู่ได้อย่างปกติสุขในสังคม

อรรถกถาชาดก ที่นำเสนอคำสอนเรื่องปัญญานี้ สามารถจำแนกวิธีการนำเสนอได้เป็น 3 ประเภท ดังนี้ *อรรถกถาชาดก* ที่นำเสนอปัญญาโดยตรง *อรรถกถาชาดก* ที่นำเสนอปัญญาโดย อ้อม และ*อรรถกถาชาดก* ที่ไม่ได้นำเสนอปัญญาแต่มีการกล่าวถึงการใช้ปัญญาแทรกไว้

¹⁴ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “พระราชวิจารณ์ว่าด้วยนิทานชาดก,” *นิบาตชาดก เล่ม 23 ภาคผนวก*, หน้า 19-20.

3.2.1 อรรถกถาชาดกที่นำเสนอแนวคิดเรื่องปัญญาโดยตรง

อรรถกถาชาดกที่เน้นคำสอนเรื่องปัญญาโดยตรง มักเป็นอรรถกถาชาดกที่มุ่งกล่าวถึงปัญญาเป็นแนวคิดของเรื่อง(Theme) คำว่าแนวคิดในที่นี้หมายถึงความคิดที่ปรากฏให้เห็นชัดเจนว่าผู้เรียบเรียงนิทานมีจุดประสงค์เล่านิทานเพื่ออะไร เช่น เล่าเพื่อแสดงภาพของผู้มีปัญญาและผู้ที่ไม่มีปัญญา เรียกว่า**แนวคิดโดยตรง** แต่ถ้าเล่าเพื่อเป็นคติข้อคิดประการอื่นโดยใช้ปัญญาเป็นเครื่องมือนำไปสู่ความรู้ความเข้าใจ เช่น พระโพธิสัตว์ต้องการสอนให้เห็นถึงโทษของกิเลสตัณหา ตระหนักถึงวิสัยและธรรมดาโลก ก็จะทำนำเสนอด้วยการยกตัวอย่างของเหตุการณ์ที่มุ่งให้เกิดการใช้ปัญญาเข้ามาเทียบสอน จนทำให้บุคคลในเรื่องเกิดปัญญาตระหนักถึงโทษของกิเลสตัณหา เข้าใจวิสัยและธรรมดาโลก เรียกว่า**แนวคิดโดยอ้อม**

การนำเสนอแนวคิดเรื่องปัญญาโดยตรงในอรรถกถาชาดก มีลักษณะสำคัญ 3 ประการ คือ

ก. กล่าวไว้ในจุดประสงค์การเล่าเรื่องหรือปัจจุบันวัตถุ

ในอรรถกถาชาดกมีข้อความระบุชัดเจนว่าพระพุทธเจ้าตรัสถึงอดีตชาติ เมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์ เพื่อนำเสนอลักษณะของผู้มีปัญญาบารมี

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย มิใช่แต่บัดนี้เท่านั้นที่ตถาคตเป็นผู้ฉลาดในอุบาย โดยรู้อุบายว่านี่ดังนี้ แม้ในกาลก่อน ตถาคตก็เป็นผู้ฉลาดในอุบายเหมือนกัน”
อรรถกถาทุตชาดก (12/หน้าที่อ้าง 32)

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย มิใช่แต่ในบัดนี้เท่านั้นที่ตถาคตมีปัญญา แม้ในครั้งก่อนตถาคตก็เป็นผู้มีปัญญาด้วยญาณอันยังไม่แก่กล้า ถึงจะเป็นคนตาบอด ก็ยังรู้ได้ว่า ในสมุทตอนนี้มีรัตนะนามนี้ ด้วยกำหนดน้ำในมหาสมุทร”
อรรถกถาสุปรกชาดก (12/หน้าที่อ้าง 84)

“...ตถาคตมีปัญญาไม่ใช่แต่ในกาลนี้ ในกาลก่อนเมื่อญาณยังไม่แก่กล้า ประพฤติบุรพจรยาเพื่อประโยชน์แก่พระโพธิญาณ ก็เป็นผู้มีปัญญาแท้เทียว”
อรรถกถามโหสถชาดก (18/หน้าที่อ้าง 2)

ถ้าพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นสัตว์ที่มีปัญญา ไม่ใช่บุคคลทั่วไป ก็จะมีข้อความระบุไว้ อย่างชัดเจน

“...ท่านทั้งหลายจงหยุดก่อน แต่ปางก่อน แม้สัตว์ดิรัจฉานละแดนของตนเที่ยวไปในที่มีไซโคจร ไปสู่เงื้อมมือปัจจามิตรแล้ว รอดพ้นมือจากปัจจามิตรได้ด้วยความฉลาดในอุบาย เพราะปัญญาสมบัติของตน” *อรรถกถาสกฺกณคัมภีชาดก* (4/หน้าที่อ้าง 129)

*อรรถกถาชาดก*บางเรื่องมุ่งแสดงลักษณะความมีปัญญาของบุคคลอื่น รวมถึงการใช้ปัญญาที่ไม่ถูกต้อง ดังเช่น ความฉลาดแกมโกง การหลอกลวง เป็นต้น

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุหนุ่มรูปนี้ เป็นผู้ฉลาดในทางรักษาร่างกายในบัดนี้เท่านั้น หากมิได้ แม้ในกาลก่อนก็เป็นผู้ฉลาดเหมือนกัน” *อรรถกถากัถกชาดก* (5/หน้าที่อ้าง 28)

“ดูกรอุบาสก มิใช่แต่ในบัดนี้เท่านั้นดอกนะ ที่พาดิชนั้น เป็นพาดิฆโง่ง แม้ในปางก่อนก็เคยเป็นพาดิฆโง่งมาเหมือนกัน แต่ในครั้งนี้นุ่งจะลวงท่าน ส่วนในครั้งก่อนไม่อาจจะลวงบัณฑิตได้ดอก” *อรรถกถากุฎฐวาณิชาดก* (3/หน้าที่อ้าง 115)

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุช่างแต่งจิวรผู้อยู่ในพระเชตวันวิหารนี้ จะได้หลอกลวงผู้อื่นแต่ในกาลเดี๋ยวนี้อีกหาไม่ ถึงในกาลก่อนเธอก็เที่ยวหลอกลวงผู้อื่นเหมือนกัน ส่วนภิกษุชาวบ้านนอกนั้นจะได้หลอกลวงภิกษุผู้อยู่ในพระเชตวันวิหารในกาลเดี๋ยวนี้อีกหาไม่ ถึงในกาลก่อนเธอก็หลอกลวงภิกษุผู้อยู่ในพระเชตวันวิหารมาแล้วเหมือนกัน” *อรรถกถาพุกชาดก* (2/หน้าที่อ้าง 97)

ข. การแสดงลักษณะผู้มีปัญญาและไม่มีปัญญา

การแสดงลักษณะผู้มีปัญญาและผู้ที่ไม่มีความรู้สละทอนให้เห็นการมีปัญญา และการใช้ปัญญาในลักษณะต่าง ๆ ของตัวละครหรือบุคคลสำคัญใน*อรรถกถาชาดก*

ลักษณะผู้มีปัญญา

ตัวอย่าง*อรรถกถาชาดก*ที่แสดงให้เห็นลักษณะของผู้มีปัญญา ได้แก่ *อรรถกถาจลฺกเศรษฐีชาดก* (1/166-176)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นเศรษฐีไปพบหนูตาย จึงได้กล่าวแก่จลฺกัณเตวาลิกว่าหนูตายตัวนี้จะให้โชค จลฺกัณเตวาลิกก็ได้นำหนูตายตัวนั้นไปขายจนได้ทรัพย์ และนำทรัพย์ไปก่อให้เกิดประโยชน์จนร่ำรวย ต่อมาสำนึกถึงบุญคุณของจลฺกเศรษฐี จึงได้กลับมาตอบแทนและได้ แต่งานกับบุตรของเศรษฐี *อรรถกถาชาดก*เรื่องนี้แสดงให้เห็นว่าจลฺกเศรษฐีเป็นผู้มีปัญญา มากเพียงใดที่สามารถกล่าวทำนายว่าหนูตายทำให้เกิดทรัพย์ แม้แต่จลฺกัณเตวาลิกก็เป็นผู้มีปัญญา เพราะได้ติดตามเศรษฐีว่าตนจะนำหนูตายไปทำให้เกิดทรัพย์ได้อย่างไร

ลักษณะผู้ที่ไม่มีความรู้

ตัวอย่าง*อรรถกถาชาดก*ที่แสดงให้เห็นลักษณะของผู้ไม่มีความรู้ ได้แก่ *อรรถกถาทัทธภายชาดก* (7/121-126)

เนื้อเรื่องกล่าวถึงกระต่ายตัวหนึ่งคิดว่าโลกจะถล่ม จึงได้วิ่งไปบอกแก่สัตว์อื่น ๆ การกระทำของกระต่ายไม่เพียงแต่จะแสดงว่าเป็นผู้ไม่มีความรู้แล้ว หากยังเป็นผู้สร้างความเดือดร้อนให้แก่ผู้อื่น ส่วนสัตว์ตัวอื่น ๆ ก็ไม่ใช่สติและปัญญาพิจารณาคำกล่าวของกระต่าย กลับหลงเชื่อและคิดว่าโลกจะถล่มจริง *อรรถกถาชาดก*เรื่องนี้แสดงให้เห็นว่าผู้ที่ไม่มีความรู้มักกระทำการต่าง ๆ อย่างโง่เขลา เพราะขาดสติและปัญญาที่จะไตร่ตรองอย่างรอบคอบ จนต้องทำให้ผู้อื่นเดือดร้อน

ค. รูปแบบของการทดสอบปัญญา

การนำเสนอปัญญาโดยตรงอาจอยู่ในรูปแบบของกลวิธีการทดสอบปัญญา เช่น การตั้งปัญหา การเล่านิทาน การตั้งปริศนา การทดสอบปัญญานี้จะต้องสัมพันธ์กับจุดประสงค์การเล่าเรื่อง แนวคิดของเรื่อง และลักษณะของผู้มีปัญญาและผู้ที่ไม่มีความรู้ด้วย ถ้า*อรรถกถาชาดก*เรื่องนั้นมีการทดสอบปัญญา แต่ไม่ได้เน้นการใช้ปัญญาไว้ในจุดประสงค์การเล่าเรื่อง แนวคิดของเรื่อง หรือลักษณะของผู้มีปัญญาและผู้ที่ไม่มีความรู้ ก็จัดอยู่ใน*อรรถกถาชาดก*ที่นำเสนอปัญญาโดยอ้อม เพราะมีจุดมุ่งหมายประการเดียวคือต้องการทดสอบปัญญาของผู้ที่ถูกทดสอบเท่านั้น

ดังนั้น ในวิทยานิพนธ์นี้จึงกำหนดเกณฑ์การจำแนก*อรรถกถาชาดก*ที่นำเสนอปัญหา โดยตรงด้วยการพิจารณาจากจุดประสงค์การเล่าเรื่อง ตลอดจนพิจารณาจาก*อรรถกถาชาดก*ที่มุ่งเสนอภาพผู้มีปัญญาและผู้ไม่มีปัญญาเป็นแนวคิดหลักของเรื่อง* รวมถึงการทดสอบปัญหาที่มีความสัมพันธ์กับจุดประสงค์การเล่าเรื่อง แนวคิดของเรื่อง ลักษณะของผู้มีปัญญาและไม่มีปัญญา ทั้งนี้ผู้วิจัยสามารถจัดกลุ่ม*อรรถกถาชาดก*ได้เป็น 3 กลุ่ม ดังนี้ *อรรถกถาชาดก*ที่กล่าวถึงปัญหาทั่วไป *อรรถกถาชาดก*ที่กล่าวถึงปัญญาบารมี *อรรถกถาชาดก*ที่กล่าวถึงปัญญาทั่วไปและปัญญาบารมี

3.2.1.1 *อรรถกถาชาดก*ที่กล่าวถึงปัญหาทั่วไป

*อรรถกถาชาดก*ทั้ง 547 เรื่อง มี*อรรถกถาชาดก*จำนวน 179 เรื่องที่นำเสนอแนวคิดเรื่องปัญญาโดยตรง และมี*อรรถกถาชาดก*จำนวน 41 เรื่องที่มุ่งเสนอเฉพาะคำสอนเรื่องปัญหาทั่วไป พิจารณาได้จากแนวคิดของเรื่องและลักษณะของผู้มีปัญญาและไม่มีปัญญา ยกเว้น บทบาทของพระโพธิสัตว์ ทั้งนี้นำเสนอเป็นลำดับได้ดังนี้

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

* ดูรายละเอียดการจำแนกลักษณะการนำเสนอปัญหาใน*อรรถกถาชาดก*ในภาคผนวก ก

อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาลักขณชาดก (2/1-4)	กล่าวถึงผู้ที่มีปัญญารู้ดูบายนว่าเวลานี้ควรไป ไม่ควรไป ตรงกันข้ามกับผู้ที่ไม่มีความรู้ ว่าเวลานี้ควรไป ไม่ควรไป จึงทำให้เกิดความเดือดร้อนต่อตนเองและผู้อื่น
อรรถกถาติปลัตถมิกชาดก (2/22-26)	กล่าวถึงการใช้ปัญญาทำอุบายเพื่อช่วยเหลือตนเอง
อรรถกถานพพานชาดก (2/33-35)	กล่าวถึงการมีสติ จะทำให้เกิดปัญญา ไม่เกิดความประมาทในชีวิต
อรรถกถาพุกชาดก (2/95-99)	กล่าวถึงการมีสัมมาปัญญาและมีจิตปัญญา ผู้ที่มีสัมมาปัญญาจะรู้เท่าทัน และช่วยเหลือตนเองให้รอดพ้นจากภัยได้ ส่วนผู้ที่มีมิจฉาปัญญา คิดมุ้งมิ้ง และมักทำอุบายลวง
อรรถกถามกสชาดก (2/127-129)	กล่าวถึงโทษของการไม่มีปัญญา ย่อมทำให้ผู้อื่นเดือดร้อน จนอาจถึงแก่ความตายได้
อรรถกถาโรหิณีชาดก (2/129-130)	กล่าวถึงโทษของการไม่มีปัญญา ย่อมทำให้ผู้อื่นเดือดร้อน จนอาจถึงแก่ความตายได้
อรรถกถาอุจจันตชาดก (2/129-130)	กล่าวถึงผู้ที่มีสัมมาปัญญาสามารถใช้ปัญญาทำอุบาย เพื่อปลดปล่อยความทุกข์ลงได้
อรรถกถาลิตตชาดก (3/83-85)	กล่าวถึงโทษของการไม่มีปัญญา ทำให้ไม่รู้จักรับพิจารณา ไตร่ตรอง
อรรถกถาปโรหิตสชาดก (3/117-119)	กล่าวถึงการไม่รู้จักรับปัญญาพิจารณา ก็ย่อมก่อให้เกิดโทษ

อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาอสาตรูปชาดก (3/119-123)	กล่าวถึงการใช้สัมมาปัญญาทำอุบาย
อรรถกถาปโรสตชาดก (3/125)	กล่าวถึงการไม่รู้จักใช้ปัญญาพิจารณา ก็ ย่อมก่อให้เกิดโทษ
อรรถกถาสาลิตตกชาดก (3/134-137)	กล่าวถึงการมีความรู้ทางศิลปะ สามารถสร้าง อุบายเตือนสติผู้อื่นได้
อรรถกถาสีกาลชาดก (3/144-145)	กล่าวถึงความโลภทำให้ขาดปัญญา
อรรถกถาอนุสาสิกชาดก (3/148-150)	กล่าวถึงผู้ที่แสดงตนว่ามีปัญญา สั่งสอนผู้อื่น แต่กลับประพฤตินิดเอง
อรรถกถาทุพพจชาดก (3/150-151)	กล่าวถึงโทษของการขาดปัญญาทำให้ประมาท เกิดภัย
อรรถกถาอสีลักขณชาดก (3/181-184)	กล่าวถึงการมีปัญญา สามารถทำอุบายเพื่อให้ ผู้อื่นพ้นจากความทุกข์ได้
อรรถกถากากชาดก (4/41-44)	กล่าวถึงโทษของการไม่มีปัญญา ทำให้ไม่มีสติ ที่จะพิจารณาความจริงที่เกิดขึ้น
อรรถกถาสัญชีวชาดก (4/56-61)	กล่าวถึงโทษของการไม่มีปัญญา ทำให้ ประมาท
อรรถกถาสูกรชาดก (4/74-76)	กล่าวถึงการไม่มีสติทำให้ไม่รู้จักประมาณตน แต่เมื่อมีสติแล้วก็จะระลึกรู้ตัว เกิดปัญญาแก้ไข ปัญหาที่เกิดขึ้นได้
อรรถกถามักกภูชาดก (4/140-142)	กล่าวถึงผู้ที่มีความฉลาดแกมโกง มักทำอุบาย เพื่อให้ตัวเองรอดพ้นจากทุกข์

อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาอาทิจจุฎฐานชาดก (4/145-146)	กล่าวถึงผู้ที่มีความฉลาดแกมโกง ย่อมทำอุบายเพื่อลวงผู้อื่น โดยหวังผลประโยชน์
อรรถกถากักกชาดก (5/28-29)	กล่าวถึงผู้มีปัญญาสามารถใช้ปัญญาช่วยเหลือตนเอง
อรรถกถาคูณปาณชาดก (5/95-98)	กล่าวถึงโทษของการไม่มีปัญญา ทำให้ไม่มีสติรวมทั้งไม่รู้จักประมาณตน จนเป็นเหตุให้ถึงแก่ความตาย
อรรถกถาสุนัขชาดก (5/148-150)	กล่าวถึงการมีปัญญา สามารถช่วยเหลือตนเองให้พ้นจากความทุกข์ได้
อรรถกถาทูตชาดก (6/67-70)	กล่าวถึงการใช้ความฉลาดแกมโกง ช่วยเหลือตนเองให้รอดพ้นจากภัยได้
อรรถกถาอารามทุสสกชาดก (6/104-106)	กล่าวถึงผู้ที่ไม่มีปัญญา มักทำให้ผลประโยชน์ของผู้อื่นเสียหายไปด้วย
อรรถกถากัจฉปชาดก (6/124-126)	กล่าวถึงการไม่มีปัญญา ทำให้ไม่รู้ว่าสิ่งนี้ควรหรือไม่ควรทำ จนทำให้ตนเองเดือดร้อน
อรรถกถาสตปิตตชาดก (6/160-165)	กล่าวถึงผู้ที่ไม่มีปัญญา ไม่พิจารณาแยกแยะสิ่งใดเป็นคุณ สิ่งใดเป็นโทษ
อรรถกถาวัฑฒกิสูกรชาดก (6/185-193)	กล่าวถึงผู้มีปัญญาไม่เพียงแต่จะรู้วิธีแก้ไขปัญหา หากยังมีความรู้รอบอีกด้วย
อรรถกถาสุมุททชาดก (7/15-18)	กล่าวถึงการไม่มีสติ ทำให้ไม่รู้จักประมาณตน

อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาอุทุมพรชาดก (7/20-23)	กล่าวถึงผู้ที่ไม่มีความรู้ มักจะเสียเปรียบต่อผู้ที่ใช้ความฉลาดแกมโกงสร้างอุบายลวง
อรรถกถาถกฏิกชาดก (8/28-32)	กล่าวถึงคนพาลนอกจากจะไม่มีปัญญาแล้วยังสร้างความเดือดร้อนแก่ผู้อื่นจนถึงแก่ความตาย
อรรถกถาสาลิยชาดก (8/67-69)	กล่าวถึงผู้ที่ไม่มีความรู้ แม้จะสร้างกลอุบายเพื่อลวงผู้อื่น แต่ในที่สุดตนเองก็ได้รับความเดือดร้อน
อรรถกถามิคไปตชาดก (8/82-85)	กล่าวถึงการไม่มีสติ ย่อมทำให้ไม่มีปัญญาที่จะพิจารณาความจริง เมื่อมีสติแล้วก็จะเกิดปัญญาที่จะดำเนินชีวิตต่อไป
อรรถกถามิคโลปชาดก (8/132-133)	กล่าวถึงผู้ที่ไม่มีความรู้ มักไม่พิจารณาคำเตือนสติ มีความประมาท จึงทำให้ตนเองเดือดร้อนถึงแก่ชีวิต
อรรถกถาสุวัณณกัฏฐชาดก (8/171-176)	กล่าวถึงผู้ที่มีความฉลาดแกมโกง ทำอุบายเพื่อหวังลวงผู้อื่น แต่ในที่สุดก็ได้รับโทษจากการใช้ปัญญาในทางที่ไม่ถูกต้อง
อรรถกถาทัพพปมชาดก (9/16-21)	กล่าวถึงผู้ที่มีความฉลาดแกมโกง ทำอุบายเพื่อให้ได้ผลประโยชน์ต่อตนเอง
อรรถกถาสุสสาชาดก (9/132-136)	กล่าวถึงผู้ที่มีปัญญา สามารถทำอุบายเพื่อช่วยเหลือตนเองได้
อรรถกถาฉิมชาดก (10/1-4)	กล่าวถึงการไม่มีปัญญาทำให้มีทริภูลิที่ร้ายแรง

อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาปุติมังสชาดก (10-61-66)	กล่าวถึงผู้ที่มีปัญญา ย่อมมีความฉลาดรู้เท่าทันต่อผู้ที่มีความฉลาดแกมโกง และสามารถให้ปัญญาช่วยเหลือตนเองได้
อรรถกถาตัจฉกสุกกรชาดก (12/176-185)	กล่าวถึงผู้ที่มีปัญญาไม่เพียงแต่จะรู้วิธีแก้ไขปัญญา หากยังมีความรู้รอบอีกด้วย

3.2.1.2 อรรถกถาชาดกที่กล่าวถึงปัญญาบารมี

อรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญญาโดยตรงและกล่าวเฉพาะปัญญาบารมี มีจำนวน 59 เรื่อง พิจารณาจากอรรถกถาชาดกที่มุ่งเสนอเฉพาะการใช้ปัญญาของพระโพธิสัตว์ แสดงเป็นตารางได้ดังนี้

อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถากุกกุรชาดก (2/39-43)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาช่วยเหลือเหล่าสุนัขบ้านให้พ้นจากความตาย
อรรถกถาติฏฐชาดก (2/48-52)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาแก้ไขปัญหาม้ามกคลอศวรราชวังเกี่ยจทำน้ำ
อรรถกถากาญจนกัณฑ์ชาดก (2/162-164)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาคิดแบ่งก้อนทองเพื่อประโยชน์ในกาลนี้และกาลข้างหน้า
อรรถกถาวานรินทชาดก (2/165-167)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์มีปัญญารู้เท่าทันอุบายที่จระเข้คิดลวง

อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาโคมหังชาดก (3/96-98)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์มีปัญญา ภายหลังจากที่ปฏิบัติสมาทานวัตรแล้วไม่เกิดประโยชน์ จึงกลับมาบำเพ็ญสมาธิปฏิบัติต่อไป
อรรถกถานามลิตฺติชาดก (3/111-114)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาทำอุบายเพื่อเตือนสติศิษย์ที่ต้องการเปลี่ยนชื่อ
อรรถกถาเวริชาดก (3/128-129)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์มีสติรู้ว่าบุคคลที่เป็นไฟ (เข้าศึก) อยู่ในที่ใด บัณฑิตย่อมไม่อยู่ในที่นั้น การอยู่ใกล้ไฟย่อมเป็นทุกข์
สัพพสัหารกปัญหา (3/142) *แทรกอยู่ในอรรถกถามโหสถชาดก	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาแก้ปัญหาที่ถูกทดสอบ
คัทรกปัญหา (3/143) *แทรกอยู่ในอรรถกถามโหสถชาดก	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาแก้ปัญหาที่ถูกทดสอบ
อมราเทวีปัญหา (3/143) *แทรกอยู่ในอรรถกถามโหสถชาดก	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาแก้ปัญหาที่ถูกทดสอบ
อรรถกถาวัฏฏกชาดก (3/153-157)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาทำอุบายให้รอดพ้นจากภัย
อรรถกถากุสนาพิชาดก (3/165-168)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาช่วยเหลือเหล่าลูกขเทวดาให้พ้นจากภัยนายพราณ
อรรถกถาโกสิยชาดก (3/190-193)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาทำอุบายเพื่อเตือนสตินางพราหมณี
อรรถกถาราชชาดก (4/39-41)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาเตือนสติผู้อื่นให้รู้จักกาล

อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาสุหนุชาดก (4/96-99)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาทำอุบายเตือนพระราชามีระลึกถึงความละโมภะก่อให้เกิดโทษ
อรรถกถาโมรชาดก (4/99-105)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาเตือนสติให้ระลึกถึงความไม่สงบของจิตใจ เนื่องจากหลงใหลในเสียงของนกยูงจนติดบ่วงนายพราน
อรรถกถากัมภุกชาดก (4/134) *แทรกอยู่ในอรรถกถามโหสถชาดก	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ชักนันทนาการเรื่องกึ่งทำได้ทองมากกล่าวสอนพระราชามี
อรรถกถาตินทุกชาดก (4/150-152)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาศิริทัตชาดก (4/175-177)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาแก้ไขปัญหาม้าม่งคลื่อนลักษณะการเดินทางที่ผิดปกติจากคนเลี้ยง
อรรถกถาพริวหนชาดก (4/179-184)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาแก้ไขให้ผลมะม่วงกลับมามีรสเหมือนเดิม
อรรถกถาศิริกาฬกัณนิชาดก (4/195) *แทรกอยู่ในอรรถกถามโหสถชาดก	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ชักนันทนาการเรื่องสิริกับกาลกัณนิมากกล่าวสอนพระราชามี
อรรถกถาปัพพบุตถชาดก (4/206-208)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาไขปริศนาที่พระราชามีทำอุบายเพื่อเตือนสติอำมาตย์ (ชายชู้)
อรรถกถาปุณณัตตชาดก (5/84-88)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาเตือนสติผู้อื่น

อรรถกถาพกชาดก (5/128-129)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติบริวารปลาไม่ให้หลงใหลในความงามของนกยาง
อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาปาทัชชลิชาดก (5/170-172)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ทดสอบปัญญาพระกุมารเพื่อจะอภิเษกเป็นพระราชา ผลการทดสอบพบว่าพระกุมารเป็นผู้โง่เขลา
อรรถกถาคามณีจันทชาดก (6/37-55)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์แสดงปัญญาให้เหล่าอำมาตย์เลื่อมใส และใช้ปัญญาตัดสินความของพราหมณ์คามณีจันท์ รวมถึงไขปริศนา 10 ข้อ
อรรถกถาสุชาดาชาดก (6/107-113)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาทำอุบายเพื่อเตือนสติผู้ที่มีวาจาไม่ไพเราะให้กลับมามีวาจาที่ไพเราะ
อรรถกถามังสชาดก (7/90-94)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์มีปัญญา มีวาจาที่อ่อนโยน สามารถโน้มน้าวให้ผู้อื่นพอใจ
อรรถกถาอนุโสจยชาดก (7/142-147)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาเตือนสติตนเอง
อรรถกถากุณฑลิกชาดก (7/191)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์แสดงปัญญาโดยเล่านิทานเปรียบเทียบเพื่อสอนผู้อื่น
อรรถกถาศกุมภชาดก (7/200-202)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาเตือนสติให้พระราชาระลึกถึงราชกิจที่ต้องปฏิบัติ
อรรถกถาทเวตตปัญหาชาดก (7/215) *แทรกอยู่ในอรรถกถามโหสถชาดก	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ถูกทดสอบปัญหาจากปัญหาของเทวดา

<p>อรรถกถาัชชโชปนกชาดก (8/61) *แทรกอยู่ในอรรถกถามโหสถชาดก</p>	<p>กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ถูกทดสอบปัญญาจากปัญหาเรื่องหิ้งห้อย</p>
อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
<p>อรรถกถาตจสารชาดก (8/69-72)</p>	<p>กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาทำอุบายให้พระราชชาติตสันความอย่างถูกต้อง</p>
<p>อรรถกถามูลิกชาดก (8/86-91)</p>	<p>กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาทำอุบายให้พระราชารอดพ้นจากนุตรภัย</p>
<p>อรรถกถาสุจิชาดก (8/159-163)</p>	<p>กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาทำอุบายให้นายช่างทองยอมยกบุตรให้</p>
<p>อรรถกถากุกกุชาดก (9/1-4)</p>	<p>กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาเตือนสติให้พระราชาระลึกถึงราชธรรม</p>
<p>อรรถกถาเสนกชาดก (9/28-38)</p>	<p>กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาช่วยเหลือชีวิตพราหมณ์ให้รอดพ้นจากภัยสตรีและอสรพิษ</p>
<p>อรรถกถาอัฏฐิเสนชาดก (9/38-42)</p>	<p>กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาเตือนสติพระราชานี้ให้ระลึกถึงเรื่องการขอยอมไม่เป็นที่ปรารถนาแก่ผู้ที่ถูกขอ</p>
<p>อรรถกถาฐุมการิชาดก (9/92-95)</p>	<p>กล่าวถึงพระโพธิสัตว์แสดงปัญญาด้วยการเล่านิทานเปรียบเทียบเพื่อกล่าวสอนและเตือนสติพระราชานี้</p>
<p>อรรถกถาชาครชาดก (9/95-98)</p>	<p>กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาไขปัญหาที่เทวดาทถาม</p>

อรรถกถาอัฐสุตฺตชาดก (9/124-131)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาไขปริศนา เสียงร้อง 8 ประการ
อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาปทกฺขลชาดก (10/25-40)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาไขปัญหาเรื่อง โจร
อรรถกถาฎริปัญหาชาดก (10/159) *แทรกอยู่ในอรรถกถามโหสถชาดก	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ถูกทดสอบปัญญาด้วย ปัญหาทรัพย์และปัญญา สิ่งใดประเสริฐกว่า กัน
อรรถกถามหามังคฺลชาดก (10/159-166)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาไขปัญหาเรื่อง อะไรคือมงคล
อรรถกถาสุปารกชาดก (11/84-93)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาช่วยเหลือเหล่า พ่อค้าให้พ้นจากภัยทางทะเล
อรรถกถาจลฺกฺกณาลชาดก (16/124-190) *แทรกอยู่ในอรรถกถากุณาลชาดก	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์นำนิทานมาเทียบสอน
อรรถกถาชนสันถชาดก (11/139-144)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาแสดงธรรมกถา กล่าวสอนผู้อื่น
อรรถกถาเมณฑกปัญหาชาดก (11/153) *แทรกอยู่ในอรรถกถามโหสถชาดก	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ถูกทดสอบปัญญาด้วย ปัญหาเรื่องแพะ
อรรถกถาทุตชาดก (12/32-36)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาทำอุบายให้ได้ ทรัพย์ เพื่อนำไปมอบให้แก่อาจารย์

อรรถกถาพุทธพราหมณชาดก (12/204-217)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์แสดงความรู้อะไรเรื่องพราหมณ์ 10 ประเภท
อรรถกถาสิริเมณฑกชาดก (13/55) *แทรกอยู่ในอรรถกถามโหสถชาดก	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ถูกทดสอบปัญญาด้วยปัญหาเรื่องปัญญากับสิริ
อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาปัญญาบัณฑิตชาดก (13/151) *แทรกอยู่ในอรรถกถามโหสถชาดก	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์แสดงปัญญาร่วมกับบัณฑิตทั้ง 4
อรรถกถาสัมภวชาดก (14/72-87)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาแสดงความรู้อะไรเรื่องธรรมเบื้องต้น
อรรถกถาทรรักขชาดก (14/98) *แทรกอยู่ในอรรถกถามโหสถชาดก	กล่าวถึงการทดสอบปัญญาของพระโพธิสัตว์
อรรถกถาสรรังคชาดก (14/169-204)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์แสดงความรู้อะไรศิลปะ 10 ประการ รวมทั้งไขปัญหาที่ทำวสัฏกเทวราชทดสอบ
อรรถกถากุณาลชาดก (16/124-190)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์แสดงปัญญาโดยการเล่านิทานเปรียบเทียบเพื่อสอนผู้อื่น
อรรถกถามโหสถชาดก (18/1-200)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาช่วยเหลือชีวิต รวมทั้งแสดงปัญญาในด้านการไขปริศนา การสร้างอุโมงค์เป็นทางลับ การกล่าวสอนและเตือนสติผู้อื่นด้วยวิธีที่แยบคาย

อรรถกถาวิรุทธชาดก (19/147-245)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์แสดงปัญญาแก้ปัญหาเรื่องศีลของพระอินทร์ พระยานาค พระยาครุฑ และพระเจ้าอินทชัย รวมถึงใช้ปัญญาแสดงธรรมกถา
--------------------------------	---

3.2.1.3 อรรถกถาชาดกที่กล่าวถึงปัญญาทั่วไปและปัญญาบารมี

อรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญญาโดยตรงกลุ่มนี้มีลักษณะการนำเสนอ 2 ประการ คือ กล่าวถึงภาพของผู้มีปัญญาและผู้ไม่มีปัญญาโดยทั่วไป และนำเสนอการใช้ปัญญาของพระโพธิสัตว์ร่วมด้วย มีจำนวน 78 เรื่อง ดังนี้

อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาอภินนทชาดก (1/147-158)	1. กล่าวถึงผู้โง่เขลาไม่มีไหวพริบ ไม่ฉลาดในอุบาย ย่อมทำความพินาศแก่ผู้อื่น 2. กล่าวถึงพระโพธิสัตว์มีปัญญา มีไหวพริบนำผู้อื่นพ้นจากอันตราย
อรรถกถาจุลกเศรษฐีชาดก (1/166-176)	1. กล่าวถึงผู้มีปัญญาสามารถพลิกโอกาสที่มีอยู่ให้เป็นเครื่องมือนำไปสู่ความสำเร็จในชีวิต 2. กล่าวถึงพระโพธิสัตว์มีปัญญาสามารถชี้แนะให้ผู้อื่นมีทรัพย์น้อยกลายเป็นผู้มีทรัพย์มาก
อรรถกถาตันทุลนาพิชาดก (1/176-179)	1. กล่าวถึงผู้ที่ไม่มีความพินาศแก่ผู้ที่เป็นมิตร 2. กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ทำอุบายเพื่อเตือนสติ

	พระราชทานให้ระลึกถึงโทษของผู้ที่ไม่มีปัญญา
อรรถกถาทวารัมมชาดก (1/180-187)	1.กล่าวถึงผู้ที่มีปัญญาแม้จะมีความรู้ แต่ถ้าไม่มีไหวพริบก็น้อยมีทุกข์ 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ทำอุบายเพื่อเตือนสติพระราชทานให้ระลึกถึงโทษของผู้ที่ไม่มีปัญญา
อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถามาลูตชาดก (2/27-28)	1.กล่าวถึงผู้ที่มีปัญญาย่อมจะต้องชวนหาความรู้อย่างจริงจัง 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาไขปัญหาเรื่องลมให้แก่สี่หะและพยัคฆ์
อรรถกถามหิพามุขชาดก (2/52-56)	1.กล่าวถึงการเชื่อโดยไม่พิสูจน์ย่อมก่อให้เกิดโทษ 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาแก้ปัญหาที่ข้างใต้ฟังใจแล้วมีความพาล
อรรถกถาอภิณหชาดก (2/56-59)	1.กล่าวถึงการมีสติระลึกถึงสิ่งที่ควร ไม่ควร ย่อมทำให้เกิดปัญญา 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาแก้ปัญหาที่พญาช้างมีความทุกข์โศก
อรรถกถาสกุนชาดก (2/89-91)	1.กล่าวถึงผู้ที่มีปัญญาย่อมเชื่อฟังในสิ่งที่ถูกต้อง ไม่ประมาท จึงจะรอดพ้นจากอันตราย 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาแก้ไขปัญหานะที่อยู๋ใหม่ให้บริวารนก

อรรถกถาโกปตกชาดก (2/121-124)	1.กล่าวถึงผู้ที่ใช้ความฉลาดแกมโกงทำอุบาย ย้อมพินาศด้วยอุบายของตน 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ซึ่งแนะนำเตื่อนสติ
อรรถกถาอารามทุสกกชาดก (2/131-133)	1.กล่าวถึงผู้ที่ไม่มีปัญญา มักทำลายประโยชน์ ของผู้อื่น 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตื่อนสติตนเองให้ระลึก ถึงผู้ที่ไม่มีปัญญา คิดจะทำประโยชน์ก็กลับ กลายเป็นการทำลาย
อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาวารุณิชาดก (2/133-135)	1.กล่าวถึงผู้ที่ไม่มีปัญญา มักทำความพินาศแก่ ผู้อื่น 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตื่อนสติผู้อื่นให้ระลึกถึง โทษของการไม่มีปัญญา
อรรถกถาเวทัพพชาดก (2/135-139)	1.กล่าวถึงผู้ที่ไม่มีปัญญา มักไม่เชื่อฟังในสิ่งที่ ถูกต้อง ประมาท จึงพบความพินาศ 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตื่อนสติให้ระลึกถึง สิ่งนี้ควรทำหรือไม่ควรทำ
อรรถกถาปุณณปาตีกชาดก (2/153-155)	1.กล่าวถึงคนพาลมุ่งใช้อุบายคิดจะลวงทรัพย์ 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์มีปัญญารู้เท่าทันความ แกมโกง ไม่หลงเชื่อ มีสติ
อรรถกถาผลชาดก (2/155-157)	1.กล่าวถึงการเชื่อฟังคำกล่าวสอนของบัณฑิต ทำให้ไม่มีความประมาทในชีวิต 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ซึ่งแนะนำผู้อื่นให้มีสติ
อรรถกถาตโยธัมมชาดก (2/167-169)	1.กล่าวถึงคนพาลใช้อุบายลวงเพื่อจุดมุ่งหมาย ประการใดประการหนึ่ง

	2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์มีความรู้ทางธรรมทำให้รอดพ้นจากภัย และรู้จักเอาตัวรอด รวมทั้งได้ทดสอบอุบายของคนพาล
อรรถกถาเวริวาชาดก (2/170-171)	1.กล่าวถึงการไม่เชื่อฟังคำชี้แนะจากบัณฑิต ทำให้ไม่มีปัญญาไตร่ตรอง จึงเกิดโทษตามมา 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติให้รู้จักกาล
อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาสังฆมณฑลชาดก (2/171-172)	1.กล่าวถึงการไม่เชื่อฟังคำชี้แนะจากบัณฑิต ทำให้ไม่มีปัญญาไตร่ตรอง จึงเกิดโทษตามมา 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติให้รู้จักกาล
อรรถกถารุกขัมมชาดก (3/14-17)	1.กล่าวถึงการเชื่อฟังบัณฑิต สามารถเอาตัวรอดได้ 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ได้ชี้แนะผู้อื่นให้รอดพ้นจากภัย
อรรถกถาอัตถัสสทวารชาดก (3/65-67)	1.กล่าวถึงผู้มีปัญญาแสวงหาความรู้เพิ่มเติมอยู่เสมอ 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์กล่าวแก้ปัญหาของบุตร
อรรถกถากัมปังกชาดก (3/68-69)	1.กล่าวถึงการมีปัญญาหมายถึงการมีสติไม่ประมาท 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ชี้แนะให้สติผู้ที่มีความประมาท
อรรถกถากุณฑชาดก (3/78-80)	1.กล่าวถึงการใช้มัจฉาปัญญาสร้างอุบายย่อมได้รับโทษ

	2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ได้ใช้ปัญญาช่วยเหลือ ดาบสผู้ถูกดาบสโกงคิดร้าย
อรรถกถามหาสารชาดก (3/85-93)	1.กล่าวถึงแม้จะมีความฉลาดก็ยังไม่พ่ายแพ้ต่อ การมีปัญญาที่คิดถูกต้อง 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาทำอุบายลง ให้นางลิงคืนแก้วมณี
อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาภูวนาถชาดก (3/114-116)	1.กล่าวถึงการใช้ความฉลาดแกมโกงทำอุบาย เพื่อให้ได้ทรัพย์มากกว่า 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์รู้เท่าทันจึงสามารถแก้ อุบายได้
อรรถกถามิตจินตชาดก (3/146-148)	1.กล่าวถึงความประมาททำให้ขาดปัญญา 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ได้ทำอุบายเพื่อ ช่วยเหลือผู้อื่นให้รอดพ้นจากภัย
อรรถกถานั่งคลี่ชาดก (3/172-174)	1.กล่าวถึงผู้ที่มีปัญญาบกพร่อง ย่อมมีไหวพริบ ช้า เมื่อกล่าวถึงสิ่งใดก็ไม่รู้ข้อควร ไม่ควร 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์กล่าวสอนให้ผู้ที่มีความ บกพร่องทางปัญญาสามารถดำเนินชีวิตได้เป็น ปกติ แต่ก็ไม่สามารถช่วยเหลือได้
อรรถกถาภูทกชาดก (3/177-181)	1.กล่าวถึงการทำอุบายเพื่อให้ชีวิตมีความสุข สบาย 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ชี้แนะเตือนสติ
อรรถกถากลับทุกชาดก (3/185-186)	1.กล่าวถึงการทำอุบายเพื่อให้ชีวิตมีความสุข

	<p>สบาย แต่ไม่รู้จักประมาณตน จึงต้องกลับมา ลำบากอีก</p> <p>2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ต้องการจะเตือนสติให้ อย่าลืมตน</p>
<p>อรรถกถามูลิกชาดก (3/187-188)</p>	<p>1.กล่าวถึงผู้ที่มีความฉลาดแกมโกง มักสร้าง ภาพเพื่อโน้มน้าวให้ผู้อื่นศรัทธา ภายหลังจาก นั้นจึงใช้อุบายคิดมุ้งร้าย</p> <p>2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์รู้เท่าทันสุนัขจิ้งจอก จึง ช่วยเหลือบิรवारหนูไม่ให้ตกเป็นอาหาร</p>
<p>อรรถกถาชาดก</p>	<p>ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา</p>
<p>อรรถกถาอัคคิกชาดก (3/189-190)</p>	<p>1.กล่าวถึงผู้ที่มีความฉลาดแกมโกง มักสร้าง ภาพเพื่อโน้มน้าวให้ผู้อื่นศรัทธา ภายหลังจาก นั้นจึงใช้อุบายคิดมุ้งร้าย</p> <p>2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์รู้เท่าทันเล่ห์เหลี่ยม จึง ช่วยเหลือบิรवारหนูไม่ให้เป็นเหยื่อของผู้ฉลาด แกมโกง</p>
<p>อรรถกถาฆตาสนชาดก (4/8-10)</p>	<p>1.กล่าวถึงการเชื่อฟังบัณฑิต รู้จักไตร่ตรอง ทำให้เกิดปัญญา</p> <p>2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ชี้แนะผู้อื่นไม่ให้มีความ ประมาทในชีวิต</p>
<p>อรรถกถาพัพฺพชาดก (4/16-20)</p>	<p>1.กล่าวถึงการไม่มีสติยอมทำให้กลัวต่อภัย จึง มักเป็นเหยื่อของผู้ที่มีความฉลาดแกมโกง</p> <p>2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ได้ทำอุบายให้หนุรอด พ้นจากความทุกข์</p>
<p>อรรถกถาสีกาลชาดก (4/31-33)</p>	<p>1.กล่าวถึงการคิดอุบายที่มาจากความฉลาด แกมโกง</p> <p>2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ไม่ประมาท มีสติ รู้เท่า</p>

	ทันกลอุบาย
อรรถกถาเอกปิ่นนชาดก (4/51-56)	1.กล่าวถึงการได้ฟังโอวาทของบัณฑิตประกอบกับการมีสติ อานิสงส์คือการมีปัญญา 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาทำอุบายเตือนสติให้พระกุมารระลึกถึงโทษของการพยศร้าย
อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาสีคาลชาดก (4/69-73)	1.กล่าวถึงโทษของการไม่มีปัญญาคือการไม่มีปัญญาที่จะไตร่ตรองอย่างรอบคอบ จึงทำให้เกิดความพินาศ 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์มีปัญญา รู้จักคิดและไตร่ตรอง จนแก้ไขปัญหาที่สุนัขจึงจอกคิดร้าย
อรรถกถาภักคชาดก (4/80-83)	1.กล่าวถึงการมีสติทำให้มีปัญญาที่คิดอุบายให้รอดพ้นจากทุกข์ 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ทำอุบายลวงให้ยักษ์ไม่สามารถจับกินได้
อรรถกถาสกุนคชชาดก (4/129-131)	1.กล่าวถึงความประมาททำให้เกิดความทะนงตัว ไม่มีปัญญา 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์รู้เท่าทันกลอุบาย
อรรถกถากฟายมฏฐิชาดก (4/147-149)	1.กล่าวถึงโทษของการไม่มีปัญญา นอกจากจะโง่เขลาแล้วยังความพินาศแก่ตนเอง 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ชักอุทาหรณ์เรื่องลิงโง่เขลามากล่าวสอนแก่พระราชา

<p>อรรถกถาอนนริตติชาดก (4/177-179)</p>	<p>1.กล่าวถึงการมีจิตขุ่นมัว ไม่มีสติ ทำให้ไม่สามารถระงับใจจนเกิดปัญญาที่จะแก้ไขปัญหาได้</p> <p>2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติผู้ที่มีจิตขุ่นมัวให้มีสติ</p>
<p>อรรถกถาสีหัจฉมชาดก (4/188-190)</p> <p style="text-align: center;">อรรถกถาชาดก</p>	<p>1.กล่าวถึงการสร้างอุบายลวงผู้อื่น ในที่สุดความจริงเปิดเผย โทษคือเสียผลประโยชน์</p> <p>2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์รู้อุบายที่พ่อค้านำหนังเสือมาคลุมลา ลวงให้คิดว่าเป็นเสือจริง</p> <p style="text-align: center;">ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา</p>
<p>อรรถกถาราชชาดก (4/215-216)</p>	<p>1.กล่าวถึงการไม่เชื่อฟังคำสอนของบัณฑิต ย่อมได้รับโทษ</p> <p>2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ตักเตือนน้องชายไม่ให้ประมาท แต่น้องชายกลับไม่เชื่อฟัง จึงถึงความพินาศ</p>
<p>อรรถกถาคหบดีชาดก (4/217-219)</p>	<p>1.กล่าวถึงการใช้มิจฉาปัญญาทำอุบาย</p> <p>2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์รู้เท่าทัน จึงทำอุบายให้ผู้ที่มิจฉาปัญญาอยอมรับผิด</p>
<p>อรรถกถาสุขุมารชาดก (5/25-27)</p>	<p>1.กล่าวถึงผู้มีความฉลาดแกมโกงทำอุบายลวง</p> <p>2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาทำอุบายเพื่อช่วยเหลือตนเองให้รอดพ้นจากจระเข้</p>
<p>อรรถกถากันทคลกชาดก (5/30-31)</p>	<p>1.กล่าวถึงโทษของการไม่มีปัญญาทำให้ไม่รู้จักรประมาณกำลังของตน</p> <p>2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติให้ระลึกรู้กำลังของตน</p>
<p>อรรถกถาโสมทัตตชาดก (5/33-36)</p>	<p>1.กล่าวถึงการมีสติจะทำให้เกิดปัญญา ถ้า</p>

	<p>ปราศจากสติก็มักทำให้พลาดกลัว</p> <p>2.กล่าวถึงการมีปฏิภาณไหวพริบของพระโพธิสัตว์สามารถแก้ปัญหาได้เฉพาะหน้า</p>
อรรถกถาปุณณที่ชาดก (5/45-47)	<p>1.กล่าวถึงการใช้ปัญญาทำอุบาย</p> <p>2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์รู้เท่าทันอุบายของฝ่ายตรงข้าม</p>
อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถากัจฉปชาดก (5/48-50)	<p>1.กล่าวถึงโทษของการไม่มีปัญญาทำให้เกิดความประมาท</p> <p>2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติให้พระราชาตระหนักถึงความเป็นผู้มีปากกล้า ย่อมพบกับความทุกข์</p>
อรรถกถากุฎวาณิชาดก (5/55-58)	<p>1.กล่าวถึงการใช้ความฉลาดแกมโกงทำอุบายเพื่อหวังประโยชน์</p> <p>2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาแก้อุบายที่ผู้ใช้ความฉลาดแกมโกงสร้างขึ้น เพื่อช่วยเหลือผู้อื่น</p>
อรรถกถาธัมมธชาดก (5/62-74)	<p>1.กล่าวถึงโทษของการไม่มีปัญญา ตั้งผู้ที่มีมิจฉาปัญญาเป็นเสนาบดี ทำให้เกิดความเดือดร้อน</p> <p>2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์แสดงนิทานธรรมเพื่อกล่าวสอนและเตือนสติพระราชา</p>
อรรถกถากุมภีลชาดก (5/89)	<p>1.กล่าวถึงผู้มีความฉลาดแกมโกงทำอุบายลวง</p> <p>2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาทำอุบายให้</p>

	รอดพ้นจากจระเข้
อรรถกถาเอกปทชาดก (5/132-134)	1.กล่าวถึงบุคคลผู้มีปัญญา มักแสวงหาความรู้ เพิ่มเติมอยู่เสมอ 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ไขปัญหาที่บุตรถาม
อรรถกถาวิคติจชชาดก (5/161-163)	1.กล่าวถึงผู้ที่ไม่มีความรู้ มักจะไม่รู้จัก ประมาณตน 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติให้บุคคลที่ไม่มี ปัญญาระลึกรู้ตัว หากไม่สำเร็จ
อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถามูลปริยายชาดก (5/164-167)	1.กล่าวถึงโทษของการไม่มีปัญญา มักไม่ ไตร่ตรองคำพูดก่อนที่จะเอ่ยออกมา 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติโดยการ ทดสอบปัญหาและกล่าวสอน
อรรถกถากปิชาดก (5/178-180)	1.กล่าวถึงผู้ที่มีความฉลาดแกมโกงมักทำ อุบายเพื่อหลอกหลวง 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์รู้เท่าทันอุบายที่ลึกลับ กระทำ จึงสามารถแก้ปัญหาได้
อรรถกถาพยัคฆชาดก (6/119-123)	1.กล่าวถึงผู้ที่ไม่มีความรู้ ย่อมจะทำลาย ผลประโยชน์ของตนเอง เพราะมีความโง่เขลา เป็นหลักในการดำเนินชีวิต 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติให้รู้ถึงภัยที่มา จากการไม่ใช้ปัญญาไตร่ตรอง
อรรถกถาโลลชาดก (6/127-130)	1.กล่าวถึงผู้ที่ใช้ความฉลาดแกมโกงทำอุบาย ย่อมพินาศด้วยอุบายของตน 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติผู้ที่ใช้ความ ฉลาดแกมโกงทำอุบายให้ระลึกรู้ตัว

อรรถกถารัฐกิจชาดก (6/131-132)	<ol style="list-style-type: none"> 1.กล่าวถึงผู้ที่ใช้ความฉลาดแกมโกงทำอุบาย ย่อมพินาศด้วยอุบายของตน 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตโตนสติผู้ที่ใช้ความฉลาดแกมโกงทำอุบายให้ระลึกรู้ตัว
อรรถกถาติตติรชาดก (7/108-111)	<ol style="list-style-type: none"> 1.กล่าวถึงผู้ที่มีปัญญามากฝึกฝนในการศึกษามีความร่งเกียดต่อบาปกรรมและหมั่นฟังโอวาท 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ตอบปัญหาที่มีผู้ใคร่รู้
อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาทัทธภายชาดก (7/121-126)	<ol style="list-style-type: none"> 1.กล่าวถึงโทษของการไม่มีสติ ทำให้ไม่มีปัญญาที่จะพิจารณา ไตร่ตรองเหตุการณ์อย่างรอบคอบ 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตโตนสติให้ใช้สติและปัญญาพิจารณา ก่อนจะสรุปความเห็น
อรรถกถาจัมมสาฎกชาดก (7/130-132)	<ol style="list-style-type: none"> 1.กล่าวถึงผู้ที่ไม่มีความรอบคอบ ยกย่องอัสตินบุรุษจนได้รับความพินาศ 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์รู้เท่าทันวิสัยสัตว์สามารถทำนายลักษณะของสัตว์ได้
อรรถกถาโคธชาดก (7/132-135)	<ol style="list-style-type: none"> 1.กล่าวถึงผู้ที่ใช้ความฉลาดแกมโกงทำอุบายด้วยการโกหก 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์รู้เท่าทันอุบาย
อรรถกถาวานรชาดก (7/191-193)	<ol style="list-style-type: none"> 1.กล่าวถึงผู้ที่โง่เขลาข่มไม่รู้ว่าทันต่ออุบายของผู้ที่มีปัญญา 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์รู้เท่าทันเล่ห์เหลี่ยมคนโกง สามารถเอาตัวรอดได้

อรรถกถาสุชาตชาดก (8/4-7)	<p>1.กล่าวถึงการไม่มีสติทำให้ไม่สามารถมองเห็นแนวทางการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง เมื่อมีสติรู้ตัวก็จะคลายความโง่เขลาลงได้</p> <p>2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาทำอุบายเพื่อเตือนสติให้บิดาระลึกรู้ตัว</p>
อรรถกถาอุรคชาดก (8/13-20)	<p>1.กล่าวถึงการมีสติจะทำให้ระลึกรู้ตัว มีปัญญาเมื่อเกิดความทุกข์ก็สามารถระงับความโศกได้</p> <p>2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติผู้อื่นให้ดำรงอยู่ในความไม่ประมาท</p>
อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาคุมพियชาดก (8/64-67)	<p>1.กล่าวถึงผู้มีปัญญาไม่ประมาท มีความรอบคอบ แต่ผู้ที่ไม่มีปัญญา มักจะมีความประมาท ไม่รอบคอบ</p> <p>2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติให้ระลึกรู้ตัวไม่ประมาท</p>
อรรถกถาโกปตชาดก (8/97-100)	<p>1.กล่าวถึงผู้ที่ใช้ความฉลาดแกมโกงทำอุบายมักพินาศด้วยอุบายของตน</p> <p>2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติผู้ที่ใช้ความฉลาดแกมโกงทำอุบายให้ระลึกรู้ตัว</p>
อรรถกถาเสตเกตุชาดก (8/107-112)	<p>1.กล่าวถึงการโกหกเป็นอุบายของผู้ที่ไม่มีปัญญา</p> <p>2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์กล่าวแก้ปริศนาที่ถูกต้อง</p>
อรรถกถากุกกุชาดก (8/142-144)	<p>1.กล่าวถึงการใช้มัจฉาปัญญาทำอุบาย</p> <p>2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์รู้เท่าทันอุบายที่นางแมวกระทำ</p>
อรรถกถาธัมมัทธชาดก (8/145-147)	<p>1.กล่าวถึงผู้ที่โง่เขลามักตกเป็นเหยื่อของผู้ทุจริต</p>

	2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ผู้อุบายที่ผู้พิศลประพฤติ และสามารถแก้ปัญหาได้
อรรถกถาตุณฑิลชาดก (8/164-171)	1.กล่าวถึงการไม่มีสติยอมทำให้ขลาดกลัว 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติให้น้องระลึก รู้ตัว ไม่ขลาดกลัวต่อกภัย
อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาฆนินชาดก (9/4-7)	1.กล่าวถึงโทษของการไม่มีปัญญา ก่อให้เกิด ความประมาท การนี้กล่าวพอใจ นำไปสู่ความ พินาศของชีวิต 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติให้ระวังถึงการ คบมิตร
อรรถกถาสุตตชาดก (9/8-13)	1.กล่าวถึงการได้ฟังโอวาทจากบัณฑิตทำให้เกิด ปัญญา 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาทำอุบาย ช่วยเหลือพระราชานักรอดพ้นจากภัย
อรรถกถาสถิตตชาดก (9/22-27)	1.กล่าวถึงการมีสติทำให้รู้จักแยกแยะคุณและ โทษได้ 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ทำอุบายให้พระราชานักรอด สติจากการผูกพันอยู่กับตัณหา
อรรถกถาภิปชาดก (9/43-45)	1.กล่าวถึงการใช้มัจฉาปัญญาสร้างอุบาย 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาช่วยเหลือให้ เหล่าลิงรอดพ้นจากภัยของปุโรหิตที่คิดแค้น
อรรถกถามัญจกถชาดก (10/141-146)	1.กล่าวถึงการไม่มีสติทำให้มองไม่เห็นแนวทาง

	<p>ที่ถูกต้องในการดำเนินชีวิต แต่เมื่อได้สติทำให้ ตื่นจากความเขลา</p> <p>2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ทำอุบายเพื่อเตือนสติ ให้ตื่นจากความเขลา</p>
<p>อรรถกถาพิลารโกสัยชาดก (10/146-155)</p>	<p>1.กล่าวถึงการตระหนี่ทำให้ไม่มีปัญญา มองเห็นถึงอานิสงส์จากการรักษาทานวงศ์</p> <p>2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ทำอุบายเตือนสติให้คน ในตระกูลระลึกถึงหน้าที่ในการรักษาทานวงศ์</p>
<p>อรรถกถาชาดก</p>	<p>ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา</p>
<p>อรรถกถาสุมุททวาณิชชาดก (11/115-127)</p>	<p>1.กล่าวถึงผู้ที่ไม่มีความรู้มักหลงเชื่อคำกล่าว ของคนพาลได้โดยง่าย</p> <p>2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติให้ระลึกอุ้งตัว อย่าประมาท</p>
<p>อรรถกถาอุททาลกชาดก (12/117-126)</p>	<p>1.กล่าวถึงการใช้ความฉลาดแกมโกงทำอุบาย ในที่สุดก็ได้รับโทษ</p> <p>2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์แก้ปัญหาและกล่าว สอนไม่ให้ใช้ความฉลาดแกมโกงทำอุบายเพื่อ ลงอีกต่อไป</p>
<p>อรรถกถาเตสกุณชาดก (14/145-169)</p>	<p>1.กล่าวถึงการคบบัณฑิตทำให้มีความรู้เพิ่มขึ้น</p> <p>2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์แสดงความรู้อะไรเรื่อง ราชธรรมถวายพระราชา</p>
<p>อรรถกถามหาโพธิชาดก (15/60-89)</p>	<p>1.กล่าวถึงคนพาลมักเป็นผู้โง่เขลาเบาปัญญา</p> <p>2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์กล่าวเตือนสติพระราชา และอำมาตย์ให้ระลึกอุ้งตัว</p>

3.2.2 อรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญหาโดยอ้อม

ลักษณะการนำเสนออรรถกถาชาดกที่เน้นปัญหาโดยอ้อม มักเป็นอรรถกถาชาดกที่มุ่งเสนอแนวคิดเรื่องปัญหาเป็นแนวคิดรอง (Sub-Theme) ทั้งนี้อรรถกถาชาดกในกลุ่มนี้มุ่งเสนอคติธรรมเรื่องอื่น ๆ เช่น แนวคิดไตรลักษณ์ แนวคิดเรื่องนิพพาน เป็นต้น บางเรื่องจะต้องมีการแสดงภาพของบุคคลผู้มีปัญหา การใช้ปัญหา และโทษของการไม่มีปัญหา เพื่อเทียบสอนให้เห็นตัวอย่างชัดเจนขึ้น

อรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญหาโดยอ้อม พิจารณาได้จากชาดกเรื่องนั้นไม่ได้มุ่งเสนอปัญหาเป็นแนวคิดของเรื่อง หากแต่แสดงลักษณะของผู้มีปัญหาและไม่มีปัญหา เพื่อประกอบการเทียบสอนร่วมกับคติธรรมเรื่องอื่น ๆ รวมถึงการทดสอบปัญหา ต่างจากอรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญหาโดยตรงที่แสดงลักษณะผู้มีปัญหาและไม่มีปัญหาเป็นแนวคิดหลักของเรื่อง รวมถึง การกล่าวไว้อย่างชัดเจนในจุดประสงค์การเล่าเรื่องอีกด้วย

อรรถกถาชาดกที่เน้นคำสอนเรื่องปัญหาโดยอ้อม สามารถจัดเป็น 3 กลุ่ม ได้แก่ อรรถกถาชาดกที่กล่าวถึงปัญหาทั่วไป อรรถกถาชาดกที่กล่าวถึงปัญหาบารมี อรรถกถาชาดกที่กล่าวถึงปัญหาทั่วไปและปัญหาบารมี

3.2.2.1 อรรถกถาชาดกที่กล่าวถึงปัญหาทั่วไป

อรรถกถาชาดกทั้ง 547 เรื่อง มีอรรถกถาชาดกจำนวน 203 เรื่องที่นำเสนอแนวคิดเรื่องปัญหาโดยอ้อม และมีอรรถกถาชาดกจำนวน 65 เรื่องที่มุ่งเสนอเฉพาะคำสอนเรื่องปัญหาทั่วไป พิจารณาจากแนวคิดของเรื่อง การแสดงลักษณะผู้มีปัญหาและผู้ไม่มีปัญหา มาเทียบสอนกับคติธรรมอื่น ๆ ยกเว้นการใช้ปัญหาของพระโพธิสัตว์ สามารถนำเสนอเป็นลำดับได้ดังนี้

อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาสุขวิหารชาดก (1/195-197)	กล่าวถึงการตระหนักถึงโทษแห่งการครองเพศ ฆราวาสทำให้เกิดปัญญา
อรรถกถากันธินชาดก (2/15-17)	กล่าวถึงความประมาทคือบ่อเกิดของความไม่มี ปัญญา
อรรถกถาวาตมิกชาดก (2/17-20)	กล่าวถึงการลุ่มหลงในอบายภูมิทางโลก ทำให้ ไม่เกิดปัญญาที่ถูกต้อง
อรรถกถาขราทียชาดก (2/21-22)	กล่าวถึงการไม่ศึกษาหาความรู้ ทำให้ไม่มี ปัญญา
อรรถกถาโมนัจจชาดก (2/77-79)	กล่าวถึงการไม่มีสติ ล้มระงับอาการกิริยา คือ บ่อเกิดของการไม่มีปัญญา
อรรถกถามัจฉชาดก (2/82-84)	กล่าวถึงการเสพค้นหา ทำให้ไม่เห็นทางที่จะ เกิดปัญญา
อรรถกถาอันทกชาดก (2/178-184)	กล่าวถึงการใช้มิจฉาปัญญาสร้างอุปาย
อรรถกถาวรรณชาดก (3/1-5)	กล่าวถึงความเกียจคร้านก่อให้เกิดโทษ คือ การไม่มีปัญญาในการดำเนินชีวิต

อรรถกถาอิลลีสชาดก (3/39-49)	กล่าวถึงเมื่อมีมัจฉาที่ภูมิจึงเกิดความตระหนี่ แต่เมื่อมีสติก็ระลึกไว้ตัว
อรรถกถาสุราปานชาดก (3/57-61)	กล่าวถึงโทษของการดื่มสุราทำให้ขาดสติ ไม่มีปัญญา
อรรถกถามิตตวิทชนชาดก (3/61-62)	กล่าวถึงโทษของการไม่มีปัญญาทำให้เห็นผิด เป็นชอบ
อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถากาฬกัณณชาดก (3/62-65)	กล่าวถึงคุณของการคบมิตรนอกจากจะช่วยเหลือมิตรแล้ว ยังทำอุบายรักษาทรัพย์ของมิตรด้วย
อรรถกถาเตลปตตชาดก (3/102-111)	กล่าวถึงการรักษาศีลทำให้เกิดปัญญา
อรรถกถามิตตวิทชนชาดก (3/129-130)	กล่าวถึงโทษของการไม่มีปัญญาทำให้เห็นผิด เป็นชอบ
อรรถกถาทุพพลัญจฐชาดก (3/130-132)	กล่าวถึงการมีสติทำให้ระงับความหวาดกลัวต่อภัยได้
อรรถกถาติตติรชาดก (3/152-153)	กล่าวถึงการพูดโดยไม่ใช้ปัญญาไตร่ตรองยอมก่อให้เกิดโทษ
อรรถกถาอากาลราวีชาดก (3/157-158)	กล่าวถึงการกระทำที่ไม่ถูกกาลเทศะคือโทษของการไม่มีปัญญา
อรรถกถาสุวัณณหังสาชดก (4/13-16)	กล่าวถึงความโลภทำให้ไม่มีสติและปัญญา
อรรถกถาราโชวาทชาดก (4/63-68)	กล่าวถึงการทำอุบายเพื่อให้ฝ่ายตรงข้ามสละทิมมิจิ

อรรถกถาวินิสิกชาดก (4/106-108)	กล่าวถึงการไม่รู้จักประมาณตนทำให้ไม่มีสติ และปัญญา
อรรถกถาอินทสมานโคตตชาดก (4/109-111)	กล่าวถึงการไม่เชื่อฟังบัณฑิตทำให้ไม่มีปัญญา
อรรถกถาจตุมัจจฐชาดก (4/185-186)	กล่าวถึงความโง่เขลาไม่รู้จักประมาณตน ทำให้ ถูกตีเตียน
อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถารุทกชาดก (4/193-195)	กล่าวถึงการไม่มีปัญญาทำให้ไม่สามารถ แยกแยะสาระของคำพูดได้
อรรถกถาวีรกชาดก (5/13-15)	กล่าวถึงโทษของการไม่มีปัญญา ทำให้ไม่รู้จัก ประมาณตน
อรรถกถาคังคเขยยกชาดก (5/16-17)	กล่าวถึงโทษของการไม่มีปัญญา ทำให้ไม่รู้จัก ประมาณตน
อรรถกถากุรุงคมิกชาดก (5/18-20)	กล่าวถึงการมีสติทำให้เกิดปัญญา
อรรถกถามัจฉชาดก (5/51-52)	กล่าวถึงโทษของการไม่มีปัญญา ทำให้ยังคง เกี่ยวข้องอยู่ในอบายภูมิทางโลก
อรรถกถาปลาจิตชาดก (5/104-106)	กล่าวถึงการไม่รู้จักประมาณตน ทำให้ไม่มี ปัญญาไว้พิจารณาแยกแยะ
อรรถกถาอุปนชาดก (5/111-114)	กล่าวถึงโทษของการไม่มีปัญญาทำให้ไม่รู้จัก ประมาณกำลังของตน
อรรถกถาสาลกชาดก (5/175-177)	โทษของการไม่มีปัญญาทำให้ตนเองต้องเสีย ผลประโยชน์

อรรถกถาสุกขาต (6/30-33)	กล่าวถึงโทษของการไม่มีปัญญา ทำให้ไม่รู้จักประมาณกำลังของตน
อรรถกถามุทุปาณิชาต (6/74-80)	กล่าวถึงการใช้ปัญญาสร้างกอบุบาย
อรรถกถาอุทปานทุสชาต (6/117-119)	กล่าวถึงการใช้ความฉลาดแกมโกงสร้างอุบายเพื่อลวง
อรรถกถาชาต	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถามหิสชาต (6/157-160)	กล่าวถึงการไม่รู้จักประมาณตนทำให้ไม่มีปัญญา
อรรถกถาปฏิทุสชาต (6/165-167)	กล่าวถึงผู้ที่ไม่มีความรู้มากทำความพินาศแก่ผู้อื่น
อรรถกถาภัทรสมุภทชาต (7/1-3)	กล่าวถึงโทษของการไม่มีปัญญาทำให้ประมาทสร้างความพินาศแก่ตนเอง
อรรถกถาขัมพูชาต (7/11-13)	กล่าวถึงผู้ที่ไม่มีความรู้ เมื่อจะกล่าววาทวาทนั้นก็แฝงไว้ด้วยความไม่จริงใจ
อรรถกถาอันตชาต (7/14-15)	กล่าวถึงผู้ที่ไม่มีความรู้ เมื่อจะกล่าววาทวาทนั้นก็แฝงไว้ด้วยความไม่จริงใจ
อรรถกถาจุลลกาลิงคชาต (7/29-38)	กล่าวถึงความประมาทคือบ่อเกิดของการไม่มีปัญญา
อรรถกถาชาต (7/61-63)	กล่าวถึงผู้ที่มีความฉลาดแกมโกงมักจะทำอุบายเพื่อไม่ให้ตนเองเดือดร้อน
อรรถกถากุททุสชาต (7/117-121)	กล่าวถึงผู้ที่ไม่มีความรู้มักจะเป็นคนพาลในการดำเนินชีวิต

อรรถกถากัถการุชาดก (7/135-139)	กล่าวถึงผู้ที่มีความฉลาดแกมโกงมักจะทำ อุบายเพื่อลวงผู้อื่น
อรรถกถาพุทธชาดก (7/170-174)	กล่าวถึงการมีสติจะทำให้เห็นแนวทางในการ ดำเนินชีวิต
อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาวันณาโรหชาดก (8/51-54)	กล่าวถึงผู้ที่เป็นคนพาลนอกจากจะไม่มีปัญญา ที่จะรักษามิตรแล้ว ยังมุ่งหวังทำลายมิตรอีก ด้วย
อรรถกถามิตตวินทุกชาดก (8/73-75)	กล่าวถึงโทษของการไม่มีปัญญา ทำให้เห็นผิด เป็นชอบ
อรรถกถาอาวาริชชาดก (8/101-106)	กล่าวถึงผู้ที่ไม่มีความรู้แม้จะกล่าวสอนอย่างไร ก็ยังไม่เกิดปัญญา และมีลักษณะการดำเนิน ชีวิตแบบคนพาล
อรรถกถาทริมุขชาดก (8/113-121)	กล่าวถึงการมีปัญญาทำให้หลุดพ้นจาก อบายภูมิทางโลก
อรรถกถามัยหกสกุณชาดก (8/176-180)	กล่าวถึงโทษของการไม่มีปัญญาทำให้ไม่มีสติ
อรรถกถาอุปลิงฆบพชาดก (8/186-188)	กล่าวถึงการมีสติทำให้ระลึกว่าสิ่งใดควรทำ สิ่งใดไม่ควรทำ
อรรถกถาภนิชาดก (8/193-195)	กล่าวถึงผู้ที่มีความฉลาดแกมโกงสามารถใช้ วาทศิลป์แพลงสถานการณ์
อรรถกถากุมภการชาดก (9/65-74)	กล่าวถึงการมีปัญญาสามารถดับความทุกข์

	และกิเลสได้
อรรถกถาเจติยราชชาดก (9/154-162)	กล่าวถึงการคบคนพาลมักทำให้หลงผิด และไม่มีปัญญา
อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาทีปชาดก (9/154-162)	กล่าวถึงการสนทนากับคนพาลมักก่อให้เกิดโทษ ผู้ที่มีปัญญาย่อมจะหลีกเลี่ยงการสนทนากับคนพาล
อรรถกถาหริตจชาดก (10/19-25)	กล่าวถึงการมีสติย่อมทำให้ระลึกได้ว่าสิ่งใดควรทำ สิ่งใดไม่ควรทำ
อรรถกถาจตุทวารชาดก (10/75-80)	กล่าวถึงโทษของการไม่มีปัญญา ทำให้เห็นผิดเป็นชอบ
อรรถกถาจักกวกชาดก (10/155-158)	กล่าวถึงบุคคลที่ไม่มีปัญญาแม้จะได้สนทนากับบัณฑิตแล้ว ก็ยังไม่เกิดความรู้กระจ่างแจ้ง
อรรถกถาอุทัยชาดก (11/28-44)	กล่าวถึงผู้ที่มีปัญญาย่อมไม่ลุ่มหลงอยู่ในวิสัยโลก
อรรถกถาอัมพชาดก (12/1-9)	กล่าวถึงผู้ที่มีความฉลาดแกมโกงมักทำอุบายเพื่อพลิกสถานการณ์
อรรถกถาผันทนชาดก (12/10-15)	กล่าวถึงโทษของการไม่มีปัญญา ย่อมก่อให้เกิดความพินาศแก่ชีวิต
อรรถกถามหาอุกกุสชาดก (12/107-117)	กล่าวถึงความรอบคอบไม่ประมาทคือผลที่ได้จากการมีปัญญา

อรรถกถาปัญญาอุโบสถชาดก (12/154-163)	กล่าวถึงผู้มีสติย่อมมีปัญญาที่จะพิจารณาความทุกข์
อรรถกถามหาวาณิชชาดก (12/185-193)	กล่าวถึงความโลภย่อมก่อให้เกิดการไม่มีปัญญาที่จะพิจารณาแยกแยะได้
อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาสันติคูมพชาดก (13/82-92)	กล่าวถึงบุคคลจะมีปัญญาหรือไม่มีปัญญาจะต้องอาศัยสภาพแวดล้อมกำหนด
อรรถกถากัจฉันทชาดก (14/1-14)	กล่าวถึงการเสพอบายภูมิทางโลกทำให้ไม่มีสติปัญญา
อรรถกถาโสณกชาดก (15/91-117)	กล่าวถึงการไม่ฟังธรรมกถาทำให้ไม่เกิดพลังปัญญา

3.2.2.2 อรรถกถาชาดกที่กล่าวถึงปัญญาบารมี

อรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญญาโดยอ้อมและกล่าวเฉพาะปัญญาบารมี มีจำนวน 72 เรื่อง พิจารณาได้จากอรรถกถาชาดกที่มุ่งเสนอเฉพาะการใช้ปัญญาของพระโพธิสัตว์ ดังนี้

อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาวัดนุปถชาดก (1/158-163)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ได้เห็นพ่อค้าเกวียนสละความเพียร จึงใช้ปัญญาแก้ปัญหาเรื่องน้ำดื่ม
อรรถกถามขเทวชาดก (1/192-195)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ตระหนักถึงสามัญลักษณะโลก เกิดปัญญา จึงออกบวช

อรรถกถากรุงคมิชาดก (2/37-39)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์รู้เท่าทันอุปายที่นายพรานต้องการจะลวงให้หลงเชื่อ
อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถากัณหาชาดก (2/62-65)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ทำอุปายให้พ่อค้าเกวียนยอมจ่ายค่าจ้างลากเกวียน
อรรถกถาวิภูฏกชาดก (2/84-89)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์มีสติระลึกถึงคุณของศีลทำให้รอดพ้นจากไฟไหม้
อรรถกถานันทชาดก (2/100-102)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์แนะนำอุปายให้บุตรของกรรมพืได้ทรัพย์ที่ฝังไว้
อรรถกถาทุมเมธชาดก (2/142-144)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาทำอุปายให้ผู้ทุศีลเลิกกระทำความชั่ว
อรรถกถาทุราชานชาดก (2/188-191)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาแนะนำอุปายให้ศิษย์แก้ปัญหารื่องภรรยาทุศีล
อรรถกถาอนภริตติชาดก (2/191-193)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาแนะนำอุปายให้ศิษย์แก้ปัญหารื่องภรรยาทุศีล
อรรถกถามัจฉชาดก (3/17-20)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาช่วยเหลือฝูงปลาให้รอดพ้นจากทุกภิกขภัย
อรรถกถาสังกยชาดก (3/21-23)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ช่วยเหลือผู้อื่นให้รอดพ้นจากโจรภัย โดยการเดินจงกรม
อรรถกถามหาสุปินชาดก (3/23-38)	กล่าวถึงพุทธทำนาย 16 ประการ รวมถึงการ

	เตือนสติไม่ให้ประมาท
อรรถกถาสีลวิมสังฆชาดก (3/70-73)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ทดสอบศีลของพระราชา
อรรถกถามหาสุทฺถสณชาดก (3/99-101)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์แสดงปัญญาลุดพ้นจาก อบายภูมิทางโลก
อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาปัญญาภิรูกชาดก (4/5-7)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติให้ระลึกถึงโทษ ของกิเลสต่าง ๆ
อรรถกถาฆานโธชนชาดก (4/10-11)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์แสดงความรู้ธรรมกถา
อรรถกถาจันทภชาดก (4/12-13)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์แสดงความรู้ธรรมกถา
อรรถกถานังคภูริชาดก (4/37-39)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติให้ระลึกถึงการ บำเพ็ญไฟไม่ได้ให้คุณประโยชน์
อรรถกถาสีกาลชาดก (4/47-50)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติให้ระลึกถึงความ โลภทำให้เกิดความประมาท
อรรถกถาสมิทธิชาดก (4/126-128)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติให้ระลึกถึงความ ไม่ประมาทของชีวิต
อรรถกถาอรกชาดก (4/131-133)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาสั่งสอนศิษย์ให้ มีความเมตตาจิตอนุเคราะห์ต่อสัตว์โลก
อรรถกถาวาโลทกชาดก (4/173-175)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ได้กล่าวสอนถึงอุปนิสัย และชาติกำเนิดที่ต่างกัน
อรรถกถาสาธุศีลชาดก (4/219-229)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์แนะนำอุปายให้ศิษย์ แก้ปัญหาเรื่องบุรุษ 4 นายมาขอลูกสาว พราหมณ์

อรรถกถาพันธนาการชาดก (5/1-4)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ได้สติจากการครองเพศ สมรวาสจึงออกบวช
อรรถกถาครหิตชาดก (5/59-61)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติวานรบริวารให้ ตระหนักถึงโทษของการหมกมุ่นในกามคุณ
อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถากาสาวชาดก (5/75-78)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์แก้ปัญหาเรื่องช้างในโขลง หายไปและกล่าวสอนบุรุษผู้ฆ่าช้าง
อรรถกถาโกสีย์ชาดก (5/92-94)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติผู้อื่นให้รู้จักกาล
อรรถกถาหริตมาตชาดก (5/135-137)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์แสดงความรู้ทางโลก
อรรถกถาติลุมภูริชาดก (6/9-16)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติศิษย์ผู้คิด พยาบาทต่ออาจารย์
อรรถกถาฆณิกัณฐชาดก (6/17-22)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์แนะนำให้กนิฐดาบสทำ อุบายเพื่อไม่ให้พญานาคราชมามีเกี้ยวข้อง
อรรถกถาปทุมชาดก (6/71-74)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาและความคิด กล่าวขอดอกไม้จากบุรุษจมูกแหง
อรรถกถาโรมชาดก (6/153-157)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์รู้เท่าทันอุบายที่ดาบสโก งคิดจะลวง
อรรถกถาสาลูกชาดก (6/207-209)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติจุลลโหิต (น้องชาย) ให้เห็นถึงโทษจากชาติกำเนิดของ สัตว์
อรรถกถาลาภครหิกชาดก (6/210-214)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์แสดงความรู้เรื่องการได้

	ลางในลักษณะต่าง ๆ กัน
อรรถกถาสีลวิมังสาชาดก (6/223-224)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ทดสอบศีลของตนเพื่อค้นหาว่าศีลมีคุณอย่างไร
อรรถกถากายนิพพิทชาดก (7/8-11)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์แก้ปัญหาที่อาพาธด้วยโรคที่รักษาไม่ได้ โดยการออกบวช
อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาสีลวิมังสาชาดก (7/50-53)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ทดสอบปัญญาของศิษย์ในด้านการรักษาศีล
อรรถกถาฉวกชาดก (7/64-67)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติพระราชาและพราหมณ์ป้โรหิตให้ระลึกถึงความเคารพในธรรม
อรรถกถากัสสปมันทียชาดก (7/76-80)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์กล่าวเตือนสติบิดาให้ระลึกถึงการรักษาน้ำใจ
อรรถกถาโลหกุมภีชาดก (7/85-90)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์กล่าวเตือนสติพระราชาให้ทราบถึงบุรพกรรมของเหล่าเปรต
อรรถกถามตโรทชาดก (7/97-102)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์มีสติระลึกถึงโลกธรรม 8 เมื่อคนในครอบครัวจากไปก็ไม่เศร้าโศก
อรรถกถาพรหมทัตตชาดก (7/126-129)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์กล่าวเตือนสติพระราชาเรื่องการขอย่อมไม่เป็นที่ปรารถนาต่อผู้ที่ถูกขอ
อรรถกถากาฬพนาชาดก (7/147-150)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์กล่าวเตือนสติน้องชายให้ระลึกถึงโลกธรรม 8
อรรถกถาภณิกุณทลชาดก (8/1-4)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์กล่าวเตือนสติพระราชา

	ใจ
อรรถกถาอังกฤษชาดก (8/21-24)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติตนเองรวมถึง กล่าวสอนพระราชานในเรื่องกิเลส
อรรถกถากาจารย์ทิวชาดก (8/24-28)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติอาจารย์ให้มอบ ศีลแก่ผู้ที่พอใจเท่านั้น
อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาสีลวิมังสาชาดก (8/55-58)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ต้องการจะทดสอบ พระราชานว่าเคารพยกย่องเพราะศีลหรือความรู้
อรรถกถาคันธารชาดก (9/53-59)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญากล่าวเตือนสติ ผู้อื่นให้ตั้งมั่นในธรรม
อรรถกถาทัพพรหมชาดก (9/74-79)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติพระราชานให้ระลึก ถึงคุณของพญาช้างโกฎสุพยาธิ
อรรถกถาสุมังคลชาดก (9/137-142)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์มีสติพึงระงับความโกรธ ต่อมาเกิดปัญหาที่จะไตร่ตรองเหตุที่ทำให้เกิด ความโกรธ
อรรถกถาโคมสกัสนชาดก (10/40-46)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ได้สติจากการทำพิธี บูชาญัตถุ ตระหนักถึงโทษของกามราคะ
อรรถกถาจักกวกชาดก (10/47-51)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติผู้ที่ไม่รู้จัก ประมาณตน
อรรถกถาสมุคชาดก (10/55-61)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์รู้เท่าทันหญิงคบชู้ที่ซ่อน อยู่ในสมุคของทานพนายหนึ่ง
อรรถกถากันหาชาดก (10/81-88)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์แสดงความรู้เรื่องธรรม

	เบื้องต้น
อรรถกถาจุลลโพนีชาดก (10/97-103)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติพระราชาโดย กล่าวสอนเรื่องการพึงระงับความโกรธ
อรรถกถาตั๊กกชาดก (10/122-129)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติและกล่าวสอน บิดาเรื่องความอกตัญญู
อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถากุกกุชาดก (10/137-141)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์รู้เท่าทันความฉลาดแกม โกงของเหยี่ยว
อรรถกถาทสธชาดก (11/63-74)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์มีสติไม่เศร้าโศกต่อความ ทุกข์
อรรถกถาภัททสาชชาดก (11/95-114)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาช่วยเหลือเหล่า ญาติให้พ้นจากภัยของพระราชา
อรรถกถามิตตามิตตชาดก (11/167-171)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์แสดงความรู้อย่างมีมิตร
อรรถกถาชนนงชาดก (12/16-25)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติให้พระราชา ระลึกถึงความเร็วของอายุขัยมนุษย์
อรรถกถามหาไมรชาดก (12/163-175)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์แก้ปัญหาเรื่องสมณ พราหมณ์
อรรถกถาหังสชาดก (13/71-81)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์แสดงธรรมกถาเรื่อง กุลบุตรแก่พระราชา
อรรถกถาโสมนัสชาดก (13/105-119)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์กล่าวสอนและเตือนสติ พระราชาผู้โง่เขลาและหยาบ

อรรถกถาหมาปโลภนชาดก (13/143-151)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์มีสติระลึกรู้ถึงโทษแห่งการครองเพศฆราวาส
อรรถกถาหัตถิปาลชาดก (13/152-176)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญากล่าวสอนให้บิดา มารดา ราชบุรุษ จนทุกคนออกบวช
อรรถกถาอโยฆรชาดก (13/177-192)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติให้ระลึกรู้ถึงความลำบากของชีวิต
อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาจุลลสุตโสมชาดก (14/243-263)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ตระหนักถึงการครองเพศฆราวาส จึงคิดออกบวช
อรรถกถาสังกัจจชาดก (15/118-145)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์แสดงธรรมกถาเบื้องต้น
อรรถกถาจุลหังสชาดก (16/1-33)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์แสดงความรู้เรื่องราชธรรม
อรรถกถาหมาหังสชาดก (16/33-76)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์แสดงความรู้เรื่องราชธรรม
อรรถกถาหมาเวสสันดรชาดก (20/1-196)	กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาจัดความทุกข์ รวมทั้งอุปสรรคปัญหาต่าง ๆ ที่เข้ามาขัดขวางการไปสู่พระโพธิญาณ

3.2.2.3 อรรถกถาชาดกที่กล่าวถึงปัญญาทั่วไปและปัญญาบารมี

อรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญหาโดยอ้อมกลุ่มนี้มีลักษณะการนำเสนอ 2 ประการ คือ แสดงลักษณะผู้มีปัญญาและผู้อยู่ไม่มีปัญญามาเทียบสอนกับคติธรรมอื่น ๆ และกล่าวถึงการไขปัญหาของพระโพธิสัตว์ร่วมด้วย อรรถกถาชาดกกลุ่มนี้มีจำนวน 66 เรื่อง ดังนี้

อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาเสรีวาวณิชชาดก (1/163-166)	1.กล่าวถึงผู้ที่มีความฉลาดแกมโกงทำอุบายเพื่อหวังตีราคาถาดทองให้ต่ำ 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ช่วยเหลือผู้ที่เดือดร้อนจากกลอุบายของผู้ที่มีความฉลาดแกมโกง
อรรถกถากัณฐหรืชาดก (1/188-190)	1.กล่าวถึงการมีสติทำให้มั่นใจในความประพฤติและสามารถคิดอุบายได้สำเร็จ 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ทำอุบายให้พระราชายอมรับความจริง
อรรถกถาคามนีชาดก (1/191)	1.กล่าวถึงการเชื่อฟังบัณฑิตย่อมก่อให้เกิดประโยชน์แก่ตนเอง 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์แสดงราชธรรมเพื่อบำรุงปัญญาโอรสร้อยเอ็ดพระองค์
อรรถกถานิโครธชาดก (2/4-15)	1.กล่าวถึงการมีสติทำให้รู้จักเอาตัวรอดได้ในยามคับขัน 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ช่วยเหลือนางเนื้อและถวายธรรมแก่พระราชชา
อรรถกถานันทิวีสาลชาดก (2/59-62)	1.กล่าวถึงการพูดโดยไม่ใช้ปัญญาไตร่ตรองย่อมก่อให้เกิดโทษ 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติให้รู้จักใช้ปัญญาในการพูด
อรรถกถามุณิกชาดก (2/65-67)	1.กล่าวถึงโทษของการไม่มีปัญญาทำให้ขาดสติ เห็นแก่อาหาร 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติให้อย่าเห็นแก่อาหารเหมือนสุกร

อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาสัมโมทมานชาดก (2/79-81)	1.กล่าวถึงโทษของการไม่มีปัญญา ทำให้เกิดความพินาศในกลุ่ม 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาแนะนำให้นกพิราบมีความสามัคคีจึงรอดพ้นจากภัย
อรรถกถาติตติรชาดก (2/91-95)	1.กล่าวถึงหลักในการดำเนินชีวิตของผู้มีปัญญาคือการให้ความเคารพแก่ผู้ที่ควรเคารพ เพื่อสร้างความสามัคคี 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาแก้ปัญหาว่าใครเป็นผู้ที่ควรเคารพที่สุด
อรรถกถาเวฬุชาดก (2/124-126)	1.กล่าวถึงโทษของการไม่มีปัญญาคือการสร้างความพินาศให้แก่ตนเอง 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติดาบสที่เลี้ยงอสรพิษ
อรรถกถานักขัตตชาดก (2/139-141)	1.กล่าวถึงการมีความเชื่อในบางสิ่งทำให้ปิดกั้นปัญญา 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติพฤติกรรมของชาวเมืองที่ยึดติดอยู่กับการหาฤกษ์
อรรถกถาสาตมันตชาดก (2/173-177)	1.กล่าวถึงโทษของการไม่มีปัญญาคือทำให้ลุ่มหลงอยู่ในกิเลสตัณหา 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ได้ทำอุบายให้ศิษย์เห็นถึงโทษของสตรี
อรรถกถามุทูลักขณชาดก (2/193-197)	1.กล่าวถึงการใช้มิจฉาปัญญาทดสอบ 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ได้สติภายหลังจากที่มีจิตปฏิบัติต่อพระนางมุทูลักขณา

อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถากุททาลชาดก (2/205-209)	1.กล่าวถึงการได้ฟังบัณฑิตสนทนาย่อมได้รับ อานิสงส์จากการฟัง 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ได้เตือนสติพระราชาให้ เอาชนะกิเลสในใจคือชัยชนะที่สำคัญกว่า ชัยชนะอื่นใด
อรรถกถากัมเมสนชาดก (3/51-56)	1.กล่าวถึงการไม่รู้จักประมาณตน ทำให้ตนเอง ย่อมเสื่อมจากลาภที่ควรได้ 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เป็นนายธนูอัปลักษณ์ แนะนำบายให้กัมเมสนทำหน้าที่แทน ภายหลังกัมเมสนได้สบประมาท พระโพธิสัตว์จึงแสดงตัว
อรรถกถามังคลชาดก (3/73-77)	1.กล่าวถึงการมีสติ รู้จักไตร่ตรอง ไม่เชื่อถ้อยคำ ไม่ได้พิสูจน์ 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติพราหมณ์พอล ลูกให้ละจากการถือมั่นว่าผ้าที่ถูกหนูกัดไม่ดี
อรรถกถาสารัมภชาดก (3/77-78)	1.กล่าวถึงการพูดโดยไม่ใช้ปัญญาไตร่ตรอง ย่อมก่อให้เกิดโทษ 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติให้รู้จักใช้ ปัญญาก่อนพูด
อรรถกถาวิสสาสโกชนชาดก (3/94-96)	1.กล่าวถึงความขลาดกลัวทำให้ไม่มีสติและ ปัญญาที่จะดำเนินชีวิต 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ทำอุบายไม่ให้ราชสีห์ มาเกี่ยวข้องกับแม่โคอีก
อรรถกถาสัมปทานชาดก (4/1-5)	1.กล่าวถึงการคบคนพาล สามารถบำรุง ปัญญาในด้านการเรียนรู้พฤติกรรมคนพาล 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติตนเองให้ระลึกรู้ ถึงโทษของการคบคนพาล

อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาโคธชาดก (4/20-22)	1.กล่าวถึงผู้มีความฉลาดแกมโกงมักทำอุบายเพื่อลวงผู้อื่น 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์รู้เท่าทันอุบายที่ดาบสหลอกลวงว่าเป็นผู้ทรงศีล
อรรถกถาอุกโตภักฐชาดก (4/23-25)	1.กล่าวถึงความโลภทำให้ไม่มีปัญญาที่จะพิจารณาแยกแยะสิ่งใดคุณหรือโทษ 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์กล่าวตำหนิถึงการกระทำที่ไม่ได้ใช้ปัญญาพิจารณาของพรานเบ็ด
อรรถกถากากชาดก (4/25-28)	1.กล่าวถึงผู้มีมิจฉาปัญญายอมทำอุบายเพื่อมุ่งร้ายผู้อื่น 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ช่วยเหลือบริวารกาที่ถูกฆ่าเพราะความอาฆาตของปูโรहित
อรรถกถาโคธชาดก (4/29-31)	1.กล่าวถึงการคบคนพาลทำให้นำความพินาศมาสู่ตนเองและผู้อื่น 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติไม่ให้คบคนพาลเพราะคนพาลยอมให้โทษ
อรรถกถาวิโรจนชาดก (4/33-36)	1.กล่าวถึงการไม่รู้จักประมาณตนทำให้ตนเองเดือดร้อน 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติให้ระลึกถึงการรู้จักประมาณตน
อรรถกถากัลยาณธรรมชาดก (4/135-138)	1.กล่าวถึงการฟังคำลือแล้วใช้ปัญญาพิจารณาย่อมได้คุณ 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาพิจารณาถึงคำลือเรื่องการออกบวช จึงศรัทธาออกบวช

อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถากัจฉปชาดก (4/153-155)	1.กล่าวถึงโทษของการไม่มีปัญญาทำให้ตนเองต้องเดือดร้อน 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เดือนสติชาวบ้านไม่ให้เอาอย่างเต่าที่อาศัยที่อยู่จนตัวตาย
อรรถกถาอัสดงชาดก (5/21-24)	1.กล่าวถึงโทษของการไม่มีสติทำให้ยึดมั่นถือมั่นในอารมณ์ 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เดือนสติพระราชำให้หายอาลัยมเหสีซึ่งสิ้นพระชนม์ไปเกิดเป็นหนอน
อรรถกถากามนีตชาดก (5/99-103)	1.กล่าวถึงโทษของการไม่มีปัญญาทำให้ไม่รู้จักประมาณตน 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เดือนสติพระราชำให้ละความโลภที่คิดจะชิงเมืองอื่น
อรรถกถาทุติยปลายิตชาดก (5/107-109)	1.กล่าวถึงการทะนงตนและการไม่รู้จักประมาณตนทำให้เกิดโทษ คือการไม่มีสติและปัญญาที่จะพิจารณาแยกแยะ 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์กล่าวเดือนสติพระราชำให้ยกทัพถอยกลับเมือง เมื่อได้เห็นความสง่างามและความมั่นคงของบ้านเมือง
อรรถกถาสัพพทวารุชาดก (5/143-147)	1.กล่าวถึงผู้มีความฉลาดแกมโกงยอมแพ้มแก่ผู้ที่มีปัญญาที่ถูกต้อง 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ทำกลอุบายให้ชาวเมืองรอดพ้นจากราชสีห์เผดเสียง
อรรถกถากิงสุโกปมชาดก (5/172-174)	1.กล่าวถึงความสงสัยใคร่รู้เป็นบ่อเกิดของปัญญา 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ไขปัญหาเรื่องต้นทองกวาว

อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาชฎุปานชาดก (6/33-36)	1.กล่าวถึงโทษของการไม่มีปัญญาทำให้ไม่รู้จัก ประมาณในการได้ทรัพย์ เป็นมูลเหตุแห่ง ความพินาศ 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์กล่าวเตือนสติพ่อค้าให้ ระวังความโลภ เพื่อไม่ให้เกิดภัย
อรรถกถาฆณีสุกรชาดก (6/201-206)	1.กล่าวถึงการไต่ถามผู้มีปัญญาเมื่อมีข้อสงสัย ย่อมได้รับการช่วยเหลือ 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์แนะนำอุปายให้สุกรได้ รอดพ้นจากภัยราชสีห์
อรรถกถาทัทธราชาดก (7/47-50)	1.กล่าวถึงการมีสติทำให้พิจารณาแยกแยะ ความสงบและความโกรธได้ 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติน้องชาย (นาคราช)ให้ระวังความโกรธ
อรรถกถาสุขาดาชาดก (7/54-57)	1.กล่าวถึงการไม่มีปัญญาทำให้เกิดความ ประมาท 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติพระราชาและ มเหสีให้ระลึกถึงโทษจากความประมาท
อรรถกถากณวีรชาดก (7/102-108)	1.กล่าวถึงโทษของการไม่มีปัญญาคือการ ลุ่มหลงอยู่ในตัณหา 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ตระหนักถึงสตรีภัย
อรรถกถาสุขชาดก (7/111-116)	1.กล่าวถึงสติทำให้ระลึกตัวตน แต่เมื่อไม่มีสติก็ ทำให้เกิดโทษ 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ทำอุบายแสดงโอวาท แก่พระราชาซึ่งไม่บำรุงยกย่องพระมเหสี

อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาโกกาลิกชาดก (7/155-157)	1.กล่าวถึงการพูดในเวลาที่ไม่เหมาะสมแสดงถึงการไม่มีปัญญา 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ทำอุบายสอนพระราชาผู้ไม่สำรวมในการพูดให้เห็นถึงโทษ
อรรถกถารถัญญูชาดก (7/157-160)	1.กล่าวถึงการใช้มิจฉาปัญญาสร้างเหตุการณ์เท็จเพื่อลวงผู้อื่น 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติพระราชาให้ใคร่ครวญคดีความก่อนวินิจฉัย
อรรถกถาโคธชาดก (7/160-164)	1.กล่าวถึงสติทำให้ระลึกตัวตน แต่เมื่อไม่มีสติก็ทำให้เกิดโทษ 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ทำอุบายแสดงโอวาทแก่พระราชาซึ่งไม่บำรุงยกย่องพระมเหสี
อรรถกถาราโชวาทชาดก (7/164-167)	1.กล่าวถึงการมีสติ ปัญญา และราชธรรมในการปกครองบ้านเมือง 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติพระราชาให้ระลึกถึงพระจริยาวัตรที่มีผลต่อราษฎร
อรรถกถาขัมพุกชาดก (7/167-170)	1.กล่าวถึงการไม่รู้จักประมาณตนทำให้ไม่มีปัญญาในการดำเนินชีวิต 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เกิดปัญญากล่าวเตือนเตือนสุนัขจิ้งจอกซึ่งพาบิรवारไปสู่ความพินาศเพราะไม่รู้จักประมาณตน
อรรถกถาอุสุชาดก (7/178-183)	1.กล่าวถึงผู้มีมิจฉาปัญญาทำอุบายมุงร้ายผู้อื่น 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์รู้เท่าทันกลอุบาย จึงแก้ปัญหาด้วยการบอกมนตรีแก่พระราชา ผู้ซึ่งถูกโอรสคิดร้าย

อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาสันนิเวทชาดก (7/212-215)	<ol style="list-style-type: none"> 1.กล่าวถึงการฟังคำสอนเสียดมาจากโทษของการไม่ใช้ปัญญาในการพิจารณาการฟัง 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์แสดงปัญญาชกนิทานมาเปรียบเทียบถึงโทษจากการฟังคำสอนเสียด
อรรถกถาเวณสาธชาดก (8/8-13)	<ol style="list-style-type: none"> 1.กล่าวถึงการไม่เชื่อฟังคำกล่าวของบัณฑิตทำให้มีมิฉนทิกฐิติ ภายหลังจึงได้สติ 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติพรมทัตกุมารผู้มีพฤติกรรมหยาบช้า
อรรถกถาปลาสชาดก (8/75-78)	<ol style="list-style-type: none"> 1.กล่าวถึงการไม่เชื่อฟังคำกล่าวของบัณฑิตยอมแสดงถึงการไม่มีปัญญาและขาดสติที่จะพิจารณาคุณและโทษ 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติให้รุกขเทวดาทำลายต้นนิโคธเพราะเพราะจะนำภัยมาให้
อรรถกถาจุลลทนต์คนชาดก (8/91-97)	<ol style="list-style-type: none"> 1.กล่าวถึงการลุ่มหลงในกิเลสตัณหาทำให้ไม่มีปัญญา 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์กล่าวให้สติผู้ที่ลุ่มหลงอยู่ในตัณหาเห็นถึงโทษ
อรรถกถาสิริกาลกัณณชาดก (8/134-142)	<ol style="list-style-type: none"> 1.กล่าวถึงการประพฤตินให้เป็นผู้มีปัญญา ย่อมได้รับการสรรเสริญ 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์สามารถเลือกเทพธิดาผู้มีปัญญาให้หนึ่งหรือนอนบนที่นั่งของเศรษฐี
อรรถกถาขุรุปุตตชาดก (8/153-158)	<ol style="list-style-type: none"> 1.กล่าวถึงการไม่มีสติยอมไม่เห็นถึงโทษของตัณหา แต่เมื่อได้สติก็สามารถละความลุ่มหลง 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ทำอุบายเตือนพระราชานี้ให้ถึงโทษจากการลุ่มหลงในตัณหา

อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาวิฆาสาชชาดก (8/189-191)	<p>1.กล่าวถึงการไม่มีสติของฤาษี เป็นเหตุแห่งการเกี้ยวข้องในทางโลก แต่เมื่อได้สติก็ละอายและบำเพ็ญธรรม</p> <p>2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติฤาษีให้ระลึก รู้ตัว ไม่หลงในกามตัณหาต่าง ๆ</p>
อรรถกถาวัฏฏกชาดก (8/191-193)	<p>1.กล่าวถึงการมีปัญญาคือการรู้จักประมาณตนในชีวิต</p> <p>2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติให้กานึกถึงการรู้จักประมาณตนย่อมนำมาซึ่งความสุขในการดำเนินชีวิต</p>
อรรถกถามหากปิชาดก (9/60-65)	<p>1.กล่าวถึงผู้ที่มีมิจฉาปัญญามักใช้ปัญญามุ่งในทางทำร้ายผู้อื่น</p> <p>2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เกิดปัญญาจากการคบคนพาลจากวานรบริวารตัวหนึ่ง</p>
อรรถกถาโสมทัตตชาดก (9/80-83)	<p>1.กล่าวถึงการไม่มีสติทำให้เศร้าโศกและไม่รู้จักใช้ปัญญาพิจารณาแยกแยะ</p> <p>2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติให้พราหมณ์ชราที่เศร้าโศกต่อลูกช้างที่ตายลง ระลึกรู้ตัว</p>
อรรถกถาสุสิมชาดก (9/83-89)	<p>1.กล่าวถึงการลุ่มหลงในตัณหาทำให้ไม่มีปัญญา</p> <p>2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ได้สติจากการตระหนักถึงโทษการครองเพศมรจวาส เกิดปัญญา จึงออกบวช</p>

อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาอินทริยชาดก (9/163-170)	<p>1.กล่าวถึงการลุ่มหลงในกามตัณหาทำให้ไม่มีสติและปัญญาพิจารณาแยกแยะ</p> <p>2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสตินารถาษิผู้มีจิตลุ่มหลงในกามให้ระลึกภูตัว โดยการเล่านิทานเปรียบเทียบ</p>
อรรถกถาหลิททราชาดก (10/52-55)	<p>1.กล่าวถึงการคบคนพาลมักก่อให้เกิดโทษ ดังนั้นจึงควรหลีกเลี่ยง</p> <p>2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติดาบสนุ่มไม่ให้หลงเสน่ห์สตรีจนจะออกจากป่าที่บำเพ็ญตบ</p>
อรรถกถาสังขพรหมณชาดก (10/89-97)	<p>1.กล่าวถึงการรักษาศีลทำให้เกิดปัญญาเห็นควรบำรุงพระพุทธเจ้า ด้วยผลบุญจึงตอบแทนให้รอดพ้นจากอันตราย</p> <p>2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ได้ช่วยเหลือบริวารให้รอดพ้นจากอันตรายโดยขอร้องไห้ นางมณีเมขลาช่วยเหลือ</p>
อรรถกถาสังวรมหาราชชาดก (11/75-83)	<p>1.กล่าวถึงการคบบัณฑิตและเชื่อฟังบัณฑิตย่อมก่อให้เกิดประโยชน์</p> <p>2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาทำอุบายให้พระเจ้าสังวรมหาราชทรงชนะและครองใจพี่น้องรวมถึงอำมาตย์ประชาชน</p>
อรรถกถากามชาดก (11/128-137)	<p>1.กล่าวถึงความโลภมักทำให้ขาดสติและไม่มีปัญญาที่จะแยกแยะสิ่งใดควรทำ ไม่ควรทำ</p> <p>2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญารักษาพระเจ้าพาราณสีให้หายประชวรจากความโลภอยากมีพระนครมากมาย</p>

อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาจุลนารทกัศสปชาดก (12/26-31)	1.กล่าวถึงการตีมสุรา หลงสตรี หลงลาภยศ และความประมาทคือบ่อเกิดของโทษแห่งการไม่มีปัญญาในการดำเนินชีวิต 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตโตนสติดาบสหนุ่มถึงความพินาศจากภัย 4 สิ่ง จนดาบสหนุ่มระลึก รู้ตัวไม่ข้องเกี่ยว
อรรถกถาตักการิชชาดก (12/55-68)	1.กล่าวถึงการทำอุบายเพื่อหวังกำจัดบุคคล บางครั้งอาจส่งผลมาถึงตนเอง 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาช่วยเหลือชีวิต ปุโรหิตทำให้รอดพ้นจากพליกรรม
อรรถกถามาตังคชาดก (13/1-22)	1.กล่าวถึงบุคคลผู้ไม่มีปัญญามักเป็นผู้ที่มีความหยิ่งโสและมีลักษณะคนพาล 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ได้ใช้ปัญญาและความเพียรพยายามปราหมณผู้มีลักษณะหยิ่งจองหลง และพาลให้ระลึก รู้ตัว
อรรถกถากุมภชาดก (14/14-27)	1.กล่าวถึงความลุ่มหลงอยู่ในการตีมสุราย่อมทำให้ขาดสติและปัญญา 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตโตนสติพระราชให้ตระหนักถึงโทษของสุรา จนในที่สุดพระราชารู้ตัวเลิกตีม
อรรถกถาปิ่นทรกชาดก (14/98-115)	1.กล่าวถึงการไว้ใจหรือเชื่อผู้อื่นโดยไม่ได้ พิสูจน์คือโทษจากการไม่ใช้ปัญญาแยกแยะ 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตโตนสติพญานาคราชา

อรรถกถาชาดก	ลักษณะคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาภัณฑุติณทุกชาดก (14/130-143)	1.กล่าวถึงการปกครองบ้านเมืองโดยปราศจากราชธรรมคือโทษของการไม่มีปัญญาที่จะบริหารบ้านเมืองของผู้ปกครองเมือง 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติพระราชำให้ระลึกถึงราชธรรมในการปกครองบ้านเมือง
อรรถกถาลัมพูสาชาดก (14/204-218)	1.กล่าวถึงการลุ่มหลงในสตรีทำให้มีภัยคือขาดสติและไม่มีปัญญาที่จะพิจารณาคุณและโทษ 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติบุตรให้ระมัดระวังภัยจากสตรี
อรรถกถานพินิกาชาดก (15/1-27)	1.กล่าวถึงการลุ่มหลงในสตรีทำให้เกิดภัยคือขาดสติและปัญญา แต่เมื่อได้สติจึงสำนึกได้ 2.กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เตือนสติบุตรให้ระลึกไว้ตัวจากภัยของสตรี

3.2.3 อรรถกถาชาดกที่ไม่ได้นำเสนอปัญญาแต่มีการกล่าวถึงการใช้อปัญญาแทรกไว้*

จากการวิเคราะห์อรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญญาโดยตรง และอรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญญาโดยอ้อม พบว่าการนำเสนอปัญญานอกจากจะกล่าวไว้ในจุดประสงค์การเล่าเรื่องหรือปัจจุบันวัตถุ แนวคิดของเรื่อง ลักษณะผู้มีปัญญาและไม่มีปัญญา ตลอดจนมีการทดสอบปัญญาในลักษณะต่าง ๆ เพื่อแสดงปัญญาของตนเองให้เป็นที่ปรากฏ และเพื่อช่วยเหลือหรือ

* อรรถกถาชาดกกลุ่มนี้ไม่อยู่ในขอบเขตการวิจัยเพราะไม่ได้เน้นคำสอนเรื่องปัญญา หรือเน้นให้เห็นว่ามีการแสดงลักษณะผู้ที่มีปัญญาเข้ามาเทียบสอนกับคำสอนเรื่องอื่น ผู้วิจัยได้จำแนกเพื่อแสดงให้เห็นว่าอรรถกถาชาดกเรื่องอื่น ๆ แม้จะไม่ได้เน้นคำสอนเรื่องปัญญา แต่ก็ให้ข้อคิดว่าการมีปัญญาในการดำเนินชีวิตเป็นพื้นฐานที่สำคัญของหลักคำสอนพระพุทธศาสนา ดังที่กล่าวแทรกไว้เป็นเป็นองค์ประกอบของเรื่อง ดูรายละเอียดของการกล่าวถึงการใช้อปัญญาแทรกไว้ในเนื้อเรื่องในภาคผนวก ข

แก้ไขปัญหาลงให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดีแล้ว พบว่ามีอรรถกถาชาดกอีกกลุ่มหนึ่งที่ไม่ได้มุ่งเสนอปัญหา แต่มีการกล่าวถึงการใช้ปัญญาในการดำเนินชีวิตแทรกไว้เป็นองค์ประกอบของเรื่อง การใช้ปัญญาในการดำเนินชีวิตไม่ได้มุ่งเน้นว่าจะต้องแสดงปัญญาให้เป็นที่ปรากฏหรือใช้ปัญญาเพื่อช่วยเหลือตนเองและผู้อื่น ตามจุดมุ่งหมายของคำสอนเรื่องปัญญาดังที่ปรากฏในอรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญหาโดยตรงและอรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญหาโดยอ้อม

อรรถกถาชาดกที่ไม่ได้นำเสนอปัญหาแต่มีการกล่าวถึงการใช้ปัญญาแทรกไว้เป็นองค์ประกอบการดำเนินเรื่องมีจำนวน 165 เรื่อง ดังนี้

อรรถกถาชาดก	อรรถกถาชาดก
อรรถกถาตมตกัตตชาดก (2/28-31)	อรรถกถาอายุจิตชาดก (2/31-32)
อรรถกถาโกชาชานียชาดก (2/43-46)	อรรถกถาอาชัญญชาดก (2/46-47)
อรรถกถากุลาวกชาดก (2/69-77)	อรรถกถาขีร้งคารชาดก (2/102-111)
อรรถกถาโลสกชาดก (2/113-121)	อรรถกถามหาสีลชาดก (2/145-152)
อรรถกถาจุฬชาดก (2/152-153)	อรรถกถาปัญญาจวุธชาดก (2/158-161)
อรรถกถาตักกชาดก (2/184-188)	อรรถกถาสาเกตชาดก (2/201-202)
อรรถกถาวิสวันตชาดก (2/203-204)	อรรถกถาสีลวนาคชาดก (3/5-8)
อรรถกถาสัจจกิริชาดก (3/9-14)	อรรถกถาขรัสสรชาดก (3/49-51)
อรรถกถาอกตัณญชาดก (3/80-82)	อรรถกถาปัญญาชาดก (3/126-127)
อรรถกถาอุทัญจนีชาดก (3/132-134)	อรรถกถาพาหียชาดก (3/137-139)

อรรถกถาชาดก	อรรถกถาชาดก
อรรถกถากุณฑลปุรวชาดก (3/139-142)	อรรถกถาพันธนโมกขชาดก (3/159-163)
อรรถกถาทุมเมธชาดก (3/168-171)	อรรถกถาอัมพชาดก (3/175-177)
อรรถกถาปุเปรัตตชาดก (4/44-46)	อรรถกถาอูรชชาดก (4/77-80)
อรรถกถาอลีนจิตตชาดก (4/84-89)	อรรถกถาคุณชาดก (4/90-96)
อรรถกถาสันถวชาดก (4/111-113)	อรรถกถาสูสีมชาดก (4/114-118)
อรรถกถาศิขณชาดก (4/119-121)	อรรถกถานกุลชาดก (4/121-123)
อรรถกถาอุปสาฬหชาดก (4/123-126)	อรรถกถาพัทธชาดก (4/138-140)
อรรถกถาทุพภิกขมกกฎชาดก (4/143-144)	อรรถกถาสตธรรมชาดก (4/156-159)
อรรถกถาทุพททชาดก (4/159-161)	อรรถกถาอสทิสชาดก (4/163-168)
อรรถกถาสังคามาวจรชาดก (4/168-172)	อรรถกถาสีหโกฏฐชาดก (4/187-188)
อรรถกถาสีลานิสงสชาดก (4/190-192)	อรรถกถาจุลปทุมชาดก (4/196-201)
อรรถกถาภนิโจรชาดก (4/201-205)	อรรถกถาวลาหกัสนชาดก (4/209-212)
อรรถกถามิตตามิตตชาดก (4/213-214)	อรรถกถาเกฬิลชาดก (5/5-8)
อรรถกถาขันธปริตตชาดก (5/9-12)	อรรถกถาอุจฉิฐฎัตตชาดก (5/37-39)
อรรถกถาภรุชาดก (5/40-44)	อรรถกถาเสคคุชาดก (5/53-55)
อรรถกถาจุลนันทียชาดก (5/79-83)	อรรถกถาขันตีวันณนาชาดก (5/90-91)

อรรถกถาชาดก	อรรถกถาชาดก
อรรถกถาวิเณยชาดก (5/115-117)	อรรถกถาวิกิณณกชาดก (5/118-120)
อรรถกถาอสีตภาชาดก (5/121-124)	อรรถกถาอัจนชชาดก (5/124-127)
อรรถกถาสาเกตชาดก (5/130-131)	อรรถกถามหาปิงคชาดก (5/138-141)
อรรถกถาคุตติลชาดก (5/150-160)	อรรถกถาพาโลวาทชาดก (5/168-169)
อรรถกถาสังกัปปราศชาดก (6/1-8)	อรรถกถากุณฑลกุณฉินธชาดก (6/22-29)
อรรถกถามันธาดุราชชาดก (6/55-61)	อรรถกถาติรติวัจจชาดก (6/61-66)
อรรถกถาจุลลปโลกชาดก (6/81-85)	อรรถกถามหาปนาทชาดก (6/86-91)
อรรถกถาขุรूपชาดก (6/91-94)	อรรถกถาตักคสินธชาดก (6/94-98)
อรรถกถาสุวัณณกัฏฐชาดก (6/99-103)	อรรถกถาอุลลชาดก (6/113-116)
อรรถกถากุรุรัมมชาดก (6/132-153)	อรรถกถาอัพกันทรชาดก (6/169-179)
อรรถกถาเสยยชาดก (6/180-184)	อรรถกถาสิริชาดก (6/193-201)
อรรถกถามัจฉทานชาดก (6/214-218)	อรรถกถานานาฉันทชาดก (6/219-222)
อรรถกถาสุปัตตชาดก (7/4-8)	อรรถกถากามวิลาปชาดก (7/18-20)
อรรถกถาโกมารียุตตชาดก (7/23-26)	อรรถกถาพกชาดก (7/26-28)
อรรถกถามหาอัศลาโรหชาดก (7/38-44)	อรรถกถาเอกราชชาดก (7/44-47)
อรรถกถาปลาชชาดก (7/58-61)	อรรถกถาสัยหาชชาดก (7/68-71)

อรรถกถาชาดก	อรรถกถาชาดก
อรรถกถาปุจฉัมณฑชาดก (7/73-76)	อรรถกถาขันตีวาทีชาดก (7/80-84)
อรรถกถาสप्तปีณฑชาดก (7/94-99)	อรรถกถากากาติชาดก (7/140-142)
อรรถกถาสีลวิมังสาชาดก (7/151-153)	อรรถกถาปัฐชาดก (7/175-177)
อรรถกถาพาเวรรัฐชาดก (7/183-186)	อรรถกถาวิสัยหชาดก (7/186-190)
อรรถกถากุณฑินีชาดก (7/193-196)	อรรถกถาอัมพชาดก (7/196-199)
อรรถกถาเกสชาดก (7/202-207)	อรรถกถาอญญาชาดก (7/207-209)
อรรถกถาอรัญญาชาดก (7/210-212)	อรรถกถาจุลลัมปาลชาดก (8/33-38)
อรรถกถาสุวัณณมิกชาดก (8/39-44)	อรรถกถาสุสันธิชาดก (8/45-49)
อรรถกถาหิริชาดก (8/58-60)	อรรถกถาอหิตุณฑกชาดก (8/61-63)
อรรถกถาทีฆิติโกศลชาดก (8/79-82)	อรรถกถาเนรุชาดก (8/122-124)
อรรถกถาอาลังกาชาดก (8/125-131)	อรรถกถานันทิยมิคราชาชาดก (8/148-152)
อรรถกถาปัณฑิตวิหิงกาชาดก (8/181-185)	อรรถกถาคิชฌชาดก (9/14-16)
อรรถกถาพภพพรหมชาดก (9/46-51)	อรรถกถาโกฏสิมพลีชาดก (9/89-91)
อรรถกถากุมมาสปีณฑชาดก (9/98-108)	อรรถกถาปรินตปชาดก (9/108-115)
อรรถกถากัจจนิโคตตชาดก (9/117-124)	อรรถกถาคังคมาลชาดก (9/143-153)
อรรถกถาอาทิตตชาดก (9/171-175)	อรรถกถาอัฐฐานชาดก (9/176-180)

อรรถกถาชาดก	อรรถกถาชาดก
อรรถกถาโกสัมพียชาดก (10/5-10)	อรรถกถามหาสุวราชชาดก (10/10-15)
อรรถกถาจุลลสุวราชชาดก (10/16-19)	อรรถกถาติตติรชาดก (10/67-73)
อรรถกถาตุโปสถิกชาดก (10/89)	อรรถกถากัณห์ที่ปายนชาดก (10/104-113)
อรรถกถานิโครธชาดก (10/114-121)	อรรถกถามหารัหมมपालชาดก (10/130-137)
อรรถกถามตบั้งทิตชาดก (10/167-180)	อรรถกถามาตุโปสกชาดก (11/1-8)
อรรถกถาชุนนชาดก (11/9-19)	อรรถกถารัหมมเทวบุตรชาดก (11/20-27)
อรรถกถาปานีเยชาดก (11/45-54)	อรรถกถายุธัญชัยชาดก (11/55-62)
อรรถกถามหากัณห์ชาดก (11/145-152)	อรรถกถาโกสิยชาดก (11/153)
อรรถกถามหาปทุมชาดก (11/154-166)	อรรถกถากาลิงคชาดก (12/37-46)
อรรถกถาอกิตติชาดก (12/37-46)	อรรถกถารุรุชาดก (12/69-78)
อรรถกถาสรภชาดก (12/78-92)	อรรถกถาสาริเกทธารชาดก (12/37-46)
อรรถกถาจันทกีนนรชาดก (12/100-107)	อรรถกถามีสกชาดก (12/128-139)
อรรถกถาสุรุจิชาดก (12/140-154)	อรรถกถาสาธินราชชาดก (12/193-203)
อรรถกถาภิกขปรัมปรชาดก (12/218-226)	อรรถกถาจิตตสัมภุตชาดก (13/22-38)
อรรถกถาสีวีราชชาดก (13/38-54)	อรรถกถาโรหนมิกชาดก (13/55-71)
อรรถกถาภัลลาดิกชาดก (13/93-104)	อรรถกถาจำเปยยชาดก (13/120-142)

อรรถกถาชาดก	อรรถกถาชาดก
อรรถกถาชัยทัตตชาดก (14/28-46)	อรรถกถาฉัททันตชาดก (14/47-72)
อรรถกถามหากปิชาดก (14/87-97)	อรรถกถาสัมพูลาชาดก (14/116-130)
อรรถกถาสังขपालชาดก (14/219-242)	อรรถกถาอุมาทนต์ชาดก (15/27-59)
อรรถกถากุสชาดก (15/147-200)	อรรถกถาโสณนันทชาดก (15/201-237)
อรรถกถาสุชาโกชนชาดก (16/76-123)	อรรถกถามหาสุตโสมชาดก (16/191-260)
อรรถกถาเตมียชาดก (17/1-53)	อรรถกถามหาชนกชาดก (17/54-109)
อรรถกถาสุวรรณสามชาดก (17/110-143)	อรรถกถาเนมิราชาดก (17/144-196)
อรรถกถาภุริทัตตชาดก (19/1-64)	อรรถกถาจันทกุมารชาดก (19/65-107)
อรรถกถาพรหมนารถชาดก (19/108-146)	

อรรถกถาชาดกกลุ่มนี้มีแนวเรื่องที่คล้ายคลึงกัน เนื้อเรื่องมักกล่าวถึงพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติในฐานะโอรส กษัตริย์ บุรุษบุคคละ สัตว์ในพระชาติต่าง ๆ รวมทั้งกล่าวถึงบุคคลสำคัญในชาดกและตัวละครอื่น ๆ ได้พบกับอุปสรรค ปัญหา ความทุกข์ต่าง ๆ ของชีวิต ได้แก่ ความอิจฉาริษยา ความโลภ การพลัดพราก เป็นต้น ตลอดจนประสบการณ์ต่าง ๆ ตามขั้นตอนของชีวิต ได้แก่ การศึกษาหาวิชา การหาเลี้ยงชีพ การครองเรือน และการออกบวช จะเห็นได้ว่าขั้นตอนของชีวิตเหล่านี้ล้วนเป็นการดำเนินชีวิตในทางโลกทั้งสิ้น ซึ่งจะต้องอาศัยปัญญาเพื่อให้มีชีวิตที่สงบสุขในทางโลกนี้

การวิเคราะห์และจัดกลุ่มอรรถกถาชาดกที่ว่าด้วยปัญญานี้ มีจุดมุ่งหมายเพื่อจำแนกให้เห็นว่าอรรถกถาชาดกมีสาระคำสอนเรื่องปัญญาต่าง ๆ กัน ในบทต่อไปจะวิเคราะห์แนวคิดเรื่องปัญญาที่ปรากฏอยู่ในอรรถกถาชาดก รวมถึงบทบาทของปัญญาในฐานะคำสอนที่สื่อผ่านการสร้างตัวบทแบบนิทานชาดก

บทที่ 4

แนวคิดเรื่องปัญญาและกลวิธีการทดสอบปัญญาใน อรรถกถาชาดก

จากการศึกษาอรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญญาในบทที่แล้ว จะเห็นได้ว่าอรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญญาโดยตรง และอรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญญาโดยอ้อม มีสาระคำสอนอยู่ที่การใช้ปัญญา การมีปัญญาเป็นหลักในการดำเนินชีวิต การใช้ทั้งสัมมาปัญญาและมีจิตปัญญาสร้างกลอุบาย การมีปัญญาเข้าใจถึงธรรมชาติพื้นฐานและสัจธรรมของชีวิต นอกจากนี้ยังกล่าวถึงการบำเพ็ญปัญญาบารมีของพระโพธิสัตว์ การวิเคราะห์รายละเอียดในเบื้องต้น ทำให้มองเห็นแนวทางในการวิเคราะห์ต่อไปเกี่ยวกับประเภทของแนวคิดเรื่องปัญญาในอรรถกถาชาดก และกลวิธีการทดสอบปัญญาในอรรถกถาชาดก

4.1 ประเภทของแนวคิดเรื่องปัญญาในอรรถกถาชาดก

ปัญญาคือความรู้ที่จะมีหลักปฏิบัติในการดำเนินชีวิตอย่างถูกต้องและรอดพ้นจากความทุกข์ การมีปัญญาย่อมทำให้เกิดความเข้าใจ กระจ่างแจ้งเปลี่ยนความไม่รู้ให้กลายเป็นความรู้ที่ชัดเจนขึ้นมา การใช้ปัญญาจึงเป็นการทดสอบว่าเมื่อมีปัญญาแล้ว ปัญญานั้นจะแปรออกมาในรูปแบบใด อรรถกถาชาดกได้สะท้อนถึงแนวคิดเรื่องปัญญาใน 3 ประเด็น ได้แก่ ปัญญาในฐานะหลักในการดำเนินชีวิต ศีล สมาธิ ปัญญา และพระโพธิสัตว์ในฐานะผู้มีปัญญาบารมี

4.1.1 ปัญญาในฐานะหลักในการดำเนินชีวิต

หลักในการดำเนินชีวิตคือแนวปฏิบัติที่เอื้อให้ชีวิตดำเนินไปอย่างมีระบบระเบียบตลอดจนมีจริยปฏิบัติที่ดีงามในชีวิต ตัวอย่างของหลักในการดำเนินชีวิต ได้แก่ การมีปัญญา การไม่คบคนพาล คบบัณฑิต ความเป็นพหูสูต การงดเว้นจากบาป ความเคารพ การถ่อมตน ความไม่ประมาท การรู้จักประมาณตน การปฏิบัติตนต่อผู้อื่น การมีธรรมของผู้ครองเรือน เป็นต้น ในที่นี้จะเห็นได้ว่าคำสอนเรื่องปัญญาเป็นหนึ่งในหลักในการดำเนินชีวิตก็เพราะการมีปัญญาจะช่วยให้มีสติ และมีความรู้ที่ถูกต้อง สามารถพิจารณาคุณและโทษของความดีความชั่ว ส่งเสริมให้มีการดำเนินชีวิตอย่างปกติสุขในสังคม นอกจากนี้ปัญญายังเอื้อให้การดำรงชีวิตประจำวันตั้งมั่นอยู่ในความไม่ประมาท รู้จักประมาณตนอีกด้วย

เมื่อวิเคราะห์ปัญหาในฐานะหลักในการดำเนินชีวิตในอรรถกถาชาดก สามารถพิจารณาตามลำดับดังนี้ ความหมายของปัญหาในฐานะหลักในการดำเนินชีวิต และปัญหาในฐานะหลักในการดำเนินชีวิตในอรรถกถาชาดก

4.1.1.1 ความหมายของปัญหาในฐานะหลักในการดำเนินชีวิต

ในการดำเนินชีวิตของมนุษย์ หลักในการดำเนินชีวิตเปรียบเสมือนกติกาที่เกิดขึ้นเพื่อให้สมาชิกในสังคมมีแบบแผนปฏิบัติในแนวทางเดียวกัน แต่การจะดำเนินชีวิตให้สอดคล้องกับหลักปฏิบัติของชีวิตนั้น จะต้องมีปัญหาเข้ามาซึ่งนำการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องในลำดับแรก ดังนั้นความหมายของปัญหาในฐานะหลักในการดำเนินชีวิตนี้หมายถึงการมีความรู้ ประกอบกับการมีสติที่จะดำเนินชีวิตในสังคมและปฏิบัติตามกติกาของสังคมได้อย่างถูกต้อง การมีปัญหาในการดำเนินชีวิตมักหมายถึงการมีสัมมาปัญญาที่จะดำเนินชีวิตให้พ้นจากทุกข์ ปัญหา การดำเนินชีวิตให้พ้นจากความเสื่อมทั้งกายและใจ การดำเนินชีวิตด้วยการรู้จักความพอเพียงยอมทำให้ชีวิตเป็นสุข การมีปัญหาในการดำเนินชีวิตเหล่านี้เป็นพื้นฐานของปัญญาในระดับศีล สมานธิปัญญาของพุทธบริษัท เพราะเมื่อมีปัญหาที่จะดำเนินชีวิตอย่างปกติสุขในสังคมได้เป็นอย่างดี ย่อมเอื้อให้มีชีวิตที่สงบไม่คิดเบียดเบียน นำไปสู่การมีจิตใจที่แน่วแน่ไม่หวั่นไหว เกิดปัญญาใคร่ครวญแยกแยะความดีความชั่วได้

4.1.1.2 “ปัญหา” ในฐานะหลักในการดำเนินชีวิตในอรรถกถาชาดก

แนวคิดเรื่องปัญหาในฐานะหลักในการดำเนินชีวิตที่ปรากฏอยู่ในอรรถกถาชาดก มี 7 ประการ คือ สติ อุบาย คติ การคบบัณฑิต การไม่คบคนพาล ความรู้ และโทษของการไม่มีปัญญา

4.1.1.2.1 สติ

คำว่าสติหมายถึงการระลึกตัวตน การมีสติหมายถึงการระลึกรู้ การรู้ตัวว่าสิ่งใดควรทำ สิ่งใดไม่ควรทำ การมีสติจะทำให้เกิดปัญญาเพราะเมื่อมีการระลึกรู้ว่าสิ่งใดควรทำ สิ่งใดไม่ควรทำ ก็จะเกิดความไม่ประมาทอันจะนำไปสู่การมีปัญญาเพื่อเตือนให้ตนเองรู้คิด รู้ทำอย่างมีสติ คำว่าสติจึงมักคู่กับปัญญา เพราะถ้ามีสติแล้วย่อมเกิดปัญญาเกิดความรู้แจ้ง ถ้าไม่มีสติปัญญาก็จะไม่เกิด นำไปสู่ความพลาดพลาดพลาด

กล่าวได้ว่า *อรรถกถาชาดก* ได้นำเสนอคำสอนเรื่องกรรมมีสติแล้วเกิดปัญญาไว้มากที่สุด โดยจะเห็นได้จาก*อรรถกถาชาดก*ที่นำเสนอปัญญาโดยตรงและโดยอ้อม สื่อคำสอนเรื่องสติไว้ถึง 75 เรื่อง จำแนกเป็น*อรรถกถาชาดก*ที่นำเสนอปัญญาโดยตรง 27 เรื่อง และ*อรรถกถาชาดก*ที่นำเสนอปัญญาโดยอ้อม 48 เรื่อง ประเด็นที่กล่าวไว้ ได้แก่ การมีสติ การแก้ปัญหาและไขปริศนา และโทษของการไม่มีสติ

ก. การมีสติ

การมีสติ หมายถึงการมีความระลึกว่าสิ่งใดควรทำ สิ่งใดไม่ควรทำ เมื่อมีสติก็มักจะเกิดปัญญาตามมา เพราะปัญญาคือความรู้หรือความคิดที่เกิดขึ้น ถ้าบุคคลผู้นั้นระลึกผู้ตัว

การมีสติไว้เตือนตนเอง คือการที่บุคคลมีสติที่จะเตือนตนเองจนเกิดปัญญาเพื่อให้พ้นจากปัญหาจนถึงขั้นขจัดความทุกข์ให้สิ้นไปได้ การมีสติระลึกผู้ตัวได้จากได้รับคำชี้แนะและไม่ต้องได้รับการชี้แนะก็ได้ *อรรถกถาชาดก*ที่เสนอคำสอนการมีสติเตือนตนเอง มี 11 เรื่อง คือ *อรรถกถาชาดก*ที่นำเสนอปัญญาโดยตรง ได้แก่ *อรรถกถานพพานชาดก*(2/33-35) *อรรถกถาสกุนชาดก* (2/89-91) *อรรถกถาผลชาดก*(2/155-157) *อรรถกถากิมปักกชาดก*(3/68-69) *อรรถกถาอุรชชาดก*(8/13-20) *อรรถกถาชาดก*ที่นำเสนอปัญญาโดยอ้อม ได้แก่ *อรรถกถาสุขวิหารชาดก* (1/195-197) *อรรถกถาอุปสังฆบุพผชาดก* (8/186-188) *อรรถกถาหริตจชาดก* (10/19-25) *อรรถกถาอุทัยชาดก*(11/28-44) *อรรถกถามหาอุกกุสชาดก*(12/107-117) *อรรถกถาปัญญาอุโบสถชาดก*(12/154-163) ดังที่จะวิเคราะห์ต่อไปนี้

การมีสติเกิดจากการฟังคำชี้แนะของผู้อื่นโดยเฉพาะบัณฑิตแล้วนำมาไตร่ตรอง เมื่อถึงคราวเกิดภัย คำเตือนนั้นก็ย่อมถูกให้มีสติระลึกผู้ตัว ทั้งนี้จะเห็นได้จาก*อรรถกถานพพานชาดก* (2/33-35) กล่าวถึงบริวารวานรต่างมีสติระลึกถึงคำเตือนของวานรพระโพธิสัตว์ได้ว่า ในป่าที่วานรอยู่นั้น มีต้นไม้มีพิษ สระโบกขรณีที่มีอมมนุษย์สิงอยู่ เมื่อกวานรกระหายน้ำก็มีสติไม่ดื่ม น้ำในสระ เพราะระลึกถึงคำเตือนได้ ในที่สุดก็รอดพ้นจากภัยพิษที่มุ่งจะจับกินผู้ที่ดื่มน้ำจากสระ และใน*อรรถกถาผลชาดก*(2/155-157) และ*อรรถกถากิมปักกชาดก*(3/68-69) ก็ได้กล่าวถึงเหตุการณ์นี้เช่นกัน คือมีพ่อค้าเกวียนบางคนที่มีสติ ระลึกถึงคำเตือนของนายกองเกวียนพระโพธิสัตว์ที่ว่าอย่ากินผลาผลที่ไม่เคยกินมาก่อน ต่อมาเมื่อพบต้นกิมปักกที่มีลำต้นกิ่งใบและผลคล้ายมะม่วง พ่อค้าบางคนจึงมีสติเตือนตนเอง แต่บางคนไม่นึกถึงคำเตือน เห็นแก่ตัณหาของตนเอง ทำให้ขาดสติ ไม่มีปัญญาพิจารณาคำเตือนและได้บริโภคผลาผลดังกล่าว โทษคือถึงแก่ความตาย

ลักษณะเช่นนี้ยังปรากฏใน *อรรถกถาสกฺขชาดก(2/89-91)* กล่าวถึงผู้ที่มีสติและปัญญา เมื่อได้ฟังคำกล่าวเตือนของบัณฑิตและปฏิบัติตาม ก็ย่อมรอดพ้นจากอันตราย ดังที่ผู้งมงายที่มีสติ และปัญญาได้ฟังนพระโพนธัสตว์เตือนถึงอัคคีภัยที่จะเกิดจากกิ่งไม้เสียดสี ต่างก็บินหนีไปสร้างรังใหม่ แต่ผู้งมงายที่ไม่มีสติ ไม่เชื่อฟังคำเตือน จึงต้องถึงแก่ความตาย

นอกจากนี้ *อรรถกถา มหาอุกกุสชาดก(12/107-117)* ได้กล่าวถึงนางเหยี่ยวได้แนะนำให้เหยี่ยว ผูกมิตรสหายก่อนสมัครสังวาสกับตน ทั้งนี้ นางเหยี่ยวมีสติเห็นว่า ในยามเดือดร้อนการคบมิตรที่ดี ย่อมจะได้รับการช่วยเหลือ ซึ่งผลจากความไม่ประมาทของนางเหยี่ยวก็ได้ทำให้ครอบครัวของตน รอดพ้นจากอันตรายที่เกิดจากชาวบ้านได้ ด้วยเพราะพญานกออก เต่า และราชสีห์ได้มาช่วยไว้ ทัน จึงทำให้เหยี่ยว พญานกออก เต่า และราชสีห์ได้สัญญาจะเป็นเพื่อนรัก *อรรถกถาชาดก* เรื่องนี้แทรกคติธรรมเกี่ยวกับการคบมิตร คติทางอ้อมเน้นให้เห็นถึงการมีสติแล้วจึงเกิดปัญญา เตือนตนเองให้รอบคอบและไม่ประมาท

อรรถกถาชาดก บางเรื่องนำเสนอถึงการมีสติและปัญญาจะเกิดขึ้นได้ มักจะต้องได้พบ เหตุการณ์หรือสถานการณ์ที่ชวนให้ครุ่นคิด ดังเช่น *อรรถกถาสุขวิหารชาดก(1/195-197)* กล่าวถึงพระเจ้าพรหมทัตตระหนักถึงโทษแห่งการครองเพศฆราวาส จากเหตุการณ์ที่ดาบสรูป หนึ่งเปล่งวาจาอุทานว่า สุขแท้ สุขแท้ ดาบสรูปนี้เดิมเป็นพระราชา ต่อมาจึงได้ออกบวช *อรรถกถาชาดก* เรื่องนี้สอนคุณค่าของการออกบวช ย่อมทำให้ละทิ้งความสุขทางโลก เช่นเดียวกับ *อรรถกถา อุปลิงฆบพชาดก(8/186-188)* มุ่งแสดงเหตุการณ์เปรียบเทียบระหว่างบุรุษสองคนที่ทำ อาการกิริยาเดียวกันคือการ “ขโมย” ดอกบัว บุรุษผู้หนึ่ง(พระโพนธัสตว์) ขโมยกลิ้งดอกบัว อีกผู้ หนึ่งถอนเหง้าบัวและเด็ดดอกบัว นางเทพธิดามากล่าวเตือนสติบุรุษผู้ที่ขโมยกลิ้งว่า

บุรุษผู้สกปรกหยาบขี้ เปราะเปื้อนด้วยบาป เหมือนฝ้านุ่นของแม่นมที่ เปราะเปื้อนด้วยน้ำลาย น้ำมูก มูตรคุณฉะนั้น ข้าพเจ้าพอใจว่ากล่าวท่าน ผู้เป็นสมณะมีศีลเป็นที่รัก แม่ท่านจะทำกรรมที่ไม่สมควรเพียงเล็กน้อย บุรุษ ผู้ปราศจากโทษเช่นท่าน แสวงหาแต่ความสะอาดอยู่เป็นนิจ ย่อมเห็นบาปเท่า ขนทราย ปรากฏว่าเหมือนมหาเมฆ(หน้า 187)

การเตือนสติให้ตระหนักถึงอาการกิริยาของผู้มีศีลด้วยการเทียบเหตุการณ์นี้ ทำให้พิจารณาได้ว่าผู้มีศีลจะต้องเป็นผู้สะอาด ต่างกับผู้ที่เกี่ยวข้องในทางโลกมักแปดเปื้อนด้วยความไม่สะอาด สำหรับการกระทำของบุรุษสองนาย ถ้ากล่าวว่ามีสติมากกว่ากัน บุรุษผู้มีศีลย่อมเป็นตัวอย่างที่เราเห็นได้ชัดเจนว่าการประพฤติศีลย่อมจะต้องตั้งมั่น อาศัยการมีสติมากกว่าผู้อื่น *อรรถกถาชาดก* เรื่องนี้กล่าวถึงการสละความสุขทางโลกียะ เช่น กลิ่นดอกบัว ไปสู่ความสุขทางโลกุตระธรรม นั่นก็คือการลด ละ เลิกในทำยที่สุด

การมีสติเตือนตนเองในบางครั้งก็อยู่ในรูปแบบของการทดสอบ ดังเช่น การทำอุบาย การทดสอบความเข้มแข็งของจิตใจ เป็นต้น ดังเช่นใน*อรรถกถาหริตจชาดก* (10/19-25) กล่าวถึงโทษของกามคุณ ทำให้หริตจดาบสต้องลุ่มหลงในอิสตรี ภายหลังได้สติจึงชักอุทาหรณ์นี้เตือนสติพระเจ้าพรหมทัต อาจกล่าวได้ว่าการทดสอบโดยอุบายของสตรีนับเป็นการทดสอบที่เน้นว่าถ้ามีสติ ก็ย่อมเกิดปัญญามองเห็นถึงโทษของการอยู่ใกล้สตรี *อรรถกถาชาดก* เรื่องนี้มีคติธรรมอยู่ที่การเน้นถึงโทษของสตรีที่มีต่อเพศพรหมจรรย์ แต่ในทางอ้อมกล่าวสอนถึงการมีสติยอมทำให้รู้ตัวจากภัยของสตรี

การทดสอบความเข้มแข็งของจิตใจเพื่อให้มีสติ ยังเห็นได้เด่นชัดใน*อรรถกถาอุทฺทยชาดก* (11/28-44) กล่าวถึงนางอุทฺทยภัททามีสติไม่หวั่นไหวต่อการทดสอบของพระเจ้าอุทฺทย ซึ่งภายหลังจากที่สิ้นชีพจึงได้เป็นท้าวสักกะเทวราชลงมาทดสอบถึงความเข้มแข็งของจิตใจ โดยนำทรัพย์มาล่อให้นางเลิกประพฤติพรหมจรรย์ แม้ว่าท้าวสักกะเทวราชจะทดสอบด้วยการนำทรัพย์มามากมาย นางอุทฺทยภัททาก็มีสติ ไม่ปรารถนาทรัพย์มากไปกว่าพรหมจรรย์ การมีสติของนางไม่เพียงแต่จะได้รับการสรรเสริญจากท้าวสักกะเทวราชเท่านั้น หากยังน่าจะได้รับการยกย่องจากสตรีอื่นอีกด้วย เพราะนางไม่เพียงแต่ไม่ปรารถนาในกามคุณ หากมุ่งมั่นที่จะหลุดพ้นโลกียะไปสู่โลกุตระ ท้าวสักกะเทวราชจึงได้ชักจูงให้นางใฝ่ในธรรม จนในที่สุดนางอุทฺทยภัททาก็เกิดดวงปัญญาเห็นธรรมว่า ไม่มีความสุขใดเท่ากับการหลุดพ้นจากกิเลสตัณหา

ส่วน*อรรถกถาปัญญาศีลอุโบสถชาดก* (12/154-163) กล่าวถึงลักษณะของผู้ไม่มีสติทั้ง 5 ได้แก่ นกพิราบ ฐุ สุนัขจิ้งจอก หมู ฤาษี เมื่อมีสติระลึกได้ว่าสิ่งใดควรทำ สิ่งใดไม่ควรทำ ก็ยอมทำให้เกิดหิริโอตตปปะ ปฏิบัติตนอยู่ในศีล เกิดปัญญารู้แจ้งที่จะดำเนินชีวิต ดังเช่น

1. นกพิราบไม่สามารถช่วยเหลือนางนกให้รอดพ้นจากเหยี่ยวได้ก็เศร้าโศก ต่อมาได้สติรู้ว่าความรักทำให้เกิดทุกข์ จึงระลึกได้และตั้งตนว่าถ้าไม่สามารถถลั่นความรักได้ก็จะไม่หาอาหาร
2. งูได้ทำให้โคตาย เจ้าของโครู้สึกเสียใจ งูได้สติระลึกได้ว่าตนได้ทำให้เจ้าของโคเป็นทุกข์ จึงตั้งตนว่าถ้าไม่สามารถละความโกรธได้ก็จะไม่ออกหาอาหาร
3. สุนัขจิ้งจอกโลภมาก เห็นข้างตายจึงได้กัดทวารหนักเข้าไปกินเนื้อข้างข้างใน จนในที่สุดออกมาไม่ได้ เมื่อได้สติจึงระลึกได้ว่าความโลภคือความทุกข์ ถ้าไม่สามารถระงับความโลภได้ก็จะไม่ออกหาอาหาร
4. หมีมีความทะนงตัวคิดว่าไม่มีผู้ใดเกรงกลัว ต่อมาถูกชาวบ้านไล่ตีและยิงธนูใส่จึงได้สติว่าการทะนงตัวก่อให้เกิดโทษ ถ้าไม่สามารถสะกดความทะนงตัวได้ก็จะไม่ออกหาอาหาร
5. ฤาษีตนหนึ่งมีทิวฐิมานะ ต่อมาพระปัจเจกโพธิ์ได้ให้สติ จึงทำให้ฤาษีได้สติ คลายความถือตน ถ้าไม่สามารถคลายทิวฐิได้ก็จะไม่ออกหาอาหาร

จากพฤติกรรมต่าง ๆ ที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่าปัญญาเริ่มต้นมาจากการมีสติ ระลึก รู้ตัวว่า สิ่งใดควรทำ สิ่งใดไม่ควรทำ เมื่อมีสติก็จะเกิดความสงบขึ้นแก่จิตใจ ดังเช่นนกพิราบได้สติรู้ว่าความรักคือทุกข์ ก็สามารถระงับความโศกได้ งูรู้ว่าความโกรธทำให้เกิดทุกข์ เมื่อได้สติก็ระงับความโกรธได้ สุนัขจิ้งจอกได้สติรู้ว่าความโลภคือทุกข์ก็สามารถระงับความโลภได้ หมีได้สติรู้ว่าความทะนงตัวทำให้เกิดโทษก็ระงับความทะนงตัว หรือแม้แต่ฤาษีเมื่อมีสติรู้ว่าตนมีทิวฐิก็ระงับไม่ให้มีความมานะถือตัว อาจกล่าวได้ว่าการได้สติแล้วรู้จักระงับพฤติกรรมที่กำลังเบียดเบียนผู้อื่นก็คือการรักษาศีลในเบื้องต้น การรักษาศีลโดยไม่เบียดเบียนผู้อื่นจะทำให้จิตใจสงบเพราะได้ตระหนักถึงผลจากการเบียดเบียนผู้อื่น และเกิดปัญญารู้ว่าถ้าหากจะพ้นจากทุกข์ก็ต้องระงับต้นเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ นั่นก็คือภาวะตัณหาต่าง ๆ

นอกจากนี้การมีสติและพึงใช้สติเตือนให้ตนเองระลึกตัวเสมอ จะทำให้เมื่อมีความทุกข์ก็ไม่เศร้าโศก ดังในอรรถกถาอุรคชาดก(8/13-20) กล่าวถึงพราหมณ์ชาวนา(พระโพธิสัตว์)ได้ใช้ปัญญาเตือนสติตนเองและคนในบ้านให้ระลึกถึงความตายอยู่เสมอ วันหนึ่งบุตรคนหนึ่งตายทุกคนก็ไม่เศร้าโศกเสียใจเพราะมีสติ พระอินทร์ได้ลงมาถามถึงเหตุที่ทุกคนไม่เศร้าโศกต่อผู้ที่ตาย คำตอบของทุกคนคล้ายคลึงกันคือ

พราหมณ์ : คนตายเหมือนงูลอกคราบ ได้ชาติใหม่ภพใหม่ก็ไม่อาลัยของเก่า เช่นงูไม่มีอาลัยต่อคราบฉะนั้น ถึงเราจะร้องให้สักเท่าไร ๆ ก็ไม่มีประโยชน์แก่ผู้ที่ตายแล้ว ผู้ตายก็ไปตามยถากรรมของเขา

นางพราหมณี : ผู้ที่ตายเวลาเมื่อจะมาเกิด ข้าพเจ้าก็ไม่ได้อ่อนนวยและเชื้อเชิญให้มาเกิด เมื่อเวลาจะตายข้าพเจ้าก็ไม่ได้อนุญาตและขับไล่ให้ตายมาเกิดเองก็ตายไปเอง ข้าพเจ้าจะร้องให้ก็ไม่เป็นประโยชน์แก่ผู้ที่ตายไปแล้ว

น้องสาว : ถ้าข้าพเจ้าร้องให้ก็จะชুবวม เกิดโรคไม่มีความสบาย การร้องให้จะเป็นประโยชน์แก่ผู้ตายก็หาไม่ได้

ภรรยา : การร้องให้ถึงคนตาย ก็เหมือนกับทารกกร้องไห้ยากได้พระจันทร์ การร้องให้ไม่มีประโยชน์ทั้งคนเป็นและคนตาย

นางทาสี : คนตายก็เหมือนหม้อน้ำที่แตก จะกระทำให้คืนดีเป็นปรกติอย่างเดิมไม่ได้ การร้องให้ถึงคนตายก็เหมือนร้องให้รักหม้อแตก การร้องให้ไม่มีประโยชน์อันใด เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าจึงมิได้ร้องให้

คำตอบของบุคคลเหล่านี้แสดงให้เห็นว่าเมื่อมีสติก็จะเกิดปัญญา สามารถเตือนตนเองให้ระลึกถึงความตายว่าความตายคือการเปลี่ยนชาติเปลี่ยนภพไม่ก่อให้เกิดประโยชน์อะไรแก่ผู้ที่อยู่เบื้องหลัง การมีสติจึงนับว่ามีความสำคัญเพราะทำให้ระลึกว่าไม่ควรเศร้าโศก แต่ควรจะดำเนินชีวิตต่อไปอย่างไม่ประมาท

ข. การแก้ปัญหาและไขปริศนา

การมีสติย่อมทำให้ระลึกทั่ว ต่อมาสติก็จะทำให้เกิดปัญญาที่จะมองเห็นหลักในการดำเนินชีวิต หรือเกิดปฏิภาณไหวพริบ รู้เท่าทัน การมีสติในระดับนี้มักหมายถึงเมื่อมีสติแล้วก็จะนำไปสู่การใช้ปัญญาแก้ปัญหา ตลอดจนการไขปริศนาที่มีผู้มาทดสอบปัญญา อรรถกถาชาดกที่นำเสนอคำสอนเรื่องการมีสติแล้วเกิดปัญญาแก้ปัญหาและไขปริศนามี 11 เรื่อง จำแนกเป็น อรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญญาโดยตรง 8 เรื่อง อรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญญาโดยอ้อม 3 เรื่อง ดังนี้

อรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญญาโดยตรง ได้แก่ อรรถกถาเทวธัมมชาดก(1/180-187) อรรถกถาภคชาดก(4/80-83) อรรถกถากักกชาดก(5/28-29) อรรถกถาสุนัขชาดก(5/148-150) อรรถกถาวัฑฒกิสูกรชาดก(6/185-193) อรรถกถาทสัณณกชาดก(9/22-27) อรรถกถาฐติมังสชาดก(10/61-66) อรรถกถาต์จกสูกรชาดก(12/176-185) อรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญญาโดยอ้อม ได้แก่ อรรถกถานิโครชชาดก(2/4-15) อรรถกถากุรุงคมิชาดก(5/18-20) อรรถกถาทริมุขชาดก(8/113-121)

การมีสติแล้วจึงเกิดปัญญาที่จะแก้ปัญหาและไขปริศนานี้ อรรถกถาชาดกเกือบทุกเรื่องเน้นให้เห็นว่าบุคคลอื่น หรือตัวละครอื่นที่ไม่ใช่พระโพธิสัตว์สามารถใช้ปัญญาแก้ปัญหา ตลอดจนไขปริศนาได้เช่นกัน แต่คำตอบหรือวิธีการแก้ปัญหาและไขปริศนาบางครั้งยังไม่ลุ่มลึกเท่ากับพระโพธิสัตว์ ดังที่เห็นได้จากอรรถกถาเทวธัมมชาดก(1/180-187) กล่าวถึงจันทกุมารและสุริยกุมารตีความปริศนาธรรมของผีเสื้อน้ำที่ถามว่า”เทวธรรมคืออะไร”ไปในทางโลก คำตอบของจันทกุมารหมายถึงทิศทั้งสี่ ส่วนคำตอบของสุริยกุมารหมายถึงพระอาทิตย์และพระจันทร์ กล่าวได้ว่าทั้งจันทกุมารและสุริยกุมารมีสติในการตอบปริศนา แต่การมีสติของทั้งคู่เกิดขึ้นจากความขลาดกลัวต่อผีเสื้อน้ำ จึงพยายามคิดหาทางที่จะเอาตัวรอด ดังนั้นจึงไม่ทันได้พิจารณาว่าความหมายของเทวธรรมที่ถูกต้องนั้นคืออะไร

ขณะเดียวกันการมีสติมักนำไปสู่การรู้เท่าทันอุปาย จนเกิดปัญญาที่จะแก้ปัญหาได้อย่างทันท่วงที คำสอนนี้ได้กล่าวไว้ในอรรถกถาภคชาดก(4/80-83) อรรถกถาชาดกเรื่องนี้กล่าวถึงพราหมณ์และบุตรพราหมณ์(พระโพธิสัตว์)เป็นพ่อค้า วันหนึ่งพักในศาลาที่มียักษ์ดูแลยักษ์ตนนั้นมีหน้าที่จับผู้ที่จามแล้วไม่กล่าวว่าจามมีอายุยืนกินเป็นอาหาร ครั้งนั้นบุตรพราหมณ์และพราหมณ์มีสติรู้เท่าทันว่ายักษ์จะจับบุคคลที่จามแล้วไม่กล่าวว่าอายุยืน จึงรอดพ้นจากอันตราย อาจกล่าวได้ว่าการมีสติรู้เท่าทันนี้นับเป็นคำสอนที่สำคัญทางพระพุทธศาสนา เพราะถ้าไม่มีสติรู้เท่าทัน ก็จะไม่เกิดไหวพริบนำไปสู่การมีปัญญาคิดแก้ไขสถานการณ์จากร้ายให้เป็นดีได้

การมีสติรู้เท่าทันแล้วแก้ปัญหาได้เช่นนี้ยังปรากฏอยู่ในอรรถกถากักกชาดก(5/28-29) กล่าวถึงไก่อตัวหนึ่งมีสติรู้เท่าทันว่านายพรานได้ทำอุบายดัก โดยใช้กิ่งไม้และใบไม้คลุมกำบังคอยเลื้อนบ่วงเพื่อดักไก่ไปตามทางที่ไก่อตัวนั้นถอยหนีไป ด้วยเหตุที่ไก่อู้รักษากายให้พ้นจากบ่วงไม่หลงเชื่ออุบายของนายพราน จึงทำให้รอดพ้นอันตรายจากนายพราน

การมีสติรู้เท่าทันแล้วใช้ปัญญาแก้ปัญหาแล้วยังเห็นตัวอย่างได้จาก *อรรถกถาปุติมมังสชาดก* (10/61-66) กล่าวถึงนางแพะเมณฑิกมาตามีสติรู้เท่าทันอุบายของสุนัขจึงจอกปุติมมังสที่คิดลวงให้ตนตกเป็นอาหารถึงสองครั้ง ทั้งนี้การมีสติรู้เท่าทันของนางแพะอยู่ในรูปของการคิดหาวิธีทดสอบสุนัขจิ้งจอก กล่าวคือ ในครั้งแรกนางสุนัขจิ้งจอกเวณีได้ทำอุบายลวงว่าสามีของนางตาย นางไม่มีที่พึ่ง นางแพะจึงให้นางสุนัขจิ้งจอกเดินล่วงหน้าไป ส่วนนางแพะจะเดินตามหลังจากการรู้เท่าทันของนางแพะนี้ ทำให้นางรอดพ้นจากอันตราย เพราะเมื่อนางสุนัขจิ้งจอกเดินไป สุนัขจิ้งจอกที่แกล้งนอนตายก็เข้าใจว่านางแพะมาถึง จึงยกศีรษะขึ้นดู นางแพะซึ่งเดินตามมาข้างหลังก็ได้รู้ว่าเป็นอุบายลวง สามารถวิ่งหนีไปได้

ครั้งที่สอง นางสุนัขจิ้งจอกแกล้งทำอุบายลวงนางแพะว่า เมื่อสามีของนางได้เห็นนางแพะก็กลับได้สติ ที่นางมาครั้งนี้เพราะต้องการชวนให้นางแพะกระทำปฏิสันถารกับสุนัขจิ้งจอก เหตุการณ์ที่ถูกลวงในครั้งก่อนเป็นอุทาหรณ์ให้แก่นางแพะ นางแพะจึงมีสติ รู้เท่าทัน ไม่ยอมหลงเชื่อคำกล่าวของนางสุนัขจิ้งจอก อีกทั้งยังทำอุบายย่อนางสุนัขจิ้งจอกอีกว่า นางแพะจะไปกระทำปฏิสันถารพร้อมทั้งบริวาร ได้แก่ สุนัขทั้งสี่ซึ่งมีบริวารอีกจำนวนมาก จึงทำให้นางสุนัขจิ้งจอกขลาดกลัวหนีภัยไปพร้อมกับสามี

จะเห็นได้ว่าการมีสตินี้ไม่เพียงแต่จะทำให้รู้เท่าทันอุบายและเล่ห์เหลี่ยมต่าง ๆ หากยังเอื้อให้เกิดการรู้เท่าทันที่จะแก้ไขปัญหในด้านอื่น ๆ อีกด้วย เช่น *อรรถกถาสุนัขชาดก*(5/148-150) กล่าวถึงสุนัขตัวหนึ่งรู้ว่าถูกผู้เลี้ยงขายให้แก่บุรุษชาวบ้านก็ไม่แสดงอาการตื่นตกใจ เพราะมีสติรู้ว่าจะหลุดพ้นจากเครื่องผูกที่บุรุษชาวบ้านผูกไว้ได้อย่างไร นั่นก็คือ “...เราจักรอเวลาอยู่จนกว่าจะถึงเวลาที่มหาชนจะหลับสนิทเพราะถ้าผิดไปจากนี้เขาก็จะเกิดความนึกขึ้นว่าสุนัขนี้จะหนี เพราะฉะนั้นจึงจักต้องกัดเชือกหนึ่งหนีไปตอนกลางคืนในเวลาที่ยหลับกันหมดแล้ว” การมีสติรู้เท่าทันย่อมทำให้เกิดความสงบ ระวังอาการตื่นตกใจ นำไปสู่การเกิดปัญญาที่จะคิดหาทางแก้ปัญหาที่กำลังเผชิญอยู่ได้อย่างถูกต้อง

*อรรถกถาชาดก*บางเรื่องได้นำเสนอภาพผู้มีสติ ปัญญา และความรู้ไปในเวลาเดียวกัน ดังใน*อรรถกถาวัชฌกสิกรชาดก*(6/185-193) และ*อรรถกถาปัจฉกสิกรชาดก*(12/176-185) กล่าวถึงวัชฌกสิกรมีสติ ไม่แสดงอาการตื่นตกใจตามฝูงสุกรที่ขลาดกลัวต่อเสือที่มาจับกิน การมีสติไม่ตื่นตกใจนี้ จะทำให้มีปัญญาคิดได้ว่า เหตุใดฝูงสุกรจึงไม่พร้อมใจกันต่อสู้เสือ ความสามัคคีไม่เกรงกลัวต่อภัยผลานกับกำลังใจย่อมทำให้ศัตรูหวั่นไหวได้ แต่การคิดหาทางช่วยเหลือพวกสุกรนี้ วัชฌกสิกรคิดไว้ว่าจะไม่ใช่เพียงกำลังเข้าต่อสู้ เพราะการใช้กำลังเข้าต่อสู้อาจเปลืองพลัง

ต่อฝ่ายตรงข้ามได้ เนื่องจากวิสัยสัตว์โดยเฉพาะสัตว์ที่ตื่นกลัว ขลาดเขลาอย่างสุกรเช่นนี้ สามารถพ่ายแพ้ต่อกำลังของเสือได้ วัชฌกสิสุกรจึงต้องใช้ปัญญาคิดล่วงหน้าไปว่า การจัดวางกำลังสุกรเพื่อรับกำลังของศัตรูเป็นวิธีที่เน้นถึงความสามัคคีภายในกลุ่ม อีกทั้งยังเป็นอุบายที่จะช่วยให้เสือกลัวได้ จากสถานการณ์นี้ทำให้เหล่าสุกรมีสติ ไม่เกรงกลัวต่อเสือโคร่ง แม้ว่าภายหลังจากที่เสือตัวนั้นได้ย้อนกลับมาอีกครั้ง พร้อม ๆ กับมีขมิวดึงอีกผู้หนึ่งมุ่งร้ายฝูงสุกร ต่างก็พ่ายแพ้ต่อการมีสติและปัญญาในการแก้ปัญหาของวัชฌกสิสุกร เหตุการณ์นี้ก็ปรากฏใน *อรรถกถา ตัจฉกสุกรชาดก* ทั้งเนื้อเรื่องและผู้มีสติแก้ไขปัญหาดตรงกัน

อรรถกถานิโครธชาดก(2/4-15) กล่าวถึงบริวารเนื้อถูกต้อนไว้ให้พระราชเสด็จล่าเนื้อ วันหนึ่งถึงเวรของนางเนื้อวิสาขะ นางเนื้อได้ขอร้องให้พระยาเนื้อสาขะช่วยเหลือนางให้รอดพ้นภัย เพราะขณะนี้นางกำลังมีครรภ์ แต่พระยาเนื้อสาขะปฏิเสธ นางเนื้อก็ยังมีสตินึกแก้ปัญหาขึ้น ด้วยการไปขอร้องให้พระยาเนื้ออีกกลุ่มหนึ่ง(พระโพธิสัตว์) ช่วยเหลือ กล่าวได้ว่านางเนื้อเป็นผู้ที่มีสติ ระลึกรู้ตัว ไม่ตื่นกลัวต่อมรณภัย และพยายามใช้สติปัญญาคิดหาทางรอดทางใหม่ มากกว่าการท้อแท้ สิ้นหวัง

นอกจากนี้คำสอนเรื่องการมีสติยังมีความสัมพันธ์กับคำสอนเรื่องอื่น ๆ แสดงให้เห็นถึงการมีสติและปัญญายังประโยชน์ให้แก่การดำเนินชีวิตในด้านอื่น ๆ ดังเช่น การคบมิตร การคบบัณฑิต เป็นต้น

การได้คบกับมิตรในบางครั้งไม่เพียงจะช่วยให้เกิดปัญญาในการดำเนินชีวิตเท่านั้น แต่ยังทำให้ได้รับการช่วยเหลือเมื่อเกิดความเดือดร้อน ดังในเหตุการณ์ที่เนื้อพระโพธิสัตว์ติดบ่วงของนายพรานใน *อรรถกถากุรุงคมิชชาดก(5/18-20)* เนื้อพระโพธิสัตว์ก็ได้รับการช่วยเหลือจากนกกระเรียนและเต่า นกกระเรียนได้ใช้ปัญญาออกอุบายให้เต่าใช้ปากกัดเชือก ส่วนนกกระเรียนจะไปขวางทางนายพราน ด้วยอุบายนี้ทำให้เนื้อพระโพธิสัตว์ นกกระเรียนและเต่ารอดพ้นจากอันตราย ทั้งนี้เนื้อพระโพธิสัตว์ได้เตือนสติเพื่อนทั้งสองอย่าได้ประมาทนายพราน จะเห็นได้ว่าการมีสติจะทำให้เกิดปัญญาที่จะแก้ปัญหา

อรรถกถาตรีมุขชาดก(8/113-121) กล่าวถึงพระตรีมุขปัจเจกพุทธเจ้าได้ใช้สติและปัญญาชักนำให้พระเจ้าพาราณสี(มิตร)หลุดพ้นจากการเกี้ยวของในอบายภูมิทางโลก เช่น กามคุณ คนบ้า 8 จำพวก ได้แก่

1. คนที่ตกอยู่ในอำนาจจิต ความโลภ เรียกว่า บ้ากาม
2. คนที่ตกอยู่ในอำนาจความเบียดเบียน เรียกว่า บ้าโกรธ
3. คนที่ตกอยู่ในอำนาจความวิปลาส เรียกว่า บ้าทวิญญู
4. คนที่ตกอยู่ในอำนาจความมมงาย เรียกว่า บ้าหลง
5. คนที่ตกอยู่ในอำนาจผีเข้าเจ้าทรง เรียกว่า บ้ายักษ์
6. คนที่ตกอยู่ในอำนาจดีเดือด เรียกว่า บ้าดีเดือด
7. คนที่ตกอยู่ในอำนาจดีมของเมา เรียกว่า บ้าสุรา
8. คนที่ตกอยู่ในอำนาจความเศร้าโศก เรียกว่า บ้าฉิบหาย

ทั้งนี้พระทรมุขรู้ว่าปุถุชนคนธรรมดาไม่สามารถหลุดพ้นจากโลกียะ จึงต้องมีสติเพื่อให้เกิดปัญญาคิดหาอุบายเพื่อแนะนำให้พระราชาระลึกตัวตน หนึ่งในอุบายนั้นคือการแสดงโทษกามคุณ

อรรถกถาสันตมกชาดก(9/22-27) กล่าวถึงบัณฑิตผู้มีปัญญาอย่างอายุรบัณฑิตและปุถุศบัณฑิตได้ใช้สติคิดแก้ปัญหาที่พระเจ้ามัททวะทรงตรอมพระทัยถึงพระมเหสี ให้กลับมีสติ การมีสติใช้แก้ปัญหาของบัณฑิตสองนายนี้ เป็นการพิจารณาจากความทุกข์ของพระราชาแล้วแก้ที่เหตุของความทุกข์มากกว่าแก้ที่ผลของทุกข์ เหตุของทุกข์ของพระราชาคือการคิดถึงพระมเหสีที่พระองค์ต้องยกให้แก่บุตรของปุโรหิต การดับทุกข์นั้นจึงยอมต้องให้สติพระราชา แต่การให้สติตรง ๆ อาจไม่สำเร็จได้ เนื่องจากพระราชาเป็นผู้ปกครองเมือง มีอำนาจ ดังนั้นจึงต้องมีการเทียบเหตุการณ์ให้สติ ทั้งอายุรบัณฑิตและปุถุศบัณฑิตจึงต้องมีสติคิดอุบายที่จะเตือนสติในทางอ้อมแต่ให้ผลที่เด่นชัด ถ้าคิดอุบายไม่ถูกวิธี นอกจากจะไม่ทำให้พระราชาระลึกตัวตนแล้ว อาจทำให้ตรอมพระทัยอย่างยิ่งอีกด้วย อุบายนั้นได้แก่การให้บุรุษนายหนึ่งแสดงอาการกลืนดาบ เพื่อแสดงให้พระราชาเห็นว่าสิ่งที่ยากกว่าการกลืนดาบก็คือ “ชนทั้งหลาย ไม่รักษาคำพูดไว้ คำที่พูดออกมาอย่ายอมไร้ผล อนึ่งคำพูดที่บุคคลได้ให้ปฏิญาณว่า เราจักให้สิ่งนั้น สิ่งนี้ดังนี้ แล้วให้ตามปฏิญาณไว้ ไม่อยากได้ในสิ่งนั้นคืน นั้นแหละทำยากกว่าการกลืนดาบ และยากกว่าคำพูดว่าเราจักให้สิ่งนั้น สิ่งนี้” (หน้า 25)

จากที่ได้วิเคราะห์คำสอนเรื่องการมีสติแล้วเกิดปัญญาแก้ไขปัญหาและปริศนานี้ พบว่าเมื่อมีสติ รู้เท่าทัน จึงเกิดปัญญา นำไปสู่การคิดแก้ไขด้วยวิธีตลอดจนอุบายต่าง ๆ การมีสติจึงนับว่าเป็นป้อมเกิดที่สำคัญของปัญญา เพราะการมีสติไม่เพียงแต่จะเอื้อให้เกิดการระลึกตัวตน ควบคุมจิตขณะที่พูดหรือกระทำให้มีความแน่วแน่ มีระเบียบ หากยังทำให้จิตมีความสงบ รู้จัก

พิจารณาว่าสิ่งนี้ควรหรือไม่ควร เป็นปัจจัยให้ได้ใช้ปัญญาพิจารณาเหตุผลที่จะกระทำการใดใดลงไป การมีปัญญาที่ประกอบด้วยสติควบคุม จึงสามารถแก้ปัญหาได้สำเร็จลงได้นั่นเอง¹

ค. การไม่มีสติ

การไม่มีสตินอกจากจะทำให้ไม่มีปัญญาแล้ว ยังก่อให้เกิดความขลาดเขลา ขลาดกลัวอีกด้วย เหตุที่ทำให้ไม่มีสติสามารถวิเคราะห์ได้อย่างกว้าง ๆ คืออุปสรรค ปัญหา ความทุกข์ที่เกิดขึ้นระหว่างมนุษย์กับตนเองและมนุษย์กับธรรมชาติ เช่น ความกลัว ความไม่รู้ ความโลภ การไม่รู้จักรัประมาณตน ความทุกข์ที่มีต่อชีวิต เป็นต้น สาเหตุต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนมีผลต่อการเกิดอุปสรรค ปัญหา ความทุกข์ให้แก่ตนเอง *อรรถกถาชาดก* ที่นำเสนอปัญหา โดยเน้นคำสอนเรื่องการไม่มีสติ สามารถวิเคราะห์ได้ใน 2 ประเด็น คือ โทษของการไม่มีสติ และการไม่มีสติแล้วกลับมีสติ

(1) โทษของการไม่มีสติ

อรรถกถาชาดก หลายเรื่องชี้ให้เห็นถึงโทษของการไม่มีสติ การไม่มีสติในที่นี้ไม่เพียงแต่ก่อให้เกิดโทษทั่วไป ดังเช่น ความขลาดเขลา ขลาดกลัวเท่านั้น บางครั้งการไม่มีสติอาจทำให้เกิดแก่ความพินาศ *อรรถกถาชาดก* ที่เสนอคำสอนเรื่องการไม่มีสติทำให้เกิดโทษมีดังนี้

อรรถกถาชาดก ที่นำเสนอปัญหาโดยตรง ได้แก่ *อรรถกถาอภิณหชาดก*(2/56-59) *อรรถกถาสีลาชาดก*(3/144-145) *อรรถกถากัลณชุกชาดก*(3/185-186) *อรรถกถาพัพพชาดก*(4/16-20) *อรรถกถาสกุนต์ลชีชาดก*(4/129-131) *อรรถกถาโสมทัตตชาดก*(5/33-36) *อรรถกถาสมุททชาดก* (7/15-18) *อรรถกถาทัทธยาชาดก*(7/121-126) *อรรถกถาคุมพียชาดก*(8/64-67) *อรรถกถามิคโลปชาดก*(8/132-133) *อรรถกถาตุณชิลชาดก*(8/164-171)

อรรถกถาชาดก ที่นำเสนอปัญหาโดยอ้อม ได้แก่ *อรรถกถากันถินชาดก*(2/15-17) *อรรถกถานันทวิสาชาดก*(2/59-62) *อรรถกถาโมนัจจชาดก*(2/77-79) *อรรถกถาสารัมภชาดก*(3/77-78) *อรรถกถาวิสสาสโกชนชาดก*(3/94-96) *อรรถกถาติตติรชาดก*(3/152-153) *อรรถกถาสูวณณหังสาชดก*(4/13-16) *อรรถกถาวิโรจนชาดก*(4/33-36) *อรรถกถาวิเนลกชาดก*(4/106-108)

¹ พระยาโกมารกุลมนตรี, *โคลงทนายและวิสัยนา*, พิมพ์ครั้งที่ 2 (พระนคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2503), หน้า 9.

อรรถกถาปลายิตชาดก(5/104-106) อรรถกถาทุติยปลายิตชาดก (5/107-109) อรรถกถามหิสชาดก(6/157-160) อรรถกถาจุลลกาลิงคชาดก(7/29-38) อรรถกถาโกกาลิกชาดก(7/155-157) อรรถกถาเวณสาธชาดก(8/8-13) อรรถกถาจุลลธนุคคชาดก(8/91-97) อรรถกถามัยหคสกุณชาดก (8/176-180) อรรถกถาสูสิมชาดก(9/83-89) อรรถกถามหาเวณิชาดก(12/185-193)

แนวคิดเรื่องการไม่มีสติแล้วก่อให้เกิดโทษนั้น มุ่งกล่าวถึงการกระทำที่ขาดสติ ขาดการพิจารณาไตร่ตรอง จึงทำให้ได้รับความทุกข์ ทั้งนี้ในอรรถกถาชาดกที่กล่าวถึงคำสอนเรื่องการไม่มีสติก่อให้เกิดโทษนั้น เน้นให้เห็นว่าผู้ที่ไม่มีสติก็จะมีปัญหาที่จะพิจารณาเหตุและผลก่อนตัดสินใจตัดสินใจ และมักจะสร้างความเดือดร้อนให้แก่ตนเองและผู้อื่น ดังที่พบในอรรถกถาทัทธภายชาดก (7/121-126) ซึ่งกล่าวถึงกระต่ายตัวหนึ่งไม่มีสติ ได้ยินเสียงผลมะตูมตกลงบนใบตาล นึกว่าแผ่นดินทรุด จึงวิ่งไปบอกข่าวแก่สัตว์อื่น ๆ ในที่สุดราชสีห์ได้เตือนสติให้กระต่ายและสัตว์อื่น ๆ พิจารณาเหตุอย่างรอบคอบก่อนที่จะตัดสินใจ

เหตุการณ์ทำนองนี้ยังมีกล่าวไว้ในอรรถกถาไสมทัตตชาดก(5/33-36) ต่างกันตรงที่ในอรรถกถาไสมทัตตชาดก การไม่มีสติของบิดาพราหมณ์เกิดมาจากการตื่นกลัว จึงทำให้การกราบทูลขอโคจากพระราชากลายเป็นจะถวายโคแด่พระราชา ในที่สุดได้บุตรพราหมณ์มากล่าวแก้คำพูดพลิกสถานการณ์จากร้ายให้เป็นที่ดีได้ จากตัวอย่างนี้วิเคราะห์ได้ว่า การไม่มีสติของบิดาพราหมณ์นั้นเกิดมาจากความตื่นกลัวที่ได้เข้าเฝ้าพระราชา จึงทำให้ไม่มีสติที่จะกราบทูลข้อความที่เตรียมมา

อย่างไรก็ดีความขลาดกลัวมักทำให้ขาดสติ นอกจากจะพบในอรรถกถาชาดกทั้งสองเรื่องแล้ว ยังพบในอรรถกถาพัพพชาดก(4/16-20) กล่าวถึงหนูที่มีความขลาดกลัวต่อแมว จึงต้องหาเนื้อมาให้แมวส่วนหนึ่ง นอกเหนือจากการหาเนื้อให้ตนส่วนหนึ่ง การไม่มีสติของหนูเกิดมาจากความขลาดกลัวต่อแมวที่จะจับตนกินเป็นอาหาร เมื่อแมวสามารถจับหนูได้ หนูจึงไม่มีสติเพราะกลัวตาย

ในบางครั้งเมื่อเกิดความทุกข์ถึงแก่ชีวิต หากปราศจากสติ ก็ย่อมจะไม่เกิดปัญญา แต่เมื่อมีสติแล้วก็จะเกิดปัญญา ดังในอรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญญาโดยตรง เรื่อง อรรถกถาตุณชิลชาดก(8/164-171) กล่าวถึงสุกรพี่น้องสองตัวคือมหาตุณชิลและจุลลตุณชิล วันหนึ่งหญิงผู้เลี้ยงได้ขายจุลลตุณชิลให้แก่กษัตริย์ โดยได้ทำอุบายนำอาหารไปใส่ไว้ในราง และเรียกจุลลตุณชิลมากินอาหาร จุลลตุณชิลไม่มีสติไตร่ตรองว่า เหตุใดหญิงผู้เลี้ยงจึงให้อาหารผิดเวลาและเหตุ

ใดจึงเรียกเพียงจุลลตุนทิล เมื่อจุลลตุนทิลไปที่รางใส่อาหารก็เห็นพวกนักเลงถือเชือกบ่วงจึงตกใจไม่มีสติ กลับมาบอกความแก่มหาตุนทิล มหาตุนทิลเห็นน้องตื่นกลัวขาดสติที่จะคิดต่อไปว่าจะต้องแก้ปัญหาอย่างไร จึงต้องเตือนสติให้จุลลตุนทิลระงับความตื่นกลัวด้วยการสอนธรรม ทำให้จุลลตุนทิลได้สติ

ความขลาดกลัว ขลาดเขลาที่ไม่ได้ปรากฏอติวิสัยแต่กับสามัญชนเท่านั้น หากยังพบได้ในพฤติกรรมของผู้ปกครองบ้านเมือง ทั้งนี้สื่อนี้ยะให้เห็นว่าแม้แต่พระราชซึ่งได้รับการยกย่องว่ามีอำนาจสูงสุด ก็ยังไม่มีสติ มีความขลาดกลัวขลาดเขลาได้เช่นกัน คำสอนเรื่องพระราชไม่มีสติเพราะความขลาดนี้ นำเสนออยู่ใน*อรรถกถาปลาชิชาดก(5/104-106)*และ*อรรถกถาทุติยปลาชิชาดก(5/107-109)* *อรรถกถาชาดก*ทั้งสองเรื่องมีแนวเรื่องทำนองเดียวกันคือ เน้นถึงความขลาดกลัวของพระราช กล่าวคือทั้งพระเจ้าพาราณสีใน*อรรถกถาปลาชิชาดก* และพระเจ้าคันธารราชใน*อรรถกถาทุติยปลาชิชาดก* มีความมุ่งมั่นที่จะยกทัพไปตีเมืองอื่น แต่เมื่อได้เห็นความมั่งคั่งมั่งมีใหญ่ของเมือง รวมทั้งพระราชของเมืองนั้น ทำให้ไม่มีสติ ขลาดกลัวต่อการทำศึก

การไม่มีสติในบางครั้งเกิดมาจากความโลภ เช่น โลกในทรัพย์ โลกในวัตถุ เมื่อเกิดความโลภขึ้นย่อมทำให้ขาดสติ ไม่มีปัญญาที่จะพิจารณาว่าความโลภจะนำความเดือดร้อนมาให้ แนวคิดดังกล่าวสะท้อนทั้งใน*อรรถกถาชาดก*ที่นำเสนอปัญญาโดยตรงและโดยอ้อม ดังใน*อรรถกถาสีกาลชาดก(3/144-145)* กล่าวถึงการไม่มีสติเพราะมีความโลภในทรัพย์มักสร้าง ความเดือดร้อนแก่ตนเอง ดังที่พราหมณ์ผู้หนึ่งหลงเชื่อสุนัขจิ้งจอกที่จ้ำจวนให้พาออกไปจากเมืองในที่สุดสุนัขจิ้งจอกไม่ได้มอบทรัพย์ให้และยังถ่ายมูลครุฑใส่พราหมณ์อีกด้วย

*อรรถกถาชาดก*อีกเรื่องหนึ่งที่มีแนวคำสอนคล้ายคลึงกันคือ *อรรถกถาสุวัณณหังสชาดก(4/13-16)* กล่าวถึงนางพราหมณ์มีความโลภ ไม่พอใจที่ได้ชนทองครั้งละเส้นจากพระยาหงส์ทอง จึงได้คิดลวงถอนขนจนหมดโดยที่พระยาหงส์ทองไม่เต็มใจให้ ขนที่ถอนจึงเป็นขนของนกยาง ขณะเดียวกันขนที่งอกขึ้นมาใหม่ก็เป็นขนธรรมดา ด้วยเหตุนี้นางพราหมณ์จึงเสื่อมในลาภที่ควรจะได้ ความโลภของนางพราหมณ์นี้นับเป็นตัวอย่างที่สะท้อนถึงโทษของการไม่มีสติได้อย่างชัดเจน ถ้านางพราหมณ์มีสติ นิ่งคิดว่าขนทองเส้นหนึ่งทำให้นางและธิดาอยู่ได้อย่างสุขสบายก็พอเพียงแล้วนั้น ความโลภก็จะไม่เกิดขึ้น

อรรถกถาชาดกบางเรื่องเน้นว่า ความโลภทำให้สามารถฆ่าหรือทำร้ายบุคคลอื่นได้ เช่น อรรถกถามัชฌิมกถาชาดก(8/176-180) บุรุษผู้หนึ่งเกิดความโลภ ไม่ต้องการให้บุตรของพี่ชาย ซึ่งออกบวชได้ทรัพย์สมบัติทั้งหมด จึงทำร้ายผู้เป็นหลานถึงแก่ชีวิต การขาดสติเพราะความโลภนี้ นับว่าเป็นภัยที่ร้ายแรงเพราะถ้าไม่มีสติมาหยุดยั้งให้เกิดการระลึกรู้ตัว ก็ยอมทำให้กล้าทำร้ายผู้อื่น เพียงเพื่อต้องการให้ตนเองได้ทรัพย์ แต่ถ้ามีสติ ความโลภก็จะไม่เกิดขึ้น การคิดจะทำร้ายผู้อื่นก็จะไม่ปรากฏทั้งทางมโนกรรมและกายกรรม เนื่องด้วยบังเกิดหิริโศตตปปะ

บางครั้งความโลภก็เป็นคำสอนที่มีอยู่ร่วมกับคำสอนเรื่องอื่น ๆ เช่น การไม่รู้จักประมาณ กำลัง การลืมหืมตา เป็นต้น ดังในอรรถกถาถกถาชาดก(3/185-186) กล่าวถึงทาสของพาราณสี เศรษฐีผู้หนึ่งชื่อว่ากัลณทุกะได้เป็นลูกเขยของปัจฉิมศตเศรษฐี แต่ลืมหืมตา ขาดสติและไม่รู้จักประมาณตนในชาติกำเนิด ได้ถ่มนมสดลงที่ศีรษะของธิดาเศรษฐี เมื่อนกแขกเต้าของพาราณสี เศรษฐีได้มาเห็นจึงเตือนสติ หากกัลณทุกะไม่มีสติที่จะไตร่ตรองคำกล่าวเตือน กลับคิดจะทำร้ายนกแขกเต้าเพื่อไม่ให้เผยแพร่ฐานะที่แท้จริง ผลสรุปคือกัลณทุกะต้องกลับมามีฐานะทาสในเรือนของเศรษฐี

อรรถกถาวิฬกชาดก(4/106-108) ก็กล่าวถึงการไม่รู้จักประมาณกำลังก็ยอมไม่สมควรจะอยู่ในฐานะหรือสังคมที่ควรจะได้อยู่ ดังที่ลูกกาตัวหนึ่งนำตัวเองเทียบกับฐานะของพระราชินีประทับรถเทียมม้า ทั้ง ๆ ที่ลูกกาเกิดมาจากการสังวาสระหว่างพระยาหงส์กับนางกาเท่านั้น จึงถูกลูกหงส์และพระยาหงส์ตีเยียนพฤติกรรมการไม่มีสติที่จะรู้จักประมาณกำลังและชาติกำเนิดของตน

ความโลภที่ทำให้ไม่มีสติ เกิดความไม่รู้จักประมาณว่าพอหรือไม่พอ มีกล่าวอยู่ในอรรถกถาพินธุชาดก(12/185-193) กล่าวถึงพ่อค้าเกวียนได้เดินทางหลงอยู่ในป่า พบต้นไทรมีขนาดพันอยู่โคนต้น เมื่อตัดกิ่งไทรก็จะมีสิ่งของออกมา เช่น น้ำ อาหาร สตรี ทรัพย์ พวกพ่อค้าขาดสติ ไม่รู้จักประมาณ เกิดความโลภว่า ถ้าตัดโคนต้นไทรอาจจะได้สิ่งที่มีค่าอื่น ๆ อีก จึงทำให้พญานาคที่อยู่โคนต้นไทรไม่พอใจ ส่งฝูงนาคให้ออกไปทำร้ายพ่อค้าเกวียนที่โลกมาก

จะเห็นได้ว่าโทษของการไม่มีสติทำให้เกิดความโลภและไม่รู้จักประมาณตนนั้น นับเป็นคำสอนทางอ้อมที่ชี้ให้สติแก่พุทธบริษัททั่วไปได้อย่างแยบคายยิ่ง และสามารถนำมาใช้ได้ทุกยุคสมัย

อรรถกถาชาดกบางเรื่องมุ่งสอนถึงโทษของการไม่มีสติ นอกจากจะทำให้ไม่มีปัญญาแล้วยังทำคามพินาศแก่ตนเองเหมือนกับเหยี่ยวในอรรถกถาสกุนด์ชาดก(4/129-131) ซึ่งกล่าวถึงเหยี่ยวผู้มีความโง่เขลา ไม่มีสติ และไม่รู้จักประมาณกำลังของตน เหยี่ยวคิดที่จะงในกำลังที่สามารถจับนกมูไล แต่ขาดสติที่จะพิจารณาถึงกำลังของตนว่า เมื่อเหยี่ยวได้โคจรไปในสถานที่ซึ่งตนไม่คุ้นเคย ย่อมเกิดการเพลิงพล้ำต่อผู้อื่นได้ การไม่มีสติที่จะพิจารณาอย่างรอบคอบนี้เองจึงทำให้เหยี่ยวประมาท นำไปสู่ความหายนะในที่สุด

เหตุการณ์ที่แสดงถึงการไม่มีสติที่จะรู้จักประมาณกำลังของตน จนนำไปสู่ความหายนะในชีวิต ยังมีในอรรถกถามิคโลปชาดก (8/132-133) บุตรของพญาแร้งชื่อมิคโลปเป็นสัตว์ที่มีกำลังแรงมาก จึงไม่รู้จักประมาณในกำลังของตน และขาดสติที่จะพิจารณาคำสอนที่บิดากล่าวเตือนไม่ให้บินไกล จึงถูกลมเวรัมภวาตพัดจนกายแยกออกจากกัน เนื้อเรื่องทำนองนี้ยังอยู่ในอรรถกถาวิโรจนชาดก(4/33-36) สุนัขจึงจอกไม่รู้จักประมาณกำลังของตน จึงไม่มีสติที่จะพิจารณาว่ากำลังของตนยังน้อยกว่าราชสีห์ ภายหลังถูกช้างเหยียบจนถึงแก่ความตาย เพราะรับอาสาที่จะหาอาหารให้แก่ราชสีห์

ในอรรถกถาคุมพियชาดก(8/64-67) กล่าวถึงพ่อค้าเกวียนที่ไม่มีสติ เห็นแก่การกินมากกว่าความปลอดภัย ครั้งนั้นมียักษ์ตนหนึ่งชื่อคุมพियะวางก้อนข้าวคลุกด้วยน้ำผึ้ง แต่ผสมยาพิษร้ายแรงไว้คอยลวงล่อ พ่อค้าที่มักมากในการกิน ขาดสติที่จะพิจารณาอย่างรอบคอบ จึงต้องถึงแก่ชีวิตในที่สุด

บางครั้งการไม่มีสติแล้วนำไปสู่ความพินาศในชีวิตนั้น อาจมาจากการลุ่มหลงอยู่ในกิเลสตัณหา ดังที่เนื้อเถื่อนตัวหนึ่งพึงพอใจในนางเนื้อบ้าน จึงได้ลงมาจากเขาเพื่อตามนางเนื้อ การไม่มีสติของเนื้อเถื่อนที่ติดอยู่ในรสตัณหาทำให้ไม่มีสติพิจารณาถึงกลิ่นมนุษย์ที่ดักทำชุ่มชุ่มอยู่ในที่สุดจึงถูกนายพรานยิง เหตุการณ์นี้กล่าวไว้ในอรรถกถากถินชาดก(2/15-17) ส่วนอรรถกถาวิสสาสโกชนชาดก(3/94-96) ก็กล่าวถึงการไม่มีสติเพราะลุ่มหลงในกิเลสตัณหาที่นำไปสู่ความหายนะของชีวิตเช่นกัน นั่นก็คือเสือดัวหนึ่งมาติดพันแม่โค ในที่สุดต้องตายเพราะเสียถูกยาพิษที่ย้อมขนของแม่โค โดยไม่ทันคิดพิจารณาว่าเหตุใดคนเลี้ยงโคได้นำแม่โคหายไปสองถึงสามวัน

ในอรรถกถาจุลลธนุคคชาดก(8/91-97) กล่าวสอนถึงความลุ่มหลงในตัณหาทำให้ไม่มีสติพิจารณาความถูกต้อง ยังความพินาศให้แก่คนอื่น ส่วนโทษที่เกิดขึ้นแก่ตนเองนั้นคือการถูกจอง

จำอยู่ในบาปแห่งต้นหาที่ไม่มีวันสิ้นสุด ดังที่จุลลัญจกคหบดีบัณฑิตต้องถึงแก่ความตาย เพียงเพราะภรรยาของตนพึงพอใจในนายโจร ภายหลังที่สามีของนางตาย ภรรยาของจุลลัญจกคหบดีบัณฑิตก็ต้องมีความทุกข์เช่นกัน เนื่องจากนางถูกนายโจรทอดทิ้งไปในเวลาต่อมา เพราะนางมีจิตใจที่ไม่มั่นคง

ความลุ่มหลงอยู่ในต้นหาที่มีโทษคือทำให้ไม่มีสติ และอาจนำไปสู่ความหายนะของชีวิตได้ แต่บางครั้งโทษของการไม่มีสติเพราะเห็นแก่ต้นหานั้น อาจเป็นอุทาหรณ์ที่สื่อถึงเวไนยสัตว์ที่ยังเวียนว่ายอยู่ในกิเลสต้นหา ดังเช่น *อรรถกถาสุสิมชาดก(9/83-89)* กล่าวถึงพระมเหสีพึงพอใจปุโรหิต ในที่สุดก็ได้อภิเษกด้วยกัน ต่อมาปุโรหิตซึ่งภายหลังได้เป็นพระราชามีความเบื่อหน่ายทางโลกจึงคิดออกบวช แต่ถูกพระมเหสีทัดทานไว้โดยทำอุบายลวงว่า เส้นผมที่พระราชามีเห็นว่าหงอกจึงคิดจะออกบวชนั้น แท้ที่จริงแล้วเป็นของนางเอง จากเหตุการณ์นี้แสดงถึงความลุ่มหลงในรูปโฉม ทำให้ไม่มีสติที่จะละ เลิกออกจากกิเลสต้นหาได้เลย ดังเช่น พฤติกรรมของพระมเหสี

มีข้อน่าสังเกตว่าบางครั้งโทษของการไม่มีสติ อาจไม่ได้มาจากการไม่มีสติเพราะความลุ่มหลงในต้นหา หากแต่เกิดจากการอยู่ใกล้ชิดจนเกิดความผูกพัน เมื่อมีการพลัดพรากจึงทำให้ขาดสติ ดังที่ข้างต้นมีความสนิทคุ้นเคยกับลูกสุนัข ต่อมาลูกสุนัขจากไป ข้างต้นจึงเศร้าโศกไม่สามารถระงับใจได้ เรื่องนี้อยู่ใน*อรรถกถาอภิณหชาดก(2/56-59)*

โทษของการไม่มีสติในการดำเนินชีวิต นอกจากจะสะท้อนถึงความขลาดกลัว ขลาดเขลา นำไปสู่การไม่มีปัญญาแล้วนั้น บางครั้งยังแสดงถึงภาพของการไม่มีสติที่ยังคิด ยังพูดให้เป็นอุทาหรณ์ทางอ้อม ดังใน*อรรถกถานันทวิสาขชาดก(2/59-62)* กล่าวถึงพราหมณ์ผู้หนึ่งใช้วาจาหยาบคายต่อโคหนันทวิสาขซึ่งรับอาสาเทียมเกวียนแข่งขันกับโคของเศรษฐี ผลคือพราหมณ์เป็นฝ่ายพ่ายแพ้ การใช้วาจาที่ไม่สุภาพของพราหมณ์นี้ชี้ให้เห็นว่า พราหมณ์ทะนงตัวว่าโคของตนจะช่วยเหลือให้ชนะการแข่งขันได้ จึงใช้วาจาหยาบคายต่อโค โคนันทวิสาขจึงสอนให้นายของตนมีสติในการพูด

นอกจากนี้ยังมี*อรรถกถาชาดก*ที่มีเนื้อเรื่องทำนองเดียวกันกับ*อรรถกถานันทวิสาขชาดก* คือ *อรรถกถาสารัมภชาดก(3/77-78)* เหตุการณ์ บุคคลใน*อรรถกถาชาดก* และพฤติกรรมตรงกัน ต่างกันเพียงชื่อโค ใน*อรรถกถาสารัมภชาดก*คือโคสารัมภะ

การไม่มีสติแล้วทำให้ไม่รู้จักรักการยังพุดนั้นยังพบได้ใน*อรรถกถาติตติรชาดก(3/152-153)* กล่าวถึงดาบสผู้ไม่รู้จักรักการยังพุด ด้วยเหตุที่มีผีปากกล้า ประกอบกับไม่มีสติที่จะพิจารณาถึง คำพุดของตน กล่าวอย่างโลเลให้ดาบสอีกผู้หนึ่งพินต้นไม้ จึงทำให้ดาบสผู้ที่มีผีปากกล้าต้องถึง แก่ความตายด้วยความโลเลและไม่มีสติที่จะพุดให้ชัดเจน *อรรถกถาชาดก*เรื่องนี้สอนให้เห็นว่า การไม่มีสติที่จะยังคำพุดของตน อาจนำไปถึงความพินาศ

ใน*อรรถกถาโมณัจจชาดก(2/77-79)* ก็เน้นถึงคำสอนเรื่องการมีสติในการยังคิด นอกเหนือจากการที่จะต้องมึสติในการยังพุด กล่าวคือ นกยูงตัวหนึ่งขาดสติ เพราะดีใจที่ได้ถูก สาวพระยาหงส์ทองเป็นคู่ครอง จึงลืมระงับอากัปกิริยา แสดงอาการโอ้อวดแก่นกยูงตัวอื่น รวมทั้งละหิริโอตตปปะ กางปีกรำยรำท่ามกลางฝูงนก การขาดสติของนกยูงนี้ทำให้ไม่มีปัญญา ที่จะยังคิดว่าการกระทำของตนสมควรหรือไม่

การไม่มีสติจนทำให้ไม่รู้จักรักยังคิดยังพุดก็มีกล่าวไว้ใน *อรรถกถาสมุททชาดก(7/15-18)* เช่นกัน กาดัวหนึ่งห้ามปรามฝูงปลา ฝูงนกให้ดื่มน้ำในมหาสมุทรพอประมาณ เพราะเกรงว่าน้ำ ในมหาสมุทรจะพร่องไป พฤติกรรมของกาแสดงถึงการไม่มีสติที่จะรู้จักยังคิดว่า การกระทำ ดังกล่าว นับว่าเป็นการกระทำที่โง่เขลาอย่างยิ่ง แสดงถึงการไม่มีสติที่จะคิดก่อนพุด กล่าวคือกา เห็นว่า เหตุที่น้ำในมหาสมุทรพร่องไปก็เพราะเกิดจากฝูงนกฝูงปลาดื่มน้ำมาก ทั้งที่ความจริงมาจากปรากฏการณ์ทางธรรมชาติที่น้ำในมหาสมุทรพร่องไปในเวลาน้ำลด แต่ในเวลาน้ำขึ้นก็ย่อม เต็มเปี่ยม ด้วยความเข้าใจผิดกาจึงแสดงภูมิรู้ของตนอย่างผิด ๆ

การมีสติรู้จักยังพุด หรือควรพุดในกาลที่เหมาะสม ย่อมทำให้ไม่เกิดความพินาศ แต่ถ้าไม่มีสติพุดในกาลที่ไม่เหมาะสม แสดงถึงการไม่ใช้ปัญญาไตร่ตรองคำพุดของตน ก็ย่อมสร้างความเดือดร้อนให้แก่ตนเอง ดังที่นกดุเหว่ามิปีกยังไม่แข็งแรงพอที่จะบิน ก็ส่งเสียงร้องขึ้นผิดกาล นางกาที่เลี้ยงดูสำคัญว่าไม่ใช่ลูกของตนจึงจิกด้วยจงอยปากจนถึงแก่ความตาย เหตุการณ์นี้อยู่ ใน*อรรถกถาโกกาลิกชาดก(7/155-157)*

นอกจากนี้ยังมี*อรรถกถาชาดก*บางเรื่องที่ไม่เพียงแต่เน้นถึงคำสอนที่ว่า การไม่มีสติ เกิด ความพลาดกล้ว พลาดเขลา ไม่รู้จักประมาณกำลังของตน หากนำเสนอคำสอนที่ว่า การไม่มีสติ ยังความประมาทให้เกิดขึ้นแก่ตนเองได้อีกด้วย

อรรถกถาชาดกที่นำเสนอแนวคิดนี้คือ อรรถกถาจุลลกาลิงคาชาดก(7/29-38) กล่าวถึงการทำศึกระหว่างพระเจ้าอัสสกราชและพระเจ้ากาลิงคราช พระเจ้ากาลิงคราชได้ฟังคำทำนายของดาบสว่าฝ่ายของพระองค์จะชนะ จึงประมาทไม่ฝึกซ้อมการรบ การขาดสติเพราะเห็นว่าฝ่ายตนจะชนะ นำไปสู่ความประมาทอย่างร้ายแรงยิ่ง ตรงกันข้ามกับฝ่ายพระเจ้าอัสสกราช เมื่อได้ฟังคำทำนายก็ไม่มีสติ ภายหลังนันทเสนอำมาตย์ได้ให้สติ ปลุกปลอบขวัญทหารให้มีความกล้าหาญ จึงได้รับชัยชนะในที่สุด

เหตุการณ์ในทำนองนี้ยังอรรถาธิบายในอรรถกถาเวณสาชาดก(8/8-13) ดังที่พระราชามีความประมาท ไม่ไตร่ตรองอย่างรอบคอบ หลงเชื่อคำพูดของปุโรหิตที่ยั่วยุให้ทำกรรมที่ร้ายแรงยิ่ง คือการฆ่าผู้อื่นโดยเจตนา ภายหลังถูกยักษ์อชชีสกตควักพระเนตรเบี่ยงขวาไป พระองค์จึงเสวยทุกข์ขเวทนา

ความประมาทจนทำให้ขาดสติและปัญญาที่จะพิจารณาการกระทำของตนเองนั้น มีโทษถึงแก่ชีวิตดังพฤติกรรมของลิงโลนในอรรถกถามหิสชาดก(6/157-160) กล่าวถึงลิงโลนไม่สำรวมในพฤติกรรม ถ่ายอุจจาระลงบนหลังของกระบือ โดยที่กระบือ(พระโพธิสัตว์)ไม่ถือโทษ ลิงโลนจึงขาดสติคิดว่าไม่มีผู้ใดกล้าเอาผิดกับตน วันหนึ่งกระทำอาการเช่นนี้กับกระบือคู่ร้าย ผลคือถูกกระบือตัวนั้นทำร้ายจนถึงแก่ชีวิต

จากที่กล่าวมา จะเห็นว่าโทษของการไม่มีสติมักก่อให้เกิดโทษอื่น ๆ ตามมา ดังเช่น ความโลภ การไม่รู้จักประมาณกำลัง ความประมาท ความลุ่มหลงในกิเลสตัณหา การแสดงโทษต่าง ๆ ที่เกิดมาจากการไม่มีสติ นับเป็นลักษณะการดำเนินชีวิตของพุทธบริษัทที่อยู่อย่างผู้มีสติก็ย่อมทำให้ปกติสุข แต่ถ้าไม่มีสติ ก็เกิดโทษดังที่กล่าวมา และที่ร้ายแรงกว่านั้นคืออาจสร้างความหายนะให้แก่ชีวิตตนเอง รวมทั้งผู้อื่นอีกด้วย

ในหัวข้อต่อไป เป็นการวิเคราะห์ถึงคำสอนเรื่องโทษการไม่มีสติเช่นกัน แต่ในประเด็นนี้มีข้อสมมติฐานว่า การไม่มีสติแล้วมีผู้อื่นมาชี้แนะหรือตนเองเป็นผู้ชี้แนะจนระลึกตัวได้นั้น จะก่อให้เกิดผลลัพธ์ใดตามมา

(2) การไม่มีสติแล้วกลับมีสติ

การไม่มีสติแล้วกลับมีสติหมายถึงการที่บุคคลไม่มีสติ หรือมีความขลาดกลัว ขลาดเขลา จนทำให้ไม่มีสติและปัญญาที่จะดำเนินชีวิต ต่อมาได้รับคำเตือนสติหรือระลึกตัวเองได้จากการถูกคิด จึงทำให้ได้สติและตระหนักถึงโทษของการไม่มีสติได้ อรรถกถาชาดกที่นำเสนอคำสอนเรื่อง การไม่มีสติแล้วมีผู้อื่นมาชี้ให้มีสติหรือระลึกได้ด้วยตนเองจนเกิดปัญญานั้นมี 25 เรื่อง จำแนก เป็นอรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญหาโดยตรง 5 เรื่อง อรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญหาโดยอ้อม 20 เรื่อง ดังนี้

อรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญหาโดยตรง ได้แก่ อรรถกถาสูกรชาดก(4/74-76) อรรถกถามิคโปตกชาดก(8/82-85) อรรถกถาสุชาตชาดก(8/4-7) อรรถกถามัญญสุกคุณทลิตชาดก(10/141-146) อรรถกถาพิลารโกสิยชาดก(10/146-156)

อรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญหาโดยอ้อม ได้แก่ อรรถกถามุณีกชาดก(2/65-67) อรรถกถามุทฺถักขณชาดก(2/193-197) อรรถกถาอิลลีสชาดก(3/39-49) อรรถกถาสุราปานชาดก(3/57-61) อรรถกถามังคลชาดก(3/73-77) อรรถกถาทุพพลกัฏฐชาดก(3/130-132) อรรถกถาอัสดกชาดก(5/21-24) อรรถกถาทัทธชาดก (7/47-50) อรรถกถาสุชาตชาดก (7/54-57) อรรถกถาสุจชชาดก(7/111-116) อรรถกถาโคธชาดก(7/160-164) อรรถกถาพฺรหาจัตตชาดก(7/170-174) อรรถกถาขุรุตตชาดก(8/153-158) อรรถกถาโสมทตตชาดก(9/80-83) อรรถกถากามชาดก (11/128-137) อรรถกถาจุลนารทกัถสพชาดก(12/26-31) อรรถกถากุมภชาดก(14/14-27) อรรถกถาปັນทรกชาดก(14/98-115) อรรถกถาภันตุติณทุกชาดก(14/130-143) อรรถกถาอรัมพูสาชาดก(14/204-218)

โทษของการไม่มีสติแล้วกลับมามีสติที่นำเสนอในอรรถกถาชาดกนี้ มักเน้นการเทียบเหตุการณ์ในอดีตและปัจจุบัน เพื่อเปรียบว่าในอดีต บุคคลผู้นั้นไม่มีสติ ไม่มีปัญญา ขาดการไตร่ตรองให้รอบคอบ จึงต้องพบกับความทุกข์ แต่เมื่อได้สติ รู้จักปรับปรุงพฤติกรรม มีคติในการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง เหตุการณ์ในปัจจุบันก็จะให้ผลที่ดี เช่น ความสงบสุข การปลดปล่อย การมีพหุปัญญาเห็นทางสว่าง เป็นต้น

ตัวอย่างอรรถกถาชาดกที่เห็นได้ชัดเจนคือ อรรถกถาสุราปานชาดก(3/57-61) และอรรถกถากุมภชาดก(14/14-27) กล่าวถึงดาบสที่ลืมนึกถึงคำสอนของอาจารย์ที่สอนให้รักษาศีล จึงได้ชวนกันดื่มสุราจนขาดสติที่จะรักษาศีลให้คงอยู่ ในที่สุดแสดงอาการฟุ้งรำ ขี้บรัง ภายหลังจากเมื่อได้สติจึงระลึกถึงคำสอนของอาจารย์ และปฏิบัติธรรมเพื่อเจริญสติต่อไป ส่วนในอรรถกถากุมภชาดกมุ่งสอนให้ชนชั้นปกครองอย่างพระราชารู้มั่งคั่งอยู่กับการดื่มสุรา กลับมามีสติเล็กดื่มสุรา

ในอรรถกถาสุกรชาดก(4/74-76) สุกรตัวหนึ่งขาดสติ คิดทะนงตนว่าเสียเกรงกลัวจึงได้ร้องทำต่อผู้ แต่ความจริงแล้วเสียได้เคี้ยวกินเนื้อจนพอกแก่ความต้องการ ภายหลังจากสุกรได้สติจึงทำอุบายโดยเกลือกตัวกับมูตรคูถ เมื่อถึงเวลานัดก็ไปยื่นเนื้อลมหเพราะกลิ่นเหม็นนั้นจะลอบไปตามลม ในที่สุดก็รอดพ้นจากเสีย เนื่องจากเสียเป็นสัตว์ที่มีธรรมชาติสะอาด ไม่ข้องเกี่ยวกับสัตว์ที่เปื้อนด้วยมูตรคูถ

ในอรรถกถามุณิกชาดก(2/65-67) กล่าวถึงโคจุฬโหดไม่มีสติ เมื่อได้เห็นสุกรได้กินอาหารดี ๆ จึงกล่าวกับโคมหาโหดพี่ชายว่า การงานในเรือนนี้สำเร็จลงได้เพราะโคทั้งสอง แต่นายกลับไม่เลี้ยงดูเหมือนกับสุกรตัวนั้น โคมหาโหดจึงเตือนสติน้องชายว่า การที่นายเลี้ยงสุกรอย่างดีนั้นเพราะสุกรตัวนั้นจะต้องเป็นอาหารต่อไป โคผู้น้องจึงได้สติไม่เห็นแก่การกินอาหารดี ๆ เหมือนสุกร

อรรถกถาชาดกบางเรื่องมุ่งสอนถึงการไม่มีสติในบางครั้ง เกิดมาจากการพลาดกลัว แต่ภายหลังเมื่อมีผู้ชี้แนะก็ระลึกตัวไม่พลาดกลัว ดังอรรถกถาทุพพกัมมชาดก(3/130-132) กล่าวถึงพฤติกรรมของช้างตัวหนึ่งถูกนายหัตถาจารย์ทรมานในการฝึก ทำให้วิ่งเตลิดเข้าป่าไป หลังจากนั้นช้างก็พลาดกลัวทุกสิ่งแม้แต่เสียงลม ต่อมารุกขเทวดาได้ให้สติแก่ช้างว่าอยู่ในป่าย่อมไม่มีอะไรน่ากลัว ช้างจึงได้สติและคลายความพลาดกลัวได้ตั้งแต่นั้น

บางครั้งความทุกข์ที่มาจากความเศร้าโศก การพลัดพราก ก็มักเป็นปอเกิดของการไม่มีสติ แต่เมื่อมีผู้ขึ้นมาชี้ให้สติ ผู้ที่อยู่ในภาวะความเศร้าโศกก็ "ตื่น" จากความทุกข์ ดังในอรรถกถามัญจกถาชาดก(10/141-146) อรรถกถาสุชาดก(8/4-7) และอรรถกถามิคไปตชาดก(8/82-85) มีคำสอนเรื่องการมีสติที่คล้ายคลึงกันคือการมีสติคลายความเศร้าโศก ในอรรถกถามัญจกถาชาดก กล่าวถึงพราหมณ์ผู้หนึ่งเศร้าโศกที่บุตรตายไปไม่ยอมทำกิจอื่น บุตร(พระโพธิสัตว์)ไปบังเกิดเป็นเทพบุตรได้ลงมาเตือนสติบิดาให้คลายความเศร้าโศก ด้วยการทำอุบาย

แปลงเป็นบุตรของพรหมณีนรโองให้ บิดาถามก็ตอบว่าอยากได้รถที่งามซึ่งได้แก่พระอาทิตย์ พระจันทร์ พรหมณีนรโองจึงบอกว่าไม่มีใครอยากได้พระอาทิตย์และพระจันทร์ เทพบุตรจึงย้อนถามว่าแล้วพรหมณีนรโองให้ด้วยเหตุใด พรหมณีนรโองตอบว่าร้องให้เพราะอยากได้บุตรคืน เทพบุตรจึงเตือนสติบิดาให้เกิดปัญญาว่าบุตรตายไปแล้วย่อมจะกลับคืนมาไม่ได้ เช่นเดียวกับการอยากได้พระอาทิตย์พระจันทร์ พรหมณีนรโองนั้นจึงได้สติคลายความเศร้าโศกลงได้

ใน*อรรถกถาสุชาตชาดก* กล่าวถึงปู่ของสุชาตกุมาร(พระโพธิสัตว์)ได้ล่วงลับไป บิดาจึงเศร้าโศกไม่ประกอบกิจอื่น สุชาตกุมารจึงเห็นว่าควรเตือนสติบิดาให้คลายความเศร้าโศก แต่ถ้ากล่าวเตือนบิดาตรง ๆ บิดาก็คงหาเชื่อฟังไม่ ดังนั้นจึงต้องทำอุบายเตือนสติบิดาทงอ้อม ด้วยการนำน้ำและหญ้าไปให้โคตายแล้วบอกให้โคกิน นับเป็นอุบายที่ให้ผลเพราะสุชาตกุมารสร้างว่าตนขาดสติ นำน้ำและหญ้าไปให้สัตว์ที่ตายไปแล้วกิน เพื่อให้บิดาได้สติว่าโคที่ตายไปแล้วไม่สามารถลุกขึ้นมากินน้ำและหญ้าได้ฉันใด คนที่ตายไปแล้วก็ไม่สามารถฟื้นขึ้นมาได้ฉันนั้น

การคิดอุบายใน*อรรถกถาสุชาตชาดก*ทั้งสองเรื่องเป็นการคิดอุบายสร้างเหตุการณ์เป็นการเปรียบเพื่อเตือนสติผู้อื่นให้รู้ระลึกตัวได้ อุบายที่คิดขึ้นมาล้วนเป็นการคิดหาเหตุในขั้นต้นว่าผู้ที่จะต้องถูกเตือนสติเกิดอุปสรรคใดที่ทำให้ขาดสติไม่มีปัญญา การคิดอุบายที่ใช้การสร้างเหตุการณ์เป็นการเปรียบ จึงทำให้ผู้ที่ไม่สติ เกิดระลึกได้และเกิดปัญญาพิจารณาการกระทำของตน

ใน*อรรถกถามิคโคตกชาดก*(8/82-85) กล่าวถึงฤๅษีคนหนึ่งได้นำลูกเนื้อมาเลี้ยงไว้ ต่อมาลูกเนื้อตัวนั้นบริโภคหญ้าเกินประมาณ จึงถึงแก่ความตาย ฤๅษีเศร้าโศกเที่ยวคร่ำครวญเป็นที่น่าสังเวชแก่ผู้พบเห็น ท้าวสักกะเทวราชจึงลงมาเตือนสติชี้ทางให้ฤๅษีเห็นว่าการร้องให้ถึงแก่ผู้ที่ตายไปแล้วไม่มีประโยชน์ ถ้าการร้องให้แล้วผู้ที่ตายฟื้นขึ้นมา ก็สมควรที่จะร้องให้ แต่เมื่อร้องให้แล้วผู้ที่ไม่ฟื้น ก็นับว่าเป็นการเสียประโยชน์ เพราะผู้ที่ตายได้ละจากโลกนี้ไปแล้ว ฤๅษีผู้ซึ่งไม่มีสติเพราะโศกเศร้าต่อการตายของลูกเนื้อ ได้สติเห็นว่าการร้องให้ให้ผู้ที่ไม่เกิดประโยชน์อะไร จึงเลิกร้องให้ เหตุการณ์ทำนองนี้ยังกล่าวไว้ใน*อรรถกถาโสมทัตตชาดก* (9/80-83) ต่างกันเพียงบทบาทของผู้ที่ไม่มีสติคือดาบส ส่วนผู้ที่เป็นต้นเหตุแห่งการไม่มีสติคือช้าง

ส่วน*อรรถกถาพราหณ์ตตชาดก*(7/170-174) ก็กล่าวถึงการไม่มีสติที่มาจากความทุกข์โศก มักไม่ทำให้เกิดปัญญาในการดำเนินชีวิต ดังที่พระเจ้าพรหมทัตทรงเศร้าโศกที่ทรัพย์ของพระองค์ถูกพวกดาบสลักไป เหลือเพียงหญ้าที่อยู่ในตุ่ม พฤติกรรมของพระราชาที่อยู่ในความลุ่มหลง

วัตถุประสงค์กล่าวอยู่ใน*อรรถกถากามชาดก*(11/128-138) กล่าวถึงการไม่มีสติเพราะความโลภของพระเจ้าพาราณสีที่อยากครอบครองเมืองทั้งหมดจนประชวร ในที่สุดมีมาณพ(พระโพธิสัตว์) มารักษาให้หายประชวร โดยการเตือนสติให้ “ตื่น” จากความโลภ

การเตือนสติให้ “ตื่น” จากความเศร้าโศกนี้ ยังมีกล่าวอยู่ใน*อรรถกถาอัสดกชาดก*(5/21-24) กล่าวถึงพระเจ้าอัสดกมีความเศร้าโศกต่อพระนางอุพรีที่สิ้นพระชนม์ไป ต่อมาพระนางได้ไปเกิดเป็นหนอนอยู่คู่กับหนอนตัวผู้ พระเจ้าอัสดกคิดถึงนางอย่างยิ่ง นางไม่สนใจกลับตอบว่า ในชาตินี้นางคือหนอน มีสามีเป็นชาติกำเนิดเดียวกัน

นอกจากนี้การเตือนสติอาจจะต้องมีการสอนแทรกไปพร้อมกัน ดังใน*อรรถกถาพิลารโกสิยชาดก*(10/146-155) และ*อรรถกถาอิลลีสชาดก*(3/39-49) ใน*อรรถกถาพิลารโกสิยชาดก* กล่าวถึงเมื่อครั้งพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นเศรษฐีได้รักษาทรัพย์สมบัติของตระกูล ภายหลังจากที่พระโพธิสัตว์ได้ถึงแก่กาลกิรยา บังเกิดเป็นพระอินทร์ คนในตระกูลก็สามารถรักษาทรัพย์สมบัติและโรงงานไว้ได้ คนเหล่านั้นเมื่อตายไปก็ได้ไปเป็นพระจันทร์ พระอาทิตย์ มาตลี เทพบุตร ปัญจสิขเทพบุตร จนมาถึงบุตรของปัญจสิขเทพบุตรชื่อพิลารโกสิยเศรษฐีไม่สามารถรักษาทรัพย์ตระกูลและโรงงาน เนื่องจากเป็นผู้มีนิสัยมัจฉริยะโทษหรือความตระหนี่ พระโพธิสัตว์ต้องการให้พิลารโกสิยเศรษฐีคลายนิสัยตระหนี่ จึงได้ประชุมพระจันทร์ พระอาทิตย์ พระมาตลี ปัญจสิขเทพบุตร แปลงเป็นพราหมณ์มาขอทานจากพิลารโกสิยเศรษฐี มีการขบคาถาที่มีเนื้อความติโทษความตระหนี่ของเศรษฐี การเตือนสติพิลารโกสิยเศรษฐีนี้จะเห็นได้ว่านอกจากจะเตือนสติให้ระลึกถึงการทำความงามสืบต่อไปแล้ว ยังสอนให้เกิดปัญญาเห็นโทษของความตระหนี่ และคุณของการทำความดีประการหนึ่งด้วย

พฤติกรรมของพิลารโกสิยเศรษฐีอาจเปรียบเทียบกับพฤติกรรมของอิลลีสเศรษฐี ใน*อรรถกถาอิลลีสชาดก* เพราะมีความตระหนี่เหมือนกัน กล่าวคือ ในอรรถกถากล่าวถึงพฤติกรรมอิลลีสเศรษฐีว่าเป็นผู้ที่ทำลายวงศ์ทาน มีความตระหนี่ในการดำเนินชีวิต ทำวสัฏกะเทวราชซึ่งเดิมเป็นบิดาของอิลลีสเศรษฐี จึงแปลงเป็นเศรษฐีบริจาทรักษาทรัพย์ในตระกูลเป็นทานทั้งหมด เมื่ออิลลีสเศรษฐีรู้ว่าทรัพย์ของตนถูกทำทานก็ถึงกับหมดสติ ภายหลังจากทำวสัฏกะเตือนสติและสอนให้เศรษฐีดำเนินในการรักษาวงศ์ทานสืบไป

การเตือนสติพร้อมกับสั่งสอนในเวลาเดียวกันด้วยนั้น มีกล่าวอีกใน*อรรถกถาขุรุปุตตชาดก* (8/153-158) และ*อรรถกถาปณทกชาดก*(14/98-115) กล่าวถึงพระเจ้าเสนกได้มนตรี สัพพบุชชานมนตรีกจากพญานาค ซึ่งเป็นมนตรีที่สามารถฟังเสียงสัตว์ได้ มนตรีพิเศษนี้ห้ามบอกแก่ผู้ใด และถ้าพระเจ้าเสนกบอกมนตรีนี้แก่ผู้อื่น พระองค์จะต้องกระโดดเข้ากองไฟ ต่อมา พระเทวีขอเรียนรู่มนตรีนี้จากพระองค์ ด้วยเหตุที่พระองค์ทรงหลงไหลในเพศมาตุคาม จึงยอมที่จะกระโดดเข้ากองไฟเพื่อบอกมนตรีนี้แก่พระเทวี ทำวสัถกะเทวราชจึงแปลงองค์เป็นแพะมา กล่าวเตือนสติถึงความโง่เขลาที่พระองค์ทรงมีของดีแล้วรักษาไว้ไม่ได้ ส่วนใน*อรรถกถาปณทกชาดก* พญาครุฑมุ่งเตือนสติให้ปณทกนาคราชไม่ควรบอกความลับเกี่ยวกับชีวิตของตนแก่ผู้อื่น เพราะจะเป็นภัยแก่ตนเอง

การไม่มีสติแล้วกลับมามีสติได้นั้น บางครั้งยังสัมพันธ์กับคำสอนเรื่องอื่น ๆ เช่น การไม่เชื่อ โดยที่ยังไม่พิสูจน์ อันเป็นหนึ่งในคำสอนหลักกาลามสูตร 10 ประการ* ดังใน*อรรถกถามังคลชาดก*(3/73-77) กล่าวถึงพราหมณ์พ่อลูกคนหนึ่งเชื่อว่าผ้าสาฎกเป็นผ้าที่ไม่ควรนำมาใช้ เพราะมีความเชื่อที่ผิด ๆ ว่าผ้านี้สำหรับคนตาย ภายหลังดาบสพระโพธิสัตว์ได้ชี้แนะให้มีสติ รู้ว่าอะไรคือ มงคล อะไรไม่ใช่มงคล หรือคำสอนเรื่องทมะหรือการข่มใจ ดัง*อรรถกถาทัทธนาชาดก*(7/47-50) จุลลทัทธนาคนไม่สามารถข่มใจต่อการรังแกจากมนุษย์ได้ ต่อมามหาทัทธนาคนที่ชายได้แนะนำน้องชายให้รู้จักการข่มใจ

การไม่รู้จักรัประมาณตนก็เป็นอีกคำสอนที่กล่าวไว้ในหมวดการไม่มีสติ แล้วกลับมามีสติ ดังที่นางสุชาดาราชเทวีขาดสติ หลงลืมชาติกำเนิดที่มาจากตระกูลพ่อค้าผัก ภายหลังระลึกอุทิวได้ เหตุการณ์นี้กล่าวอยู่ใน*อรรถกถาสุชาดาชาดก*(7/54-57) เช่นเดียวกับคำสอนเรื่องหลักการครองเรือนก็เป็นอีกคำสอนที่เน้นว่า การมีสติในการครองเรือนย่อมทำให้ชีวิตคู่ดำเนินไปอย่าง

* กาลามสูตรคือพระสูตรหนึ่งอยู่ใน*พระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ดิกนิบาต* มีที่มาจากในสมัยพุทธกาลพระพุทธเจ้าเสด็จมายังแคว้นโกศล เมื่อเสด็จถึงนิคมของพวกกอลามะชื่อเกสบุตระ พวกกอลามะทูลถามพระพุทธเจ้าว่ามีสมณพราหมณ์ประกาศลัทธิ ต่างฝ่ายก็ว่าลัทธิของตนดี ของคนอื่นไม่ดี แล้วจะทราบได้อย่างไรว่าสมณพราหมณ์ผู้ใดพูดจริงพูดเท็จ พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า 1.อย่าได้ถือโดยได้ฟังตามกันมา 2.อย่าได้ถือโดยลำดับสืบ ๆ กันมา 3.อย่าได้ถือโดยความตื่นว่าได้ยินอย่างนี้ 4.อย่าได้ถือโดยอ้างตำรา 5.อย่าได้ถือโดยเหตุนี้กเดาเอา 6.อย่าได้ถือโดยนัยคือคาดคะเน 7.อย่าได้ถือโดยความตริตามอาการ 8.อย่าได้ถือโดยชอบใจว่าต้องกับลัทธิของตน 9.อย่าได้ถือโดยเชื่อว่าผู้พูดสมควรจะเชื่อได้ 10.อย่าได้ถือโดยความนับถือว่าสมณะผู้นี้เป็นครูของเรา

ราบรื่น ดังในอรรถกถาสุขชาดก(7/111-116) และอรรถกถาโคธชาดก(7/160-164) กล่าวถึงพระเจ้าพรหมทัตทรงร่วมทุกข์ร่วมยากกับพระเทวีในป่า ต่อมาได้กลับคืนสู่เมือง พระราชาที่ลี้ภัยของพระเทวีให้สมควรรในฐานะมเหสี ในที่สุดอำมาตย์โพธิสัตว์มาให้สติแก่พระราชา จึงระลึกได้

หลักแห่งการมีสติที่สำคัญอีกประการหนึ่งของชนชั้นผู้ปกครองเมืองคือราชธรรม ราชธรรมคือหลักแห่งการปกครองบ้านเมือง ได้แก่ จักรพรรดิวัตร ทศพิธราชธรรม หรือธรรมะของพระมหากษัตริย์ 10 ประการ ราชสังคหวัตถุ 4 เป็นต้น² อรรถกถาชาดกกล่าวถึงราชธรรมของกษัตริย์ไว้อยู่หลายเรื่อง ดังที่ผู้วิจัยจะกล่าวต่อไป เมื่อสอดคล้องกับประเด็นที่จะวิเคราะห์

ตัวอย่างหนึ่งของการเตือนสติชนชั้นปกครอง พบว่าอรรถกถาภันฑุติณทุกชาดก(14/130-143) ได้กล่าวถึงพระเจ้าปัญจาละปกครองเมืองด้วยอธรรม เสนาอำมาตย์จึงเอาเปรียบราษฎรจนเกิดความเดือดร้อนทั่วกัน ต่อมาภันฑุติณทุกเทวดาได้มาเตือนสติให้พระราชามองเห็นว่าเมื่อพระราชาไม่อยู่ในราชธรรม เหล่าเสนาอำมาตย์ก็ไม่มีธรรมเช่นกัน ราษฎรก็จะเกิดความเดือดร้อนกันถ้วนหน้า ทั้งนี้การไม่อยู่ในธรรมของชนชั้นผู้ปกครองย่อมส่งผลให้เกิดความเสียหายต่อไป นั่นก็คือการคิดกบฏของราษฎร เนื่องจากความไม่พอใจในกลุ่มชนชั้นปกครองนั่นเอง

เป็นที่น่าสังเกตว่าการเตือนสติในเรื่องต่าง ๆ ตั้งแต่ การเตือนสติไม่ให้ดื่มสุรา การเตือนสติถึงโทษของอิสตรี การเตือนสติให้ระลึกถึงหลักในการครองเรือน รวมถึงการเตือนสติให้มีธรรมในการปกครอง เป็นต้น นับเป็นคำสอนที่จำเป็นอย่างยิ่งสำหรับทุกชนชั้น ไม่เฉพาะแต่ชนชั้นปกครองเท่านั้น หากที่ยกตัวอย่างเปรียบเทียบในอรรถกถาชาดกนี้ก็เพื่อแสดงให้เห็นว่า แม้แต่ชนชั้นปกครองยังอาจขาดสติ แล้วกลับมามีสติได้ ชนชั้นอื่นๆ ก็ย่อมสามารถขาดสติในการดำเนินชีวิต และกลับมามีสติได้เช่นกัน

นอกจากนี้ชนชั้นอีกกลุ่มหนึ่งที่อรรถกถาชาดกมุ่งเสนอถึงการไม่มีสติยอมทำให้เกิดโทษคือนักบวช ทั้งนี้การนำเสนอนักบวชในอรรถกถาชาดกนี้มีจุดมุ่งหมายคล้ายชนชั้นปกครอง กล่าวคือถ้าบุคคลที่บวชเรียนแล้ว ไม่มีสติ ไม่เกิดปัญญา ย่อมมีโทษที่ร้ายแรงกว่าชนชั้นอื่น ๆ เพราะสังคมสมัยพุทธกาลยกย่องว่านักบวชคือผู้ที่ละกิเลสทางโลกแล้ว ย่อมมีสติ มีปัญญาที่จะแยกแยะความดี ความชั่ว นับว่าคำสอนเรื่องสติมีความสำคัญอย่างยิ่ง ไม่จำกัดเฉพาะชนชั้นใดชนชั้นหนึ่ง อรรถกถาชาดกที่กล่าวถึงการไม่มีสติแล้วกลับมามีสติของนักบวช ได้แก่ อรรถกถา

²ดูพระธรรมปิฎก(ป.อ.ปยุตฺโต) , พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ 8 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2538) หน้า 40-41, หน้า 250 และหน้า 310.

มุกุฎกชนชาดก(2/193-197) อรรถกถาจุลนารทกัศสพชาดก(12/26-31)และอรรถกถาลัมพูสาชาดก(14/204-218) อรรถกถาชาดกทั้งสามเรื่องมุ่งกล่าวถึงความหลง การไม่มีสติและปัญญาของนักบวชที่มีต่อสตรีเพศ ต่อมาได้สติจึงแยกแยะคุณและโทษของสตรีได้

ในอรรถกถาจุลนารทกัศสพชาดก ดาบสหนุ่มเพียงแค່หลงใหลความงามของสตรี ดาบสโพธิสัตว์จึงชี้ให้เห็นถึงโทษของสตรี ลาภยศ ความประมาท การดื่มสุรา จนทำให้ดาบสหนุ่มได้สติในที่สุด ส่วนอรรถกถาลัมพูสาชาดก กล่าวถึงดาบสหนุ่มหลงใหลสตรีจนถึงกับทำลายบารมีที่บำเพ็ญมา ต่อมาได้สติจึงระลึกถึงคำสอนของบิดาได้ ส่วนอรรถกถามุกุฎกชนชาดก กล่าวถึงฤาษีตนหนึ่งได้เห็นความงามของนางมุกุฎกชนา กามกิเลสจึงกำเริบขึ้น ครั้นได้อยู่ร่วมกับนางชั่วระยะเวลาหนึ่งจึงได้สติว่า แท้ที่จริงแล้วความงามของสตรีมีทั้งคุณและโทษ จึงได้กลับมาบำเพ็ญเพียรอีกครั้งหนึ่ง

การศึกษาคำสอนเรื่องสตินี้ มีข้อสังเกตประการหนึ่งคือ อรรถกถาชาดกได้นำเสนอคำสอนเรื่องการมีสติแล้วจะเกิดปัญญาไว้มากที่สุด ทั้งนี้แสดงให้เห็นว่าเมื่อมีการรู้ระลึกตัว ก็ย่อมเกิดความรู้ที่จะดำเนินชีวิตต่อไป ถ้ากระทำความโง่งมสิ่งหนึ่งลงไปโดยไม่มีสติ นอกจากปัญญาจะไม่เกิดแล้ว โทษจากการไม่มีสติและปัญญา ดังเช่น ความประมาท การไม่รู้จักประมาณตน หรือการมีความเห็นที่ผิด ก็เกิดแก่ชีวิตในทันที

4.1.1.2.2 อูบาย

คำว่าอูบายหมายถึงวิธีหรือแนวทางที่ได้คิดขึ้นเพื่อพลิกสถานการณ์จากร้ายให้เป็นที่ หรือสร้างความคาดไม่ถึงให้แก่ฝ่ายตรงข้าม คำว่าอูบายมักเป็นคำที่มีความหมายสื่อถึงสถานะของผู้ที่คิดกลอุบายนี้เป็นผู้มีมิชฌาปัญญาหรือความฉลาดแกมโกง ในอีกแง่หนึ่งการคิดอูบายอาจมาจากผู้ที่ใช้ปัญญาในทางที่ถูกต้องก็ได้ ถ้าอูบายหรือกุศโลบายนั้นคิดขึ้นเพื่อใช้ในทางที่ดี อรรถกถาชาดกที่นำเสนอการใช้ปัญญาทำอูบายมี 56 เรื่อง จำแนกเป็นอรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญญาโดยตรง 40 เรื่อง อรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญญาโดยอ้อม 16 เรื่อง พิจารณาจากลักษณะการใช้ปัญญาทำอูบายได้ตามหัวข้อดังนี้ คือ สัมมาปัญญา มิชฌาปัญญา ความฉลาดแกมโกง

ก. สัมมาปัญญา

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่าผู้ที่คิดกลอุบายไม่ได้จำกัดอยู่ในฐานะของผู้มีความฉลาดแกมโกงเท่านั้น แต่ยังสามารถอยู่ในฐานะผู้ที่มีสัมมาปัญญาหรือผู้ใช้ปัญญาในทางที่ถูกต้อก็ได้ การใช้สัมมาปัญญาทำกลอุบายที่ปรากฏใน*อรรถกถาชาดก*มี 9 เรื่อง จำแนกเป็น*อรรถกถาชาดก*ที่นำเสนอปัญหาโดยตรง 5 เรื่อง *อรรถกถาชาดก*ที่นำเสนอปัญหาโดยอ้อม 4 เรื่อง ดังนี้

*อรรถกถาชาดก*ที่นำเสนอปัญหาโดยตรง ได้แก่ *อรรถกถาติปัลลัตถมิตชาดก*(2/22-26) *อรรถกถาอุจจันตชาดก*(2/198-200) *อรรถกถาสาตรูปชาดก* (3/119-123) *อรรถกถาปุณณนทีชาดก*(5/45-47) *อรรถกถาสุสสาชาดก*(9/132-136) *อรรถกถาชาดก*ที่นำเสนอปัญหาโดยอ้อม ได้แก่ *อรรถกถาติตติรชาดก*(2/91-95) *อรรถกถากาฬิกัณณิชาดก*(3/62-65) *อรรถกถาราโชวาทชาดก*(4/63-68) *อรรถกถามณีสูกรชาดก*(6/201-206)

การใช้สัมมาปัญญาทำอุบาย สามารถวิเคราะห์อย่างกว้าง ๆ ได้ว่าเป็นการทำอุบายเพื่อช่วยเหลือตนเองและผู้อื่น ทั้งนี้อุบายที่ทำขึ้นย่อมตั้งมั่นอยู่บนความบริสุทธิ์ทั้งกาย วาจา ใจ ดังที่พบใน*อรรถกถาติปัลลัตถมิตชาดก*(2/22-26) กล่าวถึงเนื้อไม้ปัญญา ฉลาดในอุบายสามารถจดจำและเรียนรู้มฤตมายาที่พระโพธิสัตว์สอน ภายหลังได้มาติดบ่วงที่นายพรานดักซุ่มไว้ ได้ใช้ความรู้ที่เรียนมาทำอุบายเพื่อให้ตนเองรอดพ้นจากอันตราย อุบายของเนื้อไม้คือว่า นอนตะแคงเหยียดเท้าทั้ง 4 ออก ขุดหญ้าและฝุ่นด้วยกีบ แลปลิ้นออกให้ห้อยย้อยลง ทำท้องให้พอง หนุน ถ่ายอุจจาระปัสสาวะ กลั้ลมหายใจเข้าออก

ฝ่ายนายพรานไม่รู้ว่าเป็นอุบายที่เนื้อลวง เพราะสภาพร่างกายของเนื้อแข็งตัว แมลงวันบินตอม ฝูงกาก็มาจับกลุ่มอยู่ นายพรานจึงได้แก้มือที่ผูกไว้ ส่วนเนื้อเมื่อมีอิสระจากบ่วงแล้วก็หนีออกไปจากที่นั้นโดยเร็ว นับว่าการมีปัญญาที่เกิดมาจากการเรียนรู้ และนำมาทำอุบายเพื่อช่วยเหลือตนเองนั้น เป็นการใช้สัมมาปัญญาแก้ปัญหาได้อย่างถูกต้อง

บางครั้งการใช้สัมมาปัญญาคิดทำอุบาย ย่อมจะต้องอาศัยวาจาทำอุบายเพื่อโน้มน้าวใจผู้อื่น ดังการใช้อุบายวาจาของสตรีที่ทูลขอชีวิตพี่ชาย สามี และบุตร ใน*อรรถกถาอุจจันตชาดก* (2/198-200) กล่าวถึงเหตุการณ์ในครั้งนั้นว่าชาวบ้านสำคัญว่าบุรุษทั้งสาม เป็นโจรที่มาปล้น จึงได้คุมตัวไปถวายพระราชชา พระราชาถามสตรีที่มาวิงวอนขอชีวิตบุรุษทั้งสาม ว่านางต้องการจะช่วยผู้ใด นางตอบว่าบุรุษทั้งสามนี้มีความสำคัญต่อชีวิตนางอย่างยิ่ง บุรุษที่ 1 คือพี่ชาย บุรุษที่ 2 คือสามี และบุรุษที่ 3 คือบุตรชาย แต่การกล่าวขอชีวิตบุรุษถึง 3 นายอย่าง

ตรงไปตรงมาอาจจะไม่สำเร็จ ดังนั้นจึงต้องใช้วาจาให้เป็นอุบาย นางกล่าวว่า “เกล้ากระหม่อมฉันยังมีชีพอยู่ สามีคนหนึ่งต้องได้แน่ แม้บุตรก็คงได้ แต่เพราะมารดาบิดาของเกล้ากระหม่อมฉันเสียชีวิตแล้ว พี่ชายคนเดียวหาได้ยาก...” (หน้า 199)

วาจายุบายของสตรีผู้นี้ต้องการจะหมายถึงธรรมดาสามีและบุตรนั้นหาง่าย แต่พี่ชายผู้ร่วมกรรมบิดามารดาพร้อมกัน ไม่สามารถหาได้เหมือนกับสามีและบุตร นางจึงขอเฉพาะพี่ชายด้วยอุบายวาจานี้ทำให้พระราชอาพพระทัยที่นางกล่าวได้ถูกต้อง เพราะการหาสามีและบุตรนั้นตนกำหนดเองได้ แต่ไม่อาจกำหนดให้มีพี่ชายร่วมท้องเดียวกันได้เอง พระราชาจึงประทานชีวิตของบุรุษทั้งสาม คืนแก่สตรีผู้รู้จักใช้ปัญญาในทางที่ถูกต้องทำอุบาย

นอกจากนี้ในวรรณคดีบางเรื่องยังเน้นถึงการรู้จักคิดอย่างถูกต้อง คิดมีระเบียบ คิดถูกวิธี ย่อมจะเกิดการคิดอุบายที่จะนำชัยชนะมาได้ อย่างไรก็ตามการคิดอุบายนี้ย่อมจะต้องตั้งอยู่บนการไม่เบียดเบียน หรือการมุ่งทำร้ายผู้อื่นประการหนึ่งด้วย ดังในวรรณคดีสาทรูปชาดก (3/119-123) กล่าวถึงพระเจ้าโกศลยกทัพมายึดเมืองพาราณสี ทำให้พระโอรสของพระเจ้าพาราณสีต้องหนีภัย ต่อมาพระมารดาแนะนำอุบายให้พระโอรสเข้าล้อมเมืองเจ็ดวัน หลังจากนั้นก็เข้ายึดเมืองได้ จากการแนะนำอุบายของนาง สังเกตได้ว่านางไม่ได้บอกให้พระโอรสทำการรบ เพราะการรบนอกจากจะทำให้เสียชีวิตไปพลแล้ว ยังอาจจะสูญเสียเวลา ด้วยเหตุนี้นางจึงเห็นว่าอุบายการล้อมเมืองนานถึง 7 วันนับเป็นอุบายที่ดีที่สุด เพราะการสังหารตลอดจนการเลี้ยงชีพของประชาชนขึ้นอยู่กับการเดินทาง รวมทั้งทูต พ่อค้าไม่สามารถมาติดต่อเจรจาได้ เมืองย่อมลำบาก

ในวรรณคดีราโชวาทชาดก (4/63-68) สารถิของพระเจ้าพาราณสีมุ่งใช้ปัญญาทำอุบายให้สารถิของพระเจ้าพัลลิกถอยรถ หลีกทางให้พระเจ้าพาราณสีได้ไปก่อน อุบายนั้นเริ่มตั้งแต่การตั้งคำถามถึงวัย ปริมาณราชอาณาจักร ไพร่พล ทหารพ์ ยศ ขาดิตระกูล ประเทศ ปรากฏว่าพระราชทั้งสองพระองค์มีความเท่าเทียมกันทุกประการ สารถิของพระเจ้าพาราณสีจึงคิดอุบายสุดท้ายว่า สิ่งหนึ่งที่ย่อมจะไม่เท่าเทียมหรือมีความแตกต่างกันก็คือราชธรรม ในที่สุดสารถิของพระเจ้าพัลลิกจึงยอมหลีกทางให้

บางครั้งการใช้สัมมาปัญญาทำอุบายเพื่อหวังปลดปล่อยความทุกข์ อาจต้องได้รับการชี้แนะจากผู้ที่มีปัญญา ดังใน*อรรถกถาณิสสูตรชาดก*(6/201-206) พวกสุกรคิดจะทำเจตนาของราชสีห์ที่ปรากฏอยู่ในผนังแก้ว ครั้งแรกได้นอนคลุกเปลือกตมแล้วมาสีกับผนังแก้ว ปรากฏว่าผนังแก้วกลับใส แลเห็นราชสีห์ชัดเจนขึ้น จึงต้องไปปรึกษากับดาบส ดาบสแนะนำให้ย้ายไปอยู่ที่อื่น

โทษจากการฟังคำส่อเสียดนอกจากจะไม่ให้สาระแล้ว ยังอาจทำลายมิตรภาพได้อีกทางหนึ่งด้วย ถ้าผู้ที่ฟังคำส่อเสียดไม่สามารถแยกแยะได้ ดังใน*อรรถกถาปุณณนทีชาดก* (5/45-47) กล่าวถึงพระเจ้าพรหมทัตไม่พอพระทัยปุโรหิต เพราะเชื่อฟังคำยุแหย่ จึงขับไล่ปุโรหิตออกไปจากเมือง ภายหลังดำริถึงคุณของปุโรหิต จึงทำอุบายเพื่อให้ปุโรหิตกลับมาโดยการจรรข้อความในใบลานพร้อมกับส่งเนื้อกาดัมไปให้ อุบายนี้มีนัยยะสื่อว่า คราวใดที่พระองค์ระลึกถึง แม้จะส่งเนื้อกาดัม เนื้อหงส์ซึ่งเป็นเพียงสิ่งมีค่าน้อยก็ตาม ก็หมายถึงว่าทรงระลึกถึงคุณของปุโรหิต การไม่ส่งอะไรให้แก้กันถือว่าไม่ระลึกถึงกัน

การใช้สัมมาปัญญาทำอุบายในบางครั้ง อาจมาจากการลุ่มหลงอยู่ในตัณหาก่อน ภายหลังจึงได้สติคิดได้ อีกทั้งยังถูกผู้อื่นคิดร้ายต่อตนก่อน จึงต้องใช้ปัญญาทำอุบายเพื่อขอรอยผู้คิดร้าย ดังใน*อรรถกถาสุสสาชาดก*(9/132-136) กล่าวถึงสตรีผู้มีความฉลาดในอุบาย รอบรู้กว่าบุรุษผู้คิดร้ายต่อตน ดังที่นางสุสสาปลดปล่อยนายโจรให้พ้นจากการถูกจับกุม เพียงเพราะปรารถนานายโจร ต่อมานายโจรคิดร้ายต่อนางโดยจะผลัดนางตกเหว นางสุสสาก็มีสติ คิดหาอุบายที่ย้อนรอยนายโจรผู้อกตัญญู นางจึงแกล้งลวงนายโจรว่า นางจะทำประตักษิณเพื่อแสดงถึงความเคารพที่นางมีต่อโจร แต่เมื่อได้โอกาสนางก็ผลัดนายโจรตกเหวไป

คำสอนเรื่องการใช้สัมมาปัญญาทำอุบายนี้ ยังกล่าวสอนเทียบร่วมกับคติอื่น เช่น การคบมิตร คติการเคารพผู้อาวุโส เป็นต้น ดังใน*อรรถกถากาฬกัณณชาดก*(3/62-65) กล่าวถึงเศรษฐีผู้หนึ่งได้อุปถัมภ์มิตรอย่างกาฬกัณณ ต่อมาเมื่อโจรกลุ่มหนึ่งคิดจะมาปล้นบ้านเศรษฐี ฝ่ายกาฬกัณณคิดระแวงโจรอยู่แล้ว อีกทั้งยังสำนึกในบุญคุณของเศรษฐีที่ไม่คิดรังเกียจเด็ดฉันท จึงคิดอุบายรักษาทรัพย์ให้แก่เศรษฐี ด้วยการให้คนอื่น ๆ กระทำเสียงอึกที่กราวกับมีงาน ฝ่ายโจรสำคัญว่าเศรษฐียังอยู่ในบ้าน จึงเลิกคิดที่จะปล้นทรัพย์

จะเห็นว่าการรู้จักคิดอย่างถูกต้อง คิดอย่างมีระเบียบย่อมทำให้เกิดปัญหาที่จะแก้ไข ปัญหา ดังที่กาฬกัณณคิดที่จะรักษาทรัพย์ของมิตร จึงเกิดปัญหาที่บริสุทธินำไปสู่การคิดอุบายที่ถูกต้อง

ส่วนใน*อรรถกถาติตติรชาดก*(2/91-95) มุ่งกล่าวเทียบการใช้สัมมาปัญญาทำอุบายเพื่อจะ เคารพผู้ที่ยิ่งกว่า อรรถกถากล่าวถึงนกกระทา วานร และช้าง ต่างเป็นเพื่อนรักกัน ต่อมา สัตว์สามสหายได้คิดอุบายที่จะให้ความเคารพผู้ที่มีวิทยุคมก่อน อุบายนั้นคือต้นไม้ที่สัตว์ทั้งสาม อาศัยอยู่ ผู้ใดรู้ว่าต้นไม้มีอายุยืนนานก็ปี ในที่สุดก็รู้ว่านกกระทามีอายุมากกว่า เพราะเป็นผู้ที่ กินลูกไม้แล้วมาถ่ายมูลลงที่นี้ จนนับแต่นั้นต้นไม้ก็เจริญเติบโตขึ้น

ข. มิจฉาปัญญา

การมีมิจฉาปัญญาหมายถึงการมีปัญญาหรือใช้ปัญญาในทางที่ไม่ถูกต้อง มีจุดมุ่งหมาย มุ่งทำร้ายผู้อื่น หรือคิดอุบายทำความพินาศแก่ผู้อื่น

*อรรถกถาชาดก*ที่นำเสนอคำสอนเรื่องการมีมิจฉาปัญญาทำอุบาย มี 17 เรื่อง จำแนก เป็น*อรรถกถาชาดก*ที่นำเสนอปัญญาโดยตรง 11 เรื่อง *อรรถกถาชาดก*ที่นำเสนอปัญญาโดย อ้อม 6 เรื่อง ดังนี้

*อรรถกถาชาดก*ที่นำเสนอปัญญาโดยตรง ได้แก่ *อรรถกถาตโยธัมมชาดก*(2/167-169) *อรรถกถามุสิกชาดก*(3/187-188) *อรรถกถาอัคคิชาดก*(3/189-190) *อรรถกถาคหบดีชาดก* (4/217-219) *อรรถกถาสงฺขุมารชาดก*(5/25-27) *อรรถกถากุมภิลชาดก*(5/89) *อรรถกถาวานร ชาดก* (7/191-193) *อรรถกถากุกกุฏชาดก*(8/142-144) *อรรถกถาธัมมัทธชชาดก*(8/145-147) *อรรถกถาสุวัณณกัฏฐชาดก*(8/171-176)*อรรถกถापิชาดก*(9/43-45) *อรรถกถาชาดก*ที่ นำเสนอปัญญาโดยอ้อม ได้แก่ *อรรถกถาฉันทภูตชาดก*(2/178-184) *อรรถกถากากชาดก* (4/25-28) *อรรถกถาสัพพทาสชาดก*(5/143-147) *อรรถกถารถลัฏฐิชาดก*(7/157-160) *อรรถ กถาตุสชาดก*(7/178-183) *อรรถกถาตักการิชชาดก* (12/55-68)

การใช้มิจฉาปัญญาทำอุบายใน*อรรถกถาชาดก*นี้ สังเกตได้ว่าผู้ที่ใช้มิจฉาปัญญาทำอุบาย มักเป็นตัวละครหรือบุคคลสำคัญใน*อรรถกถาชาดก*ฝ่ายร้าย หรือบทบาทของภิกษุ พุทธบริษัท อื่นที่นำมาเป็นตัวอย่างเปรียบเทียบความคล้ายคลึงหรือความแตกต่างกันระหว่างเหตุการณ์ใน อดีตวัตถุและปัจจุบันวัตถุ

การทำอุบายในลักษณะนี้เป็นการมุ่งร้ายถึงแก่ชีวิต ผู้ทำอุบายมักมีบทบาทเป็นผู้ทรงศีล หรืออ้างว่าเป็นบัณฑิต ทั้งนี้เพื่อให้ผู้ที่พบเห็นไว้ใจ จนในที่สุดก็ตกเป็น “เหยื่อ” ของผู้ใช้ มิจฉาปัญญาทำอุบาย

อรรถกถาชาดกที่นำเสนอแนวความคิดนี้ได้แก่ อรรถกถามุสิกชาดก(3/187-188) อรรถกถาอัคคิชาดก(3/189-190) และอรรถกถาธัมมัทธชชาดก(8/145-147) อรรถกถาชาดกทั้งสามเรื่องมีเนื้อเรื่องคล้ายคลึงกันคือ กล่าวถึงผู้มีมิจฉาปัญญาทำอุบายลวงผู้อื่น โดยแกล้งปฏิบัติตนเป็นผู้ทรงศีล ต่อมาบริวารหนีหายไปเพราะถูกจับกิน ในที่สุดหัวหน้าหนูล้อบายจึงให้บริวารหนอรุมกัดสุนัขจึงจอกจนถึงแก่ความตาย ส่วนอรรถกถาอัคคิชาดก กล่าวถึงสุนัขจิ้งจอกทำอุบายอ้างแก่หัวหน้าหนูล่า ว่า ตนจะมาเป็นผู้รักษาความปลอดภัยแก่บริวารหนู โดยการนับจำนวนหนูลเวลาออกหากินและเวลากลับ เมื่อหนูกลับเข้ารังตัวสุดท้าย สุนัขจิ้งจอกก็จะจับกิน และทำยที่สุดหัวหน้าหนูล้อบาย จึงพาบริวารหนูไปอยู่ที่อื่น และอรรถกถาธัมมัทธชชาดก (8/145-147) กล่าวถึงกาทำอุบายเป็นผู้ทรงศีล แล้วหลอกจิกกินไข่ของนก

อรรถกถาชาดกบางเรื่องมักเน้นให้เห็นว่า ถึงแม้ผู้ที่ใช้มิจฉาปัญญาทำอุบายเพื่อมุ่งร้ายผู้อื่น แต่มักจะพ่ายแพ้แก่ “ปัญญา” ของผู้ที่รู้เท่าทัน ดังในอรรถกถาสุขุมารชาดก(5/25-27) อรรถกถากุมภิลชาดก(5/89) และอรรถกถาวนรชาดก(7/191-193) กล่าวถึงจะเข้คิดมุ่งร้ายต่อวานรตัวหนึ่ง โดยทำอุบายลวงวานรว่าตนรับอาสาจะพาไปรู้จักสถานที่ซึ่งมีผลผลต่าง ๆ แต่วานรรู้เท่าทันจะเข้จึงรอดพ้นจากภัย

การใช้มิจฉาปัญญาทำอุบายและมีผู้รู้เท่าทันจนสามารถแก้อุบายได้นั้น ยังได้กล่าวอยู่ในอรรถกถาสัพพาทาสชาดก(5/143-147) อีกด้วย สุนัขจิ้งจอกมีมนตร์วิเศษ สามารถเรียกให้สัตว์ต่าง ๆ อยู่ในอำนาจ ต่อมาสุนัขจิ้งจอกไม่รู้จักประมาณตน ยกทัพมาเพื่อหวังจะชิงเมืองพาราณสี แต่ปุโรหิตรู้เท่าทันอุบาย สามารถป้องกันเมืองให้รอดพ้นจากภัยได้

การรู้เท่าทันอุบายที่มุ่งร้ายตนนั้น ยังมีอยู่ในอรรถกถากุกกุชาดก(8/142-144) กล่าวถึงนางแมวได้ทำอุบายลวงไก่มากัดกินจนหมด เหลือแต่พญาไก่ นางแมวจึงทำอุบายลวงพญาไกว่าจะทำหน้าที่ภรรยา แต่พญาไกรู้เท่าทันอุบายและไม่หลงเชื่อกลับตีเตียนพติกรรมจนนางแมวหนีไป จะเห็นได้ว่าอุบายที่เกิดขึ้นมาจากมิจฉาปัญญา มุ่งร้ายแก่ผู้อื่นนั้น มักจะไม่สำเร็จ เพราะมีผู้รู้เท่าทัน หรือผู้ทำอุบายทำพิรุณจนผู้อื่นจับผิดได้

เป็นที่น่าสังเกตว่า *อรรถกถาชาดก* ที่นำเสนอคำสอนการใช้มิจฉาปัญญาทำอุบายนี้ มีบางเรื่องที่มุ่งให้เห็นว่าผู้ที่มุ่งร้ายนั้นอาจเป็นผู้ที่ใกล้ชิด ดังที่โอรสของพระเจ้าพาราณสีประสงค์ที่จะครองราชสมบัติแทนพระบิดา จึงทำอุบายคิดวางยาพิษลอบปลงพระชนม์ เรื่องนี้กล่าวไว้ใน *อรรถกถาอุสชาดก* (7/178-183) เช่นเดียวกับ *อรรถกถาตโยธัมมชาดก* (2/167-169) บุคคลผู้ใช้มิจฉาปัญญาทำอุบายเพื่อคิดร้ายมีสถานภาพเป็นบิดา อรรถกถากล่าวถึงพญาวานรมุ่งทำร้ายลูกวานรเนื่องจากเกรงว่าลูกวานรจะมาเป็นหัวหน้าแทนตัวเอง จึงทำอุบายด้วยการให้ลูกวานรไปเก็บดอกบัวที่สระแห่งหนึ่ง ในสระดังกล่าวมีผีเสื้อน้ำตนหนึ่งคอยจับผู้คนกินเป็นอาหาร แต่ลูกวานรรู้เท่าทันสามารถรอดพ้นจากภัยและนำดอกบัวมาให้บิดาได้สำเร็จ

ส่วน *อรรถกถาตักการิชชาดก* (12/55-68) กล่าวถึงอุบายในการคิดมุ่งร้ายต่อผู้อื่นที่ย้อนกลับมาสู่ตัวเอง ดังที่พราหมณ์ปุโรหิตคิดอุบายมุ่งกำจัดชายชู้ของนางพราหมณี โดยแนะนำให้พระราชกษัตริย์ทำพิธีกรรมด้วยการฆ่าพราหมณ์ที่บริสุทธิ์ มีรูปลักษณะเขี้ยวอก ตาเหลือง แต่ในที่สุดอุบายที่คิดมุ่งร้ายก็ย้อนมาสู่พราหมณ์เอง เพราะนางพราหมณีแนะนำให้ชายชู้พร้อมพราหมณ์ผู้อื่นที่มีรูปลักษณะดังกล่าวหนีไป

ใน *อรรถกถาสุวัณณกัฏฐชาดก* (8/171-176) ผลจากความมุ่งร้ายจากการทำอุบายยอมทำร้ายตนเองถึงแก่ชีวิต ดังที่กาได้มาผูกมิตรกับงูเห่าเพื่อหวังให้งูเห่าขบกัดพราหมณ์ผู้หนึ่ง แล้วกาจะได้จิกดวงตานำไปให้แก่นางกา แต่ทั้งงูเห่าและกาก็ต้องเสียชีวิต ฎุหนึบคองจนตาย

อรรถกถาชาดก บางเรื่องแสดงลักษณะของผู้ที่ใช้มิจฉาปัญญาทำอุบายนี้ อาจไม่ได้คิดมุ่งร้ายแต่เพียงประการเดียว หากยังมีความอาฆาตพยาบาท เนื่องจากถูกอีกฝ่ายหนึ่งกระทำให้ได้รับความอับอาย ดังใน *อรรถกถากปิชาดก* (9/43-45) และ *อรรถกถากากชาดก* (4/25-28) กล่าวถึงปุโรหิตลูกวานรโดนตัวหนึ่งถ่ายมูลรดลงใส่ศีรษะและปากของปุโรหิต ปุโรหิตจึงผูกพยาบาทต่อวานรตั้งแต่บัดนั้น ต่อมาเกิดเหตุการณ์ข้างของพระราชอาฎุไฟลวกพอง ปุโรหิตระลึกถึงอุบายที่จะกำจัดวานรได้ จึงทูลพระราชกษัตริย์ที่จะรักษาข้าง ได้แก่ มันเหลวของวานร วานรเหล่านั้นจึงถูกฆ่าตายเพื่อเอามันเหลว ส่วนใน *อรรถกถากากชาดก* กล่าวถึงเหตุการณ์คล้ายคลึงกัน ต่างกันที่บทบาทของผู้ที่ถูกมุ่งร้ายเป็นกาแทนวานร

อรรถกถาชาดก บางเรื่องกล่าวถึงการคิดอุบายที่มาจากการประพฤติผิดธรรม เช่น การผิดศีล 5 ดังใน *อรรถกถารถลักขุชาดก* (7/157-160) ปุโรหิตคิดอุบายมุ่งร้ายพวกเกวียนที่ไม่ยอมหลีกเลี่ยงให้ตน โดยกล่าวเท็จกับพระราชอาฎุไฟลวกพวกเกวียนรุ่มทำร้าย ทั้งที่ความจริงแล้วปุโรหิต

เป็นฝ่ายผิดเพราะเร่งความเร็วของเกวียน จึงทำให้ด้ามปฏิภนกระทบแฉกเกวียนตีกลับมาที่หน้าผาก และใน*อรรถกถาตบตีชาดก*(4/217-219) ก็เน้นคำสอนเรื่องการผิดศีล จนนำไปสู่การเกิดมิจฉาบัญญัติอุบาย ดังที่ภรรยาของนายบ้านประพตติผิตกามคุณ จึงคบคิดกับชายผู้ทำอุบายเพื่อลวงนายบ้านให้เข้าใจว่าชายผู้มาเพื่อทวงค่าเนื้อ ไม่ได้ประพตติผิตกามคุณ ใน*อรรถกถาอันทฎตชาดก*(2/178-184) นางมาณวิกาประพตติผิตกามคุณกับนักเลง ต่อมาได้ทำอุบายเพื่อให้พราหมณ์เลิกข้องเกี่ยวกับนาง เพื่อนางจะได้ไปอยู่ร่วมกับนักเลง

ค. ความฉลาดแกมโกง

การมีความฉลาดแกมโกงแล้วทำอุบายนี้ พบว่าใน*อรรถกถาชาดก*สะท้อนในรูปแบบต่าง ๆ ทั้งนี้การทำอุบายด้วยมิจฉาบัญญัติมักเป็นไปในรูปแบบมุ้งร้าย หรืออาจอยู่ในรูปแบบของการมีความเห็นที่ผิดแล้วจึงเกิดมิจฉาบัญญัติ นำไปสู่การทำอุบายที่ไม่ถูกต้องต่อไป มิจฉาบัญญัติแตกต่างจากความฉลาดแกมโกงในแง่ที่ว่าความฉลาดแกมโกงเป็นการใช้ปัญญามุ่งผลประโยชน์ของตน ไม่ได้มุ่งทำร้ายผู้อื่น อีกทั้งความฉลาดแกมโกงมักมีนัยยะทางเจ้าเล่ห์เพทุบาย สามารถเอาตัวรอดได้ในทุกสถานการณ์

*อรรถกถาชาดก*ที่นำเสนอคำสอนเรื่องการใช้ความฉลาดแกมโกงทำอุบาย มี 30 เรื่อง จำแนกได้เป็น*อรรถกถาชาดก*ที่นำเสนอปัญญาโดยตรง 24 เรื่อง *อรรถกถาชาดก*ที่นำเสนอปัญญาโดยอ้อม 6 เรื่อง ดังนี้

*อรรถกถาชาดก*ที่นำเสนอปัญญาโดยตรง ได้แก่ *อรรถกถาพุกชาดก*(2/95-99)*อรรถกถา*
กโปตกชาดก(2/121-124) *อรรถกถาปุณณปาตีกชาดก*(2/153-155) *อรรถกถากุหกชาดก* (3/78-
80) *อรรถกถามหาสารชาดก* (3/85-93) *อรรถกถากุฎฐาณิชาดก*(3/114-116) *อรรถกถาอนุ*
สาสิกชาดก(3/148-150) *อรรถกถากฎาหกชาดก*(3/177-181) *อรรถกถาอสิลค์ชนชาดก*(3/181-
184) *อรรถกถาสีคาลชาดก* (4/31-33) *อรรถกถามักกภูชาดก*(4/140-142) *อรรถกถาอาทิจจุ*
ปฏิฐานชาดก(4/145-146) *อรรถกถาสีหัจฉมชาดก*(4/188-190) *อรรถกถากุฎฐาณิชาดก*(5/55-
58) *อรรถกถากปีชาดก* (5/178-180) *อรรถกถาทูตชาดก*(6/67-70) *อรรถกถาโลลชาดก*(6/127-
130) *อรรถกถารุจิรชาดก* (6/131-132) *อรรถกถาโคธชาดก*(7/132-135) *อรรถกถาสาลิยชาดก*
(8/67-69) *อรรถกถากโปตกชาดก*(8/97-100) *อรรถกถาเสตเกตุชาดก*(8/107-112) *อรรถกถา*
ทัพพบุบผชาดก(9/16-21) *อรรถกถาอุททาลกชาดก*(12/117-126)

อรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญญาโดยอ้อม ได้แก่ อรรถกถาเสรีวาทนิชาดก(1/163-166) อรรถกถาอุปานทูกชาดก(6/117-119) อรรถกถาขุททกชาดก(7/61-63) อรรถกถากั๊กการุชาดก(7/135-139) อรรถกถามณีชาดก(8/193-195) อรรถกถาอัมพชาดก(12/1-9)

แนวคิดเรื่องความฉลาดแกมโกงที่นำเสนอในอรรถกถาชาดก เมื่อศึกษาในภาพรวมจะพบว่า การใช้ความฉลาดแกมโกงทำอุบายมีสาระสำคัญ 3 ประการ ดังนี้ การใช้ความฉลาดแกมโกงทำอุบายเพื่อความต้องการของตน การใช้ความฉลาดแกมโกงเพื่อเอาตัวรอด และการใช้ความฉลาดแกมโกงทำอุบายเพื่อลวงผู้อื่น ทั้งนี้ผู้วิจัยจะพิจารณาข้อมูลพร้อมวิเคราะห์เป็นหมวด ๆ ไป

การใช้ความฉลาดแกมโกงทำอุบายเพื่อความต้องการของตน หมายถึงการมุ่งใช้ความฉลาดตลอดจนไหวพริบต่อสถานการณ์ใดสถานการณ์หนึ่งอย่างทันที จุดมุ่งหมายคือทำให้ตนเองได้รับผลประโยชน์ ดังเช่น อรรถกถาภูฏาณนิชาดก (3/114-116) กล่าวถึงพ่อค้าอติบัณฑิต คิดโกงพ่อค้าวัสสบัณฑิต ใช้ความฉลาดแกมโกงพลิกสถานการณ์ที่ตนจะต้องแบ่งกำไร 2 ส่วน ให้แก่วัสสบัณฑิต ด้วยการใช้ชื่อของตนเป็นอุบายลวงอย่างแกมโกงว่า ชื่อของตนหมายถึงความเป็นผู้รอบรู้ยิ่ง ๆ ขึ้น เพราะคำว่าอติหมายถึงมากขึ้น เพิ่มขึ้น ส่วนคำว่าบัณฑิตหมายถึงผู้รู้ ผู้มีความรอบรู้ ผู้มีปัญญา ดังนั้นผู้ที่มีความรู้มากกว่าย่อมจะได้รับผลกำไรที่มากกว่าตามความหมายของชื่อ แต่อูบายนี้ก็ไม่สำเร็จเพราะวัสสบัณฑิตเห็นว่าตนเป็นผู้ลงทุน 2 ส่วน ดังนั้นกำไรที่ต้องแบ่งกลับคืนมากก็ต้องคงไว้ 2 ส่วน การใช้ปัญญาของวัสสบัณฑิตตั้งอยู่บนความซื่อสัตย์และยุติธรรม ไม่มีการใช้กลโกงดังเช่นอติบัณฑิต วัสสบัณฑิตจึงเห็นว่าการแบ่งกำไรนี้ไม่ยุติธรรม ฝ่ายอติบัณฑิตนั้น ด้วยความเจ้าเล่ห์เห็นว่าวัสสบัณฑิตเป็นผู้ทรงความยุติธรรม ถ้าใช้อูบายให้บิดาปลอมเป็นรุกขเทวดาตัดสิน วัสสบัณฑิตก็จะไม่สามารถจับผิดได้เพราะวัสสบัณฑิตคงเชื่อว่ารุกขเทวดาเป็นผู้ทรงความยุติธรรมย่อมตัดสินไม่ผิด แต่อูบายแกมโกงนี้ก็ไม่รอดพ้นจากการช่างสังเกตของพระโพธิสัตว์ เพราะพระโพธิสัตว์เป็นผู้มีปัญญาพินิจเห็นแล้วว่ารุกขเทวดาย่อมจะตัดสินความด้วยความยุติธรรม แต่คำกล่าวของรุกขเทวดากลับให้ความยุติธรรมแก่ผู้ฉลาดแกมโกง จึงทำให้พระโพธิสัตว์ทราบว่ารุกขเทวดานี้ น่าจะเป็นรุกขเทวดาปลอม ผลจากการทำอุบายนี้แสดงให้เห็นว่าแม้จะมีความฉลาดแกมโกงเพียงใด ย่อมต้องพ่ายแพ้แก่ปัญญาที่ รู้แจ้ง ตลอดจนมีสติ ไม่ประมาทเพเลียงพล้ำต่อผู้ทำอุบายกลโกงได้

ในอรรถกถาไปตกชาดก(2/121-124) อรรถกถารุจิรชาดก(6/131-132) อรรถกถาไปตกชาดก(8/97-100) อรรถกถาโลลชาดก(6/127-130) และอรรถกถาภนิชาดก(8/193-195) ก็กล่าวถึงลักษณะการใช้ความฉลาดแกมโกงทำอุบายเพื่อความต้องการของตนเอง แต่การทำอุบายนี้นำไปสู่ความหายนะของชีวิต ดังจะเห็นจากพฤติกรรมของกาโลลต้องการบริโภคเนื้อ จึงทำอุบายลวงนกพิราบว่าตนพอใจในกิริยาของท่าน คิดจะอยู่ปรนนิบัติ นกพิราบก็ได้กล่าวสอนให้กาตั้งมั่นอยู่ในการรู้จักประมาณ ต่อมากาโลลทำอุบายลวงคิดจะบริโภคเนื้อ แต่ถูกพ่อครัวจับได้ในที่สุด

การใช้ความฉลาดแกมโกงเพื่อให้ตนเองได้ผลประโยชน์นั้น อาจมาจากการช่างสังเกต พฤติกรรมผู้ที่ตนต้องการได้ประโยชน์ก่อน ในอรรถกถามหาสารชาดก(3/85-93)นางลิงตัวหนึ่งอาศัยอยู่ในอุทยานคิดอยากได้เครื่องประดับของพระมเหสี จึงเฝ้าสังเกตพฤติกรรมของพระมเหสี พบว่านางมักจะถอดเครื่องประดับฝากไว้แก่นางทาสีก่อนลงอาบน้ำ ฝ่ายนางทาสีก็มีความประมาทไม่ระวัง และมักแอบหลับอยู่เสมอ นางลิงเฝ้าสังเกตพฤติกรรมเช่นนี้ จนกระทั่งวันหนึ่งได้เห็นพระมเหสีของพระเจ้าพรหมทัตลงอาบน้ำในสระ ด้วยเหตุที่นางลิงช่างสังเกตและรู้ว่าจะทำอย่างไรจึงจะขโมยเครื่องประดับไปได้

ในอรรถกถาเสรีรวาณิชาดก(1/163-166) ก็กล่าวถึงการทำอุบายเพื่อให้ตนเองได้ผลประโยชน์ ดังพฤติกรรมของพ่อค้านายหนึ่งที่คิดจะเอาถาดทองคำของหญิงชรา แต่ไม่ต้องการจะเสียผลประโยชน์ของตน จึงทำอุบายตีราคาถาดในราคาที่ต่ำ ส่วนอรรถกถาขวสกุณชาดก(7/61-63) ก็กล่าวถึงพฤติกรรมของราชสีห์ที่ทนทุกขเวทนาเพราะกระดุกติดคอ ภายหลังได้มีนกมาช่วยราชสีห์ให้พ้นจากอาการดังกล่าว ต่อมานกได้ทดสอบความกตัญญูของราชสีห์ กลับพบว่า ราชสีห์ได้ลืมพระคุณของนก และยังกล่าวลวงว่าการที่นกเข้าไปคืบกระดุกออกจากคอ ก็ได้รับเศษอาหารที่อยู่ตามซีฟั้นเป็นสิ่งตอบแทนแล้ว พฤติกรรมของราชสีห์นี้ต้องการให้ตนเองได้รับผลประโยชน์เพียงฝ่ายเดียวเท่านั้น

ในบางครั้งการใช้ความฉลาดแกมโกงทำอุบาย มีเพื่อช่วยให้ตัวเองรอดพ้นจากภัย ดังในอรรถกถาหุตชาดก(6/67-70) ผู้ที่ใช้ความฉลาดแกมโกงเอาตัวรอดไปได้คือโลลบุรุษ โลลบุรุษผู้นี้ได้กลิ่นเครื่องกระยาเสวยของพระเจ้าโกชนสุทธิกราช ก็เกิดคิดอยากใคร่กินอาหารนั้น แต่ถ้าตนเข้าไปขอก็อาจต้องโทษ ด้วยเหตุที่โลลบุรุษมีความฉลาดแกมโกงและมีไหวพริบจึงคิดได้ทันทีว่าตนจะต้องปลอมเป็นบุคคลสำคัญ ย่อมจะต้องได้รับการงดเว้นโทษ โลลบุรุษจึงอ้างว่าเป็นหุต แต่ก็ไม่ได้อธิบายความหมายของหุต ในที่สุดก็ได้เฉลยว่าเป็นหุตของตัณหา ตัณหาทำให้ตนใคร่

อยากในรสอาหารนั้น ดังนั้นจะเห็นว่าโลลบุรุษได้ใช้ความฉลาดแกมโกงทำอุบายเพื่อสนองความต้องการของตน แม้อุบายนั้นสร้างขึ้นเพื่อประโยชน์ของตนเอง ทว่าไม่ได้มุ่งทำร้ายหรือทำให้ผู้อื่นเดือดร้อน แตกต่างจากอุบายบางอุบายที่มุ่งประโยชน์ของตนเอง โดยทำให้ผู้อื่นเดือดร้อนไปด้วย

การใช้ความฉลาดแกมโกงทำอุบายอาจมีเจตนาเพื่อลงผู้อื่นได้อีกด้วย ทั้งนี้อรรถกถากล่าวถึงความฉลาดแกมโกงทำอุบายลงผู้อื่นเช่นนี้ทั้งในทางดีและทางร้าย ในทางดีนั้น ได้แก่ *อรรถกถาสลักขณชาดก(3/181-184)* กล่าวถึงการทำอุบายของแม่มดเพื่อช่วยเหลือให้พระนัตดาของพระเจ้าพาราณสีได้อภิเษกกับพระธิดาของพระองค์ โดยการทูลพระเจ้าพาราณสีว่า พระธิดามีกาลกิณี จะต้องทำพิธีไล่กาลกิณี หลังจากนั้นจึงให้พระนัตดาปลอมเป็นคนตาย นางจะวางเตียงของพระธิดาคร่อมไว้ พระองค์ก็ไปรยพริกปนเพื่อให้จาม นางแกล้งตกใจทิ้งพระธิดาไปด้วยอุบายของแม่มด จึงทำให้พระเจ้าพาราณสียอมยกพระธิดาให้แก่พระนัตดาในที่สุด

ส่วนในทางร้าย มีข้อสังเกตคือการใช้ความฉลาดแกมโกงทำอุบายลงผู้อื่นนั้น แฝงไว้ด้วยความต้องการในผลประโยชน์ ดัง *อรรถกถาปุณณปาติกชาดก(2/153-155)* โจรกลุ่มหนึ่งมุ่งที่จะปล้นทรัพย์จากเศรษฐี จึงทำอุบายปลุงสุราใส่ยาไว้ หวังลงให้เศรษฐีได้ดื่ม แต่เศรษฐีรู้เท่าทันอุบายแกมโกงของโจร หรือใน *อรรถกถาสีลชาดก(4/31-33)* นักเลงสุราคิดจะลงสุนัขจิ้งจอกเพื่อฆ่าเอาเนื้อมาเป็นเครื่องเคียงกับสุรา จึงทำอุบายแสร้งทำเป็นคนตายเพื่อให้สุนัขจิ้งจอกหลงเชื่อ แต่หัวหน้าของสุนัขจิ้งจอกไม่ประมาท รู้เท่าทันอุบายแกมโกงของนักเลงสุรา จึงพาบริวารรอดพ้นจากอันตรายได้

ใน *อรรถกถากุทกชาดก(3/78-80)* ก็มุ่งแสดงถึงพฤติกรรมการทำอุบายลงผู้อื่นเพื่อหวังประโยชน์ ดังที่ดาบสได้รับฝากทองจากพ่อค้านายหนึ่ง ต่อมาคิดยกเอาทองจึงทำอุบายลงให้พ่อค้ายกทองให้โดยที่อีกฝ่ายหนึ่งไม่รู้เท่าทันว่าถูกดาบสใช้กลโกงหลอกลง

พฤติกรรมการทำอุบายเช่นนี้ยังมีอยู่ใน *อรรถกถาภูวณิศชาดก(5/55-58)* พ่อค้าชาวกรุงคิดอยากได้ผลประโยชน์จากพ่อค้าชาวชนบท จึงนำผลไม้ที่ฝักไว้กับพ่อค้าชาวชนบทไปขายแล้วเก็บงำเงินไว้ หลังจากนั้นนำเอาขี้หนูมาโรยไว้แทนผลไม้ แล้วลงพ่อค้าชาวชนบทว่าหนูมากินผลไม้หมดแล้ว พ่อค้าชาวนั้นก็ไม่ติดใจเอาความ แต่แกล้งทำอุบายซ้อนกลเช่นกัน คือลักบุตรของพ่อค้าชาวกรุงไปซ่อนไว้ แล้วลงว่าตนได้นำบุตรของพ่อค้าชาวกรุงอาบน้ำ ต่อมาถูก

เหยี่ยวโฉบไป พ่อค้าชาวกรุงก็กล่าวว่าพ่อค้าชาวชนบททำอุบายเท็จ แต่ในที่สุดพ่อค้าโกงก็ยอมรับผิดและคืนเงินที่เก็บงำไว้ จึงได้บุตรของตนคืน

จะเห็นว่าการใช้ความฉลาดแกมโกงมุ่งทำอุบายเพื่อลวงผู้อื่น บางครั้งก็อาจทำให้เสียรู้ผู้ที่มีปัญญารู้เท่าทันกลโกงของตน

อรรถกถามักกชาดก(4/140-142) และอรรถกถापี่ชาดก(5/178-180) แสดงถึงผู้ใช้ความฉลาดแกมโกงเพื่อหวังประโยชน์ ดังที่ลิงตัวหนึ่งถูกความหนาวรบกวน จึงต้องการบำบัดความหนาวด้วยไอร้อนจากไฟ โดยทำอุบายปลอมเป็นดาบส เข้ามาขอฟืนกองไฟในบรรณศาลาของดาบสตนหนึ่ง แต่ถูกดาบสจับได้ว่าเป็นลิงปลอมมา ใน*อรรถกถาอาทิจจุฎฐานชาดก(4/145-146)* กล่าวถึงลิงตัวหนึ่งเห็นชาวบ้านนำอาหารมาถวายดาบส จึงคิดอุบายปฏิบัติตนเป็นผู้มีศีลยื่นไหว้ดวงอาทิตย์ เพื่อให้ชาวบ้านหลงเชื่อว่าเป็นผู้มีศีล

อาจกล่าวได้ว่า อุบายที่ปลอมเป็นดาบสหรือผู้มีศีลนั้น มักปรากฏอยู่ในหัวข้อการทำอุบายเพื่อลวงผู้อื่น และมักมีแนวเรื่องที่คล้ายคลึงกันคือมุ่งผลประโยชน์ทั้งสิ้น ดังที่*อรรถกถาโคธชาดก(7/132-135)* กล่าวถึงดาบสโกงได้บริโภคนื้อเหย้าเข้าไป ก็เกิดอาการกำเริบคิดอยากบริโภคอีก จึงคิดจะฆ่าเหย้าตัวหนึ่งที่มาสู่อาศรมของดาบส ด้วยการกำหนดอาการอย่างสำรวมยิ่งกว่าที่ปฏิบัติเป็นปกติเพื่อลวงสัตว์นั้นให้ตายใจ

*อรรถกถาชาดก*บางเรื่องเน้นว่าการใช้ความฉลาดแกมโกงทำอุบาย อาจไม่ได้เป็นไปในทางร้ายเสมอไป หากมาจากความเห็นแก่ตน ต้องการให้ตนเองมีความสุขสบาย ดังที่*อรรถกถากฎาหกชาดก(3/177-181)* กล่าวถึงทาสหนุ่มที่ซื้อทาสหกะได้ลวงเศรษฐีผู้เป็นเพื่อนของนายว่าตนเป็นบุตรของเศรษฐี เพื่อนเศรษฐีหลงเชื่อจึงได้ยกบุตรสาวและทรัพย์สินมีค่าให้ครอบครองส่วนหนึ่ง

ใน*อรรถกถาอุทปานทูลกชาดก(6/117-119)* ก็กล่าวถึงความเห็นแก่ตนจนต้องทำอุบายเช่นกัน ดังที่สุนัขจิ้งจอกได้มาถ้ำยมุตรคูดลงบ่อน้ำ เพื่อมุ่งหวังไม่ให้ผู้อื่นได้มาใช้น้ำในบ่อแห่งนี้

ส่วน*อรรถกถาอนุสาสิกชาดก(3/148-150)* กล่าวถึงนางนกจันทาลคิดอยากได้ข้าวเปลือกและเมล็ดถั่วที่ตกตามทางที่เกวียนแล่นมาไว้แต่เพียงฝ่ายเดียว จึงใช้ความฉลาดแกมโกงทำอุบายกล่าวสอนแก่นกตัวอื่นว่า ทางใดที่ไม่เคยไป จงอย่าไป เพราะจะมีภัยถึงตัว วันหนึ่ง

นางนกเที่ยวหากินในป่าแห่งนั้น ก็มีเกวียนแล่นมาโดยเร็วเบียดทับนางนกจนถึงแก่ชีวิต จะเห็น ว่าบางครั้งความฉลาดแกมโกงมุ่งทำอุบายเพื่อลวงผู้อื่น เพื่อให้ได้ผลประโยชน์นั้น ก็อาจมีโทษ ถึงแก่ชีวิตได้ เช่นเดียวกับหมอยานายหนึ่ง ใน *อรรถกถาสาลิยชาดก*(8/67-69) เห็นว่าไม่มีผู้ใด เจ็บป่วย จึงคิดทำอุบายให้มีคนเจ็บป่วยโดยจะลวงให้ถูกงูกัด และตนจะได้ค่ารักษาจากการ พยาบาล แต่ผลจากการทำอุบายแกมโกง ทำให้หมอยาต้องถึงแก่ชีวิตเพราะถูกงูกัดแทน และ ใน*อรรถกถาพทชาดก*(2/95-99) ก็กล่าวถึงพฤติกรรมนกยางที่มุ่งลวงฝูงปลาให้ตกเป็นอาหาร ในที่สุดกลับเสียรู้แก่ปูญญูหนึบคองจนตาย

บางครั้งโทษของความเห็นแก่ตนจนนำไปสู่การทำอุบายเพื่อลวงผู้อื่นนั้นอาจไม่ได้ทำให้ถึง แก่ชีวิต แต่ต้องเสียผลประโยชน์ไปแทน ดังที่ พ่อค่านายหนึ่ง ใน *อรรถกถาสีหัมมชาดก* (4/188-190) ทำอุบายเอาหนังเสือมาคลุมตัวลา แล้วปล่อยให้ลาเข้าไปหากินในนาข้าวของ ชาวบ้าน เมื่อชาวบ้านเห็นลาซึ่งปลอมเป็นเสือก็ตกใจกลัว ไม่สามารถเรียกร้องค่าเสียหายจาก ผู้ใดได้ แต่อุบายที่คิดเห็นแก่ตนของพ่อค่านั้นก็ไม่สำเร็จ เพราะความโง่เขลาของลาเอง ทันทีที่ ลาเห็นชาวบ้านมุ่งจะทำร้ายจึงร้องออกมาเป็นเสียงลา ทำให้ชาวบ้านรู้เท่าทันและรวมทำร้ายลา จนถึงแก่ชีวิตในที่สุด พ่อค้ำจึงไม่มีพาทะที่จะแบกสินค้าไปค้าขายได้ต่อไปอีก

ใน*อรรถกถาเสตเกตตชาดก*(8/107-112) เสตเกตตดาบสได้ทำอุบายลวงพระราชา มุ่งให้ พระราชาเลื่อมใสในวัตรของดาบสในอาการต่าง ๆ เช่น ห้อยศีรษะเหมือนค่างคาว (วัคคูลิวัตถ) นอนบนหนาม (กัณฐุกเสยยา) เดินบนกองไฟ 5 กอง การนั่งโหยงบำเพ็ญเพียร ทำอุทโกโรหณ กรรมหรือเล่นน้ำ เป็นต้น ในที่สุดพระราชาคลายความเลื่อมใส เพราะบุโรहितบัณฑิตได้แสดงให้เห็นว่าวัตรของดาบสเป็นการหลอกลวงทั้งสิ้น การทำอุบายเช่นเดียวกันนี้ยังกล่าวอยู่ใน*อรรถกถา อุททาลกชาดก*(12/117-126) อุททาลกดาบสทำอุบายให้พระราชาเลื่อมใสในวัตรของเหล่าดาบส เช่นกัน

ขณะเดียวกันการทำอุบายลวงผู้อื่นด้วยความเห็นแก่ตนนั้น บางครั้งก็ได้รับบทเรียนที่ สำคัญต่อชีวิต ตัวอย่างเช่นพฤติกรรมของบุโรहितผู้ไม่มีศีล แต่ทำอุบายลวงเทวบุตรว่าตนมีศีล พร้อมทุกประการ เพื่อที่จะได้เทริดดอกไม้ที่งดงาม แต่เมื่อได้ประดับแล้ว ผลที่ปรากฏคือศีรษะ ของบุโรहितเหมือนถูกทิ่มแทงด้วยอาวุธมีคมและถูกบีบรัดด้วยแผ่นเหล็ก จึงทำให้ทุกคนประจักษ์ ว่าบุโรहितผู้นี้กล่าวมุสา พฤติกรรมของบุโรहितผู้หลอกลวงนี้อยู่ใน*อรรถกถากักรชาดก*(7/135-139) เช่นเดียวกับผู้ที่คิดออกตัญญูอย่างบุตรคนจันฑาล ใน*อรรถกถาอัมพชาดก*(12/1-9)ที่เรียนรู้

มนตรีวิเศษเรียกผลมะม่วงให้ออกผลนอกฤดูกาล มีความฉลาดแกมโกงทำอุบายลงพระราชาวา
ตนได้เรียนมนตรีนี้กับอาจารย์ทศปาโมกษ์ มนตรีนั่นจึงได้เสื่อม

อรรถกถาชาดกบางเรื่องกล่าวถึงการรู้จักใช้ปัญญาแก้ไขที่ต้นเหตุของปัญหามากกว่าแก้ไข
ที่ผลซึ่งจะเกิดขึ้นต่อไป ทำให้คลี่คลายข้อขัดแย้งลงไปด้วยดี ตรงกันข้ามกับบุคคลที่มีความไม่รู้
เป็นพื้นฐานอยู่แล้ว หากยังไม่ใช้สติและปัญญาพิจารณาไตร่ตรองให้รอบคอบก่อนให้ผู้อื่นมา
ช่วยเหลือ ก็มักเป็น “เหยื่อ” ของผู้ที่มีความฉลาดแกมโกงที่มุ่งอยากได้ผลประโยชน์จากผู้อื่น ดัง
จะเห็นได้จากใน อรรถกถาทัพปุบผชาดก (9/16-21) กล่าวถึงนก 2 ตัวกำลังแบ่งปลา
ตะเพียน 1 ตัวกันอยู่ แต่ทั้งสองไม่สามารถแบ่งได้ลงตัว จึงเป็นเหตุให้สุนัขจิ้งจอกซึ่งอยากได้ลิ้ม
รสปลาตะเพียน อาศัยความฉลาดแกมโกง ซึ่งเป็นปัญญาที่ไม่ได้เกิดมาจากการเรียนรู้ในทางที่
ถูกต้อง แต่เป็นความรู้ที่ได้มาจากไหวพริบกลโกงที่คิดจะแสวงหาผลประโยชน์จากผู้อื่น แสดงตัว
ว่าเป็น ผู้รู้สามารถตัดสินใจได้ว่าใครได้ส่วนแบ่งเท่าใด นกทั้งสองต่างก็ได้ส่วนหัวและส่วนหางไป
ข้างละส่วนเท่ากับว่าไม่มีนกตัวใดเสียเปรียบเพราะได้ปลาตะเพียนเท่าๆ กันคือหัวและหาง แต่
ตรงกลางซึ่งถือว่ามีปัญหาเพราะไม่สามารถแบ่งได้ลงตัวก็ตกเป็นของสุนัขจิ้งจอก ฝ่ายนก 2 ตัว
เห็นว่าสุนัขจิ้งจอกแบ่งได้ถูกต้องจึงไม่ทักท้วง ในความจริงแล้วถ้าหากไม่แสดงความเป็นผู้ไม่รู้ให้
สุนัขจิ้งจอกเห็น ทั้งสองอาจคิดได้ว่าเมื่อปลาตะเพียนมี 1 ตัว การแบ่งปลาอย่างถูกต้องควรจะ
แบ่งครึ่งต่อครึ่งหรือแยกหัวและหางไว้ต่างหาก ส่วนตรงกลางก็ให้แบ่งอย่างละครึ่งจึงจะเท่ากัน
สุนัขจิ้งจอกก็จะไม่สามารถใช้ความฉลาดแกมโกงเข้ามาตัดสินความได้

การใช้ปัญญาทำอุบายนี้จะเห็นได้ว่ามีทั้งที่มาจากสัมมาปัญญาและมิชฌาปัญญารวมทั้ง
ความฉลาดแกมโกง การใช้สัมมาปัญญาทำอุบายมีเพื่อช่วยเหลือตนเองและผู้อื่นให้รอดพ้นจาก
ภัย ตลอดจนทำอุบายเพื่อมุ่งทดสอบปัญญาของบุคคล อุบายที่คิดขึ้นมาเป็นอุบายที่มีคุณค่า
เพราะนอกจากจะช่วยเหลือตนเอง ผู้อื่น ตลอดจนทดสอบปัญญาและความสามารถของบุคคล
แล้ว ยังเป็นอุบายที่เกิดขึ้นจากการใช้ปัญญาตามคติพุทธศาสนา นั่นก็คือการใช้วิธีคิดสร้างกล
อุบายตามหลักโยนิโสมนสิการ ได้แก่ การคิดถูกวิธี การคิดอย่างมีระเบียบ การคิดที่ถูกต้อง
ถ้าแนวความคิดทั้งสามวิธีนี้มาใช้สร้างอุบาย ย่อมจะทำให้ประสบความสำเร็จ ทั้งนี้เป็นเพราะ
การคิดอุบายนี้มีจุดมุ่งหมายที่ไม่ได้มุ่งเบียดเบียนผู้อื่น หากแต่คิดขึ้นเพื่อช่วยเหลือตนเองและ
ผู้อื่น หรือคิดขึ้นเพื่อต้องการจะทดสอบความมีปัญญาของบุคคลที่ถูกทดสอบ

อย่างไรก็ดีการใช้ปัญญาอย่างถูกต้องในการทำอุบายย่อมจะต้องมีสติกำกับให้รู้ระลึกว่าสิ่งใดควรทำหรือไม่ควรทำ ถ้าขาดสติก็จะเกิดมิจฉาปัญญา นำไปสู่การทำอุบายเพื่อมุ่งร้ายหรือเบียดเบียนผู้อื่น หรือในบางครั้งถ้ามีสติแต่นำไปใช้ในทางแกมโกงก็ไม่เรียกว่ามีปัญญา หากเรียกว่ามีความฉลาดแกมโกง ความฉลาดแกมโกงแม้จะไม่ก่อให้เกิดโทษเท่ากับการมีมิจฉาปัญญา แต่ในทางพระพุทธศาสนาก็ไม่นับว่าความฉลาดแกมโกงเป็นปัญญาที่ถูกต้อง เพราะมีลักษณะการคิดที่ไม่ถูกวิธี คิดอุบายด้วยวิธีการทุจริต หรือคิดเอาชนะผู้อื่นด้วยกลโกงนั่นเอง

4.1.1.2.3 คติ

คติหมายถึงข้อคิดที่แทรกอยู่ในเนื้อเรื่อง ภาพผู้มีปัญญาและผู้นิมนต์ปัญญา ข้อคิดคือสาระที่ได้รับจากการอ่านตัวบทอรรถกถาชาดก นำไปสู่การจุกคิดหรือชวนให้ขบคิดกับคำสอนทางอ้อมจนเกิดปัญญาในเวลาต่อมา คติที่ปรากฏในอรรถกถาชาดกนี้มักอยู่ในรูปของคู่ตรงกันข้าม เช่น ความโง่เขลากับความมีปัญญา การมีสัมมาปัญญาและมิจฉาปัญญา หรือปรากฏอยู่ในข้อคิดทั่วไป เช่น หลักกาลามสูตร 10 ประการ เป็นต้น

อรรถกถาชาดกที่นำเสนอคำสอนเรื่องคติ มี 11 เรื่อง จำแนกเป็นอรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญญาโดยตรง 7 เรื่อง อรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญญาโดยอ้อม 4 เรื่อง ดังนี้

อรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญญาโดยตรง ได้แก่ อรรถกถาจุลกเศรษฐีชาดก(1/147-158) อรรถกถาลักขณชาดก(2/1-4) อรรถกถามหิฬามุขชาดก(2/52-56) อรรถกถารุกขธัมมชาดก(3/14-17) อรรถกถาฆตาสนชาดก(4/8-10) อรรถกถาอุทุมพรชาดก(7/20-23) อรรถกถาสุตตชาดก(9/8-13)

อรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญญาโดยอ้อม ได้แก่ อรรถกถากัลยาณธรรมชาดก(4/135-138) อรรถกถาปลาชาดก (8/75-78) อรรถกถาวัฏฏกชาดก (8/191-193) อรรถกถาสัตติคุมพชาดก (13/82-92)

เมื่อพิจารณาสภาพสังคมนับตั้งแต่สมัยพุทธกาลสังคมในระยะแรกคือสังคมที่ไม่ซับซ้อน มีวิถีชีวิตความเป็นอยู่เรียบง่าย ความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในสังคมมีการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน

ต่อมาสังคมมีการพัฒนาขึ้นเป็นสังคมที่ซับซ้อนเนื่องจากการขยายของคามที่พัฒนาไปสู่เมือง* จึงทำให้เกิดระเบียบข้อปฏิบัติเพื่อให้สมาชิกในสังคมปฏิบัติในแนวทางเดียวกัน หนึ่งในแนวการปฏิบัติได้แก่การมีคติหรือหลักในการดำเนินชีวิต

อรรถกถาชาดกหลายเรื่องได้นำเสนอถึงการมีคติในการดำเนินชีวิตเป็นหลักที่สำคัญที่สุด เนื่องจากการมีคติหรือข้อคิดนอกจากจะชวนให้เกิดการไตร่ตรอง ยังทำให้เกิดปัญญาที่จะดำเนินชีวิตอย่างมีความสุข ถ้าได้ปฏิบัติหรือเรียนรู้เพื่อมีจริยวัตรที่ดีงาม

ในอรรถกถาจุลกเศรษฐีชาดก(1/147-158) มุ่งกล่าวถึงการมีปัญญาที่จะดำเนินชีวิตอย่างฉลาด รู้จักคิด คิดให้เป็น ดังที่บ่าวจุกันเตวาสึกได้คิดตามจulgเศรษฐีว่า หนูดายยอมทำให้เกิดทรัพย์ ถ้าจุกันเตวาสึกโง่เขลา ไม่คิดตามแนวทางที่เศรษฐีได้ชี้ให้เห็นถึงทางแห่งความเจริญ จุกันเตวาสึกยอมจะมีวิถีชีวิตเป็นบ่าวของเศรษฐีต่อไป ไม่มีโอกาสได้เป็นเศรษฐีดังเช่นนายของตน

การรู้จักคิด คิดให้เป็น ย่อมมีโอกาสที่จะดำเนินชีวิตอย่างปลอดภัยอีกด้วย ดังที่เนื้อลักษณะเป็นสัตว์ที่ฉลาดรู้ว่าเวลานี้ควรพาบวิวารไปหากิน หรือเวลานี้ไม่ควรพาบวิวารไปหากิน ขณะเดียวกันเนื้อลักษณะยังไม่ประมาท โดยไม่พาบวิวารไปประตูบ้าน ไม่ไปในเวลากลางวัน เวลาพลบค่ำ และเวลาย่ำรุ่ง แต่ควรไปในเวลาเที่ยงคืน ตรงกันข้ามกับเนื้อกาฬะที่ยึดความคิดเห็นของตนเป็นใหญ่ ประมาท ไม่พิจารณาให้รอบคอบ จึงพาบวิวารไปสู่ความพินาศ เหตุการณ์นี้กล่าวในอรรถกถาลักษณะชาดก(2/1-4)

อรรถกถาชาดกบางเรื่องมักกล่าวถึงความหนักแน่นของจิตใจ อันเป็นสิ่งที่สำคัญประการหนึ่งในการดำเนินชีวิต การไม่มีจิตใจที่หนักแน่น อาจทำให้เกิดโทษตามมา เช่น การไม่มีสติเป็นต้น เหมือนกับพฤติกรรมของมहिพามุขข้างต้นในอรรถกถามहिพามุขชาดก(2/52-56) ที่ได้ฟังคำพูดของโจรถึงวิธีการลักทรัพย์ รวมถึงลักษณะของโจรที่ต้องมีความกักขฬะ กิริยาหยาบคาย มहिพามุขเกิดคล้อยตามหลงเชื่อคำพูดของโจร ไม่มีจิตใจที่หนักแน่นพอที่จะปฏิเสธไม่ฟัง หรือไม่ปฏิบัติตามคำพูด การไม่มีจิตใจที่หนักแน่นยอมทำให้หุบเขาหลงเชื่อผู้อื่นได้

* คาม หมายถึงหมู่บ้านที่มีหลังคาเรือนตั้งแต่ 2-3 หลังคาเรือนขึ้นไปจนถึงหมู่บ้านนับจำนวนไม่ถ้วน นอกจากนี้คำว่าคามยังใช้เรียกที่อยู่ของประชาชนชนิตที่ไม่มีป้อม คู ประตู หอรบอย่างนครหรือราชธานี เมื่อคามหลาย ๆ คามมาอยู่รวมกันก็เป็นหมู่บ้านและขยายไปสู่เมือง

ดูก็ อยู่โพธิ์, ความเป็นอยู่ของประชาชนสมัยพุทธกาล (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2479), หน้า 13-14.

การรู้จักเชื่อฟังบัณฑิตนับเป็นคติที่ใช้ได้ทุกยุคสมัย เพราะนอกจากจะได้รับความรู้แล้ว บางครั้งยังมีความปลอดภัยในชีวิตเพราะเชื่อฟังบัณฑิตนั่นเอง ดังใน*อรรถกถาชาดก*(4/8-10) กล่าวถึงบิราวรรณก็ได้อาศัยอยู่บนกิ่งไม้เป็นจำนวนมาก ต่อมาได้ทำให้พญานาคไม่พอใจ จนคิดจะทำให้ไฟลูกท่มฝนกเหล่านี้ให้พินาศไป ฝนกได้อพยพหนีไปเพราะเชื่อฟังพญานาคผู้รอบรู้ ภัย หรือใน*อรรถกถารุกขธัมมชาดก*(3/14-17) ก็กล่าวถึงการได้ฟังคำเตือนที่บัณฑิตกล่าวถึงภัย จากการจับจอบต้นไม้ของรุกขเทวดา เทวดาปฏิบัติตามจึงทำให้รอดพ้นจากพายุ

แต่ถ้าไม่เชื่อฟังหรือไม่ปฏิบัติตามที่บัณฑิตชี้แนะ ก็ย่อมมีโทษดังที่เทวดาประจำต้นทองกวาวไม่เชื่อฟังพญาหงส์ที่ให้ทำลายต้นนิโครธ ต่อมาต้นนิโครธเจริญเติบโตก็มีเทวดามาประจำ และทำลายต้นทองกวาวทิ้งเสีย เหตุการณ์กล่าวอยู่ใน*อรรถกถาปลาชาดก*(8/75-78)

เมื่อกล่าวถึงคติในด้านการฟัง ก็มี*อรรถกถาชาดก*บางเรื่องที่เน้นถึงการฟังเป็นหนึ่งในคติที่ควรปฏิบัติ ถ้าฟังดี ฟังคำกล่าวที่มีประโยชน์ จะทำให้ชีวิตมีความสุข ถ้าฟังในสิ่งที่ไม่มีความประโยชน์ เช่น คำกล่าวส่อเสียด คำเสียดสี คำนิทา ย่อมทำให้อับปัญญา ดังใน*อรรถกถาสุตตชาดก*(9/8-13) ยักษ์ตนหนึ่งมุ่งจะจับพระเจ้าพาราณสีกิน แต่ต่อมาได้ฟังโอวาทจากมาณพบัณฑิตที่มุ่งทรมานให้ยักษ์คลายมิจฉาปฏิญญาที่คิดจับมนุษย์กิน จึงละเลิกการทำกรรม มุ่งรักษาศีล

ขณะเดียวกันในบางครั้ง ถ้าฟังโดยไม่ไตร่ตรองก่อน อาจทำให้เกิดพฤติกรรมที่น่าขบขันชวนให้ขบคิดได้ว่าถ้าฟังไม่ได้ศัพท์แล้วคาดคะเนอย่างผิด ๆ ก็ทำให้ผู้ฟังอาจต้อง “เสียหน้า” หรือ “เสียรู้” ได้อย่างน่าขบขัน ดังแม่ยายของเศรษฐีใน*อรรถกถากัลยาณธรรมชาดก* (4/135-138) มีอาการหูตึง ได้ฟังบุตรสาวกล่าวถึงเขยเศรษฐีว่าเป็นคนดีเหมือนผู้ถือศีล เข้าใจผิดว่าเขยเศรษฐีออกบวช ภายหลังเขยเศรษฐีจึงได้ออกบวชเพราะเห็นว่าคำกล่าวของแม่ยายเป็นสิ่งดีงาม *อรรถกถาชาดก*เรื่องนี้แสดงถึงการรู้จักฟังอย่างพิจารณาหรือไต่ถามเมื่อมีข้อสงสัย อย่าอาศัยการคาดเดาที่ผิด ๆ

คติที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือการไม่มีประสบการณ์ในชีวิต ตลอดจนรู้เท่าไม่ทันผู้ที่มีประสบการณ์มากกว่าตน ย่อมทำให้ขาดโอกาสหรือสูญเสียประโยชน์ ดังที่วานรน้อยต้องเสียที่นั่งในชอกหินให้แก่วานรเฒ่า เพียงเพราะรู้ไม่เท่าทันความเจ้าเล่ห์เพทุบายของวานรผู้มีประสบการณ์มากกว่า คตินี้กล่าวอยู่ใน*อรรถกถาอุทุมพรชาดก*(7/20-23)

นอกจากนี้ยังมีคติอื่น ๆ เช่น การรู้จักความพอเพียง ใน *อรรถกถาวิฎฐกชาดก*(8/191-193) ได้กล่าวถึงนกกะจาบผู้รู้จักความพอเพียง 4 ประการ คือ 1. ความปรารถนาอาหารน้อย 2. ใช้อาหารวันนี้แล้วก็ไม่ต้องหาอีกในวันพรุ่งนี้ 3. ไม่ไปแสวงหาอาหารในที่ไกล 4. ยังอดตภาพให้เป็นอยู่ด้วยอาหารที่ได้จะดีหรือเลวก็ตาม แต่กาผู้เห็นนกกะจาบอันพึงนี้กว่านกตัวนี้ได้กินอาหารเลิศรส จะเห็นว่าความพอเพียงนี้เป็นคติที่ชวนให้ฉุกคิดจนเกิดปัญญาว่า การมีความคิดถึงในสุขน้อย รู้จักประมาณในการบริโภคย่อมทำให้เกิดความสุขได้ อีกทั้งไม่มีโรคภัยเบียดเบียน เพราะการบริโภคเกินประมาณอีกด้วย

การอยู่ในสภาพแวดล้อมและบริบทที่ต่างกัน มักทำให้มีพฤติกรรมเช่นเดียวกับบริบทสังคมที่อยู่ ดังที่นกแขกเต้าฟีนอง ตัวหนึ่งอาศัยอยู่กับฤๅษี มีคุณธรรม อีกตัวหนึ่งอาศัยอยู่กับโจรป่า ไม่มีคุณธรรม ทั้งนี้ *อรรถกถาสัตติคุมพชาดก*(13/82-92) ชวนให้อ่านแล้วขบคิดว่า ผู้มีคุณธรรมเป็นเพราะอาศัยอยู่ในสภาพแวดล้อมที่ดีงาม จะทำให้มีปัญญาที่จะดำเนินชีวิตในทางที่ถูกต้อง ต่างกับผู้ไม่มีคุณธรรม เป็นเพราะอาศัยอยู่ในสภาพแวดล้อมที่ไม่เจริญ สماعคมอยู่กับคนพาล จึงทำให้มีคติในการดำเนินชีวิตเยี่ยงคนพาล

4.1.1.2.4 การคบบัณฑิต

การมีปัญญาในการดำเนินชีวิตที่สำคัญประการหนึ่งคือการหมั่นเพิ่มพูนความรู้ การเพิ่มพูนความรู้ให้แก่ตนเองกระทำได้หลายวิธี เช่น การศึกษาหาวิชา การทดสอบและพิสูจน์สิ่งที่เล่าสืบต่อกันมาให้กระจ่างแจ้ง การคบบัณฑิต เป็นต้น กล่าวได้ว่าการเพิ่มพูนความรู้แก่ตนเองที่ปรากฏเป็นคำสอนใน *อรรถกถาชาดก* นี้ก็คือการคบบัณฑิต การคบบัณฑิตเป็นวิธีที่ทำให้เพิ่มพูนปัญญาและขัดเกลาพฤติกรรมของผู้ไม่มีปัญญาให้ดูประหนึ่งว่าเป็นผู้มีปัญญาขึ้นได้

ใน *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2525* ได้ให้ความหมายคำว่าบัณฑิตว่า “ผู้ทรงความรู้ ผู้มีปัญญา นักปราชญ์”³ ใน *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์* ได้ขยายความคำว่าบัณฑิตว่า “ผู้ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา”⁴ กล่าวโดยรวมบัณฑิตหมายถึงผู้มีความรู้ มีความประพฤติทางกาย วาจา ใจที่งดงาม ยังประโยชน์ให้ตนเองและผู้อื่น การคบบัณฑิตจึงเป็นหลักในการดำเนินชีวิตที่ควรปฏิบัติ เพราะบัณฑิตเป็นผู้รู้เหตุ รู้ผล รู้ตัวเอง รู้ประมาณ รู้เวลา รู้

³ราชบัณฑิตยสถาน, *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2525*, พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ : อักษรเจริญทัศน์, 2528), หน้า 469.

⁴พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์*, หน้า 135.

ชุมชน รู้จักบุคคล เหล่านี้คือกรรมของบัณฑิตหรือกัลยาณมิตร การประพฤติตามแบบอย่าง บัณฑิตย่อมทำให้เพิ่มพูนความรู้และปัญญา

อรรถกถาชาดกที่นำเสนอคำสอนเรื่องการคบบัณฑิตเพื่อให้เกิดปัญญา มี 5 เรื่อง จำแนกเป็นอรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญญาโดยตรง 2 เรื่อง อรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญญา โดยอ้อม เรื่อง 3 ดังนี้ อรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญญาโดยตรง ได้แก่ อรรถกถาอัตถัสสทวารชาดก(3/65-67) อรรถกถาเตสกุณชาดก(14/145-169) อรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญญาโดยอ้อม ได้แก่ อรรถกถาคามณีชาดก(1/191) อรรถกถากุททาลชาดก(2/205-209) อรรถกถาสังวรมหาราชชาดก(11/75-83)

อรรถกถาชาดกที่นำเสนอภาพของบัณฑิตผู้ทรงความรู้ สามารถแนะนำผู้อื่นให้มีสติหรือเกิดปัญญา ได้แก่ อรรถกถาเตสกุณชาดก(14/145-169) มุ่งเสนอภาพของบัณฑิตที่แสดงความรู้ เนื้อเรื่องกล่าวถึงพระเจ้าพรหมทัตมีนักบวชทั้งสามเป็นเสนาอำมาตย์ นักบวชหนึ่งชื่อว่าเวสสันดรชนกบวชที่สองชื่อว่ากุนทลีนี นักบวชที่สามชื่อว่าชัมพูกะ(พระโพธิสัตว์) นักทั้งสามได้แสดงปัญญาเกี่ยวกับราชธรรมจนเป็นที่พอใจแก่พระเจ้าพรหมทัต จึงทรงยกย่องให้เวสสันดรและชัมพูกะเป็นเสนาบดี ส่วนกุนทลีนีเป็นนายคลัง การได้สนทนากับบัณฑิตทั้งสามนี้ไม่เพียงแต่จะเพิ่มพูนความรู้ในการปกครองบ้านเมืองเท่านั้น หากยังได้ฟังคำสอนไว้เตือนสติไม่ให้ประมาทและมีหลักในการดำเนินชีวิตประกอบกับหลักในการครองเรือนอีกด้วย

อรรถกถาอัตถัสสทวารชาดก(3/65-67) และอรรถกถาเอกปทชาดก(5/132-134) กล่าวถึงภาพของบัณฑิตผู้แสวงหาความรู้และผู้แสดงความรู้ ดังที่บุตรเกิดปัญหาสงสัยว่าประตูแห่งประโยชน์คืออะไร* ตามวิสัยบัณฑิตเมื่อเกิดข้อสงสัยใคร่รู้ ย่อมต้องแสวงหาคำตอบเพื่อคลี่คลายข้อสงสัย บุตรจึงได้ไปถามบิดา(พระโพธิสัตว์) ฝ่ายบิดาก็เป็นผู้มีความรู้ สามารถคลี่คลายปริศนาของของบุตรชายได้ จนในที่สุดบุตรก็เกิดปัญญา

นอกจากนี้การคบบัณฑิตยังได้รับคำชี้แนะในการดำเนินชีวิตด้านต่าง ๆ ดังเช่น พระเจ้าสังวรมหาราช ในอรรถกถาสังวรมหาราชชาดก (11/75-83) และพระเจ้าคามนีในอรรถกถาคามณีชาดก(1/191) อรรถกถาชาดกทั้งสองมีเนื้อเรื่องและพฤติกรรมตรงกัน กล่าวคือ ในอรรถกถาสังวรมหาราชชาดก เมื่อสังวรวราชกุมารได้มาปรึกษากับอำมาตย์พระโพธิสัตว์ถึงเรื่องต่าง ๆ ซึ่งได้แก่

* ปริศนาเรื่องประตูแห่งประโยชน์ จะกล่าวในหัวข้อกลวิธีการทดสอบปัญญาในอรรถกถาชาดก

1. ถ้าพระเจ้าพาราณสีมีรับสั่งให้สังฆราชกุมารไปปกครองชนบท
2. เรื่องขอสวนหลวงเก่า แล้วให้คนเก็บผลไม้ ดอกไม้ นำไปแจกจ่ายแก่อำมาตย์และ
เศรษฐีในพระนคร
3. เรื่องขอหน้าที่เป็นผู้จ่ายเสบียงแก่คนทำการในพระนคร
4. เรื่องขอหน้าที่เป็นผู้ดูแลราชบุรุษและพลนิกาย ตลอดจนให้ความอนุเคราะห์แก่ทูตและ
พ่อค้า

อำมาตย์พระโพธิสัตว์ได้แนะนำให้สังฆราชกุมารปฏิบัติดังนี้

1. ถ้าพระเจ้าพาราณสีมีรับสั่งให้พระองค์ไปปกครองชนบทเช่นเดียวกับพระเชษฐาทั้ง 98
พระองค์ อย่าพึงรับให้ทูลว่าพระองค์เป็นผู้น้อย ถ้าไปไกลจากพระบิดา ๆ ก็จะไม่มีการอยู่เฝ้า
เพราะพระเชษฐาได้ไปปกครองชนบทหมดแล้ว พระองค์ขออยู่เฝ้าพระบิดาจนกว่าจะสิ้นชีวิต
ทั้งนี้เพื่อให้พระเจ้าพาราณสีพอพระทัย
2. เรื่องขอสวนหลวงเก่า แล้วให้คนเก็บผลไม้ ดอกไม้ นำไปแจกจ่ายแก่อำมาตย์และ
เศรษฐีในพระนคร ทั้งนี้เพื่อผูกสมัคมิตรต่อบุคคลเหล่านั้น
3. เรื่องขอหน้าที่เป็นผู้จ่ายเสบียงแก่คนทำการในการพระนคร ทั้งนี้เพื่อแบ่งเบาภารกิจของ
พระเจ้าพาราณสี
4. เรื่องขอหน้าที่เป็นผู้ดูแลราชบุรุษ พลนิกาย ช่าง ม้า และกระทำการอนุเคราะห์แก่ทูต
และพ่อค้าทั้งหลาย ตลอดจนเสนาข้าราชการและประชาชนในพระนคร รวมทั้งเมืองประเทศราช
ทั้งนี้เพื่อให้เป็นที่ไว้วางพระทัย *

อุบายที่อำมาตย์พระโพธิสัตว์ได้แนะนำให้แก่สังฆราชกุมารนี้ นับเป็นกลอุบายที่แยบคายยิ่ง
กล่าวคือสังฆราชกุมารไม่เพียงแต่จะปฏิบัติพระองค์ให้เป็นที่พอพระทัยพระเจ้าพาราณสี ทั้งใน
การแบ่งเบาภารกิจตลอดจนทำหน้าที่เป็นผู้รักษาผลประโยชน์ให้แก่พระองค์เท่านั้น แต่ยังสามารถ
แสดงความสามารถในด้านการบริหารราชการแผ่นดินสืบแทนพระองค์ได้อย่างบริบูรณ์ อีกทั้งยัง

* การแนะนำอุบายของอำมาตย์พระโพธิสัตว์นี้ ในอรรถกถาไม่ได้กล่าวรายละเอียดอย่างชัดเจน ผู้วิจัยได้
อ้างอิงจากอรรถกถาเรื่องเดียวกัน แต่อยู่ใน *สัมโมหนิทาน* ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่รวบรวมนิทานชาดกที่แพร่หลายทั้งที่
เผยแพร่ในพากย์ไทยและพากย์ภาษาอื่น

เป็นที่สรรเสริญและยกย่องนับถือจากเสนาอำมาตย์ ประชาชน ภายหลังจากที่พระเจ้าพาราณสี ลีนซีฟแล้ว เหล่าเสนาอำมาตย์พร้อมใจกันถวายราชสมบัติให้แก่สังวรราชกุมาร เพราะได้ ประจักษ์ในจริยาวัตรและความสามารถของพระองค์ในด้านการบริหารแผ่นดินได้อย่างสมบูรณ์

แต่ภายหลังจากที่พระเชษฐาทั้ง 98 พระองค์ได้ทราบข่าวก็คิดจะแย่งชิงราชสมบัติกลับคืน เพื่อถวายแก่พระเชษฐาองค์ใหญ่ อำมาตย์พระโศภิตร์ก็ตระหนักถึงความจริงข้อนี้เป็นอย่างดี เพราะสังวรราชกุมารเป็นโอรสองค์เล็กแต่กลับมีโอกาสได้เสวยราชสมบัติก่อนพระเชษฐา ซึ่งเป็น เรื่องที่ไม่สมควรอย่างยิ่ง แต่อำมาตย์พระโศภิตร์ก็ใช้ปัญญาแนะนำอุบายแก้ไขปัญหานี้ จนลุล่วง ไปด้วยดีด้วยการทูลให้พระเจ้าสังวรมหาราชแบ่งทรัพย์ออกเป็น 99 ส่วน และส่งไปถวายพระ เชษฐาทั้ง 98 พระองค์ พร้อมทูลว่าพระองค์ไม่ประสงค์จะทำการศึกสงครามกับพระเชษฐา จึง แบ่งทรัพย์ของพระบิดาให้กับพระเชษฐาเท่ากันทุกพระองค์ อุบายนี้นับเป็นทางออกที่ดีแก่ทุก ฝ่ายเพราะถ้าพระเจ้าสังวรมหาราชแสดงความอหังการคิดจะทำการศึกสงคราม พระองค์ยอม เป็นฝ่ายพ่ายแพ้แน่ๆ เนื่องด้วยวัยวุฒิและประสบการณ์ยังไม่เทียมเท่ากับพระเชษฐา เมื่อพระเจ้า สังวรมหาราชทรงอ่อนน้อมไม่คิดจะทำการศึกสงครามกับพระเชษฐา การกระทำของพระเจ้าสังว รมหาราชไม่เพียงแต่ทำให้พระเชษฐากลับนึกละอายที่คิดจะแย่งราชสมบัติเท่านั้น แต่ยังทำให้รัก เ็นดูเพราะพระเจ้าสังวรมหาราชได้แสดงความกตัญญูต่อน้องที่ต่อพระเชษฐาร่วมพระบิดาด้วยการ แบ่งราชสมบัติถวาย ในที่สุดพระเชษฐาทั้งหมดจึงเห็นสมควรว่าราชสมบัตินี้ควรเป็นของพระเจ้า สังวรมหาราช

นอกจากนี้การคบบัณฑิตยังให้อานิสงส์อีกประการหนึ่ง คือการเตือนสติ ดังที่บัณฑิตผู้หนึ่ง ได้กล่าววาทนขณะแล้ว สร้างความแปลกพระทัยแก่พระเจ้าพาราณสีเป็นอย่างมาก จนในที่สุด พระองค์จึงได้รับชี้แนะว่า แม้ว่าพระองค์จะทรงชนะศึกถึง 100 ครั้ง 1,000 ครั้ง หรือ 10,000 ครั้งก็ยังไม่สามารถชนะสิ่งหนึ่งได้ นั่นก็คือการชนะกิเลส เหตุการณ์นี้กล่าวอยู่ใน *อรรถกถาพุทธทาสชาดก (2/205-209)*

ดังจะเห็นว่าการคบบัณฑิตยอมได้ทั้งสติและปัญญา ในหัวข้อต่อไปจะกล่าวถึงการไม่คบ คนพาล ทั้งนี้การไม่คบคนพาลไม่ได้มุ่งแสดงคำสอนว่าควรหลีกเลี่ยงคนพาล หากแนะนำให้เห็นว่ คบคนพาลเพื่อเรียนรู้ชีวิต แล้วนำแบบอย่างชีวิตของคนพาลมาขบคิดให้เกิดปัญญาต่อไป

4.1.1.2.5 การไม่คบคนพาล

การศึกษาวិเคราะห์ในหัวข้อที่แล้วจะเห็นว่าถ้าบุคคลเสพร้องอยู่กับบัณฑิตก็ย่อมจะได้รับอานิสงส์จากการคบกับบัณฑิต นั่นก็คือมีปัญญาที่จะแยกแยะความดีความชั่ว มีปัญหาที่จะพิจารณาการกระทำของตนว่าควรหรือไม่ควร ในทางตรงกันข้ามการไม่คบกับคนพาลก็ย่อมเป็นหลักในการดำเนินชีวิตที่เอื้อให้เกิดปัญหาได้เช่นกัน กล่าวคือการไม่คบคนพาลย่อมป้องกันให้หลีกเลี่ยงจากการประพฤติชั่ว หรือการยึดมั่นถือมั่นในมิจฉาทิฐิ นอกจากนี้การได้ศึกษาลักษณะการดำเนินชีวิตของคนพาลก็จะนำมาสู่การแยกแยะหลักในการดำเนินชีวิตระหว่างบัณฑิตกับคนพาลได้อย่างชัดเจนขึ้น

เกษม บุญศรี ได้อธิบายถึงการไม่คบคนพาล ซึ่งเป็นหนึ่งในมงคลสูตร 38 ประการดังนี้

คำว่าไม่คบหมายความว่า ไม่กินด้วย ไม่นอนด้วย ไม่อยู่ด้วย ไม่ประพฤติตาม ไม่คล้อยตาม ไม่เป็นเพื่อน ไม่ทำตาม นี่หมายความว่า ไม่คบ คำว่าคนพาล ได้แก่คนที่คิดชั่ว พูดชั่ว ทำชั่ว หรือคนที่ประพฤติอกุศลกรรมบถสิบมีฆ่าสัตว์ เป็นต้น หรือคนที่ทำลายประโยชน์ทั้ง 2 คือ ประโยชน์ตน ประโยชน์ท่าน หรือประโยชน์ปัจจุบัน ประโยชน์ภายหน้า เรียกว่าคนพาล คบคนพาลเป็นอัปมงคล ไม่ควรคบ เพราะฉะนั้น พระพุทธเจ้าท่านจึงทรงแสดงว่า การไม่คบคนพาล เป็นมงคลประการที่ 1⁵

อรรถกถาชาดกที่นำเสนอคำสอนเรื่องการไม่คบคนพาลเพื่อบำรุงปัญญานี้ มี 9 เรื่อง จำแนกเป็นอรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญญาโดยตรง ได้แก่ อรรถกถาลงฺกุลกชาดก(8/28-32) อรรถกถามโนชชาดก(9/4-7) อรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญญาโดยอ้อม เรื่อง อรรถกถา อสัมปัตวานชาดก(4/1-5) อรรถกถาโคธชาดก(4/29-31) อรรถกถามหากปิชาดก(9/60-65) อรรถกถาเจติยราชชาดก(9/154-162) อรรถกถาที่ปิชาดก(9/181-184) อรรถกถาหลิททราชาดก (10/52-55) อรรถกถามาดังคชาดก(13/1-22)

อรรถกถาชาดกแสดงสาระคำสอนเรื่องการบำรุงปัญญา ด้วยการไม่คบคนพาลในลักษณะเดียวกัน คนพาลคือคนที่คิดร้าย ทำร้ายผู้อื่นถึงแก่ชีวิต นำพาไปหาความผิด ดังในอรรถกถาลงฺกุลกชาดก(8/28-32) พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาช้าง ครั้งนั้นนางนงไฉไลได้ขอร้องให้

⁵เกษม บุญศรี, พุทธมงคล เล่ม 1, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ : องค์การค้ำของคุรุสภา, 2533), หน้า 24.

พญาข้างและฝูงข้างอย่าได้ทำร้ายลูกนก เนื่องจากลูกนกยังไม่สามารถบินอย่างแข็งแรง พญาข้างก็มีความกรุณารักษาลูกนกให้พ้นอันตรายจากตนและบริวาร เว้นแต่ข้างพาล เชือกหนึ่งที่ไม่รับฟังคำวิงวอนของนางนงไฉ้ ด้วยผลที่ข้างพาลได้ทำให้ลูกนกนางนงไฉ้ตาย จึงทำให้นางนงไฉ้คิดแค้นและคิดทำอุบายเพื่อลงโทษคนพาล อุบายของนางนงไฉ้มีอยู่ว่า นางนงไฉ้ได้อาสารับใช้กาและขอร้องให้กาช่วยจิกตาของข้างพาล หลังจากนั้นนางนงไฉ้ได้ขอร้องแมลงวันหยอดไข่ในดวงตา และขอร้องให้กบขึ้นไปส่งเสียงบนภูเขา ถ้าเห็นข้างพาลขึ้นไปบนภูเขา จงกลับมาส่งเสียงอยู่ที่ใกล้เหว เหตุที่ให้กบส่งเสียงนั้นเพราะเมื่อข้างพาลทนทุกขเวทนาอันเกิดจากความเจ็บปวด ทั้งกระหายน้ำเป็นกำลังก็ย่อมต้องหาแหล่งน้ำ เมื่อได้ยินเสียงกบร้องก็สำคัญว่ามีแหล่งน้ำก็จะเดินไปตามเสียงร้อง จนต้องพลัดตกเหวเพราะดวงตาที่มองไม่เห็นนั่นเอง อุบายนี้ได้ทำให้ข้างพาลถึงแก่ชีวิตด้วยความเป็นข้างที่มีนิสัยพาล ไม่มีจิตใจกรุณา

อรรถกถาชาดกเรื่องต่าง ๆ ที่สะท้อนภาพของคนพาล มักให้ข้อคิดไว้อย่างน่าสนใจ เช่น การคบคนพาลนอกจากจะดำเนินชีวิตไปในทางที่ไม่ถูกต้องแล้ว ยังมีภัยถึงแก่ชีวิต ดังใน *อรรถกถามโนชชาดก(9/4-7)* มโนชบุตรของราชสีห์ที่ได้ผูกมิตรกับสุนัขจิ้งจอก ไม่ยอมเชื่อฟังคำกล่าวเตือนของบิดาถึงภัยที่เกิดจากคนพาล ดังนั้นจึงได้ประสบความหายนะในท้ายที่สุด กล่าวคือเมื่อสุนัขจิ้งจอกได้ชวนให้มโนชไปล่าม้าก็ได้ถูกนายธนูของพระราชายิงจนถึงแก่ความตาย ถ้ามโนชใช้ปัญญาพิจารณาลักษณะนิสัยของสุนัขจิ้งจอกแล้วจะพบว่า ธรรมชาตินิสัยของสุนัขจิ้งจอกเป็นสัตว์ที่ฉลาดแกมโกง การชักชวนให้ไปล่าม้าย่อมเป็นการปฏิบัติที่ไม่ถูกต้องเพราะเบียดเบียนสัตว์อื่น มโนชก็จะมีสติ ระลึกถึงคำกล่าวสอนของบิดาที่เตือนให้ไม่คบคนพาล แต่ด้วยมโนชมีมิจฉาทิฏฐิ์ไม่เชื่อฟังบิดาและยังพอใจคำสรรเสริญของสุนัขจิ้งจอก จึงไม่เกิดปัญญาเรียนรู้ลักษณะนิสัยคนพาลอย่างสุนัขจิ้งจอก

การคบคนพาลเป็นมิตรแล้วเกิดโทษนั้นยังกล่าวอยู่ใน *อรรถกถาโคธชาดก(4/29-31)* บุตรของพญาเหี้ยที่ชื่อโคธปิลลิกะ ไม่เชื่อฟังคำกล่าวสอนของบิดาว่าคบกับป่อมข้าง ย่อมจะนำโทษมาสู่ตนและบริวาร ต่อมาบุตรของพญาเหี้ยมีขนาดใหญ่ขึ้นแต่ก็ยังหยอกเล่นกับป่อมข้าง ป่อมข้างจึงได้คบคิดกับนายพรานกำจัดฝูงเหี้ย พญาเหี้ยจึงกล่าวว่า การคลุกคลีกับคนชั่วย่อมทำให้ตนเองและตระกูลพินาศ หรือใน *อรรถกถาเจติยราชชาดก(9/154-162)* กล่าวถึงพระเจ้าเจติยราชคบกับโกรกลัมพะพะราหมณ์ผู้อาฆาตต่อพี่ชาย จึงต้องเกิดความพินาศเพราะโกรกลัมพะพะราหมณ์ได้แนะวิธีให้พระองค์มอบหน้าที่ปุโรหิตแก่ตน โดยการกล่าวคำเท็จ จนทำให้ธรณีสูบ เพราะการหลงเชื่อคำกล่าวของคนพาลนั่นเอง

ดังจะเห็นว่าในเรื่องการคบคนพาลนี้ นอกจากจะให้คติเกี่ยวกับวิสัยคนพาลแล้ว ยังให้ข้อคิดนำกลับไปไตร่ตรอง จนเกิดปัญญาตระหนักถึงภัยแห่งการคบคนพาลอย่างลุ่มลึกยิ่งขึ้น เช่นเดียวกับ*อรรถกถาชาดกปิชาดก*(9/60-65)ก็สะท้อนถึงการมีคนพาลอยู่ในกลุ่มย่อมทำให้ได้รับความเดือดร้อน ดังเช่นวานรพาล (พระเทวทัต) เป็นต้น แม้ว่าพระโพธิสัตว์จะรู้ว่ามียานรพาลเป็นบริวาร ย่อมจะนำความเดือดร้อนให้แก่พระองค์หรือสมาชิกในกลุ่ม แต่ด้วยฐานะของหัวหน้ากลุ่มก็ต้องเรียนรู้ลักษณะนิสัยของวานรพาล เพื่อที่จะกล่าวสอนวานรตัวอื่นไม่ให้ยึดแบบอย่างจากวานรพาล ทำที่ที่สุดการศึกษานิสัยของคนพาลนี้เองก็ได้ส่องสว่าง “ปัญญา” ให้แก่หัวหน้าวานรว่า ขึ้นชื่อว่าคนพาล แม้จะกล่าวสอนหรือทำดีอย่างไร คนพาลก็ยังคงเป็นผู้มีมิจฉาปัญญาและมีจิตวิญญูอยู่เช่นเดิม

การเชื่อมโยงคนพาลกับความฉลาดแกมโกงก็เป็นคตินิยมมาช้านานแล้ว ดังใน*อรรถกถาปิชาดก*(9/181-184) มุ่งแสดงพฤติกรรมพาลของเสือที่ใส่ความแก่นางแพะว่าเป็นผู้ที่ทำให้เหยื่อของตนหนีไป ทั้ง ๆ ที่นางแพะเป็นแพะตัวสุดท้ายที่หนีรอดพ้นจากเสือไม่พ้น มากกว่าจะเป็นผู้วิ่งนำแพะตัวอื่นหนีไป

*อรรถกถาชาดก*บางเรื่องมุ่งกล่าวถึงคนพาลในลักษณะผู้อกตัญญู ซึ่งทำให้มิตรเกิดปัญญาตระหนักถึงผลร้ายจากการคบคนพาลเป็นสหาย ดังใน*อรรถกถาสัมปทานชาดก*(4/1-5)กล่าวถึงมิตรอย่างสังขเศรษฐีผู้เคยช่วยเหลือมิตรปิลยเศรษฐีให้รอดพ้นจากความขัดสน ต่อมาสังขเศรษฐีได้พบเหตุการณ์เช่นเดียวกับสหายของตน จึงได้เดินทางมาหาปิลยเศรษฐีเพื่อขอความช่วยเหลือ แต่ปิลยเศรษฐีกลับปฏิเสธไม่ช่วยเหลือ ทำให้สังขเศรษฐีได้ตระหนักถึงการคบคนพาลยอมให้โทษมากกว่าคุณ

บางครั้งพฤติกรรมของคนพาลมาจากการมีพื้นภูมินิสัยที่เป็นมิจฉาวิญญู ดังพฤติกรรมของมณฑพยกุมารใน*อรรถกถามาตังคชาดก*(13/1-22) มณฑพยกุมารมีนิสัยดีอยู่แล้ว ตลอดจนมีมิจฉาวิญญูเป็นที่ตั้ง โดยเห็นว่าตนจะบริจาคตานในเขตที่บุคคลให้ทานแล้วมีผลมาก มาตังคดาบส ผู้เป็นบิดาจึงคิดจะทรมานให้กุมารละมิจฉาวิญญู ปลอมเป็นคนจัญทาลมาขอบริจาคตานจาก มณฑพยกุมาร แต่กุมารกลับติเตียนว่าเป็นคนจัญทาล ไม่คู่ควรแก่ทานของตน ภายหลังถูกทรมานจนได้สติ สละมิจฉาวิญญูและเลิกประพฤติเป็นคนพาล

คนพาลในอรรถกถาชาดก นอกจากบุรุษแล้ว ก็ยังมีสตรีที่เป็นคนพาลด้วยเช่นกัน ดังที่ อรรถกถาหลิหทาราชาดก(10/52-55) กล่าวถึงนางกุมารีมุ่งทำลายการบำเพ็ญเพียรของดาบสหนุ่ม โดยการลงให้ดาบสละจากศีลและการปฏิบัติหน้าที่ต่อบิดา ในที่สุดบิดามากล่าวเตือนสติดาบสหนุ่มจึงได้สติ ตระหนักถึงสตรีพาลที่มาชักจูงให้ละการบำเพ็ญเพื่อความสุขชั่วคราว

การไม่คบคนพาลนับเป็นการบำรุงปัญญาในทางหนึ่ง การไม่คบคนพาลในที่นี้หมายถึง การศึกษาแบบอย่างการดำเนินชีวิตของคนพาล เพื่อนำมาเป็นตัวอย่างในการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง การได้เรียนรู้ภูมิหลังหรือพฤติกรรมของคนพาลย่อมเป็นกระจกสะท้อนให้เกิดปัญญามองเห็นว่า ถ้าเราประพฤติตามแบบอย่างคนพาลก็ย่อมพาไปหาผิดหรือกลายเป็นผู้มีมิจฉาปัญญาและมิจฉาทิฏฐิ ถ้าประพฤติตามแบบอย่างบัณฑิตก็พาไปหาผลและกลายเป็นผู้มีสัมมาปัญญา สัมมาทิฏฐิ ดังนั้นการศึกษาวีถีชีวิตของคนพาลจึงเป็นบ่อเกิดของปัญญาที่จะทำให้แยกแยะระหว่างบัณฑิตกับคนพาลและความดีกับความชั่วได้อย่างชัดเจนขึ้น

4.1.1.2.6 ความรู้

การมีปัญญาคือการมีความรู้ต่อสิ่งใดสิ่งหนึ่งอย่างละเอียดชัดเจน สามารถไขความรู้ที่ตนรู้นี้ไปสู่ผู้อื่นได้ การใช้ปัญญาเพื่อแสดงความรู้ของตนเองนอกจากจะแสดงถึงการมี **สชาติกปัญญา** (ปัญญาที่มีมาแต่เดิม) แล้ว ยังผสมผสานระหว่างปัญญาที่เกิดมาจาก **จินตมยปัญญา** ความรู้ที่ได้มาจากการคิด การพิจารณาด้วยเหตุผลของตนเอง **สุตมยปัญญา** ความรู้ที่ได้มาจากการสดับรับฟังผู้มีความรู้และจากการศึกษาหาความรู้ **ภาวนามยปัญญา** ความรู้ที่ได้มาจากการปฏิบัติเพื่อให้ได้ความรู้ที่ชัดแจ้ง⁶ นอกจากนี้การแสดงความรู้ของตนเองให้แก่ผู้อื่นนั้นนับได้ว่ามีอานิสงส์อย่างยิ่ง เพราะสิ่งใดที่ผู้ฟังยังไม่เคยรู้จักได้รู้ สิ่งใดที่ผู้ฟัง ๆ แล้วยังไม่คลี่คลายกระจ่างแจ้งก็ย่อมคลี่คลายกระจ่างแจ้ง สิ่งใดที่ผู้ฟังสงสัยใคร่รู้ก็ได้รู้ สิ่งใดที่ผู้ฟังได้ฟังแล้วครั้งแรกยังไม่เลื่อมใสต่อมาจึงได้เลื่อมใส เป็นต้น

อรรถกถาชาดกที่นำเสนอคำสอนเรื่องการมีปัญญาเพื่อแสดงความรู้ มี 3 เรื่อง จำแนกเป็นอรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญญาโดยตรง 2 เรื่อง ได้แก่ อรรถกถาสาลิตตชาดก(3/134-137) อรรถกถามาลุตชาดก(2/27-28) และอรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญญาโดยอ้อม อรรถกถาไสณกชาดก(15/91-117)

⁶ดูรายละเอียดในบทที่ 2 ปัญญาตามคติพระพุทธศาสนา : ความหมาย บ่อเกิด คุณค่า หน้า 15-17.

อรรถกถาชาดกที่แสดงถึงการมีปัญญาแล้วแสดงความรู้ันั้น พิจารณาได้หลากหลาย ลักษณะ กล่าวคือ ในอรรถกถามาลูตชาดก(2/27-28) กล่าวถึงการแสดงความรู้ของสีหะและ พยัคฆ์เกี่ยวกับปัญหาที่ว่าลมหนาวพัดมาในเวลาใด ฝ่ายสีหะกล่าวว่า ลมหนาวพัดมาในเวลา ช้างขึ้น ฝ่ายพยัคฆ์กล่าวว่า ลมหนาวพัดมาในเวลาช้างแรม สัตว์ทั้งสองไม่สามารถหาข้อยุติลง ได้ จึงได้ไปหาฤาษีเพื่อให้แก้ข้อสงสัยนี้ กล่าวได้ว่าการแสดงความรู้เพื่อแก้ปริศนานี้ ไม่มี คำตอบใดถูกผิด เพราะผู้ตอบได้แสดงปัญญาในการไขคำตอบ รวมถึงแสดงความรู้ของตนให้ เป็นที่ประจักษ์อีกด้วย

ส่วนในอรรถกถาสาลิตตชาดก(3/134-137) กล่าวถึงผู้มีความรู้ย่อมสามารถใช้ความรู้ันั้น เป็นอุบายเตือนสติผู้อื่น ดังที่บุรุษง่อยผู้หนึ่งมีความรู้ทางศิลปะเรื่องการติดก้อนกรวด ได้ใช้ ความรู้ันั้นกล่าวสอนพราหมณ์พุดมากในราชสำนัก จะเห็นว่าการมีวิชาความรู้ในสาขาต่าง ๆ ไม่เพียงแต่จะทำให้ตนเองเป็นผู้มี “ปัญญา” หรือเป็นผู้รอบรู้แล้วเท่านั้น หากยังใช้ความรู้ันั้นเป็น อุบายกล่าวสอนได้อีกประการหนึ่งด้วย

นอกจากนี้กล่าวได้ว่าอรรถกถาชาดกไม่ได้นำเสนอเพียงการแสดงความรู้ทางโลกเท่านั้น หากยังมีการแสดงความรู้ทางธรรมด้วย ดังที่อรรถกถาโสณกชาดก(15/91-117) พระปัจเจกพุทธ เจ้าซึ่งมีพระนามเดิมว่าโสณก ได้แสดงความรู้ทางธรรมเกี่ยวกับคุณค่าของการบรรพชาให้แก่ พระเจ้าอรินทมราชได้ฟัง จนพระองค์เกิดศรัทธาปสาทะคิดออกผนวชเช่นเดียวกัน ทั้งนี้การ เทศนาธรรมให้ตระหนักถึงโทษของการอยู่ในราคะจริต สามารถกล่อมเกล้าให้ผู้ที่ได้ฟังธรรมเกิด อานิสงส์อย่างแรงกล้าขึ้นได้

จากที่ได้วิเคราะห์อรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญญาในการดำเนินชีวิตมาถึงหัวข้อนี้ จะ พบว่าเป็นการนำเสนอคำสอนเรื่องปัญญาเป็นลำดับ นับจากการมีสติ เมื่อมีสติหรือไม่มีสติจะ ก่อให้เกิดโทษอย่างไร หลังจากมีสติแล้วก็จะเกิดปัญญา ปัญหานี้มีทั้งสัมมาปัญญาและมิจฉา ปัญญา การเกิดปัญญาในขั้นนี้ก็จะนำไปสู่การคิดอุบาย การแสวงหาคติเป็นข้อคิดบำรุงปัญญา การคบบัณฑิต การไม่คบคนพาล การมีปัญญาแสดงความรู้ แต่ถ้าไม่มีสติตั้งแต่ลำดับแรกแล้ว ก็จะมาสู่คำสอนเรื่องปัญญาประการสุดท้ายคือ โทษของการไม่มีปัญญา ดังที่จะกล่าวต่อไปนี้

4.1.1.2.7 โทษของการไม่มีปัญญา

จากที่ได้อธิบายโทษของการไม่มีปัญญาไว้ในบทที่ 2 แล้วนั้น เมื่อมาวิเคราะห์อรรถกถาชาดก พบว่าอรรถกถาชาดกนำเสนอคำสอนเรื่องโทษของการไม่มีปัญญาไว้มากที่สุดเช่นกัน ทั้งนี้มีถึง 74 เรื่องที่กล่าวถึงการไม่มีปัญญาจะก่อให้เกิดโทษอย่างไร เมื่อเปรียบเทียบกับอรรถกถาชาดกที่นำเสนอคำสอนเรื่องสติที่มีปริมาณข้อมูลไม่แตกต่างกัน แสดงให้เห็นว่าสาระสำคัญของคำสอนเรื่องปัญญาที่แทรกในอรรถกถาชาดกนี้ มีจุดมุ่งหมายให้เห็นถึงการมีปัญญาด้วยการมีสตินำมาก่อน จึงจะเกิดปัญญาที่จะคิดหรือกระทำในด้านอื่น ๆ ขณะเดียวกันถ้าไม่มีสติก็ไม่เกิดปัญญาและยังก่อให้เกิดโทษที่ร้ายแรง มากกว่าการมุ่งสอนถึงการมีปัญญาโดยตรง เนื่องจากการสั่งสอนให้บุคคลมีปัญญาได้นั้น ย่อมจะต้องชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของสติและ โทษของการไม่มีปัญญา เพื่อให้เป็นตัวอย่างในการดำเนินชีวิตต่อไป

โทษของการไม่มีปัญญาแตกต่างจากโทษของการไม่มีสติประการหนึ่งคือ การไม่มีสติคือการไม่มีความระลึกขันธ์ในตัวในขณะนั้น ทำให้เกิดความขลาดกลัว ขลาดเขลา แต่เมื่อมีปัญญาก็จะขจัดอาการเหล่านี้ลงได้ ขณะที่การไม่มีปัญญาคือการไม่มีสติและปัญญาที่จะไตร่ตรอง นำไปสู่การกระทำที่โหดเขลาเบาปัญญา ดังที่กล่าวต่อไปนี้

อรรถกถาชาดกที่เสนอคำสอนเรื่องโทษของการไม่มีปัญญา จำแนกได้เป็นอรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญญาโดยตรง ได้แก่ อรรถกถาอปฺปนณกชาดก(1/147-158) อรรถกถาตันฑุลนาพิชาดก(1/176-179) อรรถกถามกสชาดก(2/127-129) อรรถกถาโรหิณีชาดก(2/129-130) อรรถกถาอารามทุสกชาดก(2/131-133) อรรถกถาวารุณีชาดก(2/133-135) อรรถกถาเวทัพพชาดก(2/135-139) อรรถกถาภริวาทชาดก(2/170-171) อรรถกถาสังฆมนชาดก(2/171-172) อรรถกถาลิตตชาดก(3/83-85) อรรถกถาปโรหิตชาดก(3/117-119) อรรถกถาปโรสทชาดก(3/125) อรรถกถามิตจินติชาดก(3/146-148) อรรถกถาทุพพจชาดก(3/150-151) อรรถกถานังคีสชาดก(3/172-174) อรรถกถากากชาดก(4/41-44) อรรถกถาสัญชีวชาดก(4/56-61) อรรถกถาสีคาลชาดก(4/69-73) อรรถกถากพายมฺภูริชาดก(4/147-149) อรรถกถาราชชาดก (4/215-216) อรรถกถากันทคคกชาดก(5/30-31) อรรถกถากัจฉปชาดก(5/48-50) อรรถกถาธัมมธชาดก(5/62-74) อรรถกถาคุฎปาณชาดก(5/95-98) อรรถกถาวิคติจจชาดก(5/161-163) อรรถกถามูลปริยายชาดก(5/164-167) อรรถกถาอารามทุสกชาดก(6/104-106) อรรถกถาพยัคฆชาดก(6/119-123) อรรถกถากัจฉปชาดก(6/124-126) อรรถกถาสตปิตตชาดก(6/160-165)

อรรถกถาจัมมสาฎกชาดก(7/130-132) อรรถกถาคิณฺณชาดก(10/1-4) อรรถกถาสุมุททวาณิชชาดก(11/115-127) อรรถกถามหาไพริชาดก(15/60-89)

อรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญหาโดยย่อ ได้แก่ อรรถกถาวาตมิดชาดก(2/17-20) อรรถกถาขราทียชาดก(2/21-22) อรรถกถาสัมโมทมานชาดก(2/79-81) อรรถกถามัจฉชาดก(2/82-84) อรรถกถาเวฬุกชาดก(2/124-126) อรรถกถาณักขัตตชาดก(2/139-141) อรรถกถาอสาทมันตชาดก(2/173-177) อรรถกถาวรรณชาดก(3/1-5) อรรถกถากิมฺเสนชาดก(3/51-56) อรรถกถามิตตวินทชาดก(3/61-62) อรรถกถามิตตวินทชาดก(3/129-130) อรรถกถาอกาลราวิชาดก(3/157-158) อรรถกถาอุกโตภักฐชาดก(4/23-25) อรรถกถาอินทสมานโคตตชาดก(4/109-111) อรรถกถากัจฉปชาดก(4/153-155) อรรถกถาจตุภักฐชาดก(4/185-186) อรรถกถารุทกชาดก(4/193-195) อรรถกถาวิรกชาดก(5/13-15) อรรถกถาคังเคยยกชาดก(5/16-17) อรรถกถามัจฉชาดก(5/51-52) อรรถกถากามนีตชาดก(5/99-103) อรรถกถาอุปหนชาดก(5/111-114) อรรถกถาสาลกชาดก(5/175-177) อรรถกถาสุกชาดก(6/30-33) อรรถกถาชรุทปานชาดก(6/33-36) อรรถกถาปุณฺณสูกชาดก(6/165-167) อรรถกถาภัทรมญฺเฎทกชาดก(7/1-3) อรรถกถาซั่มพุชชาดก(7/11-13) อรรถกถาอันตชาดก(7/14-15) อรรถกถากณวีรชาดก(7/102-108) อรรถกถากุณฺณสูกชาดก(7/117-121) อรรถกถาซั่มพุกชาดก(7/167-170) อรรถกถาสันธิเกทชาดก(7/212-215) อรรถกถาวันณาโรหชาดก(8/51-54) อรรถกถามิตตวินททุกชาดก(8/73-75) อรรถกถาอาวารียชาดก(8/101-106) อรรถกถาจตุทวารชาดก(10/75-80) อรรถกถาจักกวกชาดก(10/155-158) อรรถกถาพินฺทนชาดก(12/10-15) อรรถกถากิณฺนทชาดก(14/1-14)

อรรถกถาชาดกที่นำเสนอคำสอนเรื่องโทษของการไม่มีปัญญา สามารถจำแนกอย่างกว้างๆได้ 2 หัวข้อ ดังนี้ คือ โทษของการไม่มีปัญญาเป็นกระจกเงาของผู้โง่เขลา และเป็นโลกของบุคคลที่ลุ่มหลงในตัณหา

ก. โทษของการไม่มีปัญญา : กระจกเงาแห่งผู้โง่เขลา

โทษของการไม่มีปัญญาว่าด้วยความโง่เขลานั้น ในอรรถกถาชาดกทั้ง 74 เรื่อง มี 59 เรื่องที่นำเสนอถึงการกระทำที่โง่เขลาของบุคคลในชาดก ทั้งนี้บุคคลเหล่านี้ส่วนใหญ่มีสติและอาจไม่มีสติในบางครั้ง หากแต่ขาดการยั้งคิด ยั้งพูดและยั้งทำ จึงเป็นต้นเหตุให้แสดงความโง่เขลาไม่มีปัญญาให้เป็นที่ปรากฏ สามารถจำแนกตามคำสอนได้ดังนี้ คือ การไม่รู้จักประมาณตน

การฟังที่ไม่ไตร่ตรอง การคิดที่เป็นโทษ การพูดโดยปราศจากการพิจารณา ความประมาท การไม่รู้จักรักษาที่และความรับผิดชอบ การไม่รู้จักรักษา และการยกย่องอัสติบุรุษ

(1) การไม่รู้จักรักษาประมาทตน

ในคำสอนเรื่องโทษของการไม่มีปัญญาทำให้ไม่รู้จักรักษาประมาทตนนี้ สังเกตได้ว่าบุคคลกลุ่มนี้ในเรื่องมีทั้งผู้มีสติและผู้นิมนสิติ ขาดการยั้งคิด ยั้งพูด และยั้งทำ จึงทำให้ไม่มีปัญญาที่จะรู้จักรักษาประมาทตน อรรถกถาชาดกที่นำเสนอโทษของการไม่มีปัญญาทำให้ไม่รู้จักรักษาประมาทตน มี 10 เรื่อง ดังนี้

อรรถกถาคูฎปาณชาดก(5/95-98) กล่าวถึงหนอนผู้เฝ้าวัดกำลังตัวหนึ่ง เห็นกองคูที่ตนไต่ขึ้นมายุบลงไป ก็สำคัญว่าแผ่นดินไม่สามารถต้านทานกำลังของตน ต่อมาเห็นช้างหลีกหนี กลืนคูก็สำคัญว่าช้างกลัว จึงทำให้ช้างมาสู้กัน ในที่สุดถูกช้างถ่วงถ่วงลงทับหนอนตาย กล่าวได้ว่าในขณะนั้นหนอนมีสติ รู้ว่ากองคูยุบ ช้างหลีกหนีหนอน แต่หนอนขาดปัญญาที่จะพิจารณาว่าเหตุใดทั้งกองคูจึงยุบตัวและช้างจึงต้องหลีกหนีให้แกตน

นกหัวขวานชื่อกันทลกะในอรรถกถากันทลกะชาดก(5/30-31) มีชาติกำเนิดต่างจากนกขทิวรนิยะ จึงไม่รู้จักรักษาประมาทตน คิดจะใช้จอยปากเจาะต้นกระถิน ผลคือถึงแก่ความตาย พฤติกรรมของนกกันทลกะนี้ กล่าวได้ว่านอกจากจะไม่รู้จักรักษาประมาทตนแล้ว ยังไม่รู้จักรักษาปัญญาพิจารณาถึงการกระทำอีกด้วย

พฤติกรรมการไม่รู้จักรักษาประมาทตนตามวิสัยของนก มักถูกนำมากล่าวเปรียบให้เห็นเป็นตัวอย่างของผู้ที่ไม่มีปัญญา ดังเช่นในอรรถกถาฉิมชาดก(10/1-4) กล่าวถึงพญาแครงผู้ทะนงในกำลังของตน สำคัญว่าตนเองบินไปไกลได้ ไม่ฟังคำเตือนของบิดาให้ระลึกรู้จักรักษาประมาทกำลัง วันหนึ่งพญาแครงบินไปไกลไม่สามารถย้อนกลับมาได้ ถูกลมเวรัมภวาตพัดจนร่วงลงสู่พื้นถึงแก่ความพินาศ พฤติกรรมการไม่รู้จักรักษาประมาทกำลังบินของนก ยังกล่าวในอรรถกถาสุกชาดก(6/30-33) ลูกนกแขกเต้าไม่ประมาทกำลังคิดเก็บผลมะม่วงจากเกาะแห่งหนึ่งที่อยู่ไกล วันหนึ่งกำลังบินข้ามมหาสมุทรก็หมดแรง ร่วงลงสู่พื้นน้ำกลายเป็นอาหารของปลา

พฤติกรรมของสัตว์โดยเฉพาะนกที่กล่าวมานี้ แสดงให้เห็นว่าสัตว์จำพวกนกซึ่งได้รับการยกย่องว่ามีความฉลาด สามารถเรียนรู้ได้เร็ว ในบางครั้งก็ไม่มีปัญญาเพราะไม่รู้จักประมาณตน คำสอนนี้มีนัยเปรียบกับพฤติกรรมของเวไนยสัตว์หรือสัตว์ที่สอนได้ดังเช่นมนุษย์ ผู้มีปัญญา มีความฉลาด มีปฏิภาณ ไหวพริบ สามารถพลิกสถานการณ์จากร้ายให้เป็นที่ดีได้ บางครั้งก็ไม่มีปัญญาเพราะมีเหตุมาจากการไม่รู้จักประมาณตนเช่นเดียวกัน แต่โทษกลับมีความร้ายแรงกว่า เพราะพฤติกรรมสัตว์เหล่านั้นเป็นเพียงพฤติกรรมที่อ้างถึง หรือนำมาเปรียบเทียบให้เห็นชัดเจนยิ่งขึ้น

ตัวอย่างที่กล่าวถึงการไม่รู้จักประมาณตนของเวไนยสัตว์พบใน *อรรถกถาทุพพชาดก* (3/150-151) กล่าวถึงอาจารย์ท่านหนึ่งมีความรู้ทางศิลปะการกระโดดข้ามหอก แต่สามารถกระโดดได้เพียงสี่เล่มเท่านั้น วันหนึ่งขาดสติและปัญญาเพราะดื่มสุรา ไม่รู้จักประมาณกำลังของตน คิดจะกระโดดข้ามหอกห้าเล่ม ผลคือถึงแก่ความพินาศเพียงเพราะการไม่มีปัญญาที่จะรู้ประมาณกำลังของตน

บางครั้งการไม่มีปัญญาทำให้ไม่รู้จักประมาณตน อาจไม่ได้ก่อให้เกิดโทษถึงแก่ชีวิต หากก็ทำให้ผู้ที่ไม่มีปัญญารู้สึกเสียหน้า หรือมีความทุกข์อย่างยิ่ง จนต้องมีผู้อื่นมาชี้แนะให้สติ ดังใน *อรรถกถาวิคิติจชาดก*(5/161-163) กล่าวถึงปริพาชกผู้ไม่มีปัญญาและไม่รู้จักประมาณตนว่ามีผู้อื่นที่สามารถกล่าวได้ว่าทะเลเห็นอกกว่า เมื่อพบกับดาบสผู้ที่กล่าวได้แก้วาทะของปริพาชกผู้นี้ได้สำเร็จ จึงหนีไปเพราะความอับอาย เช่นเดียวกับ *อรรถกถากามนีตชาดก*(5/99-103) ที่กล่าวถึงพระราชอาชญาองค์หนึ่งไม่รู้จักประมาณความอยากได้ของพระองค์ คิดจะยึดเอาเมืองอื่นมาเป็นเมืองขึ้น แต่เมื่อไม่ได้เมืองเหล่านั้นก็ไม่มีปัญญาที่จะระงับความโศกเศร้าได้

โทษของการไม่มีปัญญาทำให้ไม่รู้จักประมาณตน มักสะท้อนถึงผู้ที่ไม่มีปัญญาอยู่ในฐานะผู้คิดอกตัญญู แสดงให้เห็นว่าการไม่มีปัญญา นอกจากจะทำให้ไม่รู้จักประมาณตนแล้วยังก่อให้เกิดอกุศลกรรมอื่น ๆ ตามมา เช่นใน *อรรถกถามูลปริยายชาดก*(5/164-167) *อรรถกถาอุพहनชาดก*(5/111-114) กล่าวถึงการคิดอกตัญญูของศิษย์ต่ออาจารย์ผู้ให้ความรู้ โดยศิษย์คิดที่จะทำแข่งขันวิชาความรู้ *อรรถกถามูลปริยายชาดก*กล่าวถึงศิษย์คิดว่าตนมีความรู้เท่าอาจารย์ จึงคิดจะแข่งขันประลองวิชา แต่เมื่ออาจารย์ถามถึงปัญหาเรื่อง “กาล” ก็ไม่สามารถตอบได้ ส่วน *อรรถกถาอุพहनชาดก* มุ่งแสดงพฤติกรรมของศิษย์ผู้โง่เขลา เข้าใจว่าตนมีความรู้ยิ่งกว่าอาจารย์ ย่อมจะต้องได้รับเบี้ยหวัดมากกว่าอาจารย์ เมื่อมีการทำแข่งขันถึงความรู้ ปรากฏว่าศิษย์พ่ายแพ้ ทั้งนี้พฤติกรรมของศิษย์ผู้นั้นนอกจากจะอกตัญญูแล้ว ยังแสดงถึงการไม่มีปัญญาที่

จะดำเนินชีวิตในทางสัมมาทิฐิและสัมมาปัญญา นำความรู้ที่ได้จากอาจารย์ไปกล่าวสอนแก่ผู้อื่น หรือหาเลี้ยงชีพได้ในทางที่ถูกต้อง แต่ศิษย์ผู้นี้กลับไม่รู้จักประมาณตนและคิดอกตัญญู

ความโลภก็ทำให้ไม่มีปัญญาที่จะรู้จักประมาณตน *อรรถกถาชาดก*ให้ความสำคัญกับสาระคำสอนประเด็นนี้เช่นกัน ดังใน*อรรถกถาขุททกปาณชาดก*(6/33-36) กล่าวถึงพ่อค้าเกวียนเกิดความโลภเมื่อได้ชุดบ่อเพื่อจะหาน้ำดื่มแล้วพบว่ามียักษ์ฝังอยู่ จึงคิดที่จะชุดบ่อน้ำนี้ลงไปลึกกว่าที่ชุดจนถึงที่อยู่ของพญานาค ด้วยความโลภไม่รู้จักประมาณความพอดีของพ่อค้าเกวียน ทำให้ถึงความหายนะในที่สุด พ่อค้าเกวียนไม่ใช้ปัญญาไตร่ตรองว่า เมื่อได้ทรัพย์มากพอจำนวนหนึ่งแล้ว ก็ควรรู้จักความพอดีหรือตามมงคลสูตรที่ 24 ที่กล่าวไว้คือ ความสันโดษ การยินดีพอใจในสิ่งที่มีทั้งสิ่งที่ตนเป็นเจ้าของ สิ่งที่ได้มาแล้ว และสิ่งที่ได้มาตามกำลังความเหมาะสม⁷

(2) การฟังที่ไม่ไตร่ตรอง

การฟังหมายถึงการได้ยิน หรือได้รับรู้เรื่องราวต่าง ๆ โดยผ่านโสตประสาท การฟังมี 2 ประเภท คือ การฟังอย่างผู้มีปัญญา และการฟังอย่างผู้ที่ไม่มีความรู้

การฟังอย่างผู้มีปัญญา หมายถึงการฟังคำสอนของผู้รู้ในคราวที่ควรฟัง ซึ่งเป็นเหตุให้ได้ความรู้ ความเข้าใจในเรื่องที่ควรรู้ควรเข้าใจ และสามารถนำความรู้ที่ได้ฟังมาประพฤติปฏิบัติ มีหลักในการดำเนินชีวิตไปในทางที่ถูกต้อง⁸

การฟังอย่างผู้ที่ไม่มีความรู้ หมายถึงการฟังเรื่องที่ไม่มีความจำเป็น หากความจริงไม่ได้ บางครั้งก็เป็นเรื่องเท็จ การฟังนี้สามารถนำไปสู่โทษของการไม่มีความรู้ได้ นั่นก็คือ การฟังเรื่องเท็จหรือเรื่องที่ยังพิสูจน์ตามหลักกาลามสูตร 10 ประการไม่ได้ อีกทั้งฟังแล้วไม่รู้จักคิดก็ทำให้ไม่รู้ ไม่เข้าใจ ทำให้ไม่เกิดปัญญาหรือความรู้ที่ถูกต้อง

*อรรถกถาชาดก*ที่กล่าวถึงโทษของการไม่มีความรู้จากการฟังที่ไม่ไตร่ตรองมี 9 เรื่อง ดังนี้

*อรรถกถาชาดก*จำแนกลักษณะของโทษจากการไม่ใช้ปัญญาในการฟังไว้ต่าง ๆ ดังเช่น *อรรถกถาเวฬุชาดก*(2/124-126) กล่าวถึงดาบสผู้หนึ่งได้เลี้ยงงูไว้เหมือนลูกชื่อเวฬุ วันหนึ่ง

⁷ เกษม บุญศรี, *พุทธมงคล เล่ม 3* (กรุงเทพฯ : องค์การค้ำของคุรุสภา, 2513), หน้า 199.

⁸ เกษม บุญศรี, *พุทธมงคล เล่ม 4* (กรุงเทพฯ : องค์การค้ำของคุรุสภา, 2513), หน้า 30.

พระโพธิสัตว์ได้เตือนให้ดาบสห้ามเลี้ยงงูไว้ แต่ดาบสไม่ฟังในคำเตือนเพราะรักงูเหมือนลูก ทั้งนี้ การไม่ใช้ปัญญาพิจารณาถึงโทษจากการเลี้ยงงูสรพิษไว้ จึงทำให้ถูกงูขบกัดถึงแก่ชีวิต เช่นเดียวกับ *อรรถกถาอินทสมานโคตตชาดก(4/109-111)* ก็กล่าวถึงอินทสมานโคตตดาบสไม่ใช้ปัญญาพิจารณาคำเตือนของพระโพธิสัตว์ที่ห้ามเลี้ยงช้างไว้ ภายหลังจึงถูกช้างทำร้ายถึงแก่ชีวิต

โทษของการไม่เชื่อฟังจึงทำให้ไม่เกิดปัญญาพิจารณา ยิ่งกล่าวอยู่ใน *อรรถกถาวิรกชาดก(5/13-15)* กล่าวถึงกาคุหนึ่งเป็นมิตรกัน กาวิญญูกะได้ให้กาวิระหาอาหารให้ ต่อมากาวิญญูคิดจะหาอาหารเองโดยไม่คิดฟังกาวิระ กาวิระเตือนถึงชาติกำเนิดของนกาวิญญูที่ต่างกับตน ไม่สามารถลงน้ำจับปลากินเองได้ แต่กาวิญญูกลับไม่เชื่อฟัง ไม่ใช้ปัญญาพิจารณาถึงคำพูดของเพื่อน ในที่สุดจึงถึงความพินาศ และใน *อรรถกถาราชชาดก(4/215-216)* นกไปฏฐปาทะไม่ใช้ปัญญาพิจารณาคำเตือนของพี่ชายที่ไม่ให้กล่าวถึงนางพราหมณีคบชู้ ภายหลังจึงถูกนางพราหมณีคิดร้ายเอาชีวิต

บางครั้งการฟังแล้วไม่ใช้ปัญญาคิดต่อจากที่ได้ฟังก็ทำให้เกิดโทษได้เช่นกัน ดังใน *อรรถกถาโรหิตสชาดก(3/117-119)* และ *อรรถกถาโปรตชาดก(3/125)* มีเนื้อเรื่องตรงกันคือ กล่าวถึงเหล่าอันเตवासิกไม่เชื่อคำกล่าวของอันเตवासิกผู้ใหญ่ที่กล่าวถึงคุณของอาจารย์ จึงไม่ทราบความหมายที่แท้จริงของคำอาจารย์ที่กล่าวมาครั้งแรก หรือใน *อรรถกถาสุมททวาณิชาดก(11/115-127)* ก็กล่าวถึงนายช่างไม้ไม่ใช้ปัญญาทบทวนคำพูดที่ธรรมเทวดาเตือนให้ระวังภัยจากธรรมเทวดา จึงมีนายช่างไม้กลุ่มหนึ่งต้องพบกับความพินาศ เพราะไม่เชื่อฟังคำเตือนของธรรมเทวดา

โทษจากการไม่ใช้ปัญญาพิจารณาการฟัง อาจอยู่ในรูปแบบของการหลงเชื่อคำพูดของอีกฝ่าย จนทำให้ผิดใจกัน ดังใน *อรรถกถาสันนิทชาดก(7/212-215)* ราชสีห์และโคเป็นเพื่อนรักกัน ต่อมาได้ฟังคำยุยงของสุนัขจึงจอกจึงเกิดการวิวาท และตกเป็นอาหารของสุนัขจอกในที่สุด หรือในบางครั้งหลงเชื่อคำพูดของคนพาล จนทำให้ตัดสินใจผิดตามลมปากของคนพาล ดังพระราชาผู้โง่เขลาใน *อรรถกถามหาโพธิชาดก(15/60-89)*

กล่าวได้ว่าการไม่ใช้ปัญญาในการฟังไม่เพียงแต่เกิดโทษทั่วไป เช่น การเข้าใจผิด การหลงเชื่อคำเท็จ แต่บางครั้งอาจทำให้ถึงแก่ความหายนะได้ ถ้าไม่ใช้ปัญญาแยกแยะคำพูดที่ได้ฟัง

(3) การคิดที่เป็นโทษ

การคิดเป็นวิธีแห่งการเกิดปัญญาทางหนึ่ง ดังที่ปรากฏเป็นคำสอนเรื่องการคิดไว้เป็นหลักสำคัญ ๆ คือ โยนิโสมนสิการ โยนิโสมนสิการคือระเบียบหรือแนวของการคิดที่ถูกต้อง⁹ การคิดอย่างถูกต้องจะนำไปสู่การเกิดปัญญาที่ชัดเจนต่อไป

อรรถกถาชาดกที่เน้นคำสอนเรื่องโทษของการไม่มีปัญญาในด้านการคิด มี 19 เรื่อง ดังนี้

การกระทำของผู้ไม่มีปัญญาบางครั้งเกิดมาจากการคิดที่ไม่รอบคอบ หรือการไม่รู้จักฝึกคิด การไม่คิดอย่างเป็นระเบียบ ดังที่ปรากฏเป็นคำสอนในหลักแห่งโยนิโสมนสิการ โทษของการไม่รู้จักคิดนี้ มักทำให้ตนเองและผู้อื่นเดือดร้อน ดังในอรรถกถาชาดกที่ปรากฏพฤติกรรมบุคคลที่ไม่รู้จักคิด จึงไม่เกิดปัญญาที่จะแก้ไขปัญหา ดังเช่น อรรถกถามกสชาดก(2/127-129) และอรรถกถาโรหิณีชาดก (2/129-130) สะท้อนถึงความไม่มีปัญญาของบุตรของช่างไม้และนางทาสี ในอรรถกถามกสชาดกกล่าวถึงช่างไม้ได้ให้บุตรช่วยฆ่างูที่อยู่บนศิระษะ ขณะนั้นบุตรมีสติรู้ว่า จะต้องฆ่างูที่อยู่บนศิระษะบิดา แต่ไม่มีปัญญาที่จะฆ่างูด้วยวิธีอื่น จึงใช้ขวานจามศิระษะพ่อ ส่วนในอรรถกถาโรหิณีชาดก นางทาสีใช้ให้นางโรหิณีบุตรสาวปิดแมลงวัน นางโรหิณีรู้ว่าจะต้องไล่แมลงวันตัวนั้นให้พ้นจากการรบกวนมารดา แต่วิธีที่นางใช้นั้นคือการใช้สากข้อมข้าวตอกกลงกลางศิระษะ

ในการกล่าวถึงภูมิหลังทางปัญญาของพฤติกรรมตัวละครในอรรถกถาชาดกทั้งสองเรื่อง จะเห็นว่าบุคคลทั้งสองมีความฉลาด* รู้จักที่จะหาอุบายคิดกำจัดงูและแมลงวัน แต่ขาดการมี

⁹ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมเกี่ยวกับหลักการคิดโยนิโสมนสิการในพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ 9 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2543), หน้า 667-727.

* จากการศึกษาคีระหัตถ์ความหมายระหว่าง “ปัญญา” และ “ความฉลาด” นี้ พบว่าความหมายกว้าง คือการรู้ การมีความรู้ การคิดที่จะแก้ไขปัญหาและความทุกข์ให้สำเร็จลุล่วง แต่ในความหมายแคบ ปัญญา คือการมีความรู้ที่ถูกต้อง เกิดมาจากโยนิโสมนสิการ การคิดที่แยบคาย ส่วนความฉลาดเกิดมาจากการมีไหวพริบปฏิภาณที่รู้ผุดขึ้นมาทันที โดยยังไม่มีการไตร่ตรองอย่างรอบคอบ ดังนั้นผู้วิจัยจึงมีเกณฑ์การใช้ความหมายสองคำนี้ในบริบทแวดล้อมที่ต่างกัน

ปัญญาที่จะใช้ความคิดว่าจะกำจัดด้วยวิธีที่เหมาะสมอย่างไร เพราะทั้งยุ่งและแมลงวันเกาะอยู่บนศีรษะ ซึ่งถือว่าเป็นอวัยวะที่สำคัญที่สุด

การไม่รู้จักรักคิดก็ทำให้ไม่มีปัญญา ดังเช่น วานรใน*อรรถกถาอารามทูลูกชาดก* (2/131-133) และ*อรรถกถาอารามทูลูกชาดก*(6/104-106) *อรรถกถาชาดก*ทั้งสองเรื่องกล่าวถึงวานรไม่มีปัญญาที่จะรู้วิธีรดน้ำต้นไม้ จึงถอนต้นไม้ขึ้นมาพิจารณาว่าต้นไม้ต้นใดรากหยั่งลึกลงดิน ก็ต้องการน้ำมาก ต้นไม้ต้นใดรากหยั่งลงดินไม่ลึก ก็ต้องการน้ำน้อย วิธีนี้จะทำให้รดน้ำต้นไม้ได้ทั่วถึง หรือพฤติกรรมการทำลายผลประโยชน์ของผู้อื่น โดยที่ตนเองสำคัญว่ามีความรู้ ดังใน*อรรถกถาวารุณีชาดก*(2/133-135) ผู้รับใช้ของพ่อค้าสุราเห็นลูกค้าดื่มสุรากล้วยกับเกลือ จึงจัดการนำเกลือผสมกับสุราเพื่อให้มีรสที่ต้องการของลูกค้า พฤติกรรมนี้แสดงให้เห็นว่าโง่แล้วยังอวดฉลาด

ใน*อรรถกถาปฎุทูลูกชาดก*(6/165-167) แสดงถึงพฤติกรรมของวานรผู้โง่แล้วอวดฉลาด กล่าวถึงวานรนายฝูงได้มาขี้แย่งห่อใบไม้ที่นายอุททยานห่อไว้แล้วทิ้งเกลื่อนกลาด พระโพธิสัตว์ตรัสถามวานรว่า วานรคงจะฉลาดในการทำห่อใบไม้ จึงรื้อทิ้งเพื่อจะห่อใบไม้ให้ใหม่ แต่วานรกลับตอบอย่างผู้คิดไม่เป็นและอวดฉลาดว่า “บิดาหรือมารดาของข้าพเจ้า มิใช่สัตว์ที่ฉลาดในการจัดทำห่อใบไม้ พวกข้าพเจ้าได้แต่รื้อของที่เขาทำ ๆ ไว้ ตระกูลของข้าพเจ้ามีธรรมเนียมอย่างนี้เอง” (หน้า 166) พฤติกรรมของวานรนั้นนอกจากจะมุ่งทำลายผลประโยชน์ผู้อื่นแล้ว ยังมีลักษณะโง่แล้วอวดฉลาดอีกด้วย

ความโง่เขลาจากการเห็นค่าของวัตถุที่เล็กน้อยมีค่ามากกว่าวัตถุอื่น ๆ ทำให้ไม่รู้จักรักคิด ดังพฤติกรรมของวานรใน*อรรถกถากาฬามุฏฐิชาดก*(4/147-149) อรรถกถากล่าวถึงวานรตัวหนึ่งเก็บเมล็ดถั่วใส่เต็มปาก แล้วยังกำถั่วใส่ไว้ในกำมืออีก มีถั่วเมล็ดหนึ่งตกลงสู่พื้น วานรจึงทิ้งถั่วที่เก็บไว้ทั้งหมด แล้วลงมาจากต้นไม้เพื่อเก็บถั่วเมล็ดที่ตกลงมา ทั้งนี้จะเห็นการกระทำที่ไม่รู้จักรักคิดของวานร กล่าวคือ วานรสำคัญว่าถั่วที่ตกลงสู่พื้นมีค่ามาก จึงสละถั่วที่เก็บมา เพื่อจะได้รักษาถั่วเมล็ดที่ตกลงมา การกระทำโดยไม่ใช้ปัญญาไตร่ตรองรอบคอบ มักทำให้เกิดเสียผลประโยชน์

พฤติกรรมของคนโง่แล้วอวดความฉลาดของตนเองนี้ ยังอยู่ใน*อรรถกถาอภินนชาดก* (1/147-158) อรรถกถากล่าวถึงพฤติกรรมของบุตรสัตถวาหะผู้หนึ่งที่โง่เขลา เห็นว่าการเดินทางล่วงหน้าก่อนผู้อื่น ย่อมทำให้ตนเองและบริวารได้ผลประโยชน์ ต่อมาพบกับยักษ์ตนหนึ่งได้ทำอุบายลวงให้บุตรสัตถวาหะผู้นั้นหลงเชื่อว่าทางข้างหน้ามีน้ำมากมาย บุตรผู้ไม่มีปัญญาจึงได้ทุบ

ตุ่มน้ำทิ้ง ในที่สุดทั้งตนเองและบริวารก็ได้รับทุกขเวทนา อีกทั้งยังกลายเป็นอาหารของยักษ์ ส่วนใน*อรรถกถาอุกโตภักฐชาดก*(4/23-25) กล่าวถึงความโง่ที่อวดฉลาดของพราหมณ์ที่ทำอุบายให้คนในครอบครัวก่อเรื่องวิวาทกับเพื่อนบ้าน เพื่อที่ตนเองจะได้ไม่ต้องแบ่งปลาให้ ผลสรุปคือ “*การงานในน้ำเสียหายเพราะในตาแตก และผ้าพุ่งถูกชะโมยลัก การงานบนบกเสียหาย เพราะเมียทำความร้าวฉานกับเพื่อนบ้าน ถูกจับมัดเสียนลงทัณฑ์*” (หน้า 24-25)

ในขณะที่การไม่รู้จักรักคิดบางครั้งอาจเกิดมาจากความโง่เขลา เพราะกลัวพ่ายแพ้ ดังพฤติกรรมการโกงของนักเลงสกา ในเวลาที่แพ้ก็มักจะนำลูกสกามากลืน ต่อมาได้กลืนลูกสกาก็เคลือบยาพิษไว้ ด้วยพฤติกรรมนี้จะเห็นว่านักเลงสกาก็ไม่มีความฉลาดแกมโกงที่จะหาวิธีการโกงด้วยอุบายทางอื่น หรือละการทำอุบายการโกงก็นับว่าเป็นผลดี แต่นักเลงผู้นี้กลับทำอุบายอย่างผู้ที่ไม่ใช้ความคิดที่รอบคอบ จึงทำให้เกิดโทษได้ในที่สุด เหตุการณ์นี้กล่าวอยู่ใน*อรรถกถาลิตตชาดก* (3/83-85)

บางครั้งการคิดอย่างผู้โง่เขลาก็สะท้อนถึงภูมิสติปัญญาของบุคคลผู้นั้น ดังมาณพผู้หนึ่งใน*อรรถกถานังคีสชาดก*(3/172-174) มาณพผู้นี้ไม่มีปัญญาในการศึกษาวิชา ดังนั้นเมื่ออาจารย์ชี้ให้เห็นถึงคุณและโทษต่าง ๆ ก็ไม่สามารถคิดตามจนเกิดปัญญารู้แจ้งได้ หรือใน*อรรถกถาสีลาชาดก* (4/69-73) กล่าวถึงพฤติกรรมของการไม่รู้จักรู้ปัญญาคิดหาทางที่จะกำจัดสุนัขจิ้งจอกของราชสีห์ทั้ง 6 ตัว จึงประมาทถึงแก่ชีวิต ขณะที่พฤติกรรมของบุตรของภรรยาใน*อรรถกถาสตปัตตชาดก*(6/160-165) ก็มุ่งแสดงถึงการคิดที่โง่เขลาอย่างยิ่งว่าเสียงนกกะไนที่ไพเราะคือเสียงมงคล ส่วนอาการของสุนัขจิ้งจอกที่ขุดดินข้างทางไม่เป็นมงคล ซึ่งความจริงอาการของสัตว์ทั้งสองตรงกันข้ามกับความคิดของบุตรภรรยา

อาจกล่าวได้ว่า ถ้าผู้ฟังรู้จักที่จะนำสาระของคำพูดผู้อื่นมาคิดใคร่ครวญตาม ก็ย่อมได้คุณจากการฟังแล้วคิด แต่ถ้าไม่รู้จักรนำมาคิดใคร่ครวญ ก็ย่อมก่อให้เกิดโทษ ดังพฤติกรรมของรุกขเทวดาผู้มีปัญญาเขลาใน*อรรถกถาพัคฆชาดก*(6/119-123) หลังจากที่ได้ฟังคำทัดทานของรุกขเทวดาอีกองค์หนึ่งที่เตือนไม่ให้ไล่เสื่อและราชสีห์ออกไปจากป่า ก็ไม่คิดตามแต่กลับคิดอย่างโง่เขลาว่า ถ้าสัตว์ทั้งสองอาศัยอยู่ในป่าแห่งนี้ ป่าแห่งนี้ก็ย่อมสกปรกไปด้วยซากเนื่อกลิ่นเลือด ต่อมาจึงระลึกได้ว่าการคิดดังกล่าวย่อมนำภัยมา เพราะเมื่อไม่มีสัตว์ทั้งสองอาศัยในป่า ชาวบ้านก็พากันมาตัดต้นไม้

ใน*อรรถกถาภุมมกุฎชาดก*(7/117-121) กล่าวถึงวานรไม่เชื่อคำแนะนำของนกขมิ้น จึงดูนกขมิ้นบริภาษว่าเป็นผู้มีอวัยวะเหมือนมนุษย์ แต่ไม่สร้างที่กำบังหลบฝนขึ้นมาเอง หรือใน*อรรถกถาเวณชาดก*(8/51-54) กล่าวถึงสุนัขจิ้งจอกคิดจะลองกินเนื้อของราชสีห์และเสือ จึงทำอุบายยุยงให้ทั้งสองวิวาทกัน แต่ทั้งราชสีห์และเสือกลับคิดถึงคุณแห่งความเป็นมิตร จึงรอดพ้นจากความคิดที่มุ่งร้ายของสุนัขจิ้งจอก การคิดของสุนัขจิ้งจอกนี้ชี้ให้เห็นว่าโทษของการไม่มีปัญญา จึงมักจะทำให้คิดถึงผู้อื่นไปในทางร้ายมากกว่าทางที่ดี

การมีความเห็นที่ผิดหรือมีมิจฉาทิฐิก็มักทำให้เกิดโทษ ดังใน*อรรถกถาสัมไมทมานชาดก*(2/79-81) กล่าวถึงการขาดความสามัคคีของเหล่านกพิราบ เนื่องจากความเห็นที่ผิดที่ว่าเพราะกำลังของตน จึงสามารถยกตาข่ายบินหนีนายพรานไปได้ เมื่อมีความเห็นที่ผิดหรือมิจฉาทิฐิก็นำไปสู่ความหายนะของเหล่านกพิราบนั่นเอง

*อรรถกถาชาดก*บางเรื่องเน้นถึงการไม่รู้จักคิดทำให้ตนเองต้องเสียผลประโยชน์ ดังที่*อรรถกถาสาลกชาดก*(5/175-177) กล่าวถึงการคิดที่เห็นแก่ตนของหมองูที่คิดแต่แสวงหาผลประโยชน์จากลิงฝ่ายเดียว ดังนั้นลิงจึงทนอยู่กับหมองูไม่ได้และหนีไป การกระทำของหมองูนี้อาจกล่าวได้ว่าเป็นผู้ที่ไม่มีปัญญา ไม่รู้จักคิดที่จะรักษาประโยชน์ที่ตนเองพึงมีพึงได้ไว้นาน ๆ หรือใน*อรรถกถาอาวาริยชาดก*(8/101-106) กล่าวถึงนายเรือจ้างชื่ออาวาริยปีตา มักจะไม่เรียกเก็บค่าโดยสารก่อนนำเรือข้ามฟาก แต่จะเก็บต่อเมื่อพาคคนโดยสารไปส่งถึงฟากแล้ว หากก็ไม่ได้ทรัพย์เพราะต้องวิวาทกับคนโดยสาร การไม่ใช้ปัญญาคิดหาวิธีที่จะได้ทรัพย์อย่างไม่เสียผลประโยชน์ของอาวาริยปีตา ชวนให้นึกถึงว่าคนพาลมักไม่ใช้ความคิดที่สุจริตในการหาทรัพย์ พฤติกรรมของคนพาลนี้จึงเป็นตัวอย่างเปรียบเทียบถึงการเป็นผู้ที่ไม่มีปัญญา คิดไม่เป็น ไม่รู้จักคิด โดยกล่าวซ้ำ ๆ อยู่ใน*อรรถกถาชาดก* เพื่อไม่ให้พุทธบริษัทนำไปเป็นแบบอย่าง

(4) การพูดโดยปราศจากการพิจารณา

การพูดเป็นสาระสำคัญอีกประการหนึ่งที่เน้นให้เห็นว่า ถ้าไม่มีปัญญาแล้วก็มักจะมีพฤติกรรมของการพูดที่ให้โทษต่าง ๆ เช่น การพูดจาใส่ร้าย การพูดเท็จ การพูดเพ้อเจ้อ *อรรถกถาชาดก*ที่เน้นถึงโทษของการไม่มีปัญญาแล้วมีผลต่อการพูดมี 5 เรื่อง ดังนี้

การพูดที่ไม่รู้จักประมาณฐานะเป็นคำสอนที่พบบ่อยมาก ดังใน*อรรถกถาสุตมัญจก*(4/185-186) กล่าวถึงสุนัขจิ้งจอกได้ฟังคำสอนของลูกหงส์สองตัว คิดอยากร่วมฟังการสนทนาของหงส์ แต่สุนัขจิ้งจอกไม่รู้จักประมาณฐานะของตนที่เป็นสัตว์จตุบาท จึงทำให้ไม่มีปัญญาที่จะสรรคำพูดมากล่าวได้ นอกจากคำพูดที่เสแสร้งอ้างว่า “ท่านขึ้นสู่ค่าคบไม้ บนที่สูง สนทนากันลับ ๆ จงลงมาสนทนากันที่ต่ำเถิด พญาเนื้อจิ้งจอกบ้าง”

อรรถกถาอันตชาดก(7/14-15) กล่าวถึงกาโลภตัวหนึ่งได้เห็นสุนัขจิ้งจอกกินเนื้อโค จึงคิดอยากกินเนื้อโค แต่การกล่าวขออย่างตรงๆ ย่อมไม่สำเร็จ เพราะการขอนี้เป็นสิ่งที่ไม่พึงปรารถนาของผู้ที่ถูกขอ ดังนั้นจึงต้องพูดสรรเสริญสุนัขจิ้งจอกก่อนที่จะขอกินเนื้อโคว่า สุนัขจิ้งจอกมีกายเหมือนโคอุสุภราช มีความองอาจเหมือนราชสีห์ ฝ่ายสุนัขจิ้งจอกก็กล่าวสรรเสริญตอบก่าว่า กา มีความงามเหมือนนกยูง จากคำพูดของสัตว์ทั้งสองนี้ ถ้าพิจารณาในแง่โทษของการไม่มีปัญญา จะเห็นว่าการพูดของสัตว์ทั้งสองเป็นคำเท็จ การพูดคำเท็จนี้แสดงถึงผู้พูดไม่มีปัญญาที่จะกล่าวคำพูดที่สร้างสรรค์

ใน*อรรถกถาขัมพูชาทกชาดก*(7/11-13) ก็กล่าวถึงพฤติกรรมของกาและสุนัขจิ้งจอกเช่นเดียวกับ*อรรถกถาอันตชาดก* ต่างกันตรงที่บทบาทของผู้ใช้วาจาแสดงภาพผู้ไม่มีปัญญาสลับกัน กล่าวคือสุนัขจิ้งจอกอยากกินชมพูที่กำลังจิกกินอยู่ จึงกล่าวสรรเสริญก่าว่าเป็นนกยูง ฝ่ายกาก็สรรเสริญตอบกลับเหมือนกัน แล้วปลิดผลชมพูให้แก่สุนัขจิ้งจอก

นอกจากนี้การพูดในบางครั้งไม่เพียงแต่สะท้อนภาพผู้ไม่มีปัญญาเท่านั้น แต่ยังอาจก่อให้เกิดความหายนะแก่ชีวิต ดังใน*อรรถกถาฉันทนชาดก*(12/10-15) กล่าวถึงหมีและเทวดาที่ประจำอยู่ต้นตะคร้อต่างหาความใส่ไคล้กัน จึงทำให้พรานป่าได้ผลประโยชน์จากสองฝ่าย เป็นที่น่าสังเกตว่าการไม่รู้จักใช้ปัญญาพิจารณาคำพูด รวมทั้งการไม่มีสติในการพูดก็ทำให้ขาดปัญญาที่จะเรียบเรียงคำพูดให้เหมาะสม นำไปสู่โทษร้ายถึงแก่ชีวิต

อรรถกถากัจฉปชาดก(5/48-50) ก็เป็นอีกเรื่องหนึ่งที่เน้นถึงการไม่มีปัญญาในการพูดย่อมเป็นภัยแก่ชีวิตเช่นกัน ดังที่เต่าปากกล้าไม่มีความอดทนต่อคำขู่เข้าของเด็ก ขณะที่กำลังคาบไม้โดยมีลูกหงส์สองตัวคาบปลายไม้ทั้งสองข้าง เพื่อพาเต่าท่องไปยังแดนนิมพานต์ ผลจากการไม่ใช้ปัญญาไตร่ตรองให้รอบคอบก็คือ ถ้าเต่าอ้าปากกล่าวได้ตอบกับเด็ก ตนเองก็ต้องร่วงลงสู่พื้นทันที

จะเห็นว่าการพูดที่แสดงถึงการไม่มีปัญญาของบุคคลที่พูดนั้นมีโทษหลากหลายลักษณะ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับกรณียุทธและโอกาสใด และโทษที่ไม่ใช่ปัญญาพิจารณาคำพูด รวมทั้งจุดมุ่งหมายในการพูดที่ไม่เหมาะสมก็แจกแจงได้หลายลักษณะเช่นกัน ดังที่ได้กล่าวไปแล้ว

(5) ความประมาท

ความประมาทหมายถึงการปล่อยให้จิตของตนเองอยู่ในเบญจกามคุณ ทั้งทางกายทุจริต วจีทุจริต และมโนทุจริต นอกจากนี้เกษม บุญศรียังอธิบายเพิ่มเติมว่าความประมาทหมายถึง “ความไม่มีการทำโดยเคารพ ความไม่มีการทำไม่หยุด ความประพฤตีย่อหย่อน ความหมด ความพอใจ ความทอดธุระ ความไม่ตั้งมั่น ความไม่ประกอบเนื่อง ๆ ไม่เสพ ไม่เจริญ ไม่ทำให้มากในการบำเพ็ญกุศลธรรม”¹⁰ กล่าวอย่างสรุปความคือความประมาทคือการเดินเล่น มัวเมานั่นเอง

อรรถกถาชาดกที่นำเสนอแนวคิดเรื่องความประมาททำให้เกิดโทษไม่มีปัญญา มี 3 เรื่อง ดังนี้

อรรถกถากัจจยชาดก(6/124-126) กล่าวถึงลิงทุศีลตัวหนึ่งไม่ระวังกิริยาหยาบโจนของตน วันหนึ่งประพฤติกิริยาหยาบโจนต่อดาบส กล่าวคือเอาองคชาติสอดเข้าไปช่องหู ดาบสมิได้ห้ามปรามคณั่งสำรวมกิริยา จึงจึงประมาท เห็นว่าดาบสไม่ห้ามปรามเพราะไม่กล้ากล่าวเตือน ต่อมาได้กระทำกิริยาหยาบโจนเช่นนี้ต่อเต่า ก็ได้รับทุกขเวทนาอย่างใหญ่หลวง จะเห็นว่าลิงไม่มีปัญญาที่จะพิจารณาถึงพฤติกรรมของตน เพราะเกิดมาจากความประมาทเดินเล่นนั่นเอง เมื่อลิงประพฤติกิริยาหยาบโจนในครั้งแรกกับดาบส ก็มีอาการได้ใจเห็นว่าดาบสไม่กล่าวสอน จึงเกิดความเดินเล่นกล้าที่จะประพฤติกิริยาเช่นนี้กับเต่า หากเต่าไม่ใช่ผู้ทรงศีลที่สามารถสำรวมอาการได้ จึงได้หุบปากขบองคชาติของลิงไว้

ขณะเดียวกันโทษของการไม่มีปัญญานอกจากจะทำให้มีความประมาทในชีวิตแล้ว บางครั้งยังก่อให้เกิดความเสียหายด้วย ดังที่บุตรเศรษฐีผู้หลงใหลอยู่ในสุรา จนถึงกับใช้ทรัพย์ที่ได้จากบิดาสิ้นเปลืองกับสุรา นารี ระบาย่าฟ้อน ต่อมาทรัพย์ได้หมดลง บุตรเศรษฐีกลายเป็นยาก ฝ้ายบิดาซึ่งถึงกาลกิริยาแล้วไปบังเกิดเป็นท้าวสักกะได้ลงมาอบหม้อสารพัดนึก สามารถเรียกทรัพย์ออกมาได้มากมาย บุตรเศรษฐีจึงกลับมามีพฤติกรรมเช่นเดิม วันหนึ่งบุตร

¹⁰ เกษม บุญศรี, พุทธมิ่งผล เล่ม 3, หน้า 138.

นั้นเมาสุรา ขาดสติ และมีความประมาท จึงทำให้ไม่มีปัญญาที่จะรักษาห่อสารพัดนี้ได้ เรื่องนี้กล่าวอยู่ใน*อรรถกถาภทฺทสมุทฺทชาดก*(7/1-3)

ใน*อรรถกถาขัมพุกชาดก*(7/167-170) มุ่งกล่าวถึงความประมาทอันเกิดมาจากการไม่มีปัญญาของสุนัขจิ้งจอกผู้มีความทะนงตนว่าสามารถฆ่าช้างได้ แต่ในที่สุดก็ถูกช้างเหยียบตาย เพราะไม่รู้จักรู้จักใช้ปัญญาพิจารณาถึงชาติกำเนิดที่ต่างกัน ย่อมมีกำลังต่างกัน อรรถกถาอธิบายไว้ดังนี้

ผู้ใดมิใช่สี่เท้า ทะนงตนเพราะมานะว่าเป็นสี่เท้า ผู้นั้นจะเป็นเช่นสุนัขจิ้งจอกถูกช้างขยี้ นอนหายใจแหม่วอยู่ ณ แผ่นดินนั้น บุคคลใดไม่รู้กำลังความคิดและชาติสกุลของท่านผู้มียศ เป็นคนชั้นสูง ขอล้ำแข่งแรง มีกำลังมาก บุคคลนั้นจะเป็นเช่นสุนัขจิ้งจอกนี้ ถูกช้างขยี้จนตายอยู่ที่นี่ ส่วนบุคคลใดใคร่ครวญแล้วจึงทำ ก็จักรู้จักกำลังกายกำลังความคิดในตน มีความรอบคอบด้วยแบบแผน ด้วยการหรือ ด้วยคำสุภาษิต ผู้นั้นย่อมชำนะอย่างไร้พญูญ... (หน้า 169)

ความประมาทนับว่าเป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศต่าง ๆ อย่างไม่รู้ดีถ้าบุคคลมีสติ รู้จักไตร่ตรองอย่างรอบคอบ ก็จะไม่เกิดปัญญาอันนำไปสู่ความไม่ประมาทในชีวิตและไม่เกิดโทษอื่น ๆ ตามมาดังที่*อรรถกถาชาดก*ได้แสดงไว้

(6) การไม่รู้จักรู้หน้าที่และความรับผิดชอบ

การไม่รู้จักรู้หน้าที่และความรับผิดชอบในที่นี้หมายถึงการละเลยปฏิบัติหน้าที่ ไม่สามารถแยกแยะหน้าที่และขาดความรับผิดชอบ จนทำให้เกิดความเสียหายต่อตนเองและผู้อื่น รวมถึงการตั้งบุคคลที่ไม่เหมาะสมกับหน้าที่อีกด้วย โทษของการไม่มีปัญญาในการไม่รู้จักรู้หน้าที่และขาดความรับผิดชอบนี้กล่าวอยู่ใน*อรรถกถาชาดก* 5 เรื่อง ดังนี้

ใน*อรรถกถาตณฺฑลนาฬิชาดก*(1/176-179) กล่าวถึงพระเจ้าพาราณสีโลกเห็นเจ้าพนักงานตีราคาวัสดุแก่เจ้าของในราคาสมควรกัน จึงเปลี่ยนผู้ตีราคาคนใหม่ซึ่งเป็นเจ้าหน้าที่ผู้ไม่มีปัญญา เพื่อให้ตีราคาได้มากกว่าเจ้าหน้าที่คนเดิม ทั้งนี้การตั้งบุคคลที่ไม่เคยปฏิบัติในหน้าที่นี้ หรือตั้งบุคคลที่ไม่มีปัญญาให้ปฏิบัติงานในตำแหน่งอื่น โดยไม่ได้พิจารณาถึงความถูกต้องเหมาะสม

ยอมทำให้เกิดเสียหายได้ ดังที่ภายหลังเหล่าอำมาตย์พากันหัวเราะเยาะที่พระราชารัฐบุคลลผิดในหน้าที่

การกระทำที่รัฐบุคลลไม่เหมาะสม ยังพบได้อีกใน *อรรถกถาธรรมชาดก*(5/62-74) กล่าวถึงพระเจ้ายสปาณิดังธรรมชบัตถผู้ตัดสินบนเป็นเจ้าของที่พิพากษา ทำให้ประชาชนเดือดร้อนกันถ้วนหน้า การตั้งผู้ไม่รู้จักหน้าที่หรือตั้งผู้ที่ขาดความรับผิดชอบ นอกจากจะแสดงถึงบุคคลที่ตั้งขึ้นมาไม่มีปัญญา ขาดความรับผิดชอบ ไม่ประมาณตนแล้ว อีกแง่หนึ่งก็ทำให้เห็นว่าผู้มีอำนาจสูงสุดดังเช่นกษัตริย์ ก็ไม่มีปัญญาเช่นกัน เพราะเป็นผู้ขาดความรอบคอบ ไม่พิจารณาตั้งบุคคลให้สอดคล้องกับความรับผิดชอบ หรือตั้งคนผิดขึ้นปฏิบัติหน้าที่แทน

ขณะเดียวกันการตั้งบุคคลที่ไม่รู้จักหน้าที่ มักทำให้กิจของผู้อื่นเสียหาย เพราะเหตุที่บุคคลผู้นั้นนอกจากจะไม่รู้ในหน้าที่ของตนแล้ว ยังมีความเกียจคร้าน ดังที่มาถพบผู้หนึ่งเกียจคร้านในการหาพิน ได้ไปแอบหลับที่ใต้ต้นไม้ เมื่อตื่นขึ้นมาก็หาไม้ที่ทำพินผิดประเภท ทำให้ไม่สามารถก่อไฟหุงข้าวได้สำเร็จ เนื้อเรื่องนี้กล่าวอยู่ใน *อรรถกถาวรรณชาดก*(3/1-5)

อีกประเด็นหนึ่งคือการตั้งบุคคลที่กระทำกิจแทน บุคคลผู้นั้นไม่เพียงแต่ไม่รู้หน้าที่ซึ่งตนจะต้องปฏิบัติแล้วเท่านั้น แต่ยังกำเริบไม่รู้จักประมาณตน ดังใน *อรรถกถาภิรมเสนาชาดก*(3/51-56) อรรถกถากล่าวถึงจุฬนุคคหบดีผู้มีรูปร่างอัปลักษณ์ได้ตั้งภิรมเสนาทำหน้าที่ต่าง ๆ แทนตน โดยตนจะทำอุบายแนะนำให้ภิรมเสนากระทำตามทั้งสิ้น ต่อมาภิรมเสนาลืมนตนว่าเป็นเพียงผู้รับใช้ ไม่ได้มีความสามารถเช่นเดียวกับนาย จึงคุยโอ้อวด ภายหลังต้องเป็นผู้นำทัพ จึงพลาดกั้ว

การขาดความรับผิดชอบอาจอยู่ในสถานะของผู้ที่ต้องศึกษาเล่าเรียน ดัง *อรรถกถาชาราทียชาดก* (2/21-22) เนื้อตัวหนึ่งเกียจคร้านไม่สนใจที่ใฝ่หาความรู้ ทั้งที่เป็นหน้าที่ของเนื้อที่จะต้องเรียนรู้อุบายการหลบหลีกเมื่อเวลามีภัย ผลจากการไม่ปฏิบัติตามหน้าที่ของผู้เรียนที่ดี เมื่อถึงเวลามีภัยก็ไม่สามารถเอาตัวรอดได้

(7) การไม่รู้จักกาล

*อรรถกถาชาดก*ที่ว่าด้วยโทษของการไม่มีปัญญา ทำให้ไม่รู้จักกาล มี 6 เรื่อง ดังนี้

อรรถกถาเวทัพพชาดก(2/135-139) กล่าวถึงเวทัพพะพราหมณ์เรียกมนตรีพิเศษให้เงินทองตกลงมาผิดเวลา จึงถูกโจรจับไว้ อรรถกถาเกรีวาทชาดก(2/170-171) และอรรถกถาสังฆมณฑลชาดก (2/171-172) กล่าวถึงผู้ตีกลองและเป่าสังข์ผิดเวลา จึงทำให้ต้องเสียทรัพย์แก่โจร อรรถกถาชาดกทั้งสามเรื่องมีแนวเรื่องตรงกันคือ กล่าวถึงการทำผิดเวลา มักก่อให้เกิดโทษ

นอกจากนี้ยังมีอรรถกถาชาดกบางเรื่องที่กล่าวถึงการไม่รู้จักรัสงเกตจนทำให้ทำการผิดเวลา และนำไปสู่การไม่มีปัญญาได้เช่นกัน ดังอรรถกถามิตจินตชาดก(3/146-148) อรรถกถากล่าวถึงพฤติกรรมของปลาสองตัว คือ พหูจินตีและอัปปีจินตี ได้ฟังปลาไมตจินตีเตือนถึงภัยจากมนุษย์ ต่อมาได้ว่ายเข้าไปใกล้ตาข่ายที่ดักไว้ โดยไม่ทันได้สังเกตเห็นทำให้หลงเข้าไปอยู่ข้างในไม่สามารถหาทางออกได้ ต่อมาได้ปลามาตจินตีทำอุบายให้ทั้งสองรอดพ้นจากการถูกจับ

ในอรรถกถาขันตชาดก(2/139-141) กล่าวถึงผู้ที่มีความเชื่อเกี่ยวกับฤกษ์ยามนาที ย่อมทำให้กิจการงานอื่นต้องพลาดไปเพราะการไม่รู้จักรัสงเกตใช้ปัญญาพิจารณา เหมือนกับชาวพระนครพากันมาสู่ขอธิดาของชาวชนบท แต่เมื่อได้ฟังอาชีวกกล่าวอย่างโกรธเคืองด้วยเรื่องอื่นว่า วันนี้ฤกษ์ไม่ดี ถ้ากระทำการมงคลจะทำให้พินาศ ก็มีความหลงเชื่อโดยไม่พิจารณาให้รอบคอบ อรรถกถาอธิบายว่า “ประโยชน์ผ่านพ้นคนโง่ ผู้มัวคอยฤกษ์อยู่ ประโยชน์เป็นฤกษ์ของประโยชน์ ดวงดาวทั้งหลายจักกระทำอะไรได้” (หน้า 141) ทั้งนี้การมีความเชื่อดังกล่าวย่อมไม่มีถูกผิด แต่ในที่นี้คำสอนทางพระพุทธศาสนาต้องการชี้ให้เห็นว่า ผู้ที่จะกระทำการหากคอยแต่ฤกษ์ยามก็อาจไม่ทันการได้ เพราะประโยชน์ย่อมผ่านไปอย่างรวดเร็ว อีกประการหนึ่งถ้าโอกาสนั้นเป็นประโยชน์อย่างแท้จริง ฤกษ์ยามนั้นก็ไม่สามารถมีอิทธิพลแต่อย่างใด

บางครั้งพฤติกรรมการทำผิดกาล นอกจากจะเน้นให้เห็นถึงโทษของการไม่มีปัญญาแล้วยังทำให้ตนเองเกิดความหายนะด้วย ดังที่ไก่อตัวหนึ่งชนผิดเวลา จึงทำให้อันตเวทสิกข่าไก่อตัวนั้นทิ้งเสีย เพราะเหตุที่ไก่อชนปลูกไม่ตรงเวลานั่นเอง เหตุการณ์นี้กล่าวอยู่ในอรรถกถากาลราวีชาดก(3/157-158)

ดังนั้นโทษของการไม่มีปัญญาที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือการไม่รู้จักรัสกาล เมื่อไม่มีปัญญาที่ถูกต้องมักทำให้ไม่รู้ว่เวลานี้ควรทำอะไร เวลานี้ไม่ควรทำอะไร ถ้ามีสติและปัญญาแล้ว ก็สามารถแยกแยะการกระทำของตนได้อย่างชัดเจน

(8) การยกย่องอสังตบุรุษ

คำว่าอสังตบุรุษหมายถึงบุคคลที่ประพฤติผิดธรรมดา มีมิจฉาทิฎฐิ การยกย่องอสังตบุรุษจึงหมายถึงการยกย่องบุคคลที่ประพฤติผิดธรรมดา มีมิจฉาทิฎฐิ ให้เป็นบุคคลที่ควรแก่การนับถือ ศรัทธา โทษของการไม่มีปัญญาเพราะยกย่องอสังตบุรุษนี้ เป็นผลสืบเนื่องมาจากหัวข้อคำสอน การฟังและการคิด กล่าวคือผู้ที่ยกย่องไม่มีปัญญาเพราะคิดไม่ถูกวิธี คิดยกย่องผู้ที่ไม่รู้จักประมาณตน ส่วนผู้ที่ถูกยกย่องก็ไม่มีปัญญาเพราะไม่รู้จักคิดว่าการที่ถูกยกย่องมีจุดมุ่งหมายใด ขณะเดียวกันก็เน้นถึงการฟังโดยไม่รู้จักแยกแยะว่าสิ่งใดควร สิ่งใดไม่ควร

อรรถกถาชาดกที่เน้นคำสอนเรื่องโทษของการไม่มีปัญญาเพราะยกย่องอสังตบุรุษมี 2 เรื่อง ดังนี้

การยกย่องอสังตบุรุษที่แสดงถึงการไม่มีปัญญาของบุคคลนั้น มีกล่าวอยู่ในอรรถกถาจัมมสาฎกชาดก(7/130-132) อรรถกถากล่าวถึงปริพพาชกผู้หนึ่งมีนามว่าจัมมสาฎก เห็นแพะตัวหนึ่งก้มหัวอยู่ ก็สำคัญว่าแพะตัวนั้นทำความเคารพตน บุรุษผู้เฝ้าเขาจึงกล่าวยกย่องแพะเป็นสัตว์ที่รู้จักเคารพผู้มีความรู้ โดยความจริงแล้ว แพะตัวนั้นก้มหัว ย่อตัว เพื่อที่จะได้วิ่งชนปริพพาชกนั่นเอง ภายหลังบุรุษผู้นั้นจึงได้สติสำนึกได้ว่า “บุคคลอื่นแม้ใดจักทำการยกย่องอสังตบุรุษ แม้บุคคลนั้นก็ต้องเสวยทุกข์เวทนา เหมือนข้าพเจ้าผู้ทรมานปัญญา ยืนทำการยกย่องอสังตบุรุษวันนี้แล้ว ถูกแพะมันชนอย่างมันเหมาะให้ถึงแก่ความตายอยู่ในที่นี้...” (หน้า 132)

โทษของการไม่มีปัญญาเพราะยกย่องอสังตบุรุษนั้นจนถึงแก่ชีวิต ยังกล่าวอยู่ในอรรถกถาสัญชีวชาดก(4/56-61) กล่าวถึงมาณพหนุ่มผู้หนึ่งได้เรียนวิชามนตร์ชุบชีวิตคนตาย ต่อมาคิดจะปลุกเสกที่นอนตายให้ฟื้น เพื่อนกล่าวเตือนถึงโทษ มาณพหนุ่มผู้นั้นก็ไม่ฟัง เมื่อเสกร้ายฟื้นขึ้นมาก็บกัดสัญชีวและเพื่อนจนถึงแก่ชีวิต สังเกตว่าสัญชีวต้องการที่จะพิสูจน์ว่ามนตร์ที่เรียนมาเป็นจริงหรือไม่ ในขณะนั้นสัญชีวอยู่กับเพื่อนจึงทะนงตน คิดจะชุบชีวิตเสกซึ่งเป็นสัตว์ที่มีสัญชาติญาณดุร้าย สัญชีวเพียงแคต้องการให้เพื่อนยกย่อง จึงคิดทำการที่ไม่สมควรทำ เช่นเดียวกับเพื่อนของสัญชีวก็ไม่มีปัญญา หวังจะยกย่องเพื่อนเพื่อให้เพื่อนแสดงมนตร์วิเศษให้ดู ดังนั้นจึงต้องพบกับความพินาศในที่สุด

สังเกตได้ว่าการยกย่องอัสตบรูษนี้ นอกจากจะแสดงถึงการไม่มีปัญญาทั้งผู้ที่กล่าวยกย่อง และผู้ที่ถูกกล่าวยกย่องแล้ว ยังมีโทษถึงแก่ชีวิต ทั้งนี้สอดคล้องกับคำสอนมงคลสูตรที่ 3 ที่กล่าวถึงการยกย่องบุคคลที่ควรบูชา ถ้ากล่าวยกย่องบุชานบุคคลที่ไม่ควรบูชาก็ให้โทษดังที่ได้กล่าวมาแล้วนั่นเอง

ข. โทษของการไม่มีปัญญา : โลกของผู้ที่ลุ่มหลงในตัณหา

ในที่นี้ “โลกของผู้ที่ลุ่มหลงในตัณหา” หมายถึงเรื่องราวของบุคคลใน *อรรถกถาชาดก* ที่เสนอโทษของการไม่มีปัญญา ซึ่งประกอบด้วยชนชั้นต่าง ๆ ที่ลุ่มหลงอยู่ในตัณหา ทั้งผู้ปกครอง กฤหัสถ์ ชมารวาส หรือแม้แต่สัตว์ เรื่องราวเหล่านี้เน้นย้ำให้เห็นว่าการไม่มีปัญญาในอีกด้านหนึ่ง มาจากการเกี่ยวข้องอยู่ในกิเลสตัณหา นอกเหนือจากการไม่มีปัญญาเพราะความโง่เขลา ดังที่ได้กล่าวไว้ในหัวข้อต่าง ๆ แล้ว

เมื่อพิจารณาโทษของการไม่มีปัญญาจากความลุ่มหลงในกิเลสตัณหา นี้ พบว่า *อรรถกถาชาดก* มักเน้นความสำคัญของการไม่มีปัญญาเพราะลุ่มหลงอยู่ในผัสสะทั้ง 4 ประการ คือ รูป รส กลิ่น เสียง อย่างไรก็ตาม *อรรถกถาชาดก* กล่าวถึงผัสสะรูปและรสมากกว่าประเด็นอื่น ๆ ทั้งนี้เป็นเพราะการสัมผัสระหว่างอายตนะในการรับรู้ ตาคือองค์ประกอบที่สำคัญของขันธ์ 5 เพราะเป็นแดนเชื่อมต่อสัมผัสญาณกับวิญญานหรือการจำได้หมายรู้ ตาจึงมีโอกาสได้สัมผัสรูป ส่วนรสในที่นี้หมายถึงรสของกิเลสตัณหา ไม่ได้หมายถึงรสที่สัมผัสได้จากชีวหาวิญญานหรือลิ้น รสใน *อรรถกถาชาดก* จึงหมายถึงเมื่อตาได้สัมผัสรูปแล้ว เกิดความอยากหรือใคร่ที่จะครอบครองตามแรงกิเลสตัณหาอันนำไปสู่ความยินดี ความสุข ความพึงพอใจ *อรรถกถาชาดก* ที่กล่าวถึงการไม่มีปัญญาเพราะลุ่มหลงในรูปและรสจึงมีดังนี้

(1) รูป

รูปหมายถึงสังขารหรือองค์ประกอบที่ก่อเกิดเป็นรูป วัสดุ วัตถุ สามารถจับต้องได้ แต่การจับต้องและยึดถือในรูปทำให้มีความทุกข์ ความทุกข์นี้แปรอยู่ในรูปแบบต่าง ๆ เช่น อารมณ์เศร้าหมอง เมื่อไม่ได้สัมผัสรูปนั้น หรือได้สัมผัสรูปแล้วเกิดกิเลสหวงแหนไม่ต้องการให้เสื่อมไป

เรียกว่าไตรลักษณ์(สามัญลักษณ์ะโลก) หรือมีอารมณ์ปีติยินดีที่ได้สัมผัสรูป มีอารมณ์โกรธเมื่อสัมผัสรูปนั้นเพียงชั่วครู่แล้วไม่ได้ครอบครอง¹¹ เป็นต้น

ดังนั้นการหลงอยู่ในรูปก็ทำให้เป็นทุกข์ ทั้งทุกข์จริงหรือทุกข์ที่เกิดขึ้นบางขณะ เช่น ความไม่สบาย และทุกข์ประจำหรือทุกข์ที่เกิดขึ้นเป็นประจำต่ออารมณ์ เช่น ความโลภ ความหลง ความโกรธ เป็นต้น ดังใน*อรรถกถากาชาดก* (4/41-44) กล่าวถึงกาผู้หลงใหลในนางกา ต่อมา นางกาถูกปลาสูบขึ้นไปเสีย แต่กาผู้เข้าใจว่าคลื่นทะเลซัดเอานางกาลงทะเลไป ก็คร่ำครวญเสียใจที่จะไม่ได้เห็นนางกา ทำให้กาตัวอื่น ๆ หลงเข้าใจผิดเช่นกัน จึงช่วยกันวิดน้ำทะเลด้วยปาก ใน*อรรถกถามัจจชาดก*(2/82-84) ก็มีเหตุการณ์คล้ายคลึงกับ*อรรถกถากาชาดก* คือ กล่าวถึงปลาตัวหนึ่งติดอยู่ในร่างแห หลงคิดคร่ำครวญถึงนางปลา กลัวนางปลาสาคัญผิดว่าไปรักใคร่นางปลาตัวอื่น ปลาตัวนี้แม้จะอยู่ใกล้ความตายก็ยังไม่มียุปัญญาที่จะคิดหาทางรอด แต่กลับคิดถึงนางปลาอยู่นั่นเอง และใน*อรรถกถามัจจชาดก*(5/51-52) ก็มีเนื้อเรื่องตรงกัน

ใน*อรรถกถาคังคเคยยกชาดก*(5/16-17) มุ่งแสดงพฤติกรรมการณ์ไม่มีปัญญาเพราะหลงอยู่ในรูปโฉมอย่างปลาสองตัว ต่อมาเมื่อผู้มาแสดงพฤติกรรมดังเช่นปลาทั้งสองนี้ คือเต่า ผู้ซึ่งหลงใหลในรูปโฉมของตนเองเช่นกัน

ส่วน*อรรถกถาชาดก*ที่เน้นถึงพฤติกรรมของเวไนยสัตว์ที่หลงในตัณหา จนไม่มีปัญญาที่จะพิจารณาแยกแยะความถูกต้อง ได้แก่ *อรรถกถาสาตมันตชาดก*(2/173-177) กล่าวถึงความลุ่มหลงอยู่ในกามราคะของสตรีผู้หนึ่ง เมื่อได้ฟังคำเชื้อชวนร่วมอภิรมย์ของมาณพหนุ่มอยู่เสมอ จึงมีอาการกำหนดในราคะ เช่นเดียวกับโทษของการไม่มีปัญญาเพราะหลงอยู่ในรูป จนลืมน้ำที่ คิดอกตัญญูตั้งพฤติกรรมของมิตตวินทุกะที่หลงใหลในความงามของรูปนางเปอต เห็นกงจักรที่ทวนอยู่บนหัวคนบาปเป็นดอกบัว ซึ่งกล่าวอยู่ใน*อรรถกถามิตตวินทชาดก*(3/61-62)*อรรถกถามิตตวินทชาดก*(3/129-130) *อรรถกถามิตตวินทชาดก*(8/73-75) และ*อรรถกถาจตุทวารชาดก* (10/75-80)

ใน*อรรถกถากณวีรชาดก*(7/102-108) ก็มุ่งกล่าวถึงความหลงในรูปจนลืมหูสิ่ง ดังพฤติกรรมของนางสามาที่หลงใหลในรูปบุษย์จร จนกระทั่งยอมติดสินบนให้เจ้าหน้าที่เพื่อที่จะได้

¹¹ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมเกี่ยวกับความหมายของสังขารหรือรูปใน พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) , *ไตรลักษณ์* พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ : สรรวมิก, 2543), หน้า 16-19.

อยู่ร่วมกับบุรุษใจผู้หนึ่ง ต่อมาบุรุษใจคิดไม่ซื่อ แต่ถึงกระนั้นนางสามาก็ยังไม่ตื่นจาก “ความหลง” และด้วยเหตุแห่งความหลงนี้เอง จึงทำให้นางไม่เกิดปัญญาที่จะตระหนักถึงโทษแห่งความลุ่มหลงในรูป จนชีวิตของนางเกือบต้องพินาศเพราะบุรุษใจ

บางครั้งการหลงอยู่ในรูปก็อาจมาจากการหลงเชื่อคำพูดเท็จ ผู้ฟังไม่ใช้ปัญญาพิจารณาแยกแยะให้ดี จึงแสดงลักษณะ “ผู้โง่เขลาเบาปัญญา” อย่างชัดเจน ดังใน*อรรถกถารุกขชาติ* (4/193-195) กล่าวถึงพราหมณ์ผู้โง่เขลาไม่ใช้ปัญญาแยกแยะคำพูดเท็จ คำพูดใดถูกต้องหลังจากที่ได้ฟังนางพราหมณีว่า “...ม้านี้ที่งามก็เพราะอาศัยเครื่องม้าตกแต่งตน ถึงท่านก็เหมือนกัน ถ้าอยากจะงามอย่างม้า จงแต่งเครื่องม้าไปตามท้องถนน ซอยทำอย่างไรให้เหมือนม้าไปเฝ้าพระราชาเถิด แม้พระราชาก็ต้องทรงชมท่าน แม้พวกมนุษย์ก็คงชมท่านเหมือนกัน” (หน้า 194) ฝ่ายพราหมณ์ก็เป็นผู้หลงในรูป สำคัญว่าการแต่งเลียนแบบม้าจะทำให้มีความสง่างาม จึงไม่ใช้ปัญญาแยกแยะคำพูดลวงของนางพราหมณี

(2) รส

รสนหมายถึงการเสพอารมณ์หรือการเสพกิเลส แล้วทำให้เพลิดเพลินเจริญใจ รสในความหมายทางพุทธธรรมมี 2 ประการ คือ รส หมายถึงสิ่งที่รับรู้ด้วยลิ้น หรือสิ่งที่เป็นอารมณ์ของชีวหาวิญญาน ส่วนอีกความหมายหนึ่ง รส หมายถึงกิจหรือหน้าที่ หรือสิ่งที่เป็นอกุศลธรรม จะต้องกำจัดรสนั้นทิ้งเพื่อให้หลุดพ้นจากตัณหา¹² ในที่นี้*อรรถกถารุกขชาติ* นำเสนอรสนในความหมายที่สองหมายถึงรสนของกิเลสตัณหา โทษของการไม่มีปัญญาจากการติดข้องอยู่ในรสนใน*อรรถกถารุกขชาติ* มี 4 เรื่อง ดังนี้

อรรถกถารุกขชาติ ที่เน้นการลุ่มหลงในรสจนทำให้ไม่มีปัญญาแยกแยะสิ่งใดควรทำ ไม่ควรทำ มีกล่าวอยู่ใน*อรรถกถาวาตมิตชาติ* (2/17-20) กล่าวถึงเนื้อตัวหนึ่งหลงในรสของความหวานในน้ำผึ้ง แม้จะรู้ว่ามิถึงชีวิตก็ยังคงการที่จะเสพรสนั้นเพื่อความพอใจ ทั้งนี้จะกล่าวได้ว่าการติดอยู่ในรสนับว่ามีโทษอย่างยิ่ง เพราะเป็นรสที่ต้องบริโภคด้วยอำนาจฉันทราคะ หรือการลุ่มหลงในความใคร่ในกามคุณ หรือใน*อรรถกถากัจจันทชาติ* (14/1-14) ก็กล่าวถึงดาบสผู้ติดอยู่ในรสของมะม่วงจนไม่ปรารถนาจะกินผลไม้อื่น เป็นต้น

¹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 15.

รสนับเป็นโทษที่ร้ายแรงต่อชีวิต เพราะไม่เพียงแต่จะทำให้ไม่มีปัญญาแยกแยะความดี ความชั่วแล้ว ยังอาจทำให้เกิดความพินาศอย่างเช่นพฤติกรรมการหลงอยู่ในรสของเต่า ใน *อรรถกถาจักรกษัตริย์* (4/153-155) อรรถกถากล่าวถึงเต่าตัวหนึ่งอาศัยอยู่ในบึงแห่งหนึ่งมาตั้งแต่เกิด ครั้นถึงฤดูร้อนน้ำในบึงแห้งก็ไม่ไปอยู่ที่บึงอื่น ต่อมาเมื่อมีช่างหม้อมาเอาดินเหนียวในบึงนั้น ก็ใช้ จอบฟันกระทบถูกเต่าจนถึงแก่ความพินาศ ทั้งนี้ด้วยความติดข้องใน “รส” หรือการยึดมั่นถือมั่น ในที่อยู่นี้เอง จึงทำให้เต่าต้องถึงแก่ชีวิต

นอกจากนี้ยังมี *อรรถกถาชาดก* เรื่องหนึ่งทีกล่าวถึงการไม่มีปัญญาเพราะการติดในรูปและรส คือ *อรรถกถาจักรกษัตริย์* (10/155-158) กล่าวถึงกาดัวหนึ่งหลงในรูปที่งามของนกจ๊กกพราก จึงไต่ถามถึงอาหารที่กิน เพื่อที่กาจะไปบำรุงตนด้วยอาหารนั้น จึงจะได้มีรูปงาม เสียยังเพราะ ดังเช่นนกจ๊กกพราก นกบอกว่าตนกินแต่สาหร่ายและจอกแหนเป็นอาหาร และเตือนสติให้กา อย่าเบียดเบียนผู้ใด เพื่อที่จะได้มีวรรณะที่งามได้ดังเช่นตน แต่กาเียงกลับบริโภคนกและบินจาก ไป

ดังจะเห็นได้ว่าโทษของการไม่มีปัญญานี้ นอกจากจะทำให้บุคคลแสดงความโง่เขลาให้ เป็นที่ปรากฏแล้ว บางครั้งยังมีโทษถึงแก่ชีวิต ด้วยเพราะความโง่เขลา ชาดกการไต่ตรอง และ ไม่ใช้ปัญญาพิจารณาแยกแยะ ดังที่ได้กล่าวอย่างละเอียดแล้ว

อรรถกถาชาดก จึงเป็นต้นแบบนิทานคำสอนที่เน้นการอบรมจริยธรรมแก่พุทธบริษัท ให้ ระลึกถึงการมีปัญญาในการดำเนินชีวิตด้านต่าง ๆ โดยกล่าวถึงการมีสติเป็นลำดับแรก จึงจะมี ปัญญาที่จะดำเนินกิจอื่น ๆ ตลอดจนจนสามารถแยกแยะความดี ความชั่ว ความถูกต้อง ความผิด สิ่งที่ควรทำและไม่ควรทำ การคบบัณฑิต การไม่คบคนพาล การมีความรู้ และอื่น ๆ ผู้ใดไม่มี สติตั้งแต่แรกก็จะมีปัญญาที่จะประกอบกิจให้สำเร็จลงได้ นำไปสู่หัวข้อของปัญญาในการ ดำเนินชีวิตประการสุดท้ายคือโทษของการไม่มีปัญญานั้นเอง

4.1.2 ศิล สมาธิ ปัญญา

จากการศึกษาแนวคิดเรื่องปัญญาในฐานะหลักในการดำเนินชีวิตใน *อรรถกถาชาดก* จะเห็น ได้ว่าการดำเนินชีวิตระดับพื้นฐานย่อมต้องอาศัยปัญญาเข้ามาส่องทางให้เกิดความรู้ว่าสิ่งใดดี สิ่งใดไม่ดี สิ่งใดควรปฏิบัติ สิ่งใดไม่ควรปฏิบัติ นอกจากนี้การมีปัญญาเพื่อการดำเนินชีวิตจะทำ

ให้อยู่ร่วมกับสมาชิกในสังคมได้อย่างปกติสุข เพราะผู้มีปัญญาจะรู้ว่าควรมีแนวการปฏิบัติในชีวิตอย่างไรจึงจะมีความสุขตามกำลังของตน

การมีปัญญาในการดำเนินชีวิตนับเป็นพื้นฐานสำคัญที่จะพัฒนาสู่ปัญญาในอีกระดับหนึ่ง คือปัญญาที่เป็นผลมาจากการมีศีล สมาธิ แล้วจึงเกิดปัญญา กล่าวคือเมื่อมีปัญญาเป็นหลักในการดำเนินชีวิต ชีวิตก็จะเกิดความสงบทั้งกายและจิตใจ ความสงบแน่วแน่จะเป็นพลังก่อให้เกิดความคิดที่ไม่เบียดเบียนต่อสรรพสัตว์ ไม่คิดหลงผิดในอบายมุขทั้งปวง นำไปสู่ความรู้ที่จะหลุดพ้นจากพื้นฐานของกิเลส อวิชชา ดังนั้นการมีศีล ความประพฤติที่ดีงาม การมีสมาธิ ความสงบแน่วแน่ของจิตใจ จึงจะทำให้มีปัญญา ความฉลาดรอบรู้ที่ถูกต้อง

แนวคิดที่สำคัญของศีล สมาธิ ปัญญาในอรรถกถาชาดก สามารถพิจารณาตามลำดับดังนี้ คือ ความหมายของศีล สมาธิ ปัญญา และศีล สมาธิ ปัญญาที่ปรากฏในอรรถกถาชาดก

4.1.2.1 ความหมายของศีล สมาธิ ปัญญา

ศีล หมายถึง การประพฤติที่ดีงามทางกายและวาจา การหาเลี้ยงชีพโดยสุจริต ความมีระเบียบวินัย การมีกิริยามารยาทที่เรียบร้อยงดงาม แต่เมื่อจำกัดความหมายของคำว่าศีล มักหมายถึงการมีจริยปฏิบัติที่ดีงามต่อตนเองและสังคม ในแง่ตนเองคือการรักษากาย วาจา ใจให้พ้นจากทางแห่งการประพฤติทุจริต ในแง่สังคมคือการไม่เบียดเบียนกัน การไม่ละเมิดสิทธิ ตลอดจนงดเว้นประโยชน์ของผู้อื่นอย่างไม่ชอบธรรม ตลอดจนการไม่คิดประทุษร้ายต่อผู้อื่นทั้งชีวิตและร่างกาย

สมาธิ หมายถึง ความสงบแน่วแน่ของจิตใจต่อเรื่องใดเรื่องหนึ่งที่กำลังสนใจอยู่ในปัจจุบัน จิตใจที่สงบมั่นคงและแน่วแน่มจะก่อให้เกิดประโยชน์ยิ่งกว่าจิตใจที่ฟุ้งซ่านหรือกังวล กล่าวคือธรรมชาติของจิตย่อมบริสุทธิ์ผ่องใส เมื่อคิดการงานใดก็จะสำเร็จเพราะความสงบของจิตใจให้พลังในการคิด ต่อเมื่อความสงบของจิตถูกรบกวนด้วยอารมณ์ กิเลสต่าง ๆ ก็จะทำให้จิตไม่สงบนิ่ง จิตซัดส่ายไปมาเพราะปราศจากหลักยึดเหนี่ยว เมื่อคิดการงานก็ย่อมไม่สำเร็จ เพราะไม่มีสมาธิในการประกอบกิจการงานต่อไปได้

ปัญญา หมายถึง การรู้รอบ การเกิดความรู้จากสิ่งที่สงสัยใคร่รู้และค้นพบด้วยปัญญาของตนเอง ตลอดจนการรู้การเข้าใจต่อเรื่องใดเรื่องหนึ่งอย่างถ่องแท้ได้ การเกิดปัญญาได้นั้นจะต้องมีพื้นฐานมาจากการประพฤติที่ไม่เบียดเบียนผู้อื่นด้วยกายหรือวาจา และการไม่ทำลายสติสัมปชัญญะที่เป็นเครื่องคุ้มครองรักษาศีลของตน เมื่อกาย วาจา ใจดำรงอยู่ในหลักแห่งความประพฤติที่ดีงาม การมีสมาธิที่แน่วแน่ต่อสิ่งใดสิ่งหนึ่งจะทำให้สามารถวิเคราะห์พิจารณาให้เข้าใจได้อย่างลึกซึ้งได้ ในที่สุดก็จะเกิดปัญญา

4.1.2.2 ศีล สมาธิ ปัญญาที่ปรากฏในอรรถกถาชาดก

ศีล สมาธิ ปัญญา คือบ่อเกิดความรู้ที่มีความสำคัญต่อการดำเนินชีวิตในระดับที่ประณีตขึ้น กล่าวคือการมีปัญญาในระดับพื้นฐานมีจุดมุ่งหมายเพื่อให้ใช้ปัญญาดำเนินชีวิตอย่างเป็นสุขสามารถช่วยเหลือตนเองและผู้อื่นให้พ้นจากภัยหรือเพื่อเตือนสติ เป็นต้น ส่วนปัญญาในระดับการปฏิบัติธรรมพื้นฐานคือปัญญาที่ได้รับการขัดเกลาให้เป็นความรู้ที่รู้ชัด รู้ละเอียดยิ่งขึ้นกว่าปัญญาในการดำเนินชีวิตทั่วไป ทั้งนี้แม้ว่าความรู้ในระดับศีล สมาธิ ปัญญานี้จะเอื้อต่อการดำเนินชีวิตเช่นเดียวกับปัญญาในการดำเนินชีวิต แต่ก็มีข้อแตกต่างคือปัญญาที่ใช้ในการดำเนินชีวิตจัดว่าเป็นปัญญาที่จำเป็นต่อมนุษย์ เพราะมนุษย์จะต้องมีความรู้พื้นฐานและเขาวนปัญญาในการที่จะปรับตัวตลอดจนดำเนินชีวิตอยู่ได้ในสังคม ส่วนปัญญาระดับศีล สมาธิ ปัญญาคือความรู้ที่มุ่งขัดเกลาพฤติกรรมของบุคคลให้มีความละเอียดประณีตขึ้น ตลอดจนรู้จักใช้ปัญญาพิจารณาสิ่งที่เกิดขึ้นอย่างรอบคอบ สิ่งใดที่ปัญญาของตนยังพิสูจน์ไม่ได้ก็อย่าตัดสินใจในทันทีว่าจะเชื่อหรือน้อมรับปฏิบัติ สอดคล้องกับหลักคำสอนกาลามสูตร 10 ประการ แสดงถึงการอย่าเชื่อโดยยังไม่ได้ใช้ปัญญาของตนเองพิสูจน์

เมื่อวิเคราะห์อรรถกถาชาดก พบว่าอรรถกถาชาดกนำเสนอแนวคิดเรื่องศีล สมาธิ ปัญญาเพียงบางเรื่อง อาจอธิบายได้ว่าชาดกคือนิทานสอนธรรมชาวบ้าน การจะสอนชาวบ้านให้ศรัทธาในคำสอนพระพุทธศาสนา นอกเหนือจากคติการทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่วแล้ว การมีปัญญาเพื่อใช้ในการดำเนินชีวิตนับเป็นหลักคำสอนที่สำคัญและสอดคล้องกับวิถีชีวิตของชาวบ้าน เมื่อมีปัญญาในการดำเนินชีวิตอย่างถูกต้องแล้วจึงจะโน้มน้าวให้เข้าถึงศีล สมาธิ แล้วจึงเกิดปัญญาในระดับสูงต่อไป อย่างไรก็ตามอรรถกถาชาดกที่เสนอแนวคิดเรื่องศีล สมาธิ ปัญญานี้ไม่ให้รายละเอียดเกี่ยวกับการปฏิบัติธรรมพื้นฐานอย่างลึกซึ้ง มักเป็นการให้ข้อคิดมากกว่าว่าเมื่อกายและจิตใจสงบ ไม่เกิดความดิ้นรนอยากได้ จะทำให้มีสติที่มั่นคงกว่าการมีปัญญาในการดำเนินชีวิตทั่วไป มีจริยปฏิบัติให้ชีวิตมีความละเอียดประณีตขึ้น แนวคิดที่สำคัญของศีล สมาธิ

ปัญญาใน อรรถกถาชาดกนี้ สามารถกล่าวอย่างกว้าง ๆ ได้ว่า การประพาศศีล สมาธิ ย่อมทำให้ตระหนักถึงธรรมะพื้นฐาน เช่น หลักไตรลักษณ์ โลกธรรม 8 เป็นต้น นำไปสู่การมีชีวิตที่ประณีต และบรรลุสู่พุทธิปัญญาในที่สุด

อรรถกถาชาดกที่นำเสนอคำสอนเรื่องศีล สมาธิ แล้วเกิดปัญญา มี 7 เรื่อง จำแนกได้เป็นอรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญญาโดยตรง ได้แก่ อรรถกถาติตติราชาดก(7/108-111) และอรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญญาโดยอ้อม 6 เรื่อง ได้แก่ อรรถกถากัมภีรราชาดก (1/188-190) อรรถกถาเตลปิตตชาดก(3/102-111) อรรถกถากิงสุโกปมชาดก(5/172-174) อรรถกถาสิริกาลกัณเณชาดก(8/134-142) อรรถกถากุมภการชาดก(9/65-74) อรรถกถาสังข-พราหมณชาดก (10/89-97)

อรรถกถาชาดกที่นำเสนอคำสอนเรื่องศีล สมาธิ ปัญญา นี้ มักกล่าวถึงความหมายของการสร้างสรรค์ชีวิตให้อยู่อย่างประณีต ตลอดจนลักษณะการดำเนินชีวิตที่มีระบบระเบียบ หรืออีกนัยหนึ่งหมายถึงการมีศีลเป็นหลักในการดำเนินชีวิต มีคู่มือธรรมเป็นหลักปฏิบัติดังนี้

อรรถกถาติตติราชาดก(7/108-111) กล่าวถึงนายพรานผู้หนึ่งได้จับนกกระทาไว้เป็นนกต่อนกกระทาตัวนั้นมองเห็นถึงความพินาศในสกุลนกด้วยกัน เพียงเพราะเสียงของตนเองที่ร้องเรียกนกตัวอื่น ๆ มาติดบ่วงของนายพราน แต่เมื่อไม่ส่งเสียงร้องก็ถูกนายพรานทำร้าย วันหนึ่งนกกระทาได้ถามถึงคติการดำเนินชีวิตของตนเองกับดาบส เพราะระลึกถึงการเบียดเบียนสกุลนกด้วยกัน คำสนทนาระหว่างนกกระทากับดาบสมีว่า

นกกระทา : ข้าพเจ้ามีชีวิตอยู่อย่างสุขสบายดี ทั้งได้เพื่อจะบริโภคอาหารตามพอใจ แต่ดำรงอยู่ใกล้อันตรายนัก ข้าแต่ท่านผู้เจริญ คติของข้าพเจ้าเป็นอย่างไร

ดาบส : ดูกรเจ้าปักษี ถ้าหากว่าใจของเจ้าไม่น้อมไปเพื่อกรรมเป็นอันบาป บาปกรรมย่อมไม่แปดเปื้อนเจ้าผู้บริสุทธิ์ไม่เป็นใจด้วย

นกกระทา : นกกระทาย่อมมาเป็นจำนวนมาก ด้วยคิดว่า ญาติของพวกเราจับอยู่แล้ว กรรมอาศัยข้าพเจ้าน่าจะตกต้องข้าพเจ้า ใจของข้าพเจ้ารังเกียจอยู่ในซอ้นั้น

ดาบส : ถ้าหากว่าใจของเจ้าไม่ประทุษร้าย กรรมเพราะอาศัยข้าพเจ้า
ย่อมจะไม่ตักต้องเจ้า บาปย่อมไม่แปดเปื้อนเจ้าผู้มีได้ชวนชวายเป็นผู้บริสุทธิ์

จากบทสนทนาระหว่างดาบสและนกกระทา นี้ จะเห็นว่านกกระทาเกิดหิริโหดตปปะเกรงว่า การที่ทำลายวงศ์สกุลนกนั้น นับเป็นบาปกรรมที่ติดตามไปทุกแห่ง จึงคิดจะยุติการทำกรรมนี้ ทั้งนี้การกระทำเกิดการระลึกได้ว่าความไม่เบียดเบียนย่อมเป็นกรอบป้องกันเคราะห์ภัย รวมถึงตระหนักในบาปกรรมที่ติดตามเป็นเงา การระลึกถึงกรรมนี้นับว่าเป็นคำสอนทางอ้อมที่ชี้ให้เห็นว่า ปัญญาจะเกิดแก่บุคคลในระดับการมีศีล สมาธิได้นั้น บุคคลผู้นั้นต้องมีสติ รู้ดีรู้ชั่ว จึงจะเห็นว่าการประหัตประหารก็ดี การเบียดเบียนทำร้ายก็ดี ย่อมก่อให้เกิดความไม่สงบขึ้นภายในจิตใจ เมื่อจิตใจร้อนรุ่ม ก็มองไม่เห็นทางที่จะแก้ไขความทุกข์ที่เบียดเบียนตนได้อย่างไร ต่อเมื่อระลึกถึงคุณของศีล ตระหนักถึงโทษของกรรม ก็ทำให้มีสติ ดับความไม่สงบของจิตใจ เห็นทางที่จะแก้ไขได้

การรักษาศีลแล้วจึงเกิดจิตใจที่สงบเห็นแนวทางที่จะดำเนินชีวิตต่อไปนั้น นับเป็นหลักปฏิบัติของแนวคำสอนพื้นฐานเรื่องปัญญา อรรถกถาชาดกยังได้นำเสนอภาพของผู้มีศีล สมาธิ ปัญญาสามารถแยกแยะผู้ที่เข้ามาพบได้ว่าเป็นผู้ที่มีปัญญาหรือไม่ ดังเช่น อรรถกถาสิริกาถ กัณณิชาดก(8/134-142) สุจิตวิวารเศรษฐีเป็นผู้มีศีล ชักชวนให้บุตร ภรรยาและคนในบ้าน รักษาศีล ครั้งนั้นมีนางกาลกรรณีนีกับนางสิริได้แย่งกันอาบน้ำก่อนหลังในสระอนินดาต ทั้งสองไม่สามารถตกลงกันได้ จึงได้ขอให้ท้าววิรุฬหก ท้าวเวสสุวรรณ พระอินทร์เป็นผู้ตัดสินก็ไม่สามารถตัดสินได้ เทพทั้งสามได้บอกให้ไปหาสุจิตวิวารเศรษฐีเป็นผู้ตัดสิน เพราะเศรษฐีเป็นผู้มีศีล ย่อมจะมีปัญญาตัดสินได้ เศรษฐีได้ถามนางกาลกรรณีนีกับนางสิริเกี่ยวกับคุณของศีล ปรากฏว่านางสิริมีปัญญารู้ว่าคุณของศีลเป็นอย่างไรจึงได้ที่นั่งชุดใหม่ของเศรษฐี ฝ่ายนางกาลกรรณีนีไม่มีปัญญาและไม่รู้จักคุณค่าของการรักษาศีลจึงตอบไม่ได้ อรรถกถาชาดกเรื่องนี้แม้ไม่ได้แสดงให้เห็นว่าการมีศีลจะมีผลต่อการเกิดปัญญาที่แจ่มแจ้ง แต่ก็ให้ข้อคิดว่าบุคคลผู้มีศีลย่อมจะมีปัญญาที่จะรู้ชัดและตัดสินความอย่างยุติธรรมได้ ขณะเดียวกันบุคคลผู้มีศีลจะมีจิตใจที่สงบ ตั้งมั่นอยู่ในการไม่เบียดเบียนผู้อื่น ย่อมเป็นที่สรรเสริญและนับถือจากเทวดาและมนุษย์

ข้อคิดเรื่องปัญญาที่มาจากผลของการมีศีลปรากฏในอรรถกถากัณฐะชาดก (9/65-74) ในอรรถกถากล่าวถึงพระเจ้าพรหมทัตได้ประพฤติดุสัทธิธรรมกับสตรีผู้หนึ่งจนตั้งครรภ์ พระองค์ได้ถอดแหวนประทานแก่สตรีผู้นั้น แล้วตรัสว่าถ้านางคลอดบุตรเป็นหญิงจงขายแหวนเป็นทรัพย์

เลี้ยงบุตร ถ้าบุตรเป็นชายจงนำบุตรพร้อมกับแหวนมาเฝ้าพระองค์ ภายหลังสตรีผู้นั้นได้เข้าเฝ้าพร้อมพระโพิสสัตว์ พระเจ้าพรหมทัตปฏิเสธ ด้วยเหตุมารดาพระโพิสสัตว์อยู่ในศีลไม่เคยประพฤตินิดประเวณี จึงได้คิดหาวิธีด้วยการตั้งสังฆาธิษฐานว่าถ้าพระโพิสสัตว์คือพระโอรสของพระเจ้าพรหมทัตก็ขอให้ลอยอยู่ในอากาศ แต่ถ้าไม่ใช่จงตกลงมา ผลจากการที่มารดาพระโพิสสัตว์ไม่ผิดศีลข้อประเวณี จึงทำให้การตั้งสังฆาธิษฐานสัมฤทธิ์ผล ดังนี้จะเห็นว่าเมื่อมีศีลเป็นคุณแห่งการประพฤติก็น้อมทำให้มีปัญญา กล่าวคิด กล่าวพูด กล่าวกระทำในสิ่งที่ถูกต้อง จึงทำให้มารดาพระโพิสสัตว์มีความมั่นใจในอุบายที่คิดขึ้น

อรรถกถาชาดกที่นำเสนอภาพของการมีศีลและมีสมาธิที่มั่นคง ย่อมทำให้ไม่หวั่นไหวต่อกิเลสได้ ดังใน อรรถกถาเตลปัตตชาดก(3/102-111) กล่าวถึงนางยักษ์ได้ทำอุบายให้พระโพิสสัตว์และบุรุษที่ติดตาม 5 คนหลงไหลในกิเลสเพื่อที่จะจับกินเป็นอาหาร อุบายของนางยักษ์คือภาพมายาที่เนรมิตขึ้นโดยรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส การทำอุบายของนางยักษ์สอดคล้องกับการดำเนินชีวิตทั่วไปที่ยังเกี่ยวข้องกับกิเลสทั้ง 5 ประการ บุรุษทั้ง 5 ยังไม่พ้นจากกิเลสจึงหลงในอุบายของนางยักษ์ แต่พระโพิสสัตว์เป็นผู้มีปัญญา ตื่นจากกิเลสทั้งปวง จึงมีสติไม่หลงไหลในรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัสที่นางยักษ์เนรมิตขึ้น ดังนั้นบุคคลผู้มีศีลเป็นหลักปฏิบัติในชีวิตจะทำให้ไม่หลงไหลกับกิเลสตัณหา การมีศีลย่อมทำให้สงบทั้งกาย สติ ปัญญา เมื่อเผชิญหน้ากับสิ่งชั่วร้ายกรรมก็สามารถอดกลั้นได้ อีกทั้งศีลยังก่อให้เกิดสมาธิที่แน่วแน่คือการไม่ข้องเกี่ยวกับสิ่งมอมเมา เมื่อไม่ได้เกี่ยวข้องกับกิเลสตัณหาที่ชั่วร้ายกรรม อีกทั้งไม่ได้เบียดเบียนผู้อื่นก็ทำให้ได้สติและมีปัญญารู้แจ้งว่าภาพมายาที่เกิดขึ้น เป็นเพียงกลอุบายที่นางยักษ์สร้างขึ้นหวังจะจับกินเป็นอาหาร การมีศีลย่อมก่อให้เกิดสมาธิและปัญญาเป็นผลให้รอดพ้นจากอันตรายดังเช่นพระโพิสสัตว์ ส่วนบุคคลทั้ง 5 เป็นผู้หลงอยู่ในนิรวณหรือความฟุ้งซ่าน จึงทำให้จิตไม่สงบไม่เกิดปัญญา การที่จะดับนิรวณให้ได้ดังที่พระโพิสสัตว์แสดงเป็นแบบอย่างนั้น จะต้องดับความฟุ้งซ่านของจิต สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้ทรงอธิบายถึงการเจริญกัมมัฏฐานเพื่อดับความไม่สงบของจิตใจ ให้เกิดความสงบมีสมาธิที่จะเกื้อหนุนต่อปัญญาต่อไป

บุคคลผู้มีกามฉันท์เป่นเจ้าเรือน มักรักสวयรักงาม ควรเจริญอุสุภกัมมัฏฐานพิจารณาทวารอกศพ หรือเจริญกายคตาสติพิจารณาร่างกายอันยังเป่น ให้เหนเป่นของน่าเกลียดๆ บุคคลผู้มีพยาบาทเป่นเจ้าเรือนมักโกรธซึ่งเกลียดชัง ควรเจริญเมตตา กรุณา มุทิตา 3 พรหมวิหาร หนักจิตตีให้กลับคิดในทางให้เกิดรัก เกิดสงสาร เกิดยินดีๆ บุคคลมีถิ่นะกดี มีมีทระกดีเป่นเจ้าเรือน มักย่อท้อในกิจการ ควรเจริญอนุสสติกัมมัฏฐานพิจารณาความดีของ

ตนบ้าง พิจารณาคุณของพระพุทธพระธรรมพระสงฆ์บ้าง เพื่อให้มีแก้ไขหวน
 อุตสาหะเปนอุบายแก้ถีนะ เพื่อใช้ความนึกกว้าง ๆ เปนทางแก้มีโทษๆ บุคคล
 ผู้มีอุทธรณ์จะก็ดีมีถูกกุกจะก็ดีเป็นเจ้าเรือนควรฟังสถิน เพื่อหัดผูกใจไว้ใน
 อารมณอันเดียว หรือเจริญกัมมัฏฐานอันจะให้ใจเหี่ยวด้วยสังเวชน์ เช่นมรณ
 สถินก็ถึงความตายๆ บุคคลผู้มีวิจิตรเป็นเจ้าเรือน ควรเจริญกัมมัฏฐาน
 หรือวิปัสสนากัมมัฏฐาน เพื่อกำหนดรู้สภาวะธรรมที่เป็นอยู่อย่างไร ๆ

ในบุคคลผู้เดียว นิเวศน์เหล่านี้ อาจเข้าครอบงำในต่างขณะๆ ในสมัยใด
 นิเวศน์ชนิดใดครอบงำ ในสมัยนั้น ควรเจริญกัมมัฏฐานอันปนเครื่องแก้นิเวศน์
 ชนิดนั้น ฟังข่มจิตตั้งในสมัยที่เป็นไปพล่าน ฟังยกจิตตั้งขึ้นในสมัยที่หุดหู่ ฟัง
 ประคองจิตตั้งไว้ในสมัยที่เป็นไปสมาสมาสมาฟังทำจิตตั้งให้อาจให้ควรแก่การงาน¹³

นอกจากนี้ แนวคิดเรื่องการเกิดปัญญาเพราะตระหนักถึงหลักไตรลักษณ์ 3 ประการ ซึ่ง
 ได้แก่ ทุกขัง อนิจจัง อนัตตา ยังมีกล่าวอยู่ในอรรถกถาพุทธมรรคาชาดก(9/65-74) อรรถกถา
 กล่าวถึงพระราชสาสน์ขององค์ คือ กรกัณฑะ นัคคชี่ เนมิราช และทุมมุขะ ทอดพระเนตรถึง
 ความไม่เที่ยงแท้ของสรรพสิ่งดังนี้ คือ

กรกัณฑะ : ทอดพระเนตรเห็นต้นมะม่วง ดำริว่า “...ต้นมะม่วงนี้ เมื่อ
 ตอนเช้ายังมีผลดกเต็มต้น ดูงามตาแก่ผู้พบเห็น บัดนี้กิ่งก้านหักย่อยยับทั้ง
 เก็บผลไปหมด ดูไม่งามตาเลย แล้วทอดพระเนตรไปดูต้นอื่น ๆ อีก เห็นต้น
 มะม่วงที่ยังไม่มีผล...มะม่วงต้นนั้นปรากฏงามตาอยู่ เหมือนภูเขาแก้วมณี ก็
 เพราะเหตุที่ไม่มีผล ส่วนมะม่วงต้นนี้ถึงความย่อยยับก็เพราะเหตุที่มีผล แม้
 การครองเรือนนี้ก็เช่นเดียวกับต้นมะม่วงมีผล การบรรพชา ก็เช่นเดียวกับต้น
 มะม่วงที่ไม่มีผล ภัยย่อมมีแก่คนมีทรัพย์ ย่อมไม่มีแก่คนที่ไม่มียทรัพย์ แม้เรา
 ก็ควรเป็นเหมือนต้นมะม่วงที่ไม่มีผลนั้น” (หน้า 67)

นัคคชี่ : ทอดพระเนตรเห็นกำไลสองอันกระทบกัน ดำริว่า “...กำไลนี้ไม่
 กระทบกันเมื่ออยู่ข้างละอัน แต่เมื่อมาอยู่รวมกัน กระทบกันขึ้นจึงเกิดมีเสียง

¹³ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, หัวใจไตรสิกขาแลหัวใจกัมมัฏฐาน, พิมพ์ครั้งที่
 9 (พระนคร : โรงพิมพ์อักษรนิติ, 2467), หน้า 15-17.

แม้สัตว์ทั้งหลายเหล่านี้ ก็เหมือนกัน เมื่อต่างคนต่างอยู่ก็ย่อมไม่
กระทบกระทั่งกัน เมื่ออยู่รวมกันสองสามคน ย่อมกระทบกระทั่งกันทะเลาะ
กัน ก็เรา

ปกครองชาวเมืองในแคว้นคันธาระนี้ ก็เป็นเหมือนอย่างนั้น เราควรเป็นเหมือน
กำไลอันเดียว ไม่ต้องปกครองคนอื่น ปกครองแต่ตนเองอยู่เถิด” (หน้า 68)

เนมิราช : ทอดพระเนตรนกแย่งชิงเนื้อขึ้นเดียวกัน ดำริว่า “...ความทุกข์
ย่อมเกิดแก่นกตัวที่คาบขึ้นเนื้อไว้ ความสุขย่อมเกิดแก่นกตัวที่ทิ้งขึ้นเนื้อเสีย
ความทุกข์ย่อมเกิดแก่ผู้ที่ยึดถือกามคุณทั้งห้าเหล่านี้ ความสุขย่อมเกิดแก่ผู้
ละกามคุณทั้งห้าเสียได้...เราควรจะละกามคุณทั้งห้าทำตนให้มีสุขเหมือน
เหยี่ยวทิ้งขึ้นเนื้อนั้นเถิด” (หน้า 69)

ทุมมุขะ : ทอดพระเนตรเห็นโคกำหนดในกิเลส ดำริว่า “...บรรดาสัตว์
เหล่านี้ ตั้งต้นแต่สัตว์ดิรัจฉานย่อมพากันได้รับทุกข์ เพราะอำนาจของกิเลส
ตาม ๆ กัน...เราควรจะละกิเลสที่ทำให้สัตว์เหล่านี้หวนไหวเสียเถิด” (หน้า 69)

ดังจะเห็นว่าการได้ตระหนักถึงความไม่เที่ยงแท้ ตลอดจนความทุกข์ในวัฏสงสาร ย่อมทำ
ให้เกิดความสงบแก่จิตใจ นำไปสู่การก้าวข้ามพ้นโสมงสงสารด้วยปัญญาและสติของแต่ละบุคคล

การตระหนักถึงสภาวะของธรรมแล้วสามารถจำแนกองค์ประกอบธรรมได้นั้น อรรถกถา
ชาดกที่นำเสนอปัญญาด้านศีล สมภาณี ปัญญา ก็อธิบายไว้อยู่ในอรรถกถากิงสุโกปมชาดก
(5/172-174) อรรถกถากล่าวถึงพระเจ้าพาราณสีได้ตรัสให้โอรสทั้งสี่พระองค์สังเกตต้นทองกวาว
ในระยะเวลาที่ต่างกัน กล่าวคือ พระโอรสองค์แรกสังเกตเห็นต้นทองกวาวอยู่ในช่วงเวลาสลัดใบ
พระโอรสองค์ที่สองสังเกตเห็นต้นทองกวาวอยู่ในช่วงเวลาออกใบอ่อน พระโอรสองค์ที่สาม
สังเกตเห็นต้นทองกวาวอยู่ในช่วงเวลาออกดอก และพระโอรสองค์ที่สี่สังเกตเห็นต้นทองกวาวอยู่
ในช่วงเวลาออกผล

พระเจ้าพาราณสีโปรดให้พระโอรสทั้งสี่พระองค์ได้สังเกตเห็นต้นทองกวาวในระยะเวลาที่
แตกต่างกัน ด้วยเหตุที่พระองค์ต้องการให้พระโอรสทั้งสี่เกิดดวงตาและปัญญาเห็นธรรมว่า การ
ไม่ได้ปฏิบัติธรรมด้วยตนเอง ย่อมกล่าวถึงลักษณะและคุณสมบัติของธรรมแตกต่างกัน แต่เมื่อ

ได้ปฏิบัติธรรมโดยตนเอง ย่อมมองเห็นธรรมในลักษณะเดียวกัน ทั้งนี้การน้อมนำไปสู่ปัญญาเห็นธรรม จะต้องให้เกิดความสงสัยในสิ่งเดียวกัน จึงจะจุดประกายความใคร่รู้ต่อไป นับเป็นอุบายที่แยบคายยิ่ง

ผลจากการปฏิบัติบุญและทาน จะทำให้จิตใจบริสุทธิ์ สะอาด เมื่อเผชิญหน้ากับความทุกข์ที่อาจถึงแก่ชีวิต การมีจิตใจที่สงบ อิ่มเอิบด้วยผลบุญผลทาน จะทำให้มีปัญญาที่จะแก้ไขปัญหานั้นนี้ต้องมาจากการตั้งมั่นอยู่ในความสงบ จิตฟุ้งถึงการไม่คิดเบียดเบียนผู้ใด ความคิดทั้งมวลย่อมปลอดโปร่ง สามารถคิดการต่าง ๆ ได้อย่างสำเร็จ ดังอรรถกถาสังขพรหมณชาดก (10/89-97) กล่าวถึงพรหมณผู้หนึ่งชื่อสังข์ เป็นผู้มั่งคั่ง มีโภคทรัพย์มากมาย สังขพรหมณได้สละทรัพย์ให้ทาน ต่อมาได้กระทำนมีสการแด่พระปัจเจกพุทธเจ้า ตลอดจนถวายร่วม รongเท้าด้วยผลบุญและทานนั้นทำให้สังขพรหมณตั้งมั่นอยู่ในความสงบ ไม่หวั่นไหวต่อภัยจากเรืออัปปาง อีกทั้งยังมีสติและปัญญาเตือนตนเองและบริวารไม่ให้ประมาทต่อภัยที่เกิดจากเรืออัปปาง เหล่าบริวารก็รับฟังและปฏิบัติตาม ภายหลังจากที่เรืออัปปาง นางมณีเมขลาได้ช่วยเหลือพระโพธิสัตว์ สังขพรหมณพระโพธิสัตว์ก็ได้ขอรับรองให้นางมณีเมขลาช่วยเหลือบริวารของตนด้วย

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่าจุดมุ่งหมายของศีล สมาธิ ปัญญาที่สะท้อนในอรรถกถาชาดกนี้ เป็นพุทธวิธีการสอนให้พุทธบริษัทเข้าใจถึงหลักธรรมในระดับพื้นฐาน เช่น การดำเนินชีวิตอย่างสงบ สมณะ ขจัดพฤติกรรมที่เบียดเบียนผู้อื่น ขจัดความเห็นแก่ตัว มีจิตใจที่สงบเมตตา กรุณาต่อผู้อื่น มีปัญญาที่จะแก้ไขปัญหาค่าสอนเรื่องการปฏิบัติศีล สมาธิที่ลุ่มลึก การกล่าวถึงการปฏิบัติธรรมพื้นฐานเพื่อก้าวไปสู่การบำเพ็ญปัญญาในระดับสูงยิ่งขึ้นเพื่อหลุดพ้นจากการเกี่ยวของทางโลกและบรรลุนิพพานภูมินั้นมีการกล่าวไว้ในอรรถกถาชาดกเช่นกัน แต่มักเป็นเพียงการอ้างถึงความปรารถนานิพพานภูมิ โดยปรากฏข้อความซ้ำ ๆ ว่าครั้นออกบวชก็ได้บำเพ็ญกุศลธรรมต่าง ๆ และบังเกิดในนิพพาน แต่ไม่ได้อธิบายว่าการไปสู่นิพพานภูมิจะต้องปฏิบัติอย่างไร

4.1.3 พระโพธิสัตว์ในฐานะผู้มีปัญญาบารมี

พุทธบริษัทมีความเชื่อมาช้านานแล้วว่า พระโพธิสัตว์คืออริยบุคคลผู้ที่จะมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า คติความเชื่อเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์ไม่เพียงแต่จะหล่อหลอมให้พุทธบริษัทเกิดศรัทธาปสาทะต่อพระจริยวัตรที่งดงามของพระโพธิสัตว์ และมีความเชื่อว่าเรื่องราวของพระโพธิสัตว์ที่ปรากฏในชาดกคือการบำเพ็ญพุทธการกรรมเพื่อแสวงหาพระโพธิญาณอย่างแท้จริงเท่านั้น ความคิดเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์ยังได้มีอิทธิพลต่อการสร้างโลกทัศน์ชีวิตทัศน์ของพุทธบริษัท

ให้เกิดคติความเชื่อว่าพระมหากษัตริย์ก็คือพระโพธิสัตว์ผู้ที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตอีกด้วย คติความเชื่อนี้ได้รับการสนับสนุนจากการกล่าวถึงพระมหากษัตริย์ที่ดั่งทรงบำเพ็ญธรรม เทียบเท่ากับพระโพธิสัตว์ ดังในยวนพ่ายโคลงดังนี้

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ทศกุศลไสสาครแท้	ทศธรรม
ทศกุศลธรรม	สี่บสร้าง
ทศบารมีสรร	เพชฌึง กลพอ
ทศโกธพระเจ้ามล้าง	เน่งนอน ¹⁴

ดังนั้นการศึกษาถึงภูมิหลังเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์นับเป็นสิ่งสำคัญและเพื่อจำกัดขอบเขตของคำอธิบาย ในวิทยานิพนธ์นี้จะกล่าวถึงภูมิหลังพระโพธิสัตว์ตั้งแต่พระชาติสุเมธดาบส อันเป็นพระชาติที่ได้รับพุทธพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าในภพอื่น ๆ แล้วว่า จะได้เป็นพระพุทธเจ้าในกาลข้างหน้า เพื่อเป็นพื้นฐานในการวิเคราะห์การใช้ปัญญาของพระโพธิสัตว์ในอรรถกถาชาดกต่อไป

การศึกษาเรื่องพระโพธิสัตว์ มีรายละเอียดที่ควรพิจารณาตามลำดับ คือ ความหมายของคำว่าโพธิสัตว์ ภูมิหลังของพระโพธิสัตว์ และพระโพธิสัตว์ในฐานะผู้มีปัญญาบารมีในอรรถกถาชาดก

4.1.3.1 ความหมายของคำว่าพระโพธิสัตว์

คำว่า**โพธิสัตว์**มาจากคำว่า**โพธิ**หมายถึงความรู้แจ้งเห็นจริงในทุกสิ่ง และคำว่า**สัตว์**หมายถึงแก่น สาระ บัจฉัย หรืออาจหมายถึงผู้เกี่ยวข้องอยู่ในความรู้แจ้งเห็นจริง¹⁵ ความหมายของคำว่า**โพธิสัตว์**เมื่อแปลตามรูปศัพท์จึงมักจะหมายรวมถึงผู้ซึ่งอยู่ในภาวะแห่งการตรัสรู้ ผู้มีโพธิ ผู้แสวงหาโพธิธรรม ผู้มีโพธิเป็นสาร์ตละ มุ่งถึงสภาวะแห่งดวงจิตที่แสวงหาโพธิเพื่อสัตว์อื่นหรือมุ่งถึงตัวสาร์ตธรรม¹⁶ ใน *The Pali Text Society's Pali-English Dictionary* ได้กล่าวไว้ว่าพระโพธิสัตว์คือผู้ที่บรรลุดธรรมด้วยปัญญาของพระองค์¹⁷

¹⁴ราชบัณฑิตยสถาน, *พจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทย สมัยอยุธยา ไคลยวนพ่าย* (กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, 2544), หน้า 56.

¹⁵ภิญโญ ทัศนพยัคฆ์, *พระโพธิสัตว์* (พระนคร : ศิวพร, 2511), หน้า 2.

¹⁶เสถียร พันธรังษี, “พระโพธิสัตว์,” ใน *สารานุกรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 21* (กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, 2530), หน้า 13,608.

¹⁷TW.Rhy Davids and William Stede, *The Pali Text Society's Pali-English Dictionary* (London : Pali Text society, 1972), P 491.

เมื่อพิจารณาความหมายของโพธิสัตว์อย่างกว้างแล้ว พบว่าคำว่าโพธิสัตว์มีความหมายสื่อถึงผู้มีความรู้ ผู้มีปัญญามาตั้งแต่รูปศัพท์ กล่าวคือคำว่าโพธิมาจาก พุ ธ ธาตุ ลง อิบัจจัย ในนามกิตก์ หมายถึง รู้เข้าใจ ตื่น เบิกบาน โดยทั่วไป ความหมายของโพธิที่นิยมแปลคือรู้เข้าใจ เพราะหมายถึงหนึ่งในบุรุษลักษณะของผู้ที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธรเจ้า¹⁸ ส่วนความหมายตื่นและเบิกบานนี้อาจเป็นความหมายที่มีการตีความภายหลัง¹⁹ เพราะโพธิมาจากพุทธซึ่งหมายถึงเป็นผู้ไม่หลงมกมาย เป็นผู้รู้จักกาล รู้จักฐานและอฐาน และที่หมายถึงผู้เบิกบานคือผู้ที่ทรงประกอบพุทธกิจเสร็จ จัดเป็นลักษณะที่ปรากฏหลังจากตรัสรู้แล้ว²⁰ โพธิจึงมีความหมายที่จำกัดลงมาอีกระดับหนึ่งคือการรู้ เข้าใจ การรู้และเข้าใจหรือที่เรียกว่าโพธิครอบคลุมนำไปถึงภาวะของการเตรียมตัวหรือการสะสมความรู้ก่อนที่จะตรัสรู้ในชั้นพระพุทธรเจ้าต่อไปอีกประการหนึ่งด้วย

ส่วนคำว่าสัตว์ ในภาษาบาลีประกอบรูปศัพท์จากสตต ซึ่งมาจาก สขุ ธาตุ มีความหมายว่าติด เกี่ยว ข้อง โดยศัพท์สตต มาจากการลง ต บัจจัย ในทางภาษาสันสกฤตกล่าวถึงการประกอบรูปศัพท์สัตว์ว่าสตตฺว มาจาก สต (สนฺต) ซึ่งเป็นรูปกริยาช่วยปัจจุบันกาลของธาตุ อสุ หมายถึง มี เป็น ลง ตฺว บัจจัย ในภาวตัทธิต การประกอบรูปศัพท์ทั้งภาษาบาลีและสันสกฤตแสดงให้เห็นว่าความหมายของคำนี้แปลได้หลายความหมาย กล่าวคือในคัมภีร์ทางพุทธศาสนาเถรวาทให้ความหมายว่าสิ่งมีชีวิตหรือผู้ที่ติดข้องอยู่ (ในโลก) ส่วนคัมภีร์ทางพุทธศาสนาเถรวาทให้ความหมายเป็นรูปธรรมว่าสิ่งมีชีวิต และความหมายทางนามธรรมว่าความตั้งใจ ความมุ่งหมาย²¹ การประกอบรูปคำระหว่างโพธิและสัตว์รวมถึงความหมายตามรูปคำสามารถกล่าวได้ว่าคัมภีร์ของพุทธศาสนาเถรวาทเห็นว่าโพธิสัตว์คือบุคคลผู้ที่กำลังจะบรรลุความรู้สูงสุด (โพธิ) โดยนัยยะนี้ถ้าพิจารณาในชาดกจะเห็นว่ามี ความหมายคล้ายกันคือพระโพธิสัตว์ในชาดกจะหมายถึงบุคคลที่มีความฉลาดอย่างถูกต้อง มีคุณธรรม มีสติปัญญาคอยช่วยเหลือ

¹⁸ ดูความหมายเพิ่มเติมใน TW.Rhy davids and William Stede, *The Pali Text Society's Pali-English Dictionary*, pp.488-490. และ Sir Monier Monier Williams, *A Sanskrit-English dictionary* (Oxford : The Clarendon Press, 1979), p. 734.

¹⁹ ประพจน์ อัครวิรุฬหาร, "การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์เถรวาทและคัมภีร์มหายาน", หน้า 36.

²⁰ ก.หงส์ดารมภ์, *ศัพท์สงเคราะห์เล่มหนึ่ง* (พระนคร : โรงพิมพ์ไท, 2468), หน้า 22.

²¹ ประพจน์ อัครวิรุฬหาร, "การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์เถรวาทและคัมภีร์มหายาน", หน้า 64.

ผู้อื่น²² ขณะที่คัมภีร์มหายานก็มีความหมายคล้ายกับถาวรคือโพธิสัตว์หมายถึงผู้มุ่งมั่นเพื่อโพธิ์ ทั้งนี้มาจากความหมายของคำว่าสตุวคือความมุ่งมั่น ตั้งใจ

เรื่องราวที่ว่าด้วยการกำเนิดของสัตว์หรือที่หมายถึงสิ่งมีชีวิตปรากฏอยู่ใน*อัครัญญสูตร* *พระไตรปิฎก* เนื้อความกล่าวถึงสมัยที่โลกพินาศ หลังจากนั้นเกิดการสร้างโลกขึ้นมาใหม่โดยยังไม่มีสิ่งมีชีวิตเกิดขึ้นนอกจากน้ำและความมืดปกคลุม เนื่องจากดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ ดวงดาว ยังไม่ปรากฏ ยังไม่มีเวลากลางวัน กลางคืน ต่อมาน้ำได้งวดเข้าจนกลายเป็นง้วนดินลอยอยู่บนผิวน้ำ ง้วนดินมีสี กลิ่น และรส จึงทำให้ผู้ที่มิบุญรอดพ้นจากยุคที่โลกพินาศพากันอาศัยอยู่ อากัสสพรหม มีปิตีเป็นอาหาร มีรัศมีแสงออกจากกาย แต่ยังไม่ปรากฏลักษณะเพศชายและเพศหญิง จึงกล่าวรวม ๆ ว่า “สัตว์” ได้ลงมาชิมง้วนดินจนเกิดความอยากขึ้น รัศมีแห่งรูปลักษณะของอากัสสพรหมหายไป เกิดปรากฏการณ์ธรรมชาติคือมีดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ กลางวัน กลางคืน สัตว์เหล่านั้นยังคงกินง้วนดินเป็นอาหาร จึงเป็นเหตุให้ร่างกายหยาบขึ้น มีการแบ่งชั้นวรรณะ ภายหลังร่างกายและจิตใจหยาบขึ้นก็เกิดเพศชายเพศหญิง เกิดการเสพเมถุนธรรม และมีการสร้างบ้านเรือนกำบังให้พ้นจากสัตว์อื่นที่รังเกียจการเสพเมถุนธรรม ต่อมาเกิดการเอารัดเอาเปรียบเกิดขึ้น จึงทำให้สัตว์เหล่านั้นได้สมมติสัตว์ที่มีรูปร่าง น่าเลื่อมใส มีอำนาจ เป็นผู้ว่ากล่าวติเตียนและลงโทษผู้กระทำผิด จึงเกิดคำเรียกผู้ปกครองขึ้นคือ**มหาสมมติ กษัตริย์และราชา**²³

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าเมื่อมีสิ่งมีชีวิตเกิดขึ้น มีวิวัฒนาการตามลำดับจนกลายเป็นสัตว์โดยยังไม่มีคำเรียกแทนมนุษย์หรือคนในเวลานั้น สัตว์เหล่านั้นหากมีลักษณะแตกต่างจากสัตว์อื่น เช่น มีการเสพเมถุนธรรม มีการเอารัดเอาเปรียบ ก็ย่อมได้รับการตำหนิติเตียน จึงได้เกิดการสั่งสอนขึ้นเพื่อให้สัตว์ที่ประพฤติผิดเกรงและกลัวต่อโทษ สัตว์เหล่านั้นสามารถสอนให้รู้ว่าสิ่งใดดีสิ่งใดไม่ดีเพราะเป็นเวไนยสัตว์ ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าโพธิสัตว์ก็คือสัตว์ผู้หนึ่งที่มีลักษณะล้ำเลิศกว่าสัตว์อื่นทั้งปวง คือมีความน่าเลื่อมใส มีความสามารถสั่งสอนให้เหล่าสัตว์รู้สึกเลื่อมใสและปฏิบัติตาม และด้วยเหตุผลนี้จึงเป็นที่มาของโพธิสัตว์ผู้ทรงปัญญา บำเพ็ญปัญญาเพื่อช่วยเหลือเกื้อกูลแก่เหล่าสัตว์ให้พ้นจากทุกข์ สอดคล้องกับลักษณะของโพธิสัตว์ใน*อรรถกถาชาดก*ที่จะพิจารณาต่อไป

²² เรื่องเดียวกัน, หน้า 71.

²³ เก็บความจาก*พระสูตรและอรรถกถาแปล ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค เล่มที่ 3 ภาคที่ 1* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2525), หน้า 150-160.

4.1.3.2 ภูมิหลังของพระโพธิสัตว์

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่าพระโพธิสัตว์คือผู้มีความรู้ มีความน่าเลื่อมใส สามารถสั่งสอนให้สัตว์อื่นดำเนินชีวิตได้อย่างถูกต้อง ในหัวข้อนี้จะกล่าวถึงภูมิหลังของพระโพธิสัตว์ เพื่อเชื่อมโยงเข้าสู่การเริ่มต้นบำเพ็ญบารมีหวังจะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในกาลข้างหน้า อันเป็นบ่อเกิดของ *อรรถกถาชาดก* ทั้ง 547 เรื่อง

จากการศึกษาภูมิหลังของพระโพธิสัตว์ พบว่าพระโพธิสัตว์มีปณิธานปรารถนาพุทธภูมิ แบ่งได้เป็น 3 ระยะเวลา คือ **จิตตปณิธาน**หรือระยะคิด ปรารถนา **วชิปณิธาน**หรือระยะการเปล่งวาจาปรารถนา และ**กายวชิปณิธาน**หรือระยะการเปล่งวาจาแล้วกระทำตามปรารถนา ระยะการปรารถนาพุทธภูมิของพระโพธิสัตว์ไม่สามารถนับได้ว่ามีระยะห่างกันเท่าใด จึงเรียกระยะเวลาที่ห่างกันมากและนับไม่ได้นี้ว่า**สงขัยกัป** ในคัมภีร์*สัมภารวิบาทว่าด้วยผลแห่งกรรม* ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงบำเพ็ญมาต่อเนกชาติ²⁴ ได้กล่าวถึงภูมิหลังของพระโพธิสัตว์อย่างละเอียด โดยจัดแบ่งเป็น**พาทิรนิทาน**และ**มหานิทาน**

ก. พาทิรนิทาน (จิตตปณิธานกถา)

พาทิรนิทาน คือเรื่องราวของพระโพธิสัตว์เมื่อครั้งที่ยังไม่ได้เฝ้าพระพุทธเจ้าจนถึงได้เฝ้าพระพุทธปรารถนาที่บังกร ซึ่งพุทธประวัติของพระโพธิสัตว์ช่วงนี้จัดเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในช่วงของภายนอกกาลพุทธภูมิและในช่วงต้นของกาลพุทธภูมิ

พาทิรนิทานสามารถแบ่งได้ 4 เรื่อง ดังนี้

เรื่องที่ 1 พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นมาณพหนุ่มได้พามารดาติดตามพ่อค้าสำเภาไปค้าขายที่สุวรรณภูมิ ระหว่างการเดินทางเรือสำเภาได้อับปาง พระโพธิสัตว์มีความกตัญญูต่อมารดา จึงได้พามารดาว่ายน้ำข้ามมหาสมุทรอย่างลำบาก ขณะนั้นทำวมหยาพรหมได้รู้ว่ากาลล่วงไปสงขัยกัปหนึ่ง แต่ยังไม่มีพระพุทธเจ้าพระองค์ใดมาตรัสรู้ จึงได้เฟื่องดูหมู่สัตว์ก็พบพระโพธิสัตว์กำลังพามารดาข้ามฝั่ง จึงได้ดลให้พระโพธิสัตว์ตั้งจิตปณิธานปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้า

²⁴ ก.หงส์ลดารมภ์, *ศัพท์สงเคราะห์เล่มหนึ่ง*, หน้า 69.

เรื่องที่ 2 พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าสัตตตปาปะ มีความเชี่ยวชาญในการทรงช้าง ต่อมาได้ทรงคล้องพญาช้างเผือก ครั้งหนึ่งพญาช้างเผือกก่อดมั้นเพราะราคะ พระเจ้าสัตตตปาปะทรงเห็นถึงโทษของราคะ จึงได้แสดงโทษแห่งราคะและตั้งพุทธภูมิปณิธานปรารถนาเป็นพระพุทธรเจ้า

เรื่องที่ 3 พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระพรหมดาบส วันหนึ่งได้พบแม่เสือกำลังจะกินลูกเสือด้วยความหิว พระโพธิสัตว์จึงได้สละชีวิตให้เป็นทานแก่แม่เสือ และตั้งจิตปณิธานว่าปรารถนาจะเป็นพระพุทธรเจ้า

เรื่องที่ 4 พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นสุมิตตาราชกุมารี ทรงเป็นพระกนิษฐาของพระพุทธรเจ้าปุราณที่บังกร ทรงมีพระทัยเลื่อมใสและฝักใฝ่ในพระพุทธรศาสนาอย่างยิ่งพระพุทธรปุราณที่บังกรทรงทราบว่พระนางสุมิตตาราชกุมารีจะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธรเจ้า แต่ยังไม่ใช่ในกาลนี้ จึงได้ให้โอกาสแก่พระนางได้ถวายน้ำมันเมล็ดพันธุ์ฝักกาด พระนางได้ตั้งปณิธานปรารถนาจะตรัสรู้เป็นพระพุทธรเจ้า พระพุทธรปุราณที่บังกรก็ไม่ได้พยากรณ์เพราะพระนางมีชาติกำเนิดเป็นสตรี

ข. มหานิทาน (อัปภัทรนิทานกถา)

มหานิทาน คือเรื่องราวของพระโพธิสัตว์ที่เสวยพระชาติอยู่ในกาลพุทธภูมิและได้พบกับพระพุทธรเจ้าพระองค์ต่าง ๆ สามารถแบ่งได้ 4 ตอน ดังนี้

1) มโนปณิธาน : ระยะเวลาปรารถนา

พระโพธิสัตว์ได้ตั้งปณิธานปรารถนาพุทธภูมิ โดยยังไม่ได้เปล่งวาจาปรารถนาอยู่ 7 อสงไขย ได้แก่ นันทอสงไขย สุหนันทอสงไขย ปฐวีอสงไขย มถนอสงไขย ธรณีอสงไขย สาครอสงไขยและบุญชริกอสงไขย โดยจัดอยู่ในสมัยของพระพุทธรเจ้า 125,000 พระองค์ในนันทอสงไขยซึ่งเป็นอสงไขยแรก มีกัปหนึ่งชื่อว่าสารกัป พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าอรดีเทวราช เมืองกรัณทกนคร ได้เฝ้าพระพุทธรเจ้าพรหมเทวะและเกิดความเลื่อมใส จึงได้ตั้งปณิธานปรารถนาพุทธภูมิ นอกจากพระพุทธรเจ้าพรหมเทวะแล้ว ยังมีพระพุทธรเจ้าอีก 5,000 พระองค์ได้ตรัสรู้ในกาลต่อมาภายในนันทอสงไขย ภายหลังจากนี้ก็ได้มีพระโพธิสัตว์ตรัสรู้เป็น

พระพุทธรูปเจ้าในแต่ละอสงไขยต่อไปอีก พระโพธิสัตว์ก็ได้เฝ้าพระพุทธรูปเจ้าทุก ๆ พระองค์ และได้ตั้งพุทธรูปปฏิญาณต่อหน้าพระพักตร์ทุก ๆ พระองค์ แต่ก็ยังไม่ได้รับพุทธพยากรณ์ที่แน่นอน

2) วชิปณิธานกถา : ระยะเวลาเปล่งวาจาปรารถนา

พระโพธิสัตว์ได้เปล่งวาจาปรารถนาพุทธรูปอยู่ 9 อสงไขย ได้แก่ สัพพภัทรอสงไขย สัพพผลลอสงไขย สัพพรัตนอสงไขย อุสมกขันธ์กอสงไขย มานีภัทรอสงไขย ปทุมอสงไขย อุสมกอสงไขย ขันธุดตมอสงไขยและสัพพผลลอสงไขย จัดอยู่ในสมัยของพระพุทธรูปเจ้า 337,000 พระองค์ ในสัพพภัทรอสงไขยซึ่งเป็นอสงไขยแรกมีกัปหนึ่งชื่อว่าสารมณศกัป มีพระพุทธรูปเจ้าเสด็จอุบัติขึ้น 4 พระองค์ พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าสาครราช เมืองธัญญวดีมหานคร ได้เฝ้าพระพุทธรูปเจ้าทั้ง 4 พระองค์ และได้เปล่งวาจาปรารถนาพุทธรูปต่อพระพักตร์ของพระพุทธรูปเจ้าปุราณสากยมุนี ได้รับคำสอนให้บำเพ็ญบารมี 30 เพื่อจะได้พุทธรูปที่ตั้งที่ปรารถนา ภายหลังจากที่พระโพธิสัตว์ได้เข้าเฝ้าพระพุทธรูปเจ้าองค์ต่าง ๆ รวมทั้งพระพุทธรูปเจ้าปุราณสากยมุนีเป็น 387,000 พระองค์ พระโพธิสัตว์ได้พบกับพระพุทธรูปเจ้าทุก ๆ พระองค์ และได้ตั้งวชิปณิธานต่อพระพักตร์พระพุทธรูปเจ้าองค์ต่าง ๆ แต่ก็ยังไม่ได้รับพุทธพยากรณ์ที่แน่นอน เพราะองค์ประกอบที่เรียกว่า**ธรรมสมิธาน*** ยังไม่บริบูรณ์

3) กายวชิปณิธานกถา : ระยะเวลาเปล่งวาจาปรารถนาแล้วกระทำตาม

พระโพธิสัตว์ได้ตั้งพุทธรูปปฏิญาณพร้อมด้วยทวารทั้งสาม คือ กาย วาจา ใจ ในระหว่าง 4 อสงไขยเศษแสนกัป คือ เสลอสงไขย โภกาสอสงไขย ชยอสงไขยและจุลจิวอสงไขย ในเสลอสงไขยซึ่งเป็นอสงไขยแรกมีอยู่กัปหนึ่งชื่อว่าสารมณศกัป มีพระพุทธรูปเจ้าเสด็จอุบัติขึ้น 4 พระองค์ คือ พระพุทธรูปตันหงกร พระพุทธรูปเมธังกร พระพุทธรูปสรณังกร และพระพุทธรูปที่ปังกร กล่าวได้ว่าในสมัยของพระพุทธรูปที่ปังกร พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นสุเมธดาบส ได้รับพุทธพยากรณ์ว่าจะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธรูปเจ้าในอนาคตอย่างแน่นอน ด้วยเหตุที่พระโพธิสัตว์ทรงมีธรรมสมิธานครบ

* ธรรมสมิธานมี 8 ประการ ได้แก่ 1. มนุสสัตตะ เป็นมนุษย์ 2. ลิงคสัมปัตติ เป็นเพศบุรุษ 3. เหตุ มีอุปนิสัยสมมติบรรลุมรรคผลได้ 4. สัตถารทัสสนะ พบพระพุทธรูปเจ้าขณะที่ยังทรงพระชนม์อยู่ 5. ปีพัชชา บวชเป็นดาบสหรือภิกษุอยู่ 6. คุณสมมติ ได้สมาบัติ 8 และอภิญญา 5 7. อธิการ อาจสละชีวิตแก่พระพุทธรูปเจ้าได้ 8. ฉันทตาม มีฉันทะ อุตสาหะ บำเพ็ญพุทธการกรรม

ดูพระสูตรและอรรถกถาแปล ชุตทกนิกาย พุทธวงศ์ เล่มที่ 9 ภาคที่ 2 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาภูมิภววิทยาลัย, 2525), หน้า 690.

8 ประการ สุขเมธดาบสจึงได้สละทรัพย์สมบัติที่มีอยู่ยกบำเพ็ญพุทธการกกรรม 10 ประการ คือ ทาน คีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา อุเบกขา เพื่อหวังผู้ พุทธภูมิในอนาคต²⁵

4) โปธิสัมภารกถา : การบำเพ็ญบารมีถึงพระชาติพระเวสสันดร

ภายหลังจากศาสนาของพระพุทธที่บังกรแล้ว พระโพนีสัตว์ก็ได้แสดงความปรารถนา พุทธภูมิ และได้รับพุทธพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าอีก 23 พระองค์ ดังในการเสวยพระชาติ ต่าง ๆ ของพระโพนีสัตว์ต่อไปนี้²⁶

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

²⁵ เก็บความจาก *สัมภารวิภา* (พระนคร : โรงพิมพ์ส.ธรรมภักดี, 2504), หน้า 25-182.

²⁶ เก็บความจาก *พระสูตรและอรรถกถาแปล ชุททกนิกาย ชาดก เล่มที่ 3 ภาคที่ 1* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525), หน้า 56.

พระนามพระพุทธเจ้า	พระนามของพระโพธิสัตว์	พระจริยาวัตร
โกณฑัญญะ	พระเจ้าวิชิตาวี	ถวายมหาทานแต่พระภิกษุสงฆ์ ฟังพระธรรมกถา แล้วสละราชสมบัติออกผนวช
มังคละ	สุริยพราหมณ์	ถวายมหาทานแต่พระพุทธเจ้าพร้อมด้วยพระภิกษุสงฆ์
สุมนะ	พญานาคอตุละ	โปรดให้นาคญาติบรรเลงดนตรีถวายพระพุทธเจ้า และได้ถวายผ้าแต่พระพุทธเจ้าพร้อมด้วยพระภิกษุสงฆ์
เรวตะ	อติเทพพราหมณ์	สดับพระธรรมเทศนาเกิดความเลื่อมใสถวายมหาทานแต่พระพุทธเจ้าพร้อมด้วยพระภิกษุสงฆ์
โสภิตะ	อชิตะพราหมณ์	สดับพระธรรมเทศนาเกิดความเลื่อมใสถวายมหาทานแต่พระพุทธเจ้าพร้อมด้วยพระภิกษุสงฆ์
อโนมทัสสี	ยักษ์เสนาบดี(ไม่ปรากฏนาม)	สดับพระธรรมเทศนาเกิดศรัทธาปสาทะ จึงได้ถวายมหาทาน
ปทุมะ	พญาราชสีห์	ได้เฝ้าพระพุทธเจ้าเกิดความปีติเลื่อมใส ไม่ออกหาอาหารกระทำบริจาคชีวิต

พระนามพระพุทธเจ้า	พระนามของพระโพธิสัตว์	พระจริยาวัตร
นารทะ	ฤาษี (ไม่ปรากฏนาม)	ถวายมหาทานแต่พระพุทธเจ้า พร้อมด้วยพระภิกษุสงฆ์
ปทุมุตตระ	มหาภูฏิสฺสียะ	ถวายจีวรแต่พระพุทธเจ้า พร้อมด้วยพระภิกษุสงฆ์
สุเมธะ	อุตตระมาณพ	สละทรัพย์จำนวนแปดสิบล้าน ถวายเป็นมหาทาน แล้วสดับ พระธรรมเทศนา ออกบวช
สุชาตะ	พระเจ้าจักรพรรดิ	สดับพระธรรมเทศนาเกิด ศรัทธาปสาทะ ทรงสละราช สมบัติพร้อมรัตน 7 ประการ เป็นมหาทานแล้วเสด็จออก ผนวช
ปิยทัสสี	กัสสปะมาณพ	ศึกษาจนจบไตรเภท ครั้นได้ สดับพระธรรมเทศนา เกิด ความเลื่อมใสได้บริจาคทรัพย์ แสนโกฏิสร้างสังฆารามตั้ง พระองค์อยู่ในสรวงและศีล
อัทธทัสสี	สุสิมะดาบส	ได้นำฉัตรดอกมณฑารพจาก เทวโลกมาบูชาพระพุทธเจ้า
ธรรมทัสสี	สักกเทวราช	ได้กระทำพุทธบูชาด้วยดอกไม้ มีกลิ่นอันเป็นทิพย์และด้วย เครื่องดนตรีทิพย์

พระนามพระพุทธเจ้า	พระนามของพระโพธิสัตว์	พระจริยาวัตร
สิทธัตถะ	มั่งคละดาบส	ได้นำผลหว่าใหญ่มาถวายเป็น พุทธบูชาพระพุทธเจ้า
ติสสะ	สุชาตฤาษี	เดิมพระโพธิสัตว์เป็นกษัตริย์มี โภคสมบัติต่อมาได้เสด็จผนวช เป็นฤาษี นำดอกมณฑารพ ดอกบัวหลวงและดอกปาริฉัตร มาถวายเป็นพุทธบูชา พระพุทธเจ้า
ปุสสะ	พระเจ้าวิชิตาวี	สละราชสมบัติออกผนวช ทรง เล่าเรียนพระไตรปิฎก แสดง ธรรมกถาแก่มหาชนและทรง บำเพ็ญศีลบารมี
วิปัสสี	อตุลละพญานาค	ถวายตั้งใหญ่ทำด้วยทองคำ และแก้วเจ็ดประการเป็นพุทธ บูชาพระพุทธเจ้า
สิขี	พระเจ้าอรินทมะ	ถวายมหาทาน ช้างแก้ว และ กัปปิยภัณฑ์
เวสสภู	พระเจ้าสุทนต์นะ	ถวายมหาทานพร้อมจีวรเป็น พุทธบูชา
กุกุสันธะ	พระเจ้าเขมะ	ถวายมหาทาน สดับพระธรรม เทศนาเกิดศรัทธาปสาทะ จึง ได้ออกผนวช

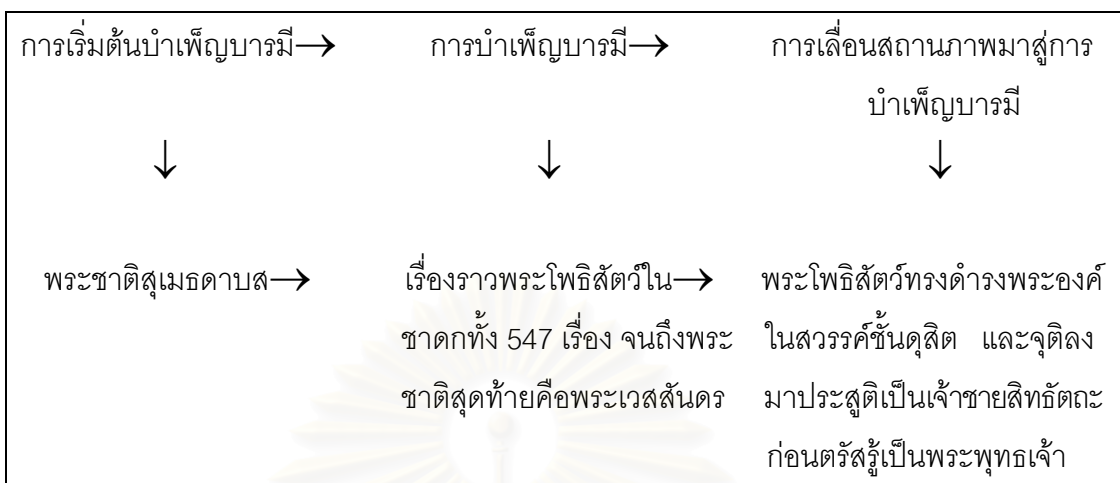
พระนามพระพุทธเจ้า	พระนามของพระโพธิสัตว์	พระจริยาวัตร
โกนาคมนะ	พระเจ้าปัพพตะ	ถวายมหาทาน สดับพระธรรม เทศนาเกิดศรัทธาปสาทะ จึง ได้ออกผนวช
กัสสปะ	โชติปาละมาณพ	ศึกษาจบไตรเภท สดับพระ ธรรมเทศนา พากเพียรเรียน พระไตรปิฎกจนจบและเคร่ง ครัดในวัตรปฏิบัติ

การบำเพ็ญบารมีเริ่มต้นจากพระชาติพระโพธิสัตว์สุเมธดาบส จนมาถึงพระชาติพระโพธิสัตว์เวสสันดร ถัดจากพระชาติลำดับนี้พระโพธิสัตว์ทรงดำรงพระองค์อยู่ในสวรรค์ชั้นดุสิตเพื่อรอเวลาตรวจเลือกกาลที่จะมาประสูติเป็นพระพุทธเจ้าสมณโคดม ภายหลังจากนั้นก็ได้จุติและลงมาประสูติเป็นพระเจ้าสิริธัตถะ ราชกุมารในพระเจ้าสิริสุทโธทนะและพระนางสิริมหามายา ต่อมาได้ทอดพระเนตรเห็นเทวทูตที่มาเนรมิตเป็นคนแก่ คนเจ็บ คนตาย จึงเกิดความเบื่อหน่ายทางโลกและได้เสด็จออกผนวช บำเพ็ญธรรมจนตรัสรู้แล้วก็ได้สั่งสอนมหาชนให้บรรลุธรรมตามแต่ระดับปัญญาของมหาชน หนึ่งในพุทธวิธีการสอนก็คือการเล่าเรื่องอดีตชาติเมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์หรือชาดกเป็นตัวอย่างประกอบการสอน

เรื่องราวของพระโพธิสัตว์ในพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย ชาดก มีข้อสังเกตคือชาดกได้จัดพุทธประวัติตั้งแต่พระโพธิสัตว์สุเมธดาบสจนถึงพระโพธิสัตว์เวสสันดรไว้ในช่วงการบำเพ็ญบารมีธรรมมีชาดก 547 เรื่องเป็นตัวอย่างแสดงการบำเพ็ญบารมี การจัดพุทธประวัติในลักษณะเช่นนี้นับว่าเป็นพุทธประวัติของพระพุทธเจ้าที่ร้อยเรื่องราวติดต่อกันเป็นเรื่องแรกในวรรณคดีบาลีแตกต่างจากวรรณคดีบาลีเล่มอื่นที่กล่าวถึงเหตุการณ์สำคัญในพุทธประวัติโดยไม่ได้ร้อยเรื่องราวติดต่อกัน²⁷ จึงเกิดข้อสังเกตคือการร้อยเรื่องราวที่ติดต่อกันน่าจะมีจุดมุ่งหมายเพื่อแสดงถึงการเริ่มต้นบำเพ็ญบารมี การบำเพ็ญบารมี และการเลื่อนสถานภาพจากการบำเพ็ญบารมีมาสู่การ

²⁷ สุวานีร์ ชาครัตน์พงศ์, "ความรู้เรื่องชาดก," ในอายุบวร (กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2538), หน้า 56.

ตรัสรู้ โดยเปรียบเทียบเป็นแผนผังจะเห็นได้ว่า

จากแผนผังนี้อธิบายได้ว่าในช่วงการเริ่มต้นบำเพ็ญบารมี พระโพธิสัตว์สุเมธดาบสได้ทรงตรวจเลือกบารมี 10 ประการ เพื่อเป็นกรรมสำหรับบำเพ็ญบารมีให้ไปสู่พุทธภูมิ ในช่วงที่กำลังบำเพ็ญบารมีนั้นับจากพระโพธิสัตว์สุเมธดาบสเป็นต้นมา จนถึงพระโพธิสัตว์พระเวสสันดรก็คือช่วงระยะเวลาของขั้นตอนการศึกษาชีวิตและการแสวงหาธรรมอันเกื้อกูลชีวิต เพื่อสั่งสมความรู้ความเข้าใจและเกิดความแตกฉานในชีวิตทางโลกและทางธรรม อันเป็นพุทธวิธีศึกษาที่จะนำมาเป็นพุทธวิธีการสอนในพระชาติที่ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าสมณโคดมต่อไป

พระโพธิสัตว์ที่มาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าสมณโคดมในกาลพุทธภูมินี้ มีผู้กล่าวไว้ว่าเป็นบารมีพุทธภูมิประเภท**ปัญญาธิกะ**²⁸ หมายถึงการทรงภูมิทางปัญญา* กล่าวคือพระโพธิสัตว์ทรงมีปัญญาอรบรู้ว่าปรารถนาจะเป็นพระพุทธเจ้า จึงได้ใช้ปัญญาพิจารณาถึงขั้นตอนการไปสู่พุทธภูมินั้นอย่างละเอียดและรอบคอบ ขั้นตอนดังกล่าวก็คือทศบารมีหรือบารมี 10 ประการ

4.1.3.3 พระโพธิสัตว์ในฐานะผู้มีปัญญาบารมีในอรรถกถาชาดก

²⁸ เกษม บุญศรี, *บารมีสาวิต*, หน้า 7.

* บารมีพุทธภูมิมี 3 ประเภท คือ **ศรัทธาธิกะ** ได้แก่ พระโพธิสัตว์ผู้บำเพ็ญบารมีหนักในทางศรัทธา **ปัญญาธิกะ** ได้แก่ พระโพธิสัตว์ผู้บำเพ็ญบารมีหนักในทางปัญญา และ**วิริยะธิกะ** ได้แก่ พระโพธิสัตว์ผู้บำเพ็ญบารมีหนักในทางความเพียร

ดังจะเห็นแล้วว่าบุคคลสำคัญในอรรถกถาชาดกมักจะเป็นบทบาทของพระโพธิสัตว์ นอกจากพระโพธิสัตว์แล้วยังมีบทบาทของบรรพชิตรวมทั้งภรรยาเป็นผู้ดำเนินเรื่อง บทบาทของบุคคลสำคัญเหล่านี้ ถ้าพิจารณาแล้วจะเห็นว่าพระโพธิสัตว์จะเป็นบุคคลสำคัญที่กล่าวอ้างถึงในอรรถกถาชาดกอยู่เสมอ และมีหลากหลายฐานะ เช่น พระราชา โอรสของพระราชา เสนาอำมาตย์ ฤาษี ดาบส พราหมณ์ พ่อค้า บุรุษทุกคน หรือแม้แต่บุตรของบุรุษทุกคน นอกจากนี้ยังมีบทบาทของสัตว์อื่นๆ ที่นำมาเป็นตัวอย่างเปรียบเทียบในการเสวยพระชาติของพระโพธิสัตว์ ซึ่งอยู่ในฐานะของผู้มีปัญญาบ้าง หรือได้ปัญญาจากการที่ผู้อื่นชี้แนะบ้าง

การเสวยพระชาติที่มีความแตกต่างหลากหลาย ประกอบกับการมุ่งเน้นถึงบทบาทของผู้มีปัญญาในพระชาติบางพระชาติ ชี้ให้เห็นว่าพระโพธิสัตว์ทรงปัญญายัง สามารถใช้ปัญญาช่วยเหลือผู้ที่เดือดร้อนอย่างละมุนละม่อม ในบางพระชาติถ้าพระโพธิสัตว์ไม่ได้เป็นผู้มีปัญญา โดยความรู้ของพระองค์เอง ก็อาจจะได้มาจากการมีผู้ชี้แนะ หรือเป็นผู้เรียนรู้ชีวิตและโลกเพื่อนำประสบการณ์มาสอนแก่ผู้อื่น เน้นให้เห็นว่าปัญญาจะเกิดขึ้นได้นั้นต้องมาจากการเรียนรู้ การคิด มาผนวกกับการมีปัญญาเดิม ไม่ได้หมายความว่า การมีปัญญาจะต้องขึ้นอยู่กับบุรพกรรมเท่านั้น

การบำเพ็ญปัญญาของพระโพธิสัตว์สามารถแบ่งได้เป็น 3 ระดับ *ปัญญาบารมี* หมายถึง การบำเพ็ญปัญญายิ่งกว่าคนที่รักและทรัพย์สิน *ปัญญาอุปปบารมี* หมายถึง การบำเพ็ญปัญญายิ่งกว่าอวัยวะของตน และ *ปัญญาปรมัตถบารมี* หมายถึง การบำเพ็ญปัญญายิ่งกว่าชีวิต ในที่นี้จะวิเคราะห์ลักษณะของปัญญาบารมีทั้ง 3 ระดับ โดยจำแนกเป็นหัวข้อย่อยของการบำเพ็ญปัญญา อรรถกถาชาดกเรื่องใดที่เสนอปัญญาในระดับใด ก็จะกำกับด้วยชื่อระดับปัญญานั้น เพื่อชี้ให้เห็นว่าพระโพธิสัตว์ผู้มีปัญญาบารมี ได้แสดงการบำเพ็ญปัญญาในลักษณะใดบ้าง

ลักษณะการบำเพ็ญปัญญาของพระโพธิสัตว์ทั้งสามระดับ ประกอบด้วย สติ อุบาย การแก้ปัญหา การไขปริศนา การใช้ปัญญาช่วยเหลือให้พ้นภัย และความรู้

4.1.3.3.1 สติ

การมีสตินับว่ามีความสำคัญอย่างยิ่งที่จะเอื้อให้เกิดปัญญาในการดำเนินชีวิต แม้แต่แนวคิดเรื่องการบำเพ็ญปัญญาบารมีของพระโพธิสัตว์ ก็ได้กล่าวไว้เช่นกัน อรรถกถาชาดกที่นำเสนอการบำเพ็ญปัญญาบารมีของพระโพธิสัตว์ด้านสติมี 148 เรื่อง จำแนกเป็นอรรถกถา

ชาดกที่นำเสนอปัญญาโดยตรง 64 เรื่อง และอรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญญาโดยอ้อม 84 เรื่อง จัดเป็นหัวข้อต่าง ๆ ได้แก่ การเตือนสติตนเอง การเตือนสติผู้อื่น การรู้เท่าทัน

ก. การเตือนสติตนเอง

สติหมายถึงการระลึกผู้ตัว การมีสติแล้วสามารถเตือนตนเองให้เกิดการรู้จักยับยั้งชั่งใจ นับว่ามีคุณค่าต่อการใช้ปัญญาในด้านอื่นต่อไป อรรถกถาชาดกที่นำเสนอการมีสติแล้วเตือนสติตนเองของพระโพธิสัตว์มี 29 เรื่อง คือ อรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญญาโดยตรง จำนวน 8 เรื่อง ได้แก่ อรรถกถาอารามทุสกาชาดก(2/131-133) อรรถกถาโลมหัสชาดก(3/96-98) อรรถกถาเวรีชาดก (3/128-129) อรรถกถาสีกาลชาดก(4/69-73) อรรถกถาไมรชาดก(4/99-105) อรรถกถาอนภริตติชาดก(4/177-179) อรรถกถาอนนุไสยชาดก(7/142-147) อรรถกถามโหสถชาดก (18/1-200)

อรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญญาโดยอ้อม จำนวน 21 เรื่อง ได้แก่ อรรถกถาวัฏฏชาดก (2/84-89) อรรถกถามุทลัคนชาดก(2/193-197) อรรถกถาอสัมปทานชาดก(4/1-5) อรรถกถาปัญญาภิรูกชาดก(4/5-7) อรรถกถานังคุฏฐชาดก(4/37-39) อรรถกถาสีกาลชาดก(4/47-50) อรรถกถาสมิทธิชาดก(4/126-128) อรรถกถาอรกชาดก(4/131-133) อรรถกถากัลยาณธรรมชาดก (4/135-138) อรรถกถาพันธนาครชาดก(5/1-4) อรรถกถากายนิพินทชาดก(7/8-11) อรรถกถากณวีรชาดก (7/102-108) อรรถกถามหากปิชาดก(9/60-65) อรรถกถาสุสึมชาดก (9/83-89) อรรถกถาสุมังคลชาดก(9/137-142) อรรถกถาโลมสกัสนชาดก(10/40-46) อรรถกถาจุลลโพธิชาดก(10/97-103) อรรถกถาพศรชชาดก(11/63-74) อรรถกถามหาปโลภชาดก (13/143-151) อรรถกถาโยฆรชาดก(13/177-192) อรรถกถาจุลลสุตโสมชาดก(14/243-261)

อรรถกถาชาดกหลายเรื่องมุ่งเน้นให้เห็นว่าแม้แต่พระโพธิสัตว์จะต้องมีการเตือนสติตนเอง ดังในอรรถกถากายนิพินทชาดก(7/8-11) กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพราหมณ์ ต่อมาอาพาธด้วยโรคที่แพทย์รักษาไม่หาย จึงได้สติคิดว่าถ้าหายจากโรคนี้แล้ว ก็จะออกบวช หรือในอรรถกถาพันธนาครชาดก(5/1-4) กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นบุรุษผู้ปรารถนาออกบวช แม้ภรรยาและบุตรจะทัดทาน ก็มีสติระลึกถึงคุณของการออกบวช

ในอรรถกถาโยฆรชาดก(13/177-192) พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นโยฆรกุมาร ซึ่งอยู่ในครรภ์มารดานานถึง 10 เดือน เมื่อประสูติออกมา ก็ถูกขังอยู่ในเรือนเหล็กอีก 16 ปี ความ

ทุกข์ของอโยธมกุมารจึงแปรเปลี่ยนเป็นการไม่ยึดมั่นถือมั่นกับชีวิต มองเห็นการถูกขังเปรียบกับการเวียนว่ายในสังสารวัฏ การหลุดพ้นจากสังสารวัฏก็คือการออกบวชเพื่อไปสู่นิพพาน

ใน*อรรถกถาเวรีชาดก*(3/128-129) กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นเศรษฐี มีสติเตือนตนเองไม่ให้คบหากับโจร เพราะจะนำความหายนะมาสู่ หรือใน*อรรถกถาอนภริตติชาดก* (4/177-179) พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพราหมณ์สั่งสอนศิษย์ ต่อมาศิษย์ได้มาเล่าให้อาจารย์ฟังว่าไม่สามารถร่ายมนตร์ได้เหมือนเดิม เพราะมีจิตขุ่นมัว พราหมณ์พระโพธิสัตว์จึงได้สติรู้ว่า ผู้มีจิตขุ่นมัวเพราะระคาย่อมไม่เห็นทั้งประโยชน์ตนและผู้อื่น ถ้าไม่มีจิตขุ่นมัวก็ย่อมเห็นประโยชน์ทั้งตนเองและผู้อื่น

ถ้าพระโพธิสัตว์ดำรงอยู่ในเพศบรรพชิต สตินับว่ามีความสำคัญ เพราะสามารถแยกแยะสิ่งใดควรทำ สิ่งใดไม่ควรทำได้ ดังใน*อรรถกถาโลมกัสดชาดก*(3/96-98) กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นอาชีวก ทดลองบำเพ็ญตบะที่ผิดจารีต โดยไม่นุ่งผ้า คลุกเคล้าด้วยผงฝุ่น ดำรงตนอยู่อย่างเจียบสงบ กลางวันและกลางคืนออกจากป่าอยู่ท่ามกลางอากาศที่หนาวเย็น ต่อมาได้สติเห็นว่าการบำเพ็ญลักษณะนี้ไม่ใช่การบำเพ็ญเพื่อพระโพธิญาณที่ถูกต้อง จึงละการบำเพ็ญตบะกลับมา หรือใน*อรรถกถาอนุโสจยชาดก*(7/142-147) พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นดาบสผู้ไม่เกี่ยวข้องกับโลกียะ เมื่อนางสัมมิลลหาสินีผู้เป็นดาบสสินีถึงแก่กาลกิริยา ก็มีสติไม่เศร้าโศก กล่าวว่า “นางปริพชิกานี้ เมื่อมีชีวิตอยู่ ยังชื่อว่าเป็นอะไรกับเรา แต่บัดนี้ เขาไปสู่อำนาจของชนอื่นแล้วจึงชื่อว่าไม่ได้เป็นอะไรกัน” (หน้า 145)

ส่วนใน*อรรถกถามุทฺถลักขณชาดก*(2/193-197) มุ่งกล่าวถึงพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นฤาษีได้สติตระหนักถึงโทษของสตรี ภายหลังจากที่ได้ทูลขอพระนางมุทฺถลักขณาเพราะความกำหนด เช่นเดียวกับ*อรรถกถาโลมกัสดชาดก*(10/40-46) กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นโลมกัสดดาบส หลงไหลในเพศมาตุคามจนถึงกับคิดจะประกอบพิธีบูชาญให้กับพระราชา เพื่อแลกกับนางจันทวดีพระธิดา ต่อมาได้ยินเสียงของสัตว์ที่นำมาบูชาญส่งเสียงร้อง จึงได้สติระลึกได้ว่าเพราะความกำหนดทำให้ไม่รู้จักยั้งคิดและแยกแยะโทษของกามคุณ ใน*อรรถกถาอรกชาดก*(4/131-133) กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นอรกศาสดา ได้สติจากการบำเพ็ญธรรม เจริญเมตตาภาวนา จึงตรัสเทศนาถึงอานิสงส์แห่งการบำเพ็ญธรรม เจริญเมตตาภาวนา ให้แก่อันตเววสิกได้ฟัง ใน*อรรถกถาสมิทธิชาดก*(4/126-128) พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพราหมณ์ ได้ออกบวชเป็นดาบสแล้วอาศัยอยู่ในป่าหิมพานต์ วันหนึ่งมีนางเทพธิดามาทดลองศีลของดาบส แต่ดาบสกลับมีสติไม่คล้อยตามคำเชื้อเชิญ ส่วน*อรรถกถาจูลโพธิชาดก*(10/97-

103) กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นปริพาชก มีสติไม่โกรธที่พระเจ้าพรหมทัตมีใจปฏิบัติต่อนางปริพาชิกา

แต่ถ้าพระโพธิสัตว์ทรงอยู่ในขั้นตอนการเปลี่ยนสถานะจากฆราวาสมาสู่บรรพชิต ทดลองการบำเพ็ญตนเพื่อค้นหาแนวทางที่ถูกต้อง ก็มักได้สติจากการบำเพ็ญตน ดังใน *อรรถกถา นังคมูลสูตร*(4/37-39) พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพราหมณ์ทดลองถือไฟ แต่เมื่อได้สติเห็นว่าไฟที่บูชาไม่ได้ให้คุณ จึงเลิกบูชา หรือใน *อรรถกถากัลยาณธรรมชาดก*(4/135-138) พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นเศรษฐี วันหนึ่งแม่ยายของเศรษฐีเข้าใจผิดคิดว่า เศรษฐีได้ถือตนออกบวช จึงได้ลือออกไป เศรษฐีเห็นว่าควรออกบวชเพื่อให้คำที่ลือนั้นเป็นจริง

การมีสติสามารถระงับความเศร้าโศกได้ ดังใน *อรรถกถาตศรตชาดก*(11/63-74) กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นรามบัณฑิต เมื่อได้ทราบข่าวว่าพระเจ้าทศรถมหาราชพระบิดาลิ้นพระชนม์ก็มีสติไม่เศร้าโศก จึงทำให้พระภรต พระลักษมณ์ และพระนางสีดาตรัสถามถึง “หลักใจ” ที่ยึดมั่นให้พระรามมีสติ ไม่โศกต่อข่าวร้าย พระรามตรัสว่า

1. ชีวิตของคนเราไม่อาจรักษาไว้ได้ ผู้ที่มีสติแล้ว ย่อมไม่น้อมตนเข้าสู่ความเดือดร้อน
2. ชนทุกเพศ ทุกวัย ไม่ว่าผู้ใหญ่ เด็ก ทั้งคนพาล บัณฑิต คนมั่งมี คนจน ก็ย่อมหนีไม่พ้นความตาย
3. ผลไม้ทั้งหลายที่สุกแล้ว ก็มีความหวั่นเกรงที่หล่นลงฉันใด ผู้สัตว์ทั้งหลายก็หวั่นในความตายฉันนั้น
4. เมื่อเข้าได้เห็นหน้ากัน ถึงเวลาเย็นก็ไม่อาจเห็นหน้ากัน
5. ถ้าผู้ที่คร่ำครวญเสียใจต่อผู้ที่ตายไปแล้วได้ประโยชน์ ก็ควรพิจารณาว่าควรคร่ำครวญต่อไป
6. ผู้ที่คร่ำครวญเบียดเบียนตนเอง ย่อมทำให้ชুবวม ผิพรรณไม่ผ่องใส ผู้ที่ละจากโลกไปแล้วไม่ได้มาค้อมครอง การร้องไห้นั้นไม่มีประโยชน์
7. ผู้ที่สามารถพึงดับไฟที่ไหม้ไหม้เรือนของตนด้วยน้ำฉันใด ผู้ที่มีปัญญาเป็นบัณฑิต ก็พึงกำจัดความโศกที่เกิดขึ้นได้ฉันนั้น
8. ผู้ที่ตายไปก็เป็นคนเดียวกับที่ตาย เมื่อไปเกิดชาติใหม่ ภพใหม่ ก็เป็นชีวิตใหม่ ไม่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันในชาติปัจจุบัน
9. ผู้ที่มีปัญญาย่อมแยกแยะความโศกได้ ตลอดจนเข้าใจในโลกธรรม 8
10. ผู้ที่อยู่ข้างหลังจะต้องมีหน้าที่บำรุงสมณพราหมณ์ สงเคราะห์ภรรยา ญาติมิตร บริวารผู้อยู่ใต้การปกครองต่อไป

จะเห็นว่า “หลักใจ” ของพระรามคือการมีสติรู้เท่าทัน ไม่เศร้าโศกกับการสูญเสียที่ไม่มีประโยชน์ต่อเวลาปัจจุบัน การปฏิบัติหน้าที่ของตนอย่างดีที่สุดคือหลักที่สำคัญของชีวิต

เมื่อมีภัยมาถึง พระโพธิสัตว์ก็มีสติที่จะเตือนให้ไม่ประมาท รู้จักใช้ปัญญาาระงับปัญหาตั้งแต่ครั้งเสวยพระชาติเป็นนกคุ่ม ใน*อรรถกถาวิภูฏกชาดก*(2/84-89) มีสติที่จะไม่หวาดกลัวต่อไฟที่กำลังลุกไหม้รั้งไม้ที่อยู่ กลับตั้งสัจจะขอให้รอดพ้นจากไฟไหม้ครั้งนี้ ใน*อรรถกถาสีลชาดก*(4/47-50) พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นเสือ ได้กัดกินซากช้างล้มตายจนไม่สามารถออกมาจากท้องช้างได้ ต่อมาได้สติระลึกได้ว่าเพราะความโลภจึงทำให้ติดอยู่ในซากช้าง

ขณะเดียวกันพระโพธิสัตว์ก็นำพฤติกรรมที่โง่เขลาของบุคคลอื่นมาเตือนสติ ดังใน*อรรถกถาอารามทูลกชาดก*(2/131-133) เมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นบัณฑิตผู้ผ่านมาเห็นการกระทำของวานรที่ดึงรากต้นไม้ขึ้นมาพิจารณาเพื่อรดน้ำ ก็มีสติเห็นว่าการกระทำของวานรนั้นนอกจากจะไม่มีปัญญาแล้ว ยังทำลายผลประโยชน์ผู้อื่นจนเสียหายอีก หรือใน*อรรถกถาสีลชาดก*(4/69-73) พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นราชสีห์ตระหนักถึงความโง่เขลาของพี่น้องทั้ง 6 ตัวที่ประมาท ไม่คิดอย่างรอบคอบ แทนที่จะจับสุนัขจิ้งจอกที่มาผ่านนางราชสีห์ได้ กลับวิ่งชนผลึกแก้วจนตาย เช่นเดียวกับการตระหนักถึงหญิงผู้โง่เขลาอย่างนางสามาที่มักมากในกามคุณ ในครั้งนั้นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นโจร ใน*อรรถกถากณวีรชาดก*(7/102-108) ส่วนใน*อรรถกถาไมรชาดก*(4/99-105) กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญานกยูง หลงไหลในเสียงของนางนกยูงจนต้องติดบ่วงของนายพราน ต่อมาจึงได้เทศนาพระราชาและพระมเหสีผู้ปรารถนาอยากฟังธรรม จนต้องออกอุบายจับพญานกยูง พญานกยูงจึงได้สติเห็นถึงโทษของการหลงไหลในเสียง

การเรียนรู้พฤติกรรมของบุคคลเพื่อเตือนสติตนเอง ยังมีกล่าวอยู่ใน*อรรถกถามหากปิชาดก*(9/60-65) พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาวานรได้เรียนรู้นิสัยของวานรพาล จนในที่สุดได้สติรู้ว่าแม้จะทำดีกับคนพาลอย่างไร ก็ไม่สามารถสอนให้คนพาลรู้คุณได้ พฤติกรรมของบุคคลที่ก่อให้เกิดสติยังกล่าวอยู่ใน*อรรถกถาสุสิมชาดก*(9/83-89) กล่าวถึงมารดาของพระเจ้าพรหมทัตได้กำหนดในรูปโฉมของปุโรหิต จึงขอร้องให้พระราชาแต่งตั้งให้นางเป็นพระมเหสี และตั้งปุโรหิตเป็นพระราชา ต่อมาพระราชา(พระโพธิสัตว์) ทรงเบื่อหน่ายในการครองเพศทางโลก คิดมุ่งออกบวช พระมเหสีสำคัญผิดคิดว่าพระราชานี้ไม่ร่วมอภิรมย์เพราะพระองค์ยังหนุ่ม แต่นางมีเกศานงอกขึ้นแล้ว จึงลวงพระราชานางว่าพระองค์ก็มีพระเกศานงอกเช่นกัน ทำให้พระราชานางได้สติ ออกบวชประพาศพรหมจรรย์ จากพฤติกรรมของพระมเหสีนี้ เป็นคำสอนที่ชี้ให้เห็นถึงโทษของกามคุณได้เป็นอย่างดี กล่าวคือบุคคลที่มีอำนาจราชศักดิ์มากเพียงใด ถ้าไม่มีสติกำกับก็ทำให้ไม่มี

ปัญญาที่จะแยกแยะคุณและโทษได้ รวมถึง*อรรถกถาสัมปทานชาดก(4/1-5)* พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นเศรษฐีชื่อสังขเศรษฐี ได้ช่วยเหลือบิดาเศรษฐี เมื่อครั้งที่ประสบกับภัยจนทำให้เกิดความลำบาก ต่อมาสังขเศรษฐีได้ประสบเหตุเดียวกัน จึงไปขอพึ่งพาศรีเศรษฐี แต่ก็ได้รับการปฏิเสธ พฤติกรรมของผู้กตัญญูอย่างบิดาเศรษฐี จึงทำให้สังขเศรษฐีพระโพธิสัตว์ตระหนักถึงความหมายของมิตรแท้และมิตรไม่แท้ได้เป็นอย่างดีว่า มิตรแท้นั้น เมื่ออีกฝ่ายประสบความลำบาก ย่อมจะต้องช่วยเหลือทุกครั้ง แต่มิตรไม่แท้ แม้อีกฝ่ายจะมีความลำบากขัดสนเพียงใด ก็ไม่มีน้ำใจที่คิดจะช่วยเหลือ²⁹

บุคคลที่ควรจะต้องมีสติไว้เตือนตนเองนี้ นอกเหนือจากเพศบรรพชิตแล้ว ชนชั้นปกครองก็เป็นอีกชนชั้นหนึ่งที่ต้องถือ “สติ” เป็นคำสอนที่สำคัญควรที่จะปฏิบัติเป็นกิจจ ดังที่กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นพระเจ้าพรหมทัตกรีนายสมุ้คงคละที่พลาดยิงธนูถูกพระปัจเจกพุทธเจ้า เพราะสำคัญว่าเป็นเนื้อ ต่อมาพระเจ้าพรหมทัตระงับความโกรธไว้ได้ เพราะมีสติระลึกราชวัตรหรือธรรมะในการปกครอง นั่นก็คืออโภชะ หรือความไม่โกรธ และขันติหรือความอดทน เหตุการณ์นี้กล่าวอยู่ใน*อรรถกถาสุมังคละชาดก(9/137-142)* และใน*อรรถกถาจุลลสูตรโสมชาดก(14/243-263)* กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นสุตโสมราชากุมารผู้เปื้อนหายในกิเลส ต่อมาได้สติคิดออกบวชเพื่อพระโพธิญาณ โดยไม่ฟังคำทัดทานจากพระบิดา พระมารดา พระมเหสี ตลอดจนประชาชน

ใน*อรรถกถามหาปโลภานชาดก(13/143-151)* กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นอนติถิคันธกุมาร โอรสในพระเจ้ากาสี ทรงหลงใหลในสตรีนางหนึ่ง ต่อมาเมื่อฤๅษีตนหนึ่งมากระทำสังวาสกับสตรีนางนั้น พระโพธิสัตว์จึงได้สติรู้ว่าขึ้นชื่อว่าเพศมาตุคามไม่สามารถรักษาไว้ได้ จึงออกบวช จะเห็นว่าพฤติกรรมของหญิงมักมากในกามคุณ มักเป็นบทเรียนเพื่อเตือนสติให้แก่บุรุษได้เป็นอย่างดี และการตระหนักถึงโทษของกิเลส อาจนำไปสู่การรอดพ้นจาก “บ่วงกิเลส” ดังเหตุการณ์เมื่อครั้งพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระโอรสในพระเจ้าพรหมทัต ใน*อรรถกถาปัญญาภิรูกชาดก(4/5-7)* มีสติรู้ตัวไม่หลงใหลในกิเลสต่าง ๆ ที่นางยักษ์นี้ทำ นางจึงไม่สามารถลวงพระโพธิสัตว์กินเป็นอาหารได้

ส่วน*อรรถกถาชาดก*อีกเรื่องหนึ่งซึ่งนับว่าเป็นชาดกที่ว่าด้วยการแสดงปัญญาปรมาตถบารมีของพระโพธิสัตว์ที่แยบคายยิ่ง นั่นก็คือ*อรรถกถาโฆสถชาดก(18/1-200)* จะเห็นว่า*อรรถกถา*

²⁹ ความหมายของมิตรแท้และมิตรไม่แท้เพิ่มเติมในพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) *พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ*, หน้า 634.

ชาดกเรื่องนี้มุ่งกล่าวถึงการใช้ปัญญาของพระโพธิสัตว์ไว้มากที่สุดในบรรดาชาดกเรื่องต่าง ๆ
 ดังที่เกษม บุญศรี กล่าวไว้

...เรื่องนี้แสดงถึงชีวิตของบุคคลที่เป็นอยู่ด้วยปัญญา เริ่มต้นชีวิตก็ใช้
 ปัญญา การดำเนินให้อยู่ได้ด้วยดี ก็ใช้ปัญญา แก้ไขเหตุการณ์ ตลอดถึง
 ข้อขัดข้องต่าง ๆ ให้อุบล่วงไปได้ก็ด้วยใช้ปัญญา แม้ทำสงคราม ก็ใช้ปัญญา
 ไม่ต้องใช้อาวุธเลย ก็สามารถเอาชนะฝ่ายศัตรูได้ แม้จะมากกว่า...³⁰

จะเห็นว่าจากคำกล่าวข้างต้นนี้ เมื่อมาวิเคราะห์โครงเรื่องหลักของ*อรรถกถาชาดก*เรื่องนี้ พบว่ามุ่งเสนอแนวคิดเรื่องการใช้ปัญญาประเสริฐกว่าทรัพย์อื่นใด เพราะโครงเรื่องหลักเน้น บทบาทของมโหสถบัณฑิตผู้ใช้ปัญญาแก้ปริศนา 19 ข้อ ต่อมาได้มาเป็นอำมาตย์ในพระเจ้าวิเทหราช ต้องใช้ปัญญาต่อสู้กับบัณฑิตทั้ง 4 คือเสนก ปุกกุส กามินท์ และเทวินท์ รวมทั้งใช้ปัญญาแก้และไขปริศนาที่ทดสอบ ท้ายที่สุดใช้ปัญญาเป็นศาสตราวุธต่อสู้กองทัพของพระเจ้าจูลนีพรหมทัต โดยทำอุบายทำลายความสามัคคีของกองทัพพระเจ้าจูลนีพรหมทัต และช่วยเหลือชีวิตของพระเจ้าวิเทหราชได้อย่างปลอดภัย ส่วนโครงเรื่องย่อยของ*อรรถกถาชาดก*เรื่องนี้ก็กล่าวถึงปริศนาและนิทานเรื่องต่าง ๆ ที่เข้ามาทดสอบปัญญาของมโหสถบัณฑิต ดังที่กล่าวไว้ในหัวข้อการบำเพ็ญปัญญาบารมีด้านการไขปริศนาไว้แล้ว

ประเด็นที่สำคัญที่สุดคือหัวข้อของการบำเพ็ญปัญญาบารมีใน*อรรถกถาชาดก*เรื่องนี้ อยู่ที่ **การมีสติ การมีสติของมโหสถบัณฑิตทำให้เกิดปัญญาที่จะกล่าวแก้หรือไขปริศนา รวมทั้งแก้ปัญหิต่าง ๆ จนสำเร็จอุบล่วง** แม้แต่ในเหตุการณ์การทำสงครามระหว่างเมืองมิถิลา และเมืองอุดรปัญจาณคร อันเป็นฉากที่ยิ่งใหญ่ที่สุดของการประลองปัญญาของนักปราชญ์ทั้งสองเมือง มโหสถบัณฑิตก็ไม่ขอใช้อาวุธมีคมต่อสู้ แต่ใช้ “ปัญญา” เป็นอาวุธต่อสู้ เพราะมโหสถบัณฑิตเห็นแล้วว่าการศึกษาการสงครามย่อมจะยังให้เกิดความสูญเสีย **ความพลัดพราก ความทุกข์ และความโศกเศร้าอย่างแสนสาหัส** แต่ถ้าจะทำศึกสงครามด้วยการใช้ปัญญาเป็นอาวุธต่อสู้ย่อมเป็นทางออกที่ดีแก่ทั้งสองฝ่าย อุบายการใช้ปัญญาเป็นอาวุธต่อสู้ หรือที่เรียกว่า**ธรรมยุทธ**มีลักษณะดังนี้ “...เสนาจกไม่ต้องรบ ก็แต่บัณฑิตทั้ง 2 ของพระราชาทันทั้ง 2 จักอยู่ในที่เดียวกัน ในบัณฑิตทั้ง 2 บัณฑิตใดจักไหว้ บัณฑิตนั้นจักแพ้...” (หน้า 100) อุบายนี้พรหมทัตแก้วผู้ฝ่ายพระเจ้าจูลนีเป็นผู้คิด แต่กลับต้องเสียรู้มโหสถบัณฑิตเพราะความโลภในแก้วมณี จึงก้มลงน้อมรับแก้วมณีที่ได้จากมโหสถบัณฑิต จึงกลายเป็นผู้ที่น้อมตัวเคารพ

³⁰เกษม บุญศรี (แปลและเรียบเรียง), *มโหสถชาดก* (กรุงเทพฯ : ประชาชน, 2521), หน้า (1).

แทน จะเห็นว่าโศกไม่รู้ว่าปริศนาที่ซ่อนอยู่เบื้องหลังอุบายนี้เป็นอย่างไร หากอาศัยการมี “สติ” และ “ปัญญา” อ่านใจของผู้ที่คิดอุบายได้ว่าการซ่อนกลสิ่งใดไว้

นอกจากนี้ยังมีภาพของการแสดงปัญญาที่ยิ่งใหญ่ของมโหสถบัณฑิต ดังในเหตุการณ์ที่มโหสถบัณฑิตได้คิดทำอุโมงค์ลับเพื่อให้พระเจ้าวิเทโหราชใช้เป็นทางหนีที่ปลอดภัย อุโมงค์ลับนี้มีการพรรณนาภาพอย่างงดงาม วิจิตร และควรแก่การสรรเสริญถึง “ปัญญาล้ำเลิศ” ยิ่ง

...ประตูทางเข้ามหาอุโมงค์มีทางในเมือง ประกอบด้วยประตูเป็นคูชั้นสูง 18 ศอกฯ ก็ในเมื่อเหยียบกตเครื่องสลักห้าม อันหนึ่งเข้า ประตูนั้นก็ปิด ในเมื่อเหยียบกตเครื่องสลักห้ามอันหนึ่งเข้า ประตูนั้นก็เปิดฯ ก่ออิฐ 2 ข้างแห่งมหาอุโมงค์ แล้วให้ฉาบปูนฯ ปูไม้บังเบื่องบนเอาดินเหนียวอุดช่องแล้วทาขาวฯ ก็ประตูทั้งหมดมีในอุโมงค์นั้น ประตูใหญ่ 80 ประตูน้อย 64 ฯ ประตูทั้งปวงประกอบไปด้วยยন্ত্রฯ ในเมื่อเหยียบกตเครื่องสลักห้ามอันหนึ่งเข้าประตูทั้งหมดก็ปิดฯ ในเมื่อเหยียบกตเครื่องสลักห้ามอันหนึ่งเข้าประตูทั้งหมดก็เปิดฯ โคมดวงไฟมีมากกว่าร้อยละ 2 ข้างแห่งมหาอุโมงค์ฯ โคมดวงไฟทั้งสิ้นประกอบด้วยยন্ত্রฯ ครั้นเมื่อเปิดยন্ত্রอันหนึ่ง โคมดวงไฟก็เปิดสว่างพร้อมกันหมดฯ ครั้นเมื่อปิดยন্ত্রอันหนึ่ง โคมดวงไฟก็ปิดมืดพร้อมกันหมดฯ ก็ห้องบรรทมร้อยเอ็ดห้องสำหรับพระราชาร้อยเอ็ดมีอยู่ 2 ข้างแห่งมหาอุโมงค์ ทอดเครื่องลาดต่าง ๆ ไว้ในห้องบรรทมทุกห้อง ฯ ที่ประทับนั่งแห่งหนึ่ง ฯ ยกเศวตฉัตรไว้ทุกแห่งฯ รูปสตรีทำด้วยเส้นป่านรูปหนึ่งฯ งดงามยิ่งตั้งไว้อาศัยพระราชสีหาศน์และพระราชมหาสนะองค์หนึ่ง ฯ ประดิษฐานไว้แล้วฯ ถ้าว่าบุคคลไม่เอามือจับต้องรูปนั้น ก็ไม่อาจรู้ว่าไม่ใช่รูปคนฯ อนึ่งพวกช่างเขียนผู้ฉลาดได้ทำจิตรกรรมเขียนอย่างวิจิตรต่าง ๆ ทั้ง 2 ข้างแห่งมหาอุโมงค์ฯ แสดงภาพทั้งปวงไว้ในอุโมงค์ แบ่งเขียนเป็นต้นว่าภาพสักกเทวราชเยื้องกรายและเขาสินธุ เขาบริภันท์ สาคกร มหาสาคกร ทวีปทั้ง 4 ป่าหิมพานต์ สระอนินดาต พันศิลา ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ กามสวรรค์ มีจตุมหาราชิกาเป็นอาทิฯ ให้เกลี้ยก่อนกรวดซึ่งมีสีดุด่างเงินที่ภาคพื้น แสดงดอกประทุมให้ห้อยตามช่องเบื้องบนฯ และแสดงร้านตลาดขายของมีประการต่าง ๆ ทั้ง 2 ข้าง ฯ ห้อยพวงของหอมพวงบุบชาติเป็นอาทิประดับอุโมงค์ในสถานนั้น...(หน้า 134-135)

การทำอุโมงค์ลับของมโหสถบัณฑิตนี้ นอกจากจะช่วยเหลือชีวิตของพระเจ้าวิเทโหราชแล้วยังเป็นอุโมงค์สำหรับซ่อนพระมารดาของพระเจ้าจุลนี แม้แต่พระเจ้าจุลนีก็ไม่ทราบว่ามีพระมารดาอยู่ที่ใด ถ้ามโหสถบัณฑิตไม่เฉลยและปล่อยพระนางให้เป็นอิสระ ถ้าพระเจ้าจุลนีไม่รับความพ่ายแพ้ที่พระองค์มีต่อพระเจ้าวิเทโหราช

จากที่วิเคราะห์อย่างสังเขปนี้ แสดงให้เห็นว่าการมี “สติ” และ “ปัญญา” เป็นกลวิธีที่สามารรถเอาชนะศัตรูได้อย่างลุ่มลึกและแยบคายยิ่ง ทั้งนี้การแสดงปัญญาปรมัตถบารมีของพระโพธิสัตว์ยังแสดงอยู่ในการแก้ปริศนาและนิทานต่าง ๆ ดังที่จะกล่าวอย่างละเอียดในหัวข้อกลวิธี การทดสอบปัญญาต่อไป *อรรถกถามโหสถชาดก* นี้ นับเป็นชาดกที่ได้รับความนิยมตลอดจนมีความแพร่หลายมากที่สุด ดังจะเห็นได้จากวรรณคดีชาดกในสมัยหลัง ได้มีการแต่งเลียนแบบ *อรรถกถาชาดก* เรื่องนี้ ดังใน *ธัญชัยบัณฑิตชาดก* หรือ *โลกนัยชาดก* เป็นต้น นอกจากนี้ *อรรถกถามโหสถชาดก* แม้จะมีที่มาจากตะวันออกหรืออินเดีย แต่ก็ได้มีความแพร่หลายเข้ามาสู่กระแสทางวรรณคดีตะวันตก ดังที่ในเทพปกรณัมของกรีกและลาตินมีการกล่าวถึงการสร้างอุโมงค์ลับหรือที่เรียกว่า Labyrinth เหมือนอุโมงค์ลับที่มโหสถบัณฑิตได้สร้างไว้³¹

ข. การเตือนสติผู้อื่น

อรรถกถาชาดก ได้นำเสนอบทบาทการใช้ปัญญาของพระโพธิสัตว์ในการเตือนสติผู้อื่นไว้มากที่สุด ทั้งนี้จะเห็นได้จาก *อรรถกถาชาดก* จำนวน 91 เรื่องที่นำเสนอถึงการใช้อุบายของพระโพธิสัตว์ในการเตือนสติผู้อื่น *อรรถกถาชาดก* ที่นำเสนอปัญญาโดยตรง จำนวน 36 เรื่อง ได้แก่ *อรรถกถาตันฑุลนาฬิชาดก*(1/176-179) *อรรถกถากโปตกชาดก* (2/121-124) *อรรถกถาวารุณีชาดก*(2/133-135) *อรรถกถาเวทัพพชาดก*(2/135-139) *อรรถกถาผลชาดก* (2/155-157) *อรรถกถาภริยาวาชาดก*(2/170-171) *อรรถกถาสังฆมนชาดก*(2/171-172) *อรรถกถากิมปักกชาดก* (3/68-69) *อรรถกถากฎาหกชาดก*(3/177-181) *อรรถกถากลิ้นทุกชาดก* (3/185-186) *อรรถกถาฆตาสนชาดก*(4/8-10) *อรรถกถาราชชาดก*(4/39-41) *อรรถกถาเอกปัญญาชาดก*(4/51-56) *อรรถกถาตีนทุกชาดก*(4/150-152) *อรรถกถาราชชาดก*(4/215-216) *อรรถกถากันทกลกชาดก* (5/30-31) *อรรถกถากัจฉปชาดก*(5/48-50) *อรรถกถาพกชาดก*(5/128-129) *อรรถกถาวิคติจชชาดก*(5/161-163) *อรรถกถามูลปริยายชาดก*(5/164-167) *อรรถกถาพยัคฆชาดก*(6/119-123) *อรรถกถาโลลชาดก*(6/127-130) *อรรถกถารุจิรชาดก*(6/131-132) *อรรถกถาทัทธกายชาดก* (7/121-126) *อรรถกถาชกมุภชาดก*(7/200-202) *อรรถกถาอูรคชาดก* (8/13-20) *อรรถกถา*

³¹นิยะดา เหล่าสุนทร, *ธัญชัยบัณฑิตชาดก : ภาพสะท้อนภูมิปัญญาของชาวอยุธยา*, (กรุงเทพฯ : แมคคาฆาง, 2542), หน้า 67.

คุมพียขาดก(8/64-67) อรรถกถาโกตกขาดก(8/97-100) อรรถกถาตุนทิลขาดก(8/164-171)
 อรรถกถาฆนชขาดก(9/4-7) อรรถกถาหัตถณกขาดก(9/22-27) อรรถกถาอัญญสิเนขาดก(9/38-
 42) อรรถกถาพิลาโรโกสิยขาดก(10/146-155) อรรถกถาสมุททวาณิชขาดก (11/115-127) อรรถ
 กถาอุททาลกขาดก(12/117-126) อรรถกถาหาโพธิชขาดก(15/60-89)

อรรถกถาขาดกที่นำเสนอปัญญาโดยอ้อม จำนวน 55 เรื่อง ได้แก่ อรรถกถานันทวิวิธาล
 ขาดก(2/59-62) อรรถกถามุณีกขาดก(2/65-67) อรรถกถาเวฬุกขาดก(2/124-126) อรรถกถา
 นกัชัตตขาดก(2/139-141) อรรถกถากุททาลขาดก(2/205-209) อรรถกถาภิมเสณขาดก(3/51-
 56) อรรถกถามังคลขาดก(3/73-77) อรรถกถาสารัมภขาดก(3/77-78) อรรถกถาอุภโตภักฐ
 ขาดก(4/23-25) อรรถกถาโคธขาดก(4/29-31) อรรถกถาวิโรจนขาดก(4/33-36) อรรถกถา
 กัจฉปขาดก(4/153-155) อรรถกถาอัสสกขาดก(5/21-24) อรรถกถาครหิตขาดก(5/59-61)
 อรรถกถาโกสิยขาดก(5/92-94) อรรถกถากามนีตขาดก(5/99-103) อรรถกถาทุติยปลาโยขาดก
 (5/107-109) อรรถกถาติลมุญญีขาดก(6/9-16) อรรถกถาชรูทปานขาดก(6/33-36) อรรถกถาสา
 ลุกขาดก(6/207-209) อรรถกถาทัทธรขาดก(7/47-50) อรรถกถาสุชาดาขาดก(7/54-57) อรรถ
 กถาฉวกขาดก(7/64-67) อรรถกถากัสสปมันทยขาดกขาดก(7/76-80) อรรถกถาโลหนุมภีขาดก
 (7/85-90) อรรถกถาพรหมทัตตขาดก(7/126-129) อรรถกถากาฬพานุขาดก(7/147-150) อรรถ
 กถารถลัญญีขาดก(7/157-160) อรรถกถาราชาวาชขาดก(7/164-167) อรรถกถาخمพุกขาดก
 (7/167-170) อรรถกถาภณิกุณทลขาดก(8/1-4) อรรถกถาเวณสาธขาดก(8/8-13) อรรถกถาอัง
 ขาดก(8/21-24) อรรถกถาการันทียขาดก(8/24-28) อรรถกถาปลาชขาดก(8/75-78) อรรถกถา
 จุลลนุคคชขาดก(8/91-97) อรรถกถาวิฆาสาทขาดก(8/189-191) อรรถกถาวิฏฏกขาดก(8/191-
 193) อรรถกถาคันธารขาดก(9/53-59) อรรถกถาทัพฬธรรมขาดก(9/74-79) อรรถกถาโสมทัตต
 ขาดก(9/80-83) อรรถกถาจักกวกขาดก(10/47-51) อรรถกถาหลิททราคขาดก(10/52-55)
 อรรถกถาตักกกลขาดก(10/122-129) อรรถกถากามขาดก(11/128-138) อรรถกถาชนนงสขาดก
 (12/16-25) อรรถกถาจุลลนารทกัสนชขาดก(12/26-31) อรรถกถามาดังคขาดก(13/1-22) อรรถ
 กถาโสมนัสสขาดก(13/105-119) อรรถกถาหัตถิปาลขาดก(13/152-176) อรรถกถากุมภขาดก
 (14/14-27) อรรถกถาปันทกรขาดก(14/98-115) อรรถกถาภันฑุติณชุกขาดก(14/130-143)
 อรรถกถาอลัมพูสาขาดก(14/204-218) อรรถกถานพินิกาขาดก(15/1-27)

การเตือนสติผู้อื่น นับเป็นการบำเพ็ญปัญญาที่มีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะบุคคลที่จะ
 ชี้แนะให้ผู้อื่นมีสติจนเกิดปัญญาได้นั้น จะต้องเป็นผู้มีความรอบคอบ รู้รอบ เป็นผู้มีความสังเกต
 และสามารถชักอูบายหรือเรื่องเล่าประกอบ ตลอดจนการคิดหาวิธีที่จะให้ผู้อื่นไม่มีสติกลับมามีสติ

ได้ และการชี้แนะให้สติผู้อื่น บุคคลผู้นั้นอาจไม่มีสติแล้วกลับมามีสติ หรือไม่มีสติต่อไปเพราะหลงอยู่ในกามคุณและกิเลสก็เป็นได้

ในหัวข้อนี้ อาจมีความคิดที่พ้องกันกับปัญญาในฐานะหลักในการดำเนินชีวิต ทั้งนี้แสดงให้เห็นว่าการบำเพ็ญปัญญาบารมีพระโพธิสัตว์นี้ เน้นถึงการเรียนรู้ทั้งในจริยธรรม คุณธรรมของเวไนยสัตว์ควบคู่กับการฝึกปัญญาในพุทธภูมิ เพื่อที่จะสั่งสมเป็นความรู้ที่จะสั่งสอนพุทธบริษัทในกาลตรัสรู้ต่อไป

การบำเพ็ญปัญญาบารมีของพระโพธิสัตว์เพื่อเตือนสติผู้อื่น แบ่งได้เป็น การเตือนสติผู้อื่นให้มีสติ และการเตือนสติผู้อื่นให้ตระหนักถึงคุณและโทษ

(1) การเตือนสติผู้อื่นให้มีสติ

การเตือนสติผู้อื่นให้มีสติ หมายถึงทำให้ผู้ที่ไม่ไม่มีสติและกลับมามีสติได้ในภายหลัง ลักษณะนี้จะตรงกันข้ามกับผู้ที่ไม่ไม่มีสติ แม้จะได้ฟังคำเตือนสติแล้วก็ยังไม่มีสติอยู่ต่อไป *อรรถกถาชาดก*หลายเรื่องได้นำเสนอแนวคิดนี้ ดังใน*อรรถกถากุททาลชาดก*(2/205-209) กล่าวถึงกุททาลบัณฑิตได้แนะนำให้พระเจ้าพรหมทัตได้สติว่าการชนะศึกครั้งใด ๆ ก็ไม่เท่ากับการชนะใจของตนเอง พระเจ้าพรหมทัตจึงได้สติ ไม่คิดทำศึกต่อไป ใน*อรรถกถาพุกชาดก*(5/128-129) พญาปลาได้เตือนสติบิรवारปลาไม่ให้หลงใหลในความงามของนงกยาง เพราะนงกยางคิดจะจับกิน บิรवारปลาเมื่อได้ฟังคำเตือน จึงพากันตีน้ำให้แตกกระจาย เพื่อไล่ให้นงกยางหนีไป

พญาช้างเผือกผู้น้อยใจต่อการปลดระวางของพระเจ้าทัฬหกรรม จนทำให้อำมาตย์พระโพธิสัตว์ต้องเตือนสติให้พระราชานึกถึงคุณของพญาช้างเผือกใน*อรรถกถาทัฬหกรรมชาดก* (9/74-79)

ส่วนใน*อรรถกถาอัญญาเสนาชาดก*(9/38-42) อัญญาเสนาภุมารพระโพธิสัตว์ได้เตือนสติพระเจ้าพรหมทัตให้ตระหนักสังขธรรมที่ว่า การขอย่อมไม่เป็นที่ปรารถนาของผู้ที่ถูขอ เหตุการณ์นี้ก็กล่าวอยู่ใน*อรรถกถาพรหมทัตชาดก*(7/126-129) พระราหมณ์พระโพธิสัตว์ทำอุบายเตือนสติพระเจ้าปัญจาลราชให้ระลึกถึงการขอย่อมไม่เป็นที่ปรารถนาของผู้ขอ หรือการที่ไม่รู้ประมาณตน ต่อเมื่อได้ฟังคำเตือนสติก็ระลึกได้ เช่นพฤติกรรมของทาสหนุ่มกฐาหกะที่อ้างว่าเป็นบุตรเศรษฐีพระโพธิสัตว์ ใน*อรรถกถากฐาหกะชาดก*(3/177-181) จนพระโพธิสัตว์รู้ความจริงจึงเตือนสติให้

กฎหกระู้จักประมาณทั้งคำพูดและฐานะ ไม่เช่นนั้นความลับจะถูกเปิดเผย ส่วนใน*อรรถกถาตินทุกชาดก*(4/150-152) เหล่าวานรต่างหวาดกลัวภัยจากมนุษย์ พญาวานรพระโพธิสัตว์จึงต้องปลุกปลอบขวัญให้สติ

นอกจากนี้ความเศร้าโศกต่อบุคคลที่จากไปก็ทำให้ไม่มีสติที่จะพิจารณาสังขารชีวิต พระโพธิสัตว์ทรงตระหนักถึงสังขารข้อนี้ จึงกล่าวเตือนให้พราหมณ์ผู้หนึ่งที่เลี้ยงช้างชื่อโสมทัต ได้สติจากการจากไปของช้างใน*อรรถกถาโสมทัตตชาดก*(9/80-83)

การเตือนสติอาจจะต้องมีการกล่าวเปรียบเพื่อให้ผู้ที่ถูกเตือนสตินี้เห็นภาพ ดังที่พญาวานรพระโพธิสัตว์ใน*อรรถกถาครหิตชาดก*(5/59-61) ได้แสดงภาพของมนุษย์โลกมากล่าวแสดงให้วานรทั้งหลายต่างมีสติ ไม่คิดที่จะไปท่องเที่ยวในสถานที่แห่งนั้น เช่นเดียวกับการแสดงภาพของนกเค้าผู้ไม่รู้กาลของตน ออกหากินผิดกาลจนถูกกาจิกตี ใน*อรรถกถาโกสัยชาดก*(5/92-94) ก็นับเป็นอุบายที่อำมาตย์พระโพธิสัตว์นำมาเตือนสติพระเจ้าพรหมทัตให้ตระหนักถึงการกระทำที่ผิดกาลของตน หรือการเตือนสติให้พระราชผู้โง่คิดจะครอบครองเมืองไว้เพียงผู้เดียวให้มีสติ ก็ต้องมีการกล่าวเปรียบถึงการตกอยู่ในขุมนรก ดังที่พระโพธิสัตว์กล่าวไว้ใน*อรรถกถากามนิตชาดก*(5/99-103) และใน*อรรถกถากามชาดก*(11/128-138) ก็กล่าวเปรียบถึงความรุ่มร้อนของกิเลสกับความโลภในการครองเมืองของพระเจ้าพรหมทัต หรือการแสดงภาพตะพาน้ำซึ่งเกี้ยวจร้านมาเตือนสติให้พระเจ้าพรหมทัตตระหนักถึงความเกี้ยวจร้านต่อราชกิจของพระองค์ ใน*อรรถกถาศกฺขุมชาดก*(7/200-202)

การเตือนสติให้ระมัดระวังในการใช้วาจา ปรากฏใน*อรรถกถานันทวิสาขชาดก*(2/59-62) และ*อรรถกถาสารัมภชาดก*(3/77-78) พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นโคเตือนสติให้นายใช้วาจาสุภาพ หรือใน*อรรถกถาราชชาดก*(4/39-41) และ*อรรถกถาราชชาดก*(4/215-216) กล่าวถึงนกไปฏฐุปาที่พระโพธิสัตว์ได้เตือนสติน้องชายไม่ให้กล่าวพฤติกรรมของนางพราหมณีที่ลอบมีชู้ต่อหน้านาง

นอกจากวาจาแล้ว การกระทำของบุคคลก็อาจไม่มีสติกำกับได้ พระโพธิสัตว์ทรงตระหนักว่าการมีสตินั้นจะต้องระมัดระวัง และระวังการกระทำด้วย ดังใน*อรรถกถาเวทัพพชาดก* (2/135-139) *อรรถกถาภริวาทชาดก*(2/170-171) *อรรถกถาสังขมณชาดก*(2/171-172) พระโพธิสัตว์กล่าวเตือนบุคคลที่ไม่มีสติทั้งสามอย่ากระทำการใด ๆ ในเวลาที่ไม่ใช่กาลของตนขณะที่อยู่กับใจ แต่คนทั้งสามหาเชื่อฟังไม่จึงเกิดความพินาศ ใน*อรรถกถาเอกป็นณชาดก*(4/51-56) ดาบส

พระโพธิสัตว์ได้เตือนสติให้ภุมมกุमारโอรสของพระเจ้าพรหมทัต ละภริยาหยาบช้า โดยนำหน่อสะเดาที่มีรสขมมาเปรียบเทียบกับพฤติกรรม หรือพฤติกรรมของพระเจ้าอัสสะกะที่ไม่อาจตัดใจได้จากพระมเหสีที่สิ้นพระชนม์ ไปบังเกิดเป็นหนอนในอรรถกถาอัสสะกะชาดก(5/21-24) จนดาบสพระโพธิสัตว์ต้องเตือนสติให้ระลึกถึงการไม่ติดอยู่ในชาติภพของพระมเหสี ทำให้พระนางลืมพระราชาแล้ว พระราชาจึงได้สติกลับมา เหตุการณ์ทำนองนี้ยังกล่าวอยู่ในอรรถกถาสันณกชาดก (9/22-27) เสนกบัณฑิตพระโพธิสัตว์ทำอุบายเตือนสติให้พระเจ้ามัททวะระลึกสัจยวาจาที่กล่าวแก่บุตรปุโรหิตว่าจะยกพระมเหสีให้ ภายหลังเศร้าโศกเพราะคิดถึงพระมเหสี

บุคคลที่มีความเห็นแก่ตัวย่อมไม่เป็นที่ปรารถนาของสังคมฉันใด การนำเสนอภาพบุคคลในอรรถกถาชาดกก็มีจุดมุ่งหมายที่จะสะท้อนถึงแนวคิดดังกล่าวเช่นกัน ดังพฤติกรรมของพิลารโกสิยเศรษฐีที่ทำลายทานวงศ์ และมีความตระหนี่ไม่ให้ทานในอรรถกถาพิลารโกสิยชาดก(10/146-155) จนเดือดร้อนถึงพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นท้าวสักกะเทวราช ต้องลงมาเตือนสติให้พิลารโกสิยยะละมิจฉาภิภูสิ น้อมนำสู่การประพัตทานธรรม เพื่อรักษาทานวงศ์ต่อไป

พฤติกรรมของคนพาลก็เป็นอุบายคำสอนที่พระพุทธเจ้ามุ่งสอนให้พุทธบริษัทตระหนักถึงการได้สติจากการเรียนรู้พฤติกรรมคนพาล ดังเช่นในอรรถกถามาตังคชาดก(13/1-22) กล่าวถึงมาตังคบัณฑิตได้ทรมานให้มณฑทพยกุมารให้ละมิจฉาภิภูสิ ตระหนักถึงพฤติกรรมของพาลชน หรือปุโรหิตโกงที่ลวงพระราชาว่าถูกพ่อค้าเกวียนรุมตี จนอำมาตย์พระโพธิสัตว์แนะนำให้พระราชาฟังอย่างไตร่ตรองในอรรถกถารถลัทธิชาดก(7/157-160) คนพาลบางลักษณะอาจอยู่ในเพศสตรี ดังที่หญิงร้ายในอรรถกถาตักกชาดก(10/122-129) คิดมุ่งร้ายบิดาของสามีโดยทำอุบายให้สามีกำจัดบิดา แต่บุตรพระโพธิสัตว์ได้ชี้ให้บิดาของตนตระหนักถึงเวรที่บิดากระทำ ก็ยอมต้องส่งผลในไม่ช้า ดังที่พระโพธิสัตว์ก็ขุดหลุมเพื่อฝังบิดาของตน เช่นเดียวกับที่บิดาขุดหลุมฝังปู่ตนเอง

ความหวาดกลัวต่อเหตุการณ์ที่คาดไม่ถึงก็อาจเป็นชนวนให้เกิดการไม่มีสติก็ได้ ดังที่จุลลตุณฑิลหวาดกลัวต่อนักเลงที่จะมาซื้อตนจากหญิงผู้เลี้ยง ในอรรถกถาตุณฑิลชาดก (8/164-171) จนมหาตุณฑิลให้สติ ปล่อยขวัญให้น้องชายอยู่ในความสงบ ก่อนคิดแก้ไขสถานการณ์ต่อไป ตรงกันข้ามกับการมีความกล้าบางครั้งก็ทำให้ไม่มีสติ ดังพฤติกรรมของพญานาค กนิษฐภาดาที่มูทะลุคิดมุ่งร้ายเด็กที่มากลั่นแกล้ง จนพญานาคมหาทัพรโพธิสัตว์กล่าวให้สติให้ระงับความโกรธในอรรถกถาทัพรชาดก(7/47-50)

การตั้งพนักงานผัดหน้า^๑ที่ของพระราชานในอรรถกถาต้นทุลนาพิชาดก(1/176-179) โดยเลือกผู้ที่ไม่รู้จักการตีราคาพัสดุมาทำหน้าที่แทนพนักงานคนเดิม จึงได้รับความเสียหาย ในครั้งนั้นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพนักงานตีราคาพัสดุที่สามารถตีราคาได้เหมาะสมแก่พัสดุ ได้กล่าวเตือนสติให้พระราชารู้จักใช้พนักงานให้สอดคล้องกับตำแหน่ง และในอรรถกถาหาโพธิชาดก (15/60-89) อมาตย์พระโพธิสัตว์ได้ชี้ให้พระเจ้าพรหมทัตตระหนักถึงการเลือกอมาตย์ที่มีมีจฉาปฏิญญาทำหน้าที่ตัดสินคดีความ

ทั้งนี้สังเกตได้ว่าชนชั้นปกครองระดับกษัตริย์ ก็มักเป็นผู้ที่ถูกเตือนสติจากพระโพธิสัตว์ ซึ่งจะเห็นได้จากอรรถกถาชาดกหลายเรื่อง คืออรรถกถาชนนหงสชาดก(12/16-25) พญาหงส์พระโพธิสัตว์ได้แสดงความเร็วของการบินให้พระเจ้าพรหมทัต แต่ก็เตือนสติพระราชานให้เห็นว่าความเร็วที่เร็วไม่ใช่แรงบิน ที่เร็วกว่านี้คือพระอาทิตย์ พระจันทร์ และที่เร็วที่สุดคืออายุขัยของมนุษย์ พระราชานจึงได้สติ และอรรถกถาโลหกุมภีชาดก(7/85-90) ดาบสพระโพธิสัตว์แสดงธรรมเรื่องบุคคลทำกรรมจนไปเกิดเป็นเปรตให้แก่พระเจ้าพรหมทัตเพื่อให้มีสติระลึกถึงการไม่ทำกรรม ในอรรถกถาราชาวาชาดก(7/164-167) ก็กล่าวถึงฤาษีพระโพธิสัตว์ถวายโอวาทเตือนสติพระเจ้าพรหมทัตว่าพระราชานประพฤติเช่นไร ประชาชนก็ย่อมประพฤติตามพระราชานเช่นนั้น พระเจ้าพรหมทัตจึงได้สติ ปกครองเมืองอย่างสงบสุข ส่วนอรรถกถาณิภูณทลชาดก(8/1-4) พระเจ้าพรหมทัตพระโพธิสัตว์ถูกพระเจ้าโกศลราชจับขังไว้ จึงเตือนสติพระเจ้าโกศลราชถึงความไม่เที่ยงแท้ในโภคสมบัติ เนื้อเรื่องทำนองนี้ยังมีในอรรถกถารังกชาดก(8/21-24) พระเจ้ามกุฎราชโพธิสัตว์ถูกพระเจ้ารังกราชจับขัง จึงกล่าวเตือนสติพระราชานถึงเหตุที่พระองค์ไม่คิดไม่เศร้าโศกเมื่อถูกขัง

บางครั้งเมื่อพระโพธิสัตว์มีสติแล้วก็ชี้ให้ผู้อื่นระลึกถึงการไม่ประมาทต่อความตาย ดังที่พราหมณ์ชานาพพระโพธิสัตว์ในอรรถกถาอุรชชาดก(8/13-20) ได้เตือนสติตนเองและคนในบ้านระลึกถึงความตาย ภายหลังมีคนในบ้านตายก็ไม่เศร้าโศก แต่ก็มีอรรถกถาชาดกบางเรื่องก็ชี้ว่าพระโพธิสัตว์กล่าวเตือนสติไม่ให้ความประมาทแล้ว ผู้ที่ถูกกล่าวเตือนไม่เชื่อฟัง และยังกระทำพฤติกรรมต่อ จนในที่สุดถึงแก่ชีวิต ดังพฤติกรรมของสุนัขจิ้งจอกในอรรถกถาขัมพุกชาดก(7/167-170) และในอรรถกถาภัณฑุติณทุกชาดก(14/130-143) กล่าวถึงรุกขเทวดาพระโพธิสัตว์ได้นำหัวข้อธรรมว่าด้วยความไม่ประมาทมาแสดงโอวาทให้แก่พระเจ้าปัญญาละเพื่อให้ตระหนักถึงความมัวเมาในสามสิ่ง คือ มัวเมาในความไม่มีโรค มัวเมาในวัย มัวเมาในชีวิต ความมัวเมานี้จะนำไปสู่ความประมาท

ผู้ที่ไม่มีสติในนอกจากจะไม่มีปัญญาแล้ว ยังมุ่งคิดที่จะอาฆาตพยาบาท ดังที่อาจารย์ทศปาโมกข์พระโพธิสัตว์ได้กล่าวสอนเตือนสติไม่ให้พรหมทัตกุมารประพฤดิเยี่ยงโจร ขโมยเมล็ดงาศิษย์จึงอาฆาต ต่อมาได้ครองราชย์เป็นพระเจ้าพรหมทัตคิดจะแก้แค้นอาจารย์ แต่ก็กลับได้สติเพราะอาจารย์ชี้ให้เห็นถึงโทษการลักขโมยครั้งนั้น เนื้อเรื่องนี้กล่าวอยู่ใน*อรรถกถาติลุมภูริชาดก* (6/9-16) และใน*อรรถกถาโสมนัสสชาดก*(13/105-119) ชฎิลโงงคิดมุ่งร้ายโสมนัสสกุมาร ทั้งนี้เพราะพระโพธิสัตว์ชี้ว่าจากกล่าวเสียดแทง ชฎิลโงงจึงทำอุบายให้พระราชบิดาทรงลงโทษ โสมนัสสกุมารกลับเตือนสติบิดาให้มีสติและปัญญาไตร่ตรองคำพูดใดควรเชื่อ คำพูดใดเท็จ

ในหัวข้อนี้ ยังพบว่าชนชั้นบรรพชิตก็เป็นอีกชนชั้นหนึ่งที่พระพุทธเจ้ามักทรงนำมาอุปมา ทั้งนี้เพื่อชี้ให้เห็นว่าจริยธรรมที่สำคัญประการหนึ่งของบุคคลในทุกชนชั้น ก็คือการมีสติ เพราะจะทำให้ระลึกทั่ว ตื่นจากความหลงมกมาย ดังที่ดาบสพระโพธิสัตว์ตระหนักถึงการไม่มีสติของอัสสิสิงคดาบสที่หลงใหลในความงามของนางนพินิกา ใน*อรรถกถานพินิกาชาดก*(15/1-27) และนางอลัมพุสาใน*อรรถกถาอลัมพุสาชาดก*(14/204-218) จึงต้องกล่าวเตือนให้อัสสิสิงคดาบสมองเห็นโทษของกามคุณ อันนำไปสู่การขาดสติ ละการบำเพ็ญเพียร

เหตุการณ์นี้ยังปรากฏใน*อรรถกถาจูลลนารทกัศสปชาดก*(12/26-31) และ*อรรถกถาหลิททราดชาดก*(10/52-55) กล่าวถึงการละบำเพ็ญเพียรของดาบสเพราะการหลงใหลในรูปโฉมสตรี จนดาบสบิดาต้องเตือนสติจึงเห็นโทษ และใน*อรรถกถากัสสปมันถียชาดก*(7/76-80) กล่าวถึงดาบสพระโพธิสัตว์กล่าวเตือนสติให้ดาบสบิดาสั่งสอนน้องชายอย่างละมุนละม่อม ส่วนใน*อรรถกถาคันธารชาดก*(9/53-59) พระเจ้าคันธารโพธิสัตว์กล่าวสนทนารวมกับพระวิเทหดาบส เตือนสติไม่ให้ดาบสเก็บงำเกลือที่ประชาชนนำมาถวายเป็นพุทธบูชา หรือใน*อรรถกถาวิฆาสาทชาดก* (8/189-191) พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นท้าวสักกะเทวราช เห็นพฤติกรรมของฤาษีที่บำเพ็ญเพียรผิด ๆ จึงลงมาเตือนสติให้ฤาษีเหล่านั้นได้อาย

การตระหนักถึงโทษของสตรีก็นับเป็นหนึ่งในคำสอนที่แทรกอยู่ในการบำเพ็ญปัญญาบารมีของพระโพธิสัตว์ ดังที่พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นท้าวสักกะเทวราช ใน*อรรถกถาจูลลนาคหชาดก*(8/91-97) ได้เห็นเหตุการณ์ที่จูลลนาคหบัณฑิตถูกภรรยาคิดไม่ซื่อสัตย์ นับตั้งแต่มีใจปฏิบัติต่อใจ ส่งดาบให้ใจร หนีไปพร้อมกับใจ ต่อมานางได้ถูกใจทิ้งเพราะเกรงว่านางจะคิดไม่ซื่อสัตย์เช่นเดียวกับที่กระทำกับจูลลนาคหบัณฑิต

(2) การเตือนสติผู้อื่นให้ตระหนักถึงคุณและโทษ

การเตือนสติผู้อื่นให้ตระหนักถึงคุณและโทษนี้ หมายถึงการแนะนำให้ผู้อื่นมีสติ สามารถพิจารณา แยกแยะคุณและโทษของการกระทำของตน อาจกล่าวได้ว่าการเตือนสติผู้อื่นให้ตระหนักถึงคุณและโทษนี้มีทั้งกลุ่มบุคคลที่ได้สติและแยกแยะคุณและโทษได้ และกลุ่มบุคคลที่ไม่มีสติไม่สามารถแยกแยะคุณและโทษได้

กล่าวได้ว่ามีอรรถกถาชาดกหลายเรื่องที่ยืนยันให้เห็นว่าความโลภมักทำให้ไม่มีสติและเป็นหนึ่งในกิเลสกองใหญ่ที่พระโพธิสัตว์มักชี้ให้ผู้อื่นมีสติ ดังเหตุการณ์ของกาโลกอาหาร ไม่รู้จักความพอเพียงในอรรถกถาไปตกชาดก(2/121-124) อรรถกถาโลลชาดก(6/127-130) อรรถกถารุจิรชาดก(6/131-132) อรรถกถาไปตกชาดก(8/97-100) กาไม่มีสติเพราะเห็นแก่อาหาร ตรงกันข้ามกับการมีสติรู้จักแยกแยะการบริโภคได้ พระโพธิสัตว์จะกล่าวให้ผู้ที่ถูกเตือนสติตระหนักถึงโทษของการบริโภคมาก ดังในอรรถกถามุณิกชาดก(2/65-67) อรรถกถาสาลูกชาดก (6/207-209) อรรถกถากาฬพาทชาดก(7/147-150)

การมุ่งเลียนแบบบริโภคตามผู้อื่นมักแสดงถึงการไม่มีสติ ดังในอรรถกถาวิฎฐกชาดก(8/191-193) กาโลเลเห็นนกกกระจาบพระโพธิสัตว์มีรูปร่างอ้วนพี จึงคิดเลียนแบบจะกินอาหารตาม นกกกระจาบจึงเตือนสติให้เลิกถึงการบริโภคอาหารแต่พอเพียง มากกว่าจะคำนึงถึงการบำรุงรูปร่าง และอรรถกถาจักกวากชาดก(10/47-51) ก็กล่าวถึงกาที่เห็นนกกจากพรากรมี่ขนและพรรณงดงาม จึงคิดจะบริโภคอาหารเลียนแบบนกกจากพรากรมี่ขนแต่พรากรมี่ขนพระโพธิสัตว์แนะนำให้กาบริโภคอาหารพอเพียง ไม่เบียดเบียนผู้อื่น

ในบางครั้งความโลภที่ทำให้ไม่มีสติ อาจไม่ได้มาจากการบริโภค แต่มาจากความโลภในทรัพย์ ดังพฤติกรรมของพ่อค้าที่คิดโลภในทรัพย์ของพญานาคในอรรถกถาสุทธานชาดก(6/33-36) แม้พระโพธิสัตว์จะเตือนสติไม่ให้เกิดความโลภ พ่อค้าเหล่านั้นก็ไม่ฟัง ในที่สุดก็พบกับความพินาศ ยกเว้นพระโพธิสัตว์ที่รอดพ้นจากภัยพญานาค

การไม่มีสติมักไม่รู้จักประมาณตน และยังหมายรวมถึงการไม่เชื่อฟังคำเตือนสติ ดังเช่นในอรรถกถากลันตูกชาดก(3/185-186) เหตุการณ์นี้คล้ายคลึงกับพฤติกรรมของกฏาหกะต่างกันตรงที่พฤติกรรมของกลันตูกะไม่มีสติ แม้จะฟังคำเตือนสติแล้วก็คิดว่าความลับจะถูกเปิดเผยจึงคิดร้าย ทำให้พระโพธิสัตว์เห็นว่าบุคคลบางคนสอนให้มีสติได้ยากลำบาก และในอรรถกถาทุติยปลาโยชาดก(5/107-109) ก็แสดงภาพการไม่มีสติของพระเจ้าคันธารราชที่คิดจะมา

ซึ่งเมืองพาราณสี แต่เมื่อได้ทอดพระเนตรเห็นเมืองและความสง่างามของพระเจ้าพรหมทัตก็ยกทัพกลับ พระโพธิสัตว์กล่าวเตือนสติพระราชอาของคั้นว่าความเร่งร้อนเพราะราคะ โทสะ โมหะ จึงทำให้พระองค์ไม่มีสติ หวาดกลัวตั้งแต่หน้าประตูเมือง หรือ*อรรถกถาวิคิติจจชาดก* (5/161-163) บริพพาชกผู้หนึ่งไม่ประมาณตน ทำผู้อื่นให้แสดงวาทะโต้ตอบกับตน แต่เมื่อมาพบกับดาบสพระโพธิสัตว์ซึ่งแสดงวาทะโต้ตอบ และเตือนสติไม่ให้กล่าววาจาทำทนายผู้อื่น จึงหนีไป ทั้งนี้เหตุการณ์เช่นนี้ยังมีกล่าวอยู่ใน*อรรถกถามูลปริยายชาดก*(5/164-167) ศิษย์ผู้ไม่รู้จักประมาณกำลังตน คิดโต้ตอบแสดงความรู้แข่งขันกับอาจารย์ แต่เมื่อพบปัญหาที่อาจารย์พระโพธิสัตว์ถาม ก็ไม่สามารถตอบได้ อาจารย์ได้เตือนสติไม่ให้ศิษย์คิดลำพอง ไม่รู้จักประมาณตน

ผู้ที่ไม่มีสติแล้วได้รับการกล่าวเตือนสติและไม่เชื่อฟัง จึงได้รับความหายนะ ทั้ง ๆ ที่พระโพธิสัตว์ได้กล่าวถึงโทษของการกระทำของตน ดังที่ดาบสเวฬุกาเลี้ยงงูพิษไว้ใน*อรรถกถาเวฬุกาชาดก*(2/124-126) ดาบสพระโพธิสัตว์เห็นถึงการไว้ใจงูพิษยอมให้โทษถึงแก่ชีวิต แม้จะเป็นสัตว์เลี้ยงแล้วก็ตาม แต่ดาบสเวฬุกาก็ไม่สามารถแยกแยะคุณและโทษของการเลี้ยงงูพิษ เช่นเดียวกับที่พระโพธิสัตว์แนะนำให้ผู้อื่นมีสติแยกแยะการบริโภคน้ำ ใน*อรรถกถาผลชาดก*(2/155-157) และ*อรรถกถากัมปภกชาดก*(3/68-69) โดยให้มีสติพิจารณาผลไม่โดยบริโภคน้ำได้หรือไม่ได้ ก่อนที่จะบริโภคน้ำ ส่วน*อรรถกถาคุมพियชาดก*(8/64-67) ก็กล่าวถึงการมีสติในการบริโภคน้ำ แต่อนุภาคของน้ำบริโภคน้ำต่างกันคือในอรรถกถานี้กล่าวถึงก้อนข้าวคลุกด้วยน้ำผึ้งและยาพิษ

การเชื่อฟังคำเตือนสติแล้วจะได้คุณ ตรงกันข้ามกับการไม่ฟังคำเตือนย่อมจะได้รับโทษ ดังใน*อรรถกถาฆาตสาสนชาดก*(4/8-10) นกพระโพธิสัตว์เตือนสติให้ฝูงนกระวังภัยที่จะเกิดจากพญานาคราช ซึ่งมีนกกกลุ่มหนึ่งเชื่อฟังบินหนีไปสร้างรังใหม่ แต่ก็มีนกบางตัวไม่มีสติกลับคิดว่าไฟที่ลุกท่วมแม่น้ำคงไหม้ไม่ถึง จึงต้องพากันถึงแก่ความตาย ใน*อรรถกถาโคธชาดก* (4/29-31) พญาเหยี่ยวพระโพธิสัตว์ได้เตือนสติโคธปิลลิกะบุตรแล้วว่า การคบกับปอมช่าง(กิ้งก่า)ย่อมจะนำภัยมาสู่ตนเองและผู้อื่นได้ แต่บุตรไม่เชื่อฟัง ในที่สุดสกุลเหยี่ยวต้องพินาศเพราะโคธปิลลิกะ และใน*อรรถกถาปาลาสชาดก*(8/75-78) พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นหงส์ทอง เห็นต้นนิโครธเจริญงอกงามและอยู่ใกล้กับต้นทองกวาว จึงได้เตือนสติให้รุกขเทวดาประจำต้นทองกวาวกำจัดต้นนิโครธเสีย เพราะจะนำความพินาศมาให้ รุกขเทวดาไม่ฟังคำเตือน ในที่สุดก็เป็นจริงตามคำกล่าวของหงส์ทอง

การตระหนักถึงคุณของการมีสติยังกล่าวใน*อรรถกถาหัตถิปาลชาดก*(13/152-176) หัตถิปาลกุมารโพธิสัตว์ระลึกถึงคุณของการออกบวช แม้บิดาก็ไม่สามารถทัดทานไว้ได้ ต่อมาพระ

โพธิสัตว์ก็เตือนสติให้บิดา มารดา และประชาชนศรัทธาในพระธรรม จนในที่สุดออกบวช ตรงกันข้ามโทษของการไม่มีสติแล้วกลับมาใช้ชีวิตของพระเจ้าสัมพมิตต์ที่ลุ่มหลงในการดื่มสุรา จนท้าวสักกะเทวราชพระโพธิสัตว์ได้มาเตือนสติให้เห็นถึงโทษของการดื่มสุราใน*อรรถกถาภุมมชาดก* (14/14-27)

การไม่เชื่อฟังคำเตือนสติของพระโพธิสัตว์ จนในที่สุดต้องพบกับความพินาศ ยังมีกล่าวอยู่ใน*อรรถกถาวิโรจนชาดก*(4/33-36) ราชสีห์พระโพธิสัตว์เตือนสติไม่ให้สุนัขจิ้งจอกคิดจะฆ่าข้าง แต่สุนัขจิ้งจอกกลับไม่ฟังจึงต้องพินาศ ใน*อรรถกถากัจฉปชาดก*(4/153-155) กล่าวถึงนายช่างปั้นหม้อพระโพธิสัตว์ตระหนักถึงการที่ต้องมีสติ ไม่ควรอาลัยในถิ่นที่อยู่เหมือนกับที่เต่าอาศัยที่อยู่ จนไม่สามารถไปหาที่อยู่ใหม่ได้ ใน*อรรถกถากันทคลกชาดก*(5/30-31) กล่าวถึงการเตือนสติของนกขิทรวิณะต่อการคิดใช้จอยปากเจาะไม้เปลือกแข็งของนกกันทคลกะ แต่นกกันทคลกะไม่ฟังจึงถึงแก่ความตาย หรือ*อรรถกถามโนชชาดก*(9/4-7) กล่าวถึงพญาราชสีห์พระโพธิสัตว์ได้เตือนสติมโนชบุตรราชสีห์ไม่ให้คบสุนัขจิ้งจอกเป็นมิตร เพราะจะนำความเดือดร้อนมาให้ แต่มโนชไม่มีสตินึกลำพองใจที่สุนัขจิ้งจอกยกย่องตน ในที่สุดจึงต้องพบกับความพินาศ

บางพระชาติพระโพธิสัตว์มีฐานะเป็นอาจารย์อบรมสั่งสอนศิษย์มากมาย มีศิษย์บางคนที่ไม่เชื่อฟังคำเตือนสติ กลับคบหากับบุโรหิตพาล จนตนเองต้องพินาศ ดังพฤติกรรมของพระเจ้าพรหมทัตที่สั่งให้ควักเนตรของพระราชาจำนวนพันองค์ ในที่สุดก็ถูกยักษ์ชชิสกตควักเนตรไปเช่นกัน เนื้อเรื่องกล่าวอยู่ใน*อรรถกถาเวณสาธชาดก*(8/8-13) ขณะเดียวกันก็มีบางพระชาติที่พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นศิษย์เตือนสติอาจารย์ เช่น *อรรถกถาการันทียชาดก*(8/24-28) ดังที่การันทียะบัณฑิตพระโพธิสัตว์ได้เตือนสติอาจารย์ทศปาโมกข์ให้ตระหนักถึงมนุษย์ทุกคนไม่สามารถมีศีลได้เท่าเทียมกัน

การไม่มีสติมักจะทำให้คำพูดหรือพฤติกรรมการพูด เป็นชนวนนำไปสู่ความหายนะของชีวิตได้ ดังอุทาหรณ์ใน*อรรถกถากัจฉปชาดก*(5/48-50) เต่าปากกล้าได้ตอบกับเด็ก ขณะที่ถูกหงส์สองตัวพากันคาบขอนไม้บินอยู่ในท้องฟ้า จนต้องร่วงลงสู่พื้นกระแทกพื้นจนถึงแก่ชีวิต อำมาตย์พระโพธิสัตว์จึงซักอุทาหรณ์นี้มากล่าวเตือนสติให้พระเจ้าพรหมทัตซึ่งช่างพูดตระหนักถึงโทษของการพูดที่ไม่รู้จักกาล ขณะเดียวกันการพูดก็อาจไม่มีโทษร้ายแรงถึงขั้นสูญเสียชีวิต หากแต่แสดงถึงการไม่มีสติ ดังที่บุโรหิตพระโพธิสัตว์เตือนให้อุททาลกะรู้จักการพูดสิ่งที่เป็นไปได้มากกว่าจะพูดเท็จในสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ รวมถึงเตือนสติให้เลิกประพฤติตนอย่างผิด ๆ ใน*อรรถกถาอุททาลกชาดก*(12/117-126) หรือ*อรรถกถาสุชาดาชาดก*(7/54-57) อำมาตย์พระโพธิสัตว์เตือนสติให้

พระเจ้าโกศลราชวงศ์ทมิฬแก่พระนางมัลลิกา ในฐานะที่นางใช้วาจาแสดงความไม่รู้จักประมาณตน

บางครั้งพระโพธิสัตว์เห็นว่าบุคคลที่จะมีสติยอมจะต้องไม่ตื่นกับข่าวหรือความเชื่อที่ยังไม่พิสูจน์ ดังที่กล่าวให้มีสติรู้จักคิดก่อนที่จะเห็นคล้อยตามใน*อรรถกถามังคลชาดก(3/73-77)* บิดาและบุตรที่ถือว่าผ้าที่สำหรับใช้กับศพไม่สามารถให้พระสงฆ์นุ่งห่มได้ หรือ*อรรถกถาทัทธายชาดก(7/121-126)* ราชสีห์แนะนำให้กระต่ายผู้ไม่มีสติคิดว่าแผ่นดินถล่ม เพียงเพราะผลมะตูมหล่นใส่ศีรษะ ตลอดจนบรรดาสัตว์ในป่าตระหนกถึงคุณของการมีสติก่อนที่ลงความเห็น เช่นเดียวกับใน*อรรถกถานักขัตตชาดก(2/139-141)* บัณฑิตพระโพธิสัตว์แนะนำให้ชาวพระนครมีสติ ไม่หลงเชื่อคำกล่าวที่ทักว่าวันนี้ฤกษ์ดีวันนี้ฤกษ์ไม่ดี จึงทำให้ไม่ไปสู่ขอธิดาของชาวชนบท การกระทำนี้เองทำให้ชาวพระนครต้องเสียทั้งฤกษ์และเสียทั้งประโยชน์

พฤติกรรมการไม่มีสติ จนในที่สุดกระทำผิด ๆ เพราะขาดสติยังคิด ทำให้ตนเองต้องเดือดร้อน ก็เป็นอีกลักษณะหนึ่งของวิธีการเตือนสติของพระบรมศาสดา ดังใน*อรรถกถาภิรมเสนาชาดก (3/51-56)* จูฬธนุคหบัณฑิตพระโพธิสัตว์ได้เตือนสติบุรุษผู้มีปากกล้า ไม่รู้ประมาณคำพูดมักพูดไขว่คว้า จนในที่สุดบุรุษปากกล้าต้องเสียผลประโยชน์เพราะปากของตน หรือใน*อรรถกถาวารุณชาดก(2/133-135)* กล่าวถึงเศรษฐีพระโพธิสัตว์เตือนสติพ่อค้าขายสุราที่ปล่อยให้บ่าวปลุงสุราจำหน่าย เพราะบ่าวไม่มีสติ เข้าใจว่าผู้ที่ดื่มสุราเต็มเกลือกเพื่อให้สุรามีสรสเข้มข้น จึงผสมเกลือกในสุรา ทั้งนี้การไม่มีสติจึงทำให้ไม่มีปัญญาที่จะพิจารณาให้รอบคอบ ใน*อรรถกถาอุกโกฏฐชาดก(4/23-25)* ก็กล่าวถึงรุกขเทวดาพระโพธิสัตว์เป็นผู้สังเกตการณ์เห็นการกระทำที่ไม่มีสติของพรานเบ็ดที่คิดโลภไม่แบ่งปันปลาที่จับได้ จึงทำให้ตนเองและครอบครัวต้องพินาศ เช่นเดียวกับโทษของการไม่มีสติรู้คิดของรุกขเทวดาตนหนึ่งที่โลภราชสีห์และเสือให้ออกไปจากป่า ใน*อรรถกถาพยัคฆชาดก(6/119-123)* ภายหลังชาวบ้านจึงมาตัดไม้ทำลายวิมาน รุกขเทวดาพระโพธิสัตว์จึงเตือนสติให้รุกขเทวดาตนนั้นตระหนักถึงการกระทำของตน

ความไม่ประมาทก็เป็นหัวใจสำคัญของการมีสติ มี*อรรถกถาชาดก*บางเรื่องแสดงถึงการกระทำที่ไม่มีสติของบุคคล ซึ่งมักมาจากความประมาท จนพระพุทธเจ้าต้องชักเหตุการณ์เหล่านี้มาเล่าประกอบหลักธรรมความไม่ประมาทและเตือนสติพุทธบริษัทในเวลาเดียวกัน ดังเช่นใน*อรรถกถาสุมุททวาณิชชาดก(11/115-127)* กล่าวถึงกลุ่มช่างไม้สองกลุ่ม กลุ่มหนึ่งมีความประมาท ไม่มีสติ จึงพบกับความพินาศเพราะไม่ฟังคำเตือนสติของช่างไม้บัณฑิตพระโพธิสัตว์ ผู้ชี้ให้เห็นถึงภัยที่จะเกิดขึ้นจากการหลงเชื่อคำพูดของคนพาล ส่วนอีกกลุ่มหนึ่งรอดพ้นจากภัยทางทะเล เพราะเชื่อฟังคำเตือนสติไม่ประมาทต่อเหตุการณ์ที่ยังไม่เกิดขึ้น และใน*อรรถกถา*

ปัทมพรกษาดก(14/98-115) พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาครุฑเดือนสติปัทมพรกษาดก
ว่า ไม่ควรบอกความลับเกี่ยวกับชีวิตของตนให้แก่ผู้อื่น เพราะจะนำภัยมาสู่ ปัทมพรกษาดก
ประมาท หลงเชื่อคำยอของซึ่งเปลื้องจนบอกความลับของตน เป็นเหตุให้พญาครุฑสามารถจับ
ตนได้

เมื่อสังเกตการใช้ปัญญาของพระโพธิสัตว์เพื่อช่วยเหลือผู้อื่นตลอดจนเดือนสติและให้คำ
ชี้แนะเพื่อให้ผู้อื่นนำไปปฏิบัติ นั้น จะเห็นได้ว่าพระโพธิสัตว์ทรงใช้วิถีทางจิตวิทยาเป็นพื้นฐานใน
การใช้ปัญญาด้วย กล่าวคือการจะช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นจากความทุกข์ก็ดี การพลิกสถานการณ์
จากร้ายให้เป็นที่ หรือแม้แต่การใช้ปัญญาเดือนสติ ก็ทรงพิจารณาถึงพื้นฐานปัญญาของบุคคล
ก่อนที่จะช่วยเหลือ เนื่องจากพื้นฐานของปัญญาแต่ละบุคคลย่อมไม่เท่ากัน การใช้ปัญญาเพื่อ
ช่วยเหลือก็ย่อมแตกต่างกันตามบุคคล ถ้าบุคคลใดมีพื้นฐานปัญญามาน้อยก็ย่อมได้รับการ
ช่วยเหลือหรือแนะให้สติมากกว่าผู้ที่มีพื้นฐานปัญญาดีมาก เพราะบุคคลที่มีพื้นฐานปัญญาดีมาก
สามารถช่วยเหลือตนเองได้ในระดับหนึ่งแล้ว อีกประการหนึ่งยังสังเกตได้ว่าพระโพธิสัตว์บางพระ
ชาติไม่ได้เป็นผู้ชี้แนะให้สติแก่เวไนยสัตว์เท่านั้น หากยังเป็นผู้ที่ได้รับการเดือนสติจากผู้อื่น ทั้งนี้ก็
เป็นจริยาวัตรของพระโพธิสัตว์ที่ต้องเรียนรู้วิถีทางโลก นอกเหนือจากการเป็นผู้รู้ เพื่อให้เกิด
ประสบการณ์นำไปสั่งสอนต่อไป

ค. การรู้เท่าทัน

การรู้เท่าทันก็เป็นลักษณะการบำเพ็ญปัญญาบารมีในอีกหมวดหนึ่งที่อยู่ในหัวข้อสติ
แสดงให้เห็นว่านอกจากพระโพธิสัตว์จะทรงใช้สติเดือนตนเองและผู้อื่นแล้วนั้น พระองค์ยังมุ่งเน้น
ถึงคำสอนเรื่องการรู้เท่าทันเป็นคำสอนสำคัญอีกลักษณะหนึ่งของปัญญา การรู้เท่าทันนี้
ประกอบด้วยไหวพริบและปฏิภาณ อรรถกถาชาดกที่นำเสนอคำสอนเรื่องการรู้เท่าทันมี 28 เรื่อง
จำแนกได้ดังนี้

อรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญญาโดยตรง มี 20 เรื่อง ได้แก่ อรรถกถาปุณณปาติก
ชาดก(2/153-155) อรรถกถาวารินทชาดก(2/165-167) อรรถกถาภูวณิชาดก(3/114-116)
อรรถกถามุสิกชาดก(3/187-188) อรรถกถาอัคคิชาดก(3/189-190) อรรถกถาสีกาลชาดก
(4/31-33) อรรถกถาภักคชาดก(4/80-83) อรรถกถาสกุนคสิชาดก(4/129-131) อรรถกถา
สีหจัมมชาดก(4/188-190) อรรถกถาคหบดีชาดก(4/217-219) อรรถกถาสุมารชาดก(5/25-
27) อรรถกถापुณณที่ชาดก(5/45-47) อรรถกถากุมภีลชาดก(5/89) อรรถกถากปิชาดก(5/178-

180) *อรรถกถาจำมสมสาฎกชาดก*(7/130-132) *อรรถกถาโคธชาดก*(7/132-135) *อรรถกถาวานรชาดก* (7/191-193) *อรรถกถามูลิกชาดก*(8/86-91) *อรรถกถากุกกุฏชาดก*(8/142-144) *อรรถกถาธัมมัทธชาดก*(8/145-147)

*อรรถกถาชาดก*ที่นำเสนอปัญหาโดยย่อ มี 8 เรื่อง ได้แก่ *อรรถกถามชเวทชาดก* (1/192-195) *อรรถกถากรุงคมิชชาดก*(2/37-39) *อรรถกถามหาสุทิสสนชาดก*(3/99-101) *อรรถกถาโคธชาดก*(4/20-22) *อรรถกถาโรมชาดก*(6/153-157) *อรรถกถาตุสชาดก*(7/178-183) *อรรถกถาสมุคคชาดก*(10/55-61) *อรรถกถากุกกุฏชาดก*(10/137-141)

การรู้เท่าทันในที่นี้หมายถึงการมีปฏิภาณ ไหวพริบ สามารถรู้กลโกง เล่ห์เหลี่ยมของผู้ที่มีความฉลาดแกมโกง คิดมุ้งมิ้งในรูปแบบต่าง ๆ กัน ตลอดจนสามารถใช้ปัญญาที่ได้มาจากการมีสติรู้เท่าทันนี้พลิกสถานการณ์จากร้ายให้เป็นที่ดีได้ ดังใน*อรรถกถามูลิกชาดก*(3/187-188) *อรรถกถาอัคคิชาดก*(3/189-190) กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาหนูรู้เท่าทันอุบายของสุนัขจิ้งจอกที่ทำเป็นคู่ทรยศ แต่ในที่สุดก็แอบลักบิรวารหนูกิน ใน*อรรถกถาธัมมัทธชาดก* (8/145-147) ก็มีเหตุการณ์ที่ผู้คิดร้ายปลอมเป็นผู้ทรยศดังที่กล่าวถึงว่าเป็นผู้มีสติ ต่อมาก็จับกินกินเป็นอาหาร จนพญานกพระโพธิสัตว์สามารถจับผิดกิริยาของกาพิศได้ หรือแม้แต่เนื้อที่มีกิริยาเชิงซำก็ยังสามารถรู้เท่าทันอุบายที่คิดจะดักให้ติดบ่วงของนายพรานได้ ดังบทบาทของพระโพธิสัตว์ใน*อรรถกถากรุงคมิชชาดก*(2/37-39)

วานรพระโพธิสัตว์ใน*อรรถกถาวานรินทชาดก*(2/165-167) *อรรถกถาสุงสูมารชาดก*(5/25-27) *อรรถกถากุมภิลชาดก*(5/89) และ*อรรถกถาวานรชาดก* (7/191-193) รู้อุบายของจระเข้ที่คิดมุ้งมิ้ง หรือเมื่อครั้งที่พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาไก่ รู้เท่าทันความมุ้งมิ้งของนางแมวที่คิดจะจับกินเป็นอาหาร นางแมวทำอุบายว่าเป็นภรรยาของพญาไก่ ใน*อรรถกถากุกกุฏชาดก* (8/142-144) และใน*อรรถกถาชาดก*ชื่อเรื่องเดียวกันคือ*อรรถกถากุกกุฏชาดก*(10/137-141) พญาไก่พระโพธิสัตว์ก็รู้เท่าทันเล่ห์เหลี่ยมของเหยี่ยวที่คิดจะจับกิน

บางครั้งผู้ที่ใช้ความฉลาดแกมโกงสร้างอุบายลวงผู้อื่นนั้น อาจจะมีรู้เท่าทันอุบายผู้อื่นได้ ดังที่พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นสุนัขจิ้งจอกใน*อรรถกถาสีลชาดก*(4/31-33) รู้เท่าทันอุบายที่นักเลงแสสร้งนอนตาย เพื่อหวังจะจับสุนัขจิ้งจอกไปปรุงเป็นอาหารแก้มกับสุรา จึงหลบหนีได้ทัน เช่นเดียวกับการรู้จักภูมิสถานที่ตั้งตนอยู่ผนวกกับการรู้เท่าทันกิริยาของผู้ที่คิดร้ายก็มักทำให้

รอดพ้นอันตรายได้ ดังที่นภมูถไถรู้จักหลบเข้าซอกเขาทันทีที่ท้าทายให้เหยี่ยวผู้ไม่รู้จักประมาณ กำลังบินโฉบลงมาใน*อรรถกถาสกุนด์คชาดก*(4/129-131)

บางครั้งพระโพธิสัตว์ยังรู้เท่าทันกลโกง อุบายที่มาจากผู้ทรงศีลหรือที่เรียกว่าบรรพชิต ดังใน*อรรถกถาโคธชาดก*(4/20-22) และ*อรรถกถาโคธชาดก*(7/132-135) พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นเหยี่ยวเท่าทันดาบสโกงที่ได้บริโภคเนื้อชาติเดียวกับตน จึงไม่หลงเชื่อทำทางที่ทรงศีลของดาบสโกงอีกต่อไป เช่นเดียวกับกรู้อูเท่าทันของนกพิราบพระโพธิสัตว์ที่รู้เท่าทันดาบสทุศีล คิดจะลวงฆ่าตนและบริวารนกเพื่อบริโภคใน*อรรถกถาโรมชาดก*(6/153-157)

พระโพธิสัตว์เมื่อเสวยพระชาติเป็นดาบส ก็สามารถรู้เท่าทันอุบาย กลโกงของผู้ที่ใช้ความฉลาดแกมโกงสร้างอุบาย ดังที่ดาบสพระโพธิสัตว์รู้เท่าทันลิงที่ปลอมเพศเป็นฤาษีมาเยี่ยมหน้าบรรณศาลาเพื่อขอผิงไฟ ใน*อรรถกถากปิชาดก*(5/178-180) หรือกรู้อูเท่าทันมารยาของสตรีจนสามารถจับผิดการคบชู้ของนางธิดาในสมุคของทานพ* นายหนึ่ง ใน*อรรถกถาสมุกคชาดก*(10/55-61)

บทบาทของพระโพธิสัตว์ใน*อรรถกถาชาดก*หลายเรื่องที่น่าเสนอภาพของการดำรงเพศเป็นฆราวาส แล้วรู้เท่าทันจนสามารถพลิกสถานการณ์จากร้ายให้เป็นที่ดีได้ มีกล่าวอยู่ใน*อรรถกถาปุณณปาตีกชาดก*(2/153-155) พ่อค้าเกวียนพระโพธิสัตว์รู้เท่าทันอุบายของนักเลงสุราที่คิดมอมสุราให้ดื่มแล้วคิดจะปล้นทรัพย์ หรือบทบาทของพ่อค้าบัณฑิตที่ถูกพ่อค้าอติบัณฑิตคิดโกงกำไรที่พ่อค้าบัณฑิตควรได้ส่วนที่มากกว่าใน*อรรถกถากุฎวาณิชาดก*(3/114-116) พ่อค้าอติบัณฑิตทำอุบายลวงตั้งแต่เรื่องชื่อว่ตนชื่ออติหมายถึงมากกว่า ต้องได้ผลกำไรมากกว่า จนถึงกับให้บิดาปลอมเป็นรุกขเทวดาตัดสินแต่พ่อค้าบัณฑิตก็รู้เท่าทัน และสามารถแก้อุบายได้สำเร็จ หรือกรู้อูเท่าทันเล่ห์เหลี่ยมของสตรีใน*อรรถกถาคหบดีชาดก*(4/217-219) ที่คิดจะปดพ่อค้าพระโพธิสัตว์เกี่ยวกับการคบชู้ แต่พ่อค้าก็รู้เท่าทันและกล่าวสอนนางให้เลิกประพฤติ หรือกรู้อูเท่าทันยักษ์ที่จะมาจับกินผู้ที่ไม่กล่าวคำว่างมีอายุยืน ภายหลังจากที่จามแล้วใน*อรรถกถากัคชาดก*(4/80-83)

ใน*อรรถกถาจัมมสาฎกชาดก*(7/130-132) ก็กล่าวถึงพ่อค้าพระโพธิสัตว์รู้เท่าทันกิริยาของแพะที่กัมศีระชะให้แก่บริพพาชกที่ชื่อจัมมสาฎก คือการคิดจะใช้เขาขวิดให้ล้มลง ไม่ใช่การทำ ความเคารพ การรู้เท่าทันกิริยาของสัตว์ยังกล่าวอยู่ใน*อรรถกถาสีหจัมมชาดก*(4/188-190) พระ

* ทานพ หมายถึง อสุรจำพวกหนึ่ง

โพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นชาวนา รู้เท่าทันเล่ห์ปลอมแฝงอยู่ในร่างลาที่พ่อค้าฉลาดผู้หนึ่ง เอาหนังเสือมาคลุมลาแล้วปล่อยให้ลงไปทำลายข้าวในนา ด้วยเพราะเสียงร้องของลาที่ออกมานั่นเอง

การรู้เท่าทันยังเป็นคำเตือนสติอย่างดีให้แก่ชนชั้นปกครอง ดังที่พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้ามหาสุทิสสนะ ตระหนักถึงความไม่เที่ยงแท้ของสังขาร จึงคิดออกบวช เหตุการณ์นี้กล่าวไว้ใน *อรรถกถา มหาสุทิสสนชาดก* (3/99-101) เช่นเดียวกับเมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นพระเจ้ามมทเวระ ใน *อรรถกถา มมทเวระชาดก* (1/192-195) พระองค์ทอดพระเนตรเห็นพระเกศาหงอกจึงรู้เท่าทันว่าสังขารไม่เที่ยงแท้ จึงเสด็จออกผนวช หรือแม้แต่อุบายที่คิดมุ้งมิ้งต่อชนชั้นปกครอง พระโพธิสัตว์ก็ทรงรู้เท่าทันได้เช่นกัน ดังที่ทรงทราบความมุ้งมิ้งร้ายของโอรสของพระเจ้าพาราณสีที่คิดจะลอบปลงพระชนม์ใน *อรรถกถา อุตสาชาดก* (7/178-183) และ *อรรถกถา มุสิกชาดก* (8/86-91) จึงผูกมนตร์สีคาถามอบให้พระเจ้าพาราณสีท่องไว้เพื่อป้องกันพระองค์ มนต์นั้นเป็นเพียงคำคาถาเดาเหตุการณ์ที่โอรสพระองค์คิดการไว้อย่างไร พอโอรสได้ยินก็คิดหวาดระแวงว่าพระราชบิดาทรงทราบแผนการแล้วจึงสำนึกผิด

4.1.3.3.2 อุบาย

การบำเพ็ญปัญญาบารมีอีกลักษณะหนึ่งของพระโพธิสัตว์ มีความคล้ายคลึงกับการใช้ปัญญาของเวไนยสัตว์ นั่นก็คือการทำอุบาย แต่อุบายในที่นี้ไม่ได้เป็นอุบายที่เกิดมาจากมิฉฉาปัญญาหรือความฉลาดแกมโกง หากมาจากสัมมาปัญญาทั้งสิ้น และมีจุดมุ่งหมายเพื่อกล่าวสอน และเพื่อทดสอบหรือช่วยเหลือตนเองและผู้อื่น

ก. การทำอุบายเพื่อกล่าวสอน

พระโพธิสัตว์บำเพ็ญปัญญาบารมีทำอุบายเพื่อกล่าวสอนนี้ พบว่าปรากฏอยู่ใน *อรรถกถาชาดก* 27 เรื่อง จำแนกได้เป็น *อรรถกถาชาดก* ที่นำเสนอปัญญาโดยตรง 14 เรื่อง ได้แก่ *อรรถกถานามสีทธิชาดก* (3/111-114) *อรรถกถาโกสิยชาดก* (3/190-193) *อรรถกถาสุหนุชาดก* (4/96-99) *อรรถกถากัณฐกชาดก* (4/134) *อรรถกถากฟายมูฐฐิชาดก* (4/147-149) *อรรถกถาสิริกาฬกัณฐิชาดก* (4/195) *อรรถกถาปุฎฐัตตชาดก* (5/84-88) *อรรถกถาสุชาตาชาดก* (6/107-113) *อรรถกถากุณฑลิกชาดก* (7/191) *อรรถกถาสุชาตชาดก* (8/4-7) *อรรถกถารูมการิชาดก* (9/92-95) *อรรถกถามัญจุกุณฑลิกชาดก* (10/141-146) *อรรถกถาจุลกุณฑลชาดก* (11/95) *อรรถกถากุณฑลชาดก* (16/124-190)

อรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญหาโดยอ้อมมี 13 เรื่อง ได้แก่ อรรถกถากฎฐหรืชาดก (1/188-190) อรรถกถาสถาตมัตตชาดก(2/173-177) อรรถกถาสีลวิมัสสนชาดก(3/70-73) อรรถกถาสีลวิมัสสนชาดก(6/223-224) อรรถกถาสีลวิมัสสนชาดก(7/50-53) อรรถกถาตโรทชาดก (7/99-102) อรรถกถาสุขชาดก(7/111-116) อรรถกถาโกกาลิกชาดก(7/155-157) อรรถกถาโคธชาดก (7/160-164) อรรถกถาสันนิเวทชาดก(7/212-215) อรรถกถาสีลวิมัสสนชาดก(8/55-58) อรรถกถาขุรูปุตตชาดก(8/153-158) อรรถกถาอินทริยชาดก(9/163-170)

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในหัวข้อปัญหาในฐานะหลักในการดำเนินชีวิต อุบายหมายถึงวิธีหรือแนวทางที่ได้คิดขึ้นเพื่อพลิกสถานการณ์จากร้ายให้เป็นที่ หรือสร้างความคาดไม่ถึงให้แก่ฝ่ายตรงข้าม ในหัวข้อการบำเพ็ญปัญญาบารมีของพระโพธิสัตว์นี้ พบว่าอุบายที่คิดขึ้นนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อสอนมากกว่าการสร้างความคิดไม่ถึง หรือการทำอุบายเพื่อจุดมุ่งหมายอื่น กล่าวได้ว่าการทำอุบายเพื่อสอนของพระโพธิสัตว์นี้ ลักษณะของอุบายมักเป็นการสังเกตถึงนิสัย ธรรมชาติของสัตว์หรือสังเกตความแตกต่างของสิ่งที่ทรงนำมาทำเป็นอุบายกล่าวเปรียบเพื่อสอน โดยเฉพาะนิสัยของสัตว์เป็นอุบายที่พระโพธิสัตว์นำมากล่าวสอนมากที่สุด ดังที่พบในอรรถกถาสุหนุชาดก(4/96-99) พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นอำมาตย์ผู้จัดการผลประโยชน์ เห็นว่าพระราชาทรงมีนิสัยละโมภโภมาก จึงชักอุบายที่ม้าสองตัวคือสุหนุและมหาโสณมีนิสัยเหมือนกัน คือเป็นม้าพาล คุร้ายกับม้าตัวอื่น แต่เมื่อทั้งสองมาพบกันกลับทำกริยาชอบพอกันมากกล่าวสอนให้พระราชาตระหนักว่าการละโมภนั้นไม่ควรทำ หรือในอรรถกถากันฎกชาดก (4/134) มโหสถบัณฑิตได้ชักเรื่องกิ้งก่าซึ่งได้ทองมาเกิดความหยิ่งลำพอง ไม่เคารพพระราชาเหมือนเดิม มากกล่าวสอนให้พระเจ้าวิเทโหราชตระหนักถึงการไม่รู้จักประมาณตน

การกระทำการที่ผิดเวลาก็เป็นอุบายที่พระโพธิสัตว์นำมากล่าวสอนได้ เช่นในอรรถกถาโกกาลิกชาดก(7/155-157)ดังที่นกดุเหว่าส่งเสียงร้องผิดกาล ในขณะที่นางกาได้หยิบอาหารมาป้อน จึงจิตดีสำคัญว่าร้องผิดสำเนียงจากนาง จากเหตุการณ์นี้อำมาตย์พระโพธิสัตว์ก็นำมากกล่าวสอน พระราชาให้ตระหนักว่าการพูดมากในกาลไม่ควรพูดยอมไม่ได้ทุกข เรื่องของการพูดยังมีกล่าวอยู่ในอรรถกถาสุขชาดก(6/107-113) พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าพรหมทัตได้ทำอุบายกล่าวสอนพระมารดาที่ทรงมีวาจาไม่ไพเราะให้กลับมามีวาจาไพเราะ โดยนำภาพที่แตกต่างระหว่างนกตั๋ยตีวิดและนกดุเหว่าที่ส่งเสียงร้องต่างกันมาเป็นอุบายสอน หรือในอรรถกถาสันนิเวทชาดก(7/212-215) กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าพรหมทัต ทรงชักเรื่องของเนื้อราชสีห์และเนื้อโคที่ผูกมิตรกัน ต่อมาเมื่อสุนัขจึงจอกมาอุยงสัตว์ทั้งสองให้แตกความ

สามัคคี มากล่าวสอนนายสารเถีว่า การฟังคำยุ่งส่อเสียดย่อมให้ผลร้ายดังที่ราชสีห์และโคต่างก็มีจิตใจที่ไม่หนักแน่น และไม่มีสติที่จะแยกแยะคำพูดที่หวังดีหรือมุ่งร้าย

บางครั้ง พระโพธิสัตว์ก็ทรงเลือกอุบายที่สอดคล้องกับปัญหาและปัญญาของผู้ที่ถูกสอน ดังใน*อรรถกถานามสัทธาชาดก*(3/111-114) กล่าวถึงศิษย์ที่ชื่อปาปกะไม่พอใจในชื่อของตนเอง อาจารย์ที่ศานปาโมกข์จึงทำอุบายให้ศิษย์ไปหาชื่อที่พอใจมา แล้วจะเปลี่ยนให้ อุบายนี้กล่าวสอนให้ศิษย์เห็นว่าไม่มีชื่อใดที่จะเป็นมงคลเท่าชื่อที่มีมาแต่ดั้งเดิม หรือใน*อรรถกถาสีริกาทักกณิชาดก*(4/195) กล่าวถึงมโหสถบัณฑิตได้นำเรื่องสิริและกาลกถีย่อมไม่อยู่ร่วมกันมากล่าวสอนเป็นนิทานแก่พระเจ้าวิเทหราชในการเลือกพระนางอุทุมพรเป็นคู่ครอง

นอกจากจะใช้สอนแล้ว อุบายของพระโพธิสัตว์ยังชี้ให้มีสติ ทำให้เกิดการไตร่ตรองถึงเหตุการณ์ที่เป็นคู่เปรียบจนเกิดปัญญาได้ในที่สุด ดังใน*อรรถกถาสุชาตชาดก*(8/4-7)พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นสุชาตกุมาร ได้ทำอุบายกล่าวเตือนสติบิดาที่เศร้าโศกถึงปู่ โดยแสวงให้หญ้าและน้ำแกโคที่ตายไปแล้ว บิดาจึงได้สติคลายความเศร้าโศก เช่นเดียวกับ*อรรถกถามัญจุกุณฑลชาดก*(10/141-146) เทวบุตรพระโพธิสัตว์ได้ลงมาเตือนสติพราหมณ์บิดาให้เลิกเศร้าโศกคิดถึงบุตร ด้วยอุบายอยากได้พระอาทิตย์และพระจันทร์ พราหมณ์บิดาจึงได้สติว่า ไม่มีใครอยากได้ในสิ่งที่ไปไม่ได้ หรือใน*อรรถกถาธุมการิชาดก*(9/92-95) กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นวิธูรบัณฑิตได้ชักเรื่องของพราหมณ์ที่ชื่อธุมการิเลี้ยงแพะ ต่อมาได้เลี้ยงชะมัดไว้ ก็เฝ้าบำรุงชะมัด จนไม่ได้เอาใจใส่แพะที่เลี้ยง บรรดาแพะจึงพากันหนีหายไป ต่อมาชะมัดก็ได้หนีไปเช่นกัน พราหมณ์ธุมการิจึงถึงความพินาศเพราะสูญเสียทั้งแพะและชะมัด อุทาหรณ์นี้เป็นอุบายนำมากล่าวเป็นเหตุการณ์เปรียบกับการบำรุงทหารใหม่ ละเลยการบำรุงทหารเก่าของพระเจ้าธัญชัยโกรพยราช จนต้องพ่ายแพ้ในสงคราม และใน*อรรถกถาสีลวิมฺสชาดก*(7/50-53) มาณพพระโพธิสัตว์ได้ผ่านการทดสอบอุบายของอาจารย์ที่มุ่งพิสูจน์เป็นผู้มีศีลหรือทุศีล เช่นเดียวกับมาณพได้ชี้ให้อาจารย์เห็นว่าการลักทรัพย์หรือการทำบาปกรรมอื่นในที่ลับ ไม่สมควรที่จะกระทำ

อุบายบางอุบายมุ่งสอนและแนะให้แก่ไขนึสัยผู้ที่ถูกสอน ดังใน*อรรถกถาโกสิยชาดก*(3/190-193) พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นอาจารย์ผู้แนะให้ศิษย์พราหมณ์ทำอุบายแก่ไขนึสัยของนางพราหมณ์ที่ทุศีลแสวงป่วย โดยเปลี่ยนยาที่รักษาและการปฏิบัติรักษาใหม่ หรือพฤติกรรมที่ไม่ตระหนักถึงการรู้คุณของผู้ที่ร่วมทุกข์ร่วมสุขมาด้วยกัน อย่างพฤติกรรมของพระราชาใน*อรรถกถาบุฎกัตตชาดก*(5/84-88) *อรรถกถาสุจชาดก*(7/111-116) และ*อรรถกถาโคจรชาดก*(7/160-164) ที่ลืมความทุกข์ยากในป่าพร้อมพระมหะสิผู้กตัญญู ภายหลังได้ออกจากป่าแล้วก็ไม่กระทำ

การยกย่อง อำมาตย์พระโหราธิบดีจึงต้องทำอุบายกล่าวเปรียบโดยใช้วาจากล่าวเตือนสติให้ พระราชาตระหนักถึงการไม่ยกย่องผู้ที่สมควรยกย่อง ในบางครั้งผู้ที่ถูกสอนไม่มีสติยวจาก พระโหราธิบดีก็ทำอุบายกล่าวเตือนสติ ใน *อรรถกถากฎฐาปิชาดก*(1/188-190) ดังที่พระเจ้าพรหมทัต ปฏิเสธไม่ยอมรับบุตรพระโหราธิบดีที่เกิดจากหญิงชาวบ้าน เมื่อมารดาตั้งสัตยาธิษฐานว่าถ้าไม่ใช่ บุตรก็ให้ตกลงมา แต่ถ้าใช่บุตรก็ขอให้ลอยอยู่ แล้วจึงโยนบุตรพระโหราธิบดีขึ้น พระโหราธิบดีก็ทำ อุบายโดยพิสดารให้เห็นว่าสัตยวาจาของมารดานั้นจริง แล้วกล่าวสอนให้พระเจ้าพรหมทัต ตระหนักถึงหน้าที่ของพระราชา

บางอุบายที่กล่าวสอนอาจมาจากการสังเกตพฤติกรรมของบุคคลที่โง่เขลา แล้วนำมาเป็น อุบายกล่าวสอนไม่ให้ประพฤติเยี่ยงนั้น ดังที่อำมาตย์พระโหราธิบดีได้เห็นความโง่เขลาของวานรที่ ทิ้งเมล็ดถั่วทั้งหมด เพื่อลงมาเก็บเมล็ดถั่วเมล็ดเดียวที่เหลือลงสู่พื้นก่อน จึงนำมากล่าวสอน พระราชาให้มีสติไม่กระทำการต่าง ๆ โดยไม่ไตร่ตรอง ใน *อรรถกถากุญชรชาดก*(4/147-149) หรือ *อรรถกถามตโรทนต์ชาดก*(7/99-102) พระโหราธิบดีเสวยพระชาติเป็นเศรษฐีได้ถูกสกุลญาติ ติเตียนถึงการไม่เศร้าโศกต่อพี่ชายที่จากไป พระโหราธิบดีจึงชักอุบายว่าด้วยการดับของสังขาร โดยอุบมาจากเทวดา มนุษย์ สัตว์จตุบาท นก งู เมื่อละชีวิตไปแล้วก็ทิ้งไว้แต่สังขาร อีกทั้ง การร้องไห้นั้นก็ไม่มีประโยชน์ มากล่าวสอนญาติผู้โง่เขลา

บางขณะอุบายที่กล่าวสอนมักจะแสดงถึงโทษ คุณ หรือข้อคิดแฝงไว้อยู่ด้วย เพราะพระ โหราธิบดีมุ่งที่จะใช้อุบายนั้นขัดเกลา บ่มคุณธรรม จริยธรรมที่ถูกต้อง ดังที่พญานกกุณฑลได้ชัก นิทานที่แสดงถึงโทษของสตรีหลากหลายประเภทมากล่าวสอนพญานกปุลณมขุใน *อรรถกถา กุณฑลชาดก*(7/191) *อรรถกถาจุลกุณฑลชาดก*(11/95) และ *อรรถกถากุณฑลชาดก*(16/124-190) เช่นเดียวกับการทดสอบความมักมากในกามคุณของสตรี ก็สามารถทำเป็นอุบายกล่าว สอนได้ ดังที่พระโหราธิบดีเมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นอาจารย์ที่ศาปาโมกข์ ใน *อรรถกถาสาตมณฑล ชาดก* (2/173-177) ได้ทำอุบายให้ศิษย์เห็นถึงโทษของสตรีที่แม้จะมีวัยวุฒิมากเพียงใด ก็ยังมัก มากในกามคุณ และใน *อรรถกถาสีลวิมสันชาดก*(3/70-73) *อรรถกถาสีลวิมสันชาดก*(6/223-224) *อรรถกถาสีลวิมสันชาดก*(8/55-58) กล่าวถึงปุโรหิตพระโหราธิบดีได้ทดสอบพระเจ้าพรหมทัต ว่านับถือตนเนื่องจากเป็นผู้มีสกุลหรือเป็นเพราะมีศีล ด้วยการทำอุบายลักทรัพย์ผู้อื่น ใน *อรรถก ถาขุรูปุตตชาดก*(8/153-158) พระโหราธิบดีเสวยพระชาติเป็นท้าวสักกะเทวราช ได้ทำอุบายชี้ให้ พระเจ้าเสนกตระหนักถึงการหลงในเพศมาตุคาม จนถึงกับยอมที่จะตายเพื่อบอกสัพพบุตขน นมนตร์หรือมนตร์วิเศษยงสัตว์ให้แก่พระมเหสี โดยเนรมิตพระองค์เป็นแพะและสนทนากับนางแพะ ถึงการกระทำที่โง่เขลาของพระเจ้าเสนก ในที่สุดพระเจ้าเสนกจึงได้สติ

แม้แต่การครองเพศบรรพชิตก็มักพบกับอุปสรรคที่เข้ามาขัดขวาง พระโพธิสัตว์ก็ทำอุบายมากล่าวสอนเตือนสติเหล่าบรรพชิต ดังใน*อรรถกถาอินทริยชาดก*(9/163-170) กล่าวถึงสร้งังคดาบสพระโพธิสัตว์ได้ทำอุบายโดยการเล่านิทานเรื่องบุรุษที่ไม่ประพฤติธรรมของคฤหิณี ต่อมาจึงประสบความลำบาก มาเล่าสอนให้นารทดาบสตระหนักถึงโทษของกามคุณ

ข. การทำอุบายเพื่อทดสอบหรือช่วยเหลือตนเองและผู้อื่น

*อรรถกถาชาดก*ที่นำเสนอการทำอุบายของพระโพธิสัตว์เพื่อทดสอบหรือช่วยเหลือตนเองและผู้อื่นมี 24 เรื่อง จำแนกได้เป็น*อรรถกถาชาดก*ที่นำเสนอปัญญาโดยตรง 10 เรื่อง ได้แก่ *อรรถกถามหาสารชาดก*(3/85-93) *อรรถกถามิตจินติชาดก*(3/146-148) *อรรถกถาวิภูฏกชาดก*(3/153-157) *อรรถกถาพัพพชาดก*(4/16-20) *อรรถกถาปาทัชชลิชาดก*(5/170-172) *อรรถกถาตจสารชาดก*(8/69-72) *อรรถกถาสูจิตชาดก*(8/159-163) *อรรถกถาสุตตชาดก*(9/8-13) *อรรถกถาทุตชาดก*(12/32-36) *อรรถกถาปัญญาปัจฉินชาดก*(13/151)

*อรรถกถาชาดก*ที่นำเสนอปัญญาโดยอ้อม 14 เรื่อง ได้แก่ *อรรถกถาคามนีชาดก*(1/191) *อรรถกถากัณหาชาดก*(2/62-65) *อรรถกถาสัมโหมทมานชาดก*(2/79-81) *อรรถกถานันทชาดก*(2/100-102) *อรรถกถาทุมเมธชาดก*(2/142-144) *อรรถกถาทุราชานชาดก*(2/188-191) *อรรถกถาอนภริตติชาดก*(2/191-193) *อรรถกถาวิสสาสโกชนชาดก*(3/94-96) *อรรถกถาสารุสีลชาดก*(4/219-229) *อรรถกถาสัพพทาสชาดก*(5/143-147) *อรรถกถามณิกัณฐชาดก*(6/17-22) *อรรถกถาปทุมชาดก*(6/71-74) *อรรถกถาสิริกาลกัณณชาดก*(8/134-142) *อรรถกถาสังวร महाराชชาดก*(11/75-83)

สาระของการบำเพ็ญปัญญาว่าด้วยการทำอุบายเพื่อช่วยเหลือตนเองหรือผู้อื่นนั้น พบว่าอุบายที่คิดขึ้นมักมุ่งไปสู่ความสงบสุข การคลี่คลายความทุกข์ ทั้งนี้แตกต่างจากการบำเพ็ญปัญญาบารมีในด้านการแก้ปัญหาประการหนึ่งคือ มีการใช้อุบายเป็นกลวิธีการแก้ปัญหา ขณะที่การแก้ปัญหาทั่วไปนั้น มักมุ่งไปในทางการใช้ความคิดผนวกกับสติและปัญญา การคิดอุบายนี้ยังมีจุดมุ่งหมายเพื่อทดสอบปัญญาของบุคคลที่ถูกทดสอบอีกด้วย ซึ่งจะกล่าวเป็นหัวข้อตามลำดับดังนี้

(1) การทำอุบายเพื่อช่วยเหลือตนเองหรือผู้อื่น

ใน*อรรถกถาชาดก*หลายเรื่องมุ่งแสดงถึงการใช้ปัญญาทำอุบายเพื่อช่วยเหลือในแง่ต่าง ๆ ดังที่พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นโคชื่อว่าอัยยิกกาพะ มีความมกตัญญู คิดจะช่วยเหลือหญิงผู้เลี้ยง จึงอาสารับที่จะลากเกวียนให้พ่อค้า ต่อมาพ่อค้าไม่ได้จ่ายค่าตอบแทน พระโพธิสัตว์จึงทำอุบายไปยื่นขวางทางข้างหน้าเกวียน พ่อค้าจึงระลึกได้ว่ายังไม่จ่ายค่าตอบแทน เหตุการณ์นี้กล่าวอยู่ใน*อรรถกถากัณชาดก*(2/62-65) หรือใน*อรรถกถาวิสสาสโกชนชาดก*(3/94-96) พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นเศรษฐีทำอุบายเพื่อช่วยเหลือเนื้อมึนน้ำนมใส เพราะหวาดกลัวต่อเสือที่มาติดพัน ด้วยการให้บ่าวนำยาพิษมาย้อมขนของเนื้อ เนื้อมาเลียด้วยความสิ้นหนาก็ถึงแก่ความตาย เช่นเดียวกับเศรษฐีพระโพธิสัตว์ได้ช่วยเหลือนางหนูให้รอดพ้นจากการคุกคามของแมว ใน*อรรถกถาพัพพชาดก*(4/16-20) ส่วนใน*อรรถกถาตจสารชาดก*(8/69-72) กล่าวถึงกระฎุมพี พระโพธิสัตว์แนะนำให้เด็กทารกผู้ถูกกล่าวหาว่าฆ่าผู้อื่น มีความสงบ ทำจิตใจให้ร่าเริง เพราะจะนำไปสู่การมีปัญญาที่จะแก้ไขสถานการณ์ต่อไป

ใน*อรรถกถามิตจินติชาดก*(3/146-148) กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นปลาชื่อ มิติจินตีได้ทำอุบายช่วยเหลือเพื่อนปลาอีกสองตัวคือพหูจินตี อับปจินตีให้รอดพ้นจากตาข่ายดักปลา ด้วยการตีน้ำให้แผ่กระจายแล้วโดดตัวลอยนำไปก่อน หรือการช่วยเหลือดาบสรูปหนึ่งให้พ้นจากความสิ้นหนของพญานาคราช โดยให้ดาบสขอแก้วมณีจากพญานาคราช ทั้งนี้การขอย่อมไม่เป็นที่ปรารถนาของผู้ถูกขอ ดังที่ดาบสพระโพธิสัตว์ได้แสดงไว้ใน*อรรถกถามณิกัณฐชาดก*(6/17-22)

การทำอุบายบางครั้งก็เน้นถึงความสัมพันธ์ที่ดีในการครองเรือน ดังใน*อรรถกถาทุราชานชาดก*(2/188-191) *อรรถกถาอนภริติชาดก*(2/191-193) เน้นบทบาทการทำอุบายเพื่อการครองเรือนที่สงบสุข พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นอาจารย์ที่ศาปาโมกข์ ได้ทำอุบายให้ศิษย์ผู้มีภรรยาที่ประพฤติไม่งาม จิตขุ่นมัว มักดุด่าและโกรธซึ่ง ให้กลับกลายมามีจริยวัตรที่งดงาม ด้วยการวางตนเหนือกว่าภรรยา การวางตนนี้ไม่มีจุดมุ่งหมายเพื่อข่มเหง หากแต่เป็นอุบายที่ต้องการปรามให้ภรรยาร้ายตระหนักถึงกิริยาของตน ในบางครั้งอาจแนะนำอุบายเพื่อให้เลือกคู่ครองที่ดีก็ได้ ดังที่อาจารย์ที่ศาปาโมกข์แนะนำให้ศิษย์ตัดสินบุรุษที่มาขอบุตรถึง 4 คนว่าบุรุษที่มีศีลจึงสมควรที่จะปกครองบุตรต่อไปใน*อรรถกถาสารุสสีชาดก*(4/219-221)

ในบางครั้งแม้พระโพธิสัตว์จะทำอุบายเพื่อช่วยเหลือ แต่ถ้ายังประมาทก็อาจนำไปสู่ความพินาศได้ ดังพฤติกรรมของฝูงนกกระจาบใน*อรรถกถาสัมโหมทานชาดก*(2/79-81) ในครั้งนั้นนก

กระจบบพระโพธิสัตว์ได้ทำอุบายช่วยให้ฝูงนกกระจาบรอดพ้นจากการติดตามล่าของนายพราน ด้วยการเน้นให้มีความสามัคคียกต่าเข้าขึ้นพร้อมกัน ต่อมาฝูงนกขาดความสามัคคีจึงถูกนายพรานจับได้ในที่สุด

การทำอุบายอาจมีพื้นฐานมาจากความมีเมตตาคุณ คิดอยากให้ผู้อื่นเป็นสุขก็ได้ ดังที่พราหมณ์พระโพธิสัตว์ ใน*อรรถกถาพุทธชาดก*(12/32-36) มุ่งปรารถนาให้อาจารย์ได้คำตอบแทนจากที่ให้ความรู้ จึงแสร้งบำเพ็ญตนไม่พูดจาอยู่ที่แม่น้ำคงคา พระราชาได้มาตรัสถามพราหมณ์ก็ได้เทศนาธรรม จนพระราชาเลื่อมใส ในที่สุดได้พระราชทานทองคำเป็นสองเท่า หรือใน*อรรถกถาทุมเมธชาดก*(2/142-144) กล่าวถึงพราหมณ์ที่ตักุมารพระโพธิสัตว์ปรารถนาอยากให้สัตว์ที่ถูกเลือกนำมาพลีกรรมรอดพ้นจากอันตราย และปลุกฝังให้มหาชนละอรรถมาปฏิบัติธรรม โดยทำอุบายคิดจะลงโทษผู้ที่ทุศีล

การทำอุบายเพื่อช่วยเหลือผู้อื่น อาจต้องมีการใช้ไหวพริบ เพราะสถานการณ์ที่ต้องทำอุบายช่วยเหลืออาจมาจากกลโกง ดังที่อำมาตย์พระโพธิสัตว์ได้ทำอุบายลวงให้นางลิงคินสร้อยมุกดาที่ลักมาจากนางทาสี ผู้เฝ้าเครื่องทรงของพระเทวี ใน*อรรถกถามหาสารชาดก*(3/85-93) โดยการลวงให้นางลิงประดับสร้อยเส้นนั้นออกมาอวด หรือใน*อรรถกถาสัพพาทาสชาดก*(5/143-147) ปุโรหิตพระโพธิสัตว์ได้ทำอุบายให้ชาวเมืองพาราณสีรอดพ้นจากภัยสุนัขจิ้งจอกเจ้าเล่ห์ ผู้รู้ปฏิวัติข่มมนตรี สามารถเรียกเหล่าสุนัขจิ้งจอก ราชสีห์ เสือมาชุมนุมเพื่อคิดจะยึดเมือง

ในทางกลับกันการใช้ไหวพริบช่วยเหลือ ก็อาจจะไม่ได้มาจากกลโกงก็ได้ แต่มาจากการสังเกตแล้วเกิดไหวพริบขึ้นมาทันที ดังที่พระกุมารพระโพธิสัตว์สังเกตพฤติกรรมของนันททาส จึงรู้ว่าที่ใดที่นันททาสยื่นดาบบุตรของพระกุมารหนีหาย ที่นั่นก็คือที่ฝังทรัพย์ของสหาย เหตุการณ์นี้กล่าวอยู่ใน*อรรถกถานันทชาดก*(2/100-102)

ถ้าพระโพธิสัตว์ตกอยู่ในภยันตรายก็สามารถใช้ปัญญาทำอุบายเพื่อช่วยเหลือตนเองได้ ดังที่นกกกระจาบพระโพธิสัตว์ใน*อรรถกถาวิภูษิตชาดก*(3/153-157) ติดบ่วงของนายพราน จึงทำอุบายไม่บริโภคข้าวและน้ำ ทำให้ร่างกายซูบผอม ในที่สุดก็รอดพ้นภัยจากนายพรานได้ หรืออาจใช้อุบายเรื่องการขายเข็มกับช่างทอง เพื่อขอบุตรของนายช่างทองมาเป็นภรรยาใน*อรรถกถาสุจิตชาดก* (8/159-163)

การใช้ปัญญาสร้างกลอุบายของอำมาตย์พระโพธิสัตว์เพื่อช่วยเหลือ ในบางครั้งเป็นการเน้นถึงพระจริยาวัตรและการปฏิบัติทศพิธราชธรรมของผู้ปกครองเมือง เช่น การให้ ศีล การ

เสียสละ การเผากิเลสตัณหา ความไม่โกรธ ความไม่เบียดเบียน ความซื่อตรง ความอ่อนโยน เป็นต้น ดังที่ปรากฏใน*อรรถกถาคามนีชาดก*(1/191) และ*อรรถกถาสังวรมหาราชชาดก*(11/75-83) พระโพธิสัตว์ได้ทำอุบายต่าง ๆ นับจากการแนะนำให้พระกุมารทรงปฏิบัติพระองค์ให้เป็นที่ไว้วางพระทัย และเป็นที่ยศสรรเสริญของอำมาตย์ ประชาชน เมื่อพระราชบิดาสิ้นพระชนม์จึงได้ครองราชย์สืบต่อ ต่อมาพระเชษฐาทั้ง 98 พระองค์ดำริจะมุ่งชิงราชสมบัติคืน พระโพธิสัตว์ก็แนะนำอุบายให้พระราชบิดาแบ่งราชสมบัติออกเป็น 99 ส่วนแล้วถวายคืนพระเชษฐาทั้ง 98 พระองค์ ในที่สุดพระเชษฐาจึงได้สละสิทธิ์ถึงธรรมของกษัตริย์ข้างต้น เหล่านี้คือกลวิธีการสอนทางอ้อมที่พระโพธิสัตว์ชี้แนะให้แก่บุคคลที่มีฐานะเป็นผู้ปกครองเมืองได้เห็นตัวอย่างและแนวทางในการปฏิบัติตนให้สอดคล้องกับฐานะเพื่อจะเป็นผู้ปกครองที่ดี

(2) การทำอุบายเพื่อทดสอบปัญญา

*อรรถกถาชาดก*ที่มุ่งเสนอบทบาทของพระโพธิสัตว์ในฐานะผู้ทดสอบปัญญา คือ*อรรถกถาสิริกัลกัณนิชาดก*(8/134-142) กล่าวถึงสุจิตวิวารเศรษฐีได้ทดสอบปัญญาของนางสิริและนางกัลกัณนิ เพื่อที่จะพิสูจน์ว่าใครเป็นผู้ที่สมควรจะลงอาบน้ำที่ทำเป็นคนแรก อีกทั้งยังเป็นคนแรกที่จะได้นั่งที่นั่งชุดใหม่ของเศรษฐี อุบายของสุจิตวิวารเศรษฐีคือการถามปัญหาวานางทั้งสองพอใจบุรุษมีศีลและสมาจารลักษณะอย่างไร หรือการทดสอบปัญญาของพระกุมารปาทัชชลีใน*อรรถกถาปาทัชชลีชาดก*(5/170-172) อำมาตย์พระโพธิสัตว์ได้ทดสอบปัญญาของพระกุมารเพื่อจะอภิเษกเป็นพระราชชาติต่อไป ผลปรากฏว่าพระกุมารไม่มีปัญญาที่จะตัดสินใจความ กระทำแต่กิริยาเคี้ยวปาก และใน*อรรถกถาปัญญาบัณฑิตชาดก*(13/151) กล่าวถึงมโหสถบัณฑิตทดสอบความรู้ของบัณฑิตทั้งสี่คือเสนก ปุกกุส เทวินท์ กามินท์จนในที่สุดล่วงรู้ความลับที่ไม่สามารถบอกผู้ใดได้ของบัณฑิตทั้งสี่ *อรรถกถานี้กล่าวอยู่ในอรรถกถามโหสถชาดก*(18/1-200)

*อรรถกถาชาดก*บางเรื่องก็มุ่งเสนอภาพของพระโพธิสัตว์เป็นผู้ถูกทดสอบ ดังใน*อรรถกถาปทุมชาดก*(6/71-74) พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นบุตรเศรษฐี สามารถขอดอกไม้ได้จากบุรุษผู้มีจุมูกแหวงได้เพียงคนเดียวจากบุตรเศรษฐีอีกสองคน เนื่องจากใช้วาจาจากกล่าวตรง ๆ แก่บุรุษผู้มีจุมูกแหวงว่าจุมูกท่านไม่สามารถงอกขึ้นมาใหม่ได้ ขณะที่บุตรเศรษฐีอีกสองคนกล่าวว่ายอว่าจุมูกท่านสามารถงอกขึ้นมาใหม่ได้ จึงไม่ผ่านการทดสอบว่าผู้ใดใช้วาจาได้เป็นที่พอใจยอมได้ดอกไม้ไปหรือใน*อรรถกถาสุตินชาดก*(9/8-13) กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นบุรุษทุกคนตั้งชื่อว่า สุติน สามารถทำอุบายเพื่อให้ยักษ์ที่คอยจับมนุษย์กินละความคินี้ได้ โดยพระโพธิสัตว์ได้ทำอุบายย่อนกลของยักษ์ดังนี้

1. ยักษ์ต้องการจับมนุษย์ที่ยืนอยู่บนพื้นดินกิน พระโพธิสัตว์ขอรับประทานฉลองพระบาทสวม เพื่อลวงยักษ์ว่าไม่ได้ยืนบนพื้น แต่ยืนบนฉลองพระบาท
2. ยักษ์ต้องการจับมนุษย์กินใกล้โคนต้นไม้ พระโพธิสัตว์ขอรับประทานเศวตฉัตร เพื่อลวงยักษ์ว่าตนไม่ได้ยืนใต้ร่มไม้ แต่ยืนภายใต้เศวตฉัตร
3. ยักษ์กลัวพระขรรค์ พระโพธิสัตว์จึงขอรับประทานพระขรรค์ไว้ป้องกันตัว
4. พระโพธิสัตว์ขอรับประทานภาชนะที่ทำด้วยทองบรรจุอาหาร เพื่อให้ยักษ์เห็นว่าพระโพธิสัตว์นำอาหารอย่างดีมาให้

ด้วยอุบายนั้นนอกจากจะผ่านการทดสอบของยักษ์แล้ว ยังสามารถทรมานให้ยักษ์ละทิฐิและรักษาศีล 5 ได้อีกด้วย

4.1.3.3.3 การแก้ปัญหา

ในนิทานนิพนธ์นี้ได้จำแนกการแก้ปัญหาของพระโพธิสัตว์ให้แตกต่างจากหัวข้อของการไขปริศนา เนื่องจากการแก้ปัญหานี้เป็นหัวข้อที่ว่าด้วยการใช้ปัญญาจัดปัญหา ตลอดจนอุปสรรคที่เกิดขึ้นในทางโลก ปัญหาที่พบในลักษณะการใช้ปัญญาของพระโพธิสัตว์นี้ มักเป็นปัญหาพื้นฐานทั่วไป ไม่ใช่ปัญหาที่ลุ่มลึกแต่อย่างใด

อรรถกถาชาดกที่นำเสนอการใช้ปัญญาแก้ปัญหาทางโลกนี้ มี 15 เรื่อง จำแนกได้เป็นอรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญญาโดยตรง 8 เรื่อง ได้แก่ อรรถกถากุฎราชดก(2/39-43) อรรถกถาติฎฐชาดก(2/48-52) อรรถกถามหิพามุขชาดก(2/52-56) อรรถกถาภินทชาดก(2/56-59) อรรถกถากาญจนกษัตริชาดก(2/162-164) อรรถกถาศิริทัตชาดก(4/175-177) อรรถกถาทิวาหนชาดก(4/179-184) อรรถกถาปทกุสลชาดก(10/25-40) และอรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญญาโดยอ้อม 7 เรื่อง ได้แก่ อรรถกถาวัณณุปถชาดก(1/158-163) อรรถกถาติตติรชาดก(2/91-95) อรรถกถากาสาวชาดก(5/75-78) อรรถกถากิงสุโกปมชาดก(5/172-174) อรรถกถาณิสฐกรชาดก(6/201-206) อรรถกถาหาไมรชาดก(12/163-175) อรรถกถาหาเวสสันดรชาดก(20/1-196)

ในกลุ่มอรรถกถาชาดกที่จำแนกไว้ข้างต้นมีหลายประเด็นที่ชี้ให้เห็นถึงความซับซ้อนของปัญหาทางโลกในรูปแบบต่าง ๆ ดังในอรรถกถากุฎราชดก(2/39-43) พระโพธิสัตว์

เสวยพระชาติเป็นสุนัข ได้แก่ปัญหาสุนัขบ้านที่ถูกพระราชาสั่งว่ามากัดกินหนังหุ้มราชรถ ทั้งที่เป็นฝีมือของสุนัขในพระราชวัง ปัญหานี้จะต้องมีหลักฐานยืนยันว่าสุนัขบ้านไม่ได้กัดกินหนังหุ้มราชรถ พระโหราธิบดีทรงพิจารณาครอบครองแล้วว่าสุนัขบ้านเป็นสุนัขที่อยู่ข้างนอก ไม่สามารถเข้าไปในพระราชวัง จะมีแต่สุนัขในพระราชวังเท่านั้นที่สามารถกัดกินได้ จึงทำอุบายให้สุนัขในพระราชวังตีหมาอยู่กับเบรียง จนล่าลอกออกมาพร้อมกับหนังราชรถ

ใน*อรรถกถาทีวาทนชาดก*(4/179-184) กล่าวถึงพระโหราธิบดีเสวยพระชาติเป็นอำมาตย์บัณฑิต รู้วิสัยของธรรมชาติต้นมะม่วงที่มีต้นสะเดาพันล้อมรอบ รากกับรากพันกัน กิ่งกับกิ่งพาดกัน จึงทำให้มะม่วงจากเดิมที่มีรสอร่อยก็กลายมารสขม จึงแนะนำให้พระเจ้าทีวาทนเปลี่ยนผู้ดูแลสวนอุทยานคนใหม่

ปัญหาทางโลกอาจมาจากความขัดแย้งของพฤติกรรมหรืออุปนิสัยของบุคคล จนต้องใช้ปัญญาแก้ไข ดังพฤติกรรมของม้าวศวรรราชที่รังเกียจว่ามีม้าตัวอื่นลงอาบน้ำในท่าที่ตนจะอาบก่อน ใน*อรรถกถาทีวาทนชาดก*(2/48-52) พฤติกรรมของมเหสีพามุขช่างต้นที่ได้ฟังเสียงของโจรสनทนากัน จนมีนิสัยพาลเหมือนโจร ใน*อรรถกถามเหสีพามุขชาดก*(2/52-56) พฤติกรรมของช่างต้นเศร้าโศกคิดถึงลูกสุนัขที่คุ้นเคยได้จากไป ใน*อรรถกถาอภิณหชาดก*(2/56-59) และพฤติกรรมการเลียนแบบคนเลี้ยงอย่างม้าป้อนทวะ ใน*อรรถกถาศรีทตชาดก*(4/175-177) ปัญหาทางโลกที่มาจากความขัดแย้งในพฤติกรรม อาจจะเป็นปัญหาที่แก้ไขได้ยากเพราะขึ้นอยู่กับภูมิหลังของพฤติกรรมและอุปนิสัยของบุคคลนั้น ๆ แต่พระโหราธิบดีก็ทรงใช้การสังเกตการณ์และการตระหนักถึงวิสัยธรรมชาติของสัตว์มาแก้ไขให้ปัญหาลุล่วงไปด้วยดี โดยพิจารณาว่าม้าวศวรรราชไม่ต้องอาบน้ำในท่านั้น ให้พาไปอาบทำอื่น ส่วนมเหสีพามุขช่างต้น ก็ได้จัดให้สมณพราหมณ์นั่งสนทนาธรรม จนทำให้พญาช่างมีความสงบขึ้น เช่นเดียวกับการขจัดความเศร้าโศกของช่างต้นโดยการนำลูกสุนัขกลับมาทำความคุ้นเคยเช่นเดิม และการแนะนำให้พระราชารเปลี่ยนคนเลี้ยงม้าผู้มีซากะแผลก จนม้าป้อนทวะได้เลียนแบบ เป็นคนเลี้ยงม้าคนใหม่

บางครั้งการแก้ปัญหาทางโลกของพระโหราธิบดี มาจากการวิเคราะห์ปัญหา หาสาเหตุแล้วจึงแก้ไขที่ต้นเหตุไม่ใช่ปลายเหตุ ดังที่พระโหราธิบดีเสวยพระชาติเป็นชาวนา ใน*อรรถกถากาญจนกษัตริชาดก*(2/162-164) ได้ใช้ปัญญาแก้ปัญหาว่าด้วยการแบ่งทองแบ่งออกเป็น 4 ส่วนเพื่อที่จะนำกลับเรือน แทนที่จะนำทองแบ่งกลับไปทั้งแบ่งทอง เพราะทองแบ่งนั้นมีน้ำหนักเกินกว่าที่จะแบกกลับ หรือ*อรรถกถาพุทธสชาดก*(10/25-40) พระโหราธิบดีเสวยพระชาติเป็น

บุตรของนางยักษ์นี้และพราหมณ์ สามารถแก้ปัญหาว่าด้วยผู้ใดคือโจรที่ปล้นชาวบ้านได้ โดยชี้ให้เห็นว่าพระราชานั้นคือโจร เพราะมุ่งกล่าวหาผู้อื่นเพื่อปกปิดความลับของพระองค์

อรรถกถาชาดกบางเรื่องก็เน้นให้เห็นว่าพระโพธิสัตว์ไม่เพียงแต่ทรงปัญญาบารมีที่จะจัดปัญหาให้หมดไปเท่านั้น แต่ยังใช้ปัญญาปลุกปลอบขวัญให้ผู้อื่นมีกำลังใจที่จะต่อสู้ ดังที่พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพ่อค้าเกวียน ในอรรถกถาวัณณุปถชาดก(1/158-163) ได้เห็นพ่อค้าเกวียนคนอื่น ๆ ต่างท้อแท้ที่ไม่พบแหล่งน้ำไว้บริโภค พระโพธิสัตว์จึงปลุกปลอบขวัญ และสังเกตเห็นมีกอน้ำขึ้น จึงให้จูลูฐากคนรับใช้ขุดลงไปใต้ดินที่มีน้ำขึ้น ก็พบแหล่งน้ำในที่สุด หรือพระโพธิสัตว์อาจแก้ปัญหาโดยการฟังความเห็นจากทุกฝ่าย แล้วจึงสรุปด้วยคำตอบที่ถูกต้องที่สุดของพระองค์ ดังที่เมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นนกกกระทา ในอรรถกถาติตติรชาดก(2/91-95) ได้ยุติปัญหาว่าด้วยใครคือผู้ที่ควรเคารพมากที่สุดระหว่างนกกกระทา วานร และช้าง โดยกล่าวว่าพระองค์อาศัยอยู่ที่ต้นไทร อันเป็นต้นไม้ที่เห็นมาตั้งแต่เป็นเมล็ด เติบโตจนเป็นต้น ในขณะที่วานรกล่าวว่าตนเห็นต้นไทรนี้ ตั้งแต่ไม่ต้องชะเง้อคอกินยอดไม้ไทร ส่วนช้างกล่าวว่าต้นไทรต้นนี้เห็นตั้งแต่สูงเท่าขา ต่อมาก็สูงเท่าท้อง

อรรถกถาชาดกบางเรื่องได้เน้นบทบาทการแก้ปัญหาของพระโพธิสัตว์ โดยการทำอุบาย ดังในอรรถกถากิงสุโกปมชาดก(5/172-174) พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าพาราณสีได้ทำอุบายเพื่อทดสอบปัญญาของพระโอรสทั้งสี่พระองค์ว่า เมื่อเห็นต้นทองกวาวในแต่ละช่วงเวลาต่างกัน ย่อมเกิดข้อสงสัยเกี่ยวกับสิ่งที่มองเห็นว่าต่างกันหรือไม่ หรือในอรรถกถามณีสุกรชาดก(6/201-206) กล่าวถึงดาบสพระโพธิสัตว์แนะนำอุบายให้พวกสุกรหนีไปให้พ้นจากถ้ำที่อาศัยอยู่ เพราะเงาของราชสีห์ที่ส่องกระทบกับผนังถ้ำ ทำให้เหล่าสุกรหวาดกลัว

ในอรรถกถากาสาชาดก(5/75-78) อรรถกถาหมาโมรชาดก(12/163-175) มุ่งกล่าวถึงบทบาทของการมีสติในการแก้ปัญหาทางโลกของพระโพธิสัตว์ ดังที่อรรถกถากาสาชาดกว่าด้วยพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาช้าง ตอนแรกสำคัญคิดว่ามนุษย์ผู้มุ่งห่มผ้าคล้ายกับผู้ทรงศีลจะเป็นผู้ที่ควรเคารพ ภายหลังจึงได้สติเห็นว่าเป็นผู้ทุศีล ทำอุบายเพื่อลวงฆ่าช้าง จึงแก้ปัญหาด้วยการเทศนาให้ผู้ทุศีลเลิกประพฤติ ส่วนอรรถกถาหมาโมรชาดก กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญานกยูงทอง เห็นโทษของกิเลสที่เกิดขึ้นแก่พระราชากับพระมเหสีที่ทรงใคร่อยากฟังธรรม จนต้องขอร้องให้นายพรานทำอุบายลวงจับพญานกยูง พญานกยูงจึงเทศนาถึงโทษของกิเลสรวมถึงเทศนาถึงการทำปาณาติบาต หรือการละเว้นการฆ่าสัตว์ เบียดเบียนผู้อื่น

ส่วนอรรถกถาหาเวสสันดรชาดก(20/1-196) จัดว่าเป็นพระชาติที่บำเพ็ญทานที่ยิ่งใหญ่ที่สุดของพระโพธิสัตว์ เมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นพระเวสสันดร โอรสของพระเจ้ากรุงสุทศิยะและพระนางผุสดี ทรงบำเพ็ญทานต่าง ๆ มีสัตสดกมหาทาน จนถึงการบำเพ็ญบุตรทานและทาทาน เป็นต้น การทำมหาทานครั้งนี้ ตามคติความเชื่อของพุทธบริษัทมักเชื่อกันว่าเป็นการทำทานที่ยิ่งใหญ่ที่สุด เพราะมุ่งหวังที่จะกระทำทั้ง**พาหิรกทาน** หรือทานภายนอก ได้แก่ ทรัพย์สิน ปัจจัยต่าง ๆ และ**อชฌัตติกทาน** หรือทานภายใน ได้แก่ การบริจาคอวัยวะหรือสละชีวิตให้ ในการทำมหาทานทั้งหลายนี้ พระเวสสันดรมีพระทัยแน่วแน่แล้วว่ามุ่งหวังสรรพคุณในภายภาคหน้า พระองค์ต้องใช้สติและปัญญาที่แน่วแน่ ผนวกกับการมีหเมหรือการข่มใจต่อเหตุต่าง ๆ ที่จะมีผลกระทบทำให้พระองค์ไม่สามารถบรรลุสู่ฝั่งโพธิญาณได้ พระเวสสันดรทดสอบผ่านขั้นตอนของการข่มใจในกิเลสทั้งหลายได้เป็นอย่างดี เพราะการมี “ดวงปัญญา” เห็นธรรมโพธิญาณ อีกทั้งยังใช้ปัญญาขจัดปัญหาของทุกฝ่ายให้มีความสุข ความยินดีในการให้ทานและทำทาน³² ดังเช่น เมื่อพระเวสสันดรบริจาคช้างปัจจัยนาคแก่พราหมณ์แห่งเมืองกาฬิงครัฐ มหาชนต่างไม่พอใจและพากันขับไล่พระองค์ออกจากสิพีรัฐ พระเวสสันดรก็กระทำตามโดยดี ไม่ถือว่ามีอำนาจที่จะบังคับให้ประชาชนต่างศรัทธาในการทำทานของพระองค์ ถ้าพระองค์จากไปประชาชนต่างพอใจ ก็ยอมเป็นสุขทั้งสองฝ่าย หรือในเหตุการณ์ที่พระเวสสันดรทำบุตรทาน ประทานกัณหา และซาลีแก่พราหมณ์ชุก ต่อมาพระนางมัทรีเศร้าโศก ตรัสพ้อพระเวสสันดรว่าไม่รักใคร่กัณหาและซาลี พระองค์ก็ตรัสถึงอาณิสสแห่งการมุ่งสู่สัมโพธิญาณ จนกล่อมเกล่าพระทัยของพระนางมัทรีให้มุ่งอนุโมทนาการทำบุตรทาน หรือแม้แต่เมื่อครั้งที่พระเวสสันดร ประทานพระนางมัทรีให้แก่ท้าวสักกะเทวราช ผู้แปลงเป็นพราหมณ์แก่ พระนางก็มีความยินดีในการทำทานของพระองค์ ปรารถนาให้พระเวสสันดรบรรลุสู่สัมโพธิญาณอย่างเต็มเปี่ยม

ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ทรงมีพระราชปจฉาถามเกี่ยวกับการมี “ปัญญาบารมี” ของพระโพธิสัตว์เมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นพระเวสสันดร

ว่าพระโคตมบรมโพธิสัตว์ เมื่อเป็นพระเวสสันดรก็ดี พระเมตไตรยโพธิสัตว์เมื่ออยู่ในชั้นดุสิตก็ดี หรือเมื่อจุติมาเกิดในมนุษย์ก็ดี จะรู้พระองค์ว่าจะได้ตรัสเป็นพระพุทธเจ้าถ้าไม่

³²ปรีชา ช่างขวัญเย็น, “พระปัญญาบารมีของพระเวสสันดร,” *วารสารอักษรศาสตร์* 27 (กรกฎาคม-ธันวาคม 2541) : 21.

ศักราช 1037 เถาะศก ในวัน 7 ๗ 9 คำ พระศรีศกิติ ๗ รับพระราชโองการสั่งให้เผด็จสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ว่า พระสมณะโคตมกิติ พระเมตไตรยโพธิสัตว์กิติ ทั้ง 2 พระองค์นี้ เมื่อชาติเป็นพระมหาเวสสันดรนั้นก็ดียังรู้ว่าพระองค์จะได้ตรัสเป็นพระฤๅมิ³³

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์เป็นผู้ถวายวิสัชนาว่า

แม้ในชาติกัปปางนั้นกิติ ก็ยอมบำเพ็ญบารมีต่าง ๆ เพื่อจะตรัสเป็นพระพุทธเจ้า แม้บังเกิดในกำเนิดเป็นเดียรถยาน ปานดุจเป็นช่างฉันทันต์แลให้งานเปันทานแก่โสณดรนั้นก็ปรารถนาแก่สรรเพชญ์ดาญาณแลพระโพธิสัตว์เกิดในกำเนิดใด ๆ กิติ ย่อมรู้ว่าอาตมภาพจะเป็นพระพุทธเจ้าทุก ๆ กำเนิด แม้เกิดในตระกูลเป็นมิชฌาทิฐินั้นกิติ แม้ได้คบหาด้วยปาปมิตรนั้นกิติ แลได้เป็นมิชฌาทิฐิแล้วกิติ ก็ได้กระทำการกรรมอันผิดตามตระกูลแห่งปาปมิตรนั้นกิติ ครั้นเห็นโทษนั้นว่ามีชอกก็ยอมกลับมาบำเพ็ญบารมีที่จะตรัสเป็นพระพุทธเจ้านั้นดุจเทียว อันนี้เป็นกรรมดาพระโพธิสัตว์แล เมื่อเกิดเป็นพระเวสสันดรนั้นสมการบริบูรณ์ถ้วนกำหนดแล้ว พระปัญญาญาณแก่แล้วกิตินิในโพธิปาริฉริยธรรม เหตุตั้งนั้นจึงรู้ว่าพระองค์จะได้ตรัสเป็นพระพุทธเจ้าเพียงแต่ครั้งประสูติจากครรภ์ก็ตรัสขอทรัพย์บำเพ็ญทาน เมื่อถึง 8 ชัณษาทรงพระดำริห์จะให้ อัฐมติกทาน แลบริจาดพระราชทานวันละ 6 แสนทุกวัน แลข้างปัจฉยนาคัสตตคมหาทาน แลบุตรบริจาด ภริยาบริจาดนั้นกิติ เป็นอันสลละมิได้คิดกินแหนง เหตุรู้ว่าจะได้ตรัสแก่สรรเพชญ์ดาญาณเป็นอันเพียงแท้ จึงตรัสพระราชโองการว่าสรรเพชญ์ดาญาณนี้เป็นที่รักแก่อาตมายิ่งกว่าบุตรทานนั้นได้ร้อยเท่าพันเท่าแสนเท่า³⁴

คำถวายวิสัชนาของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์หมายถึงว่าพระพุทธเจ้าทรงรอบรู้อย่างล้ำเลิศ ทั้งที่เสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์หรือพระพุทธเจ้าในกาลพุทธภูมิ ดังเช่นในพระชาติ

³³ ประชุมพระราชบุจฉา ภาคที่ 1 พระราชบุจฉาครั้งกรุงศรีอยุธยา (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2464), หน้า 87-88. (มหาอำมาตย์ตรี พระยาประภากรวงศ์ (ว่อง บุนนาค) พิมพ์ในการกุศลปลงศพสนองคุณมารดา เมื่อปีระกา พ.ศ.2464

³⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 89.

พระโหราธิบดีพระเวสสันดร พระองค์ทรงใช้ปัญญาพิจารณาพระโหราญาณแล้วว่าจะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า จึงได้บำเพ็ญบารมีเพื่อบรรลุถึงพระโหราญาณนั่นเอง

4.1.3.3.4 การไขปริศนา *

ในหัวข้อการไขปริศนานี้ สามารถจำแนกได้ว่าพระโหราธิบดีได้บำเพ็ญปัญญาบารมีแก้ปริศนาใน 2 ลักษณะ คือ ปริศนาทางโลกและปริศนาทางธรรม การแก้ปริศนานี้พบว่าพระโหราธิบดีมี “ปัญญาบารมี” อย่างล้ำเลิศ เพราะคำตอบของปริศนาทุกข้อล้วนมาจากการคิดหาเหตุและผล อีกทั้งเป็นคำตอบที่เฉียบคม ลุ่มลึก ไม่มีคำตอบอื่นจะเปรียบได้ *อรรถกถาชาดก* ที่นำเสนอปัญญาบารมีในด้านการไขปริศนามี 13 เรื่อง ดังนี้

ก. การไขปริศนาทางโลก

อรรถกถาชาดก ที่นำเสนอการไขปริศนาทางโลก จำแนกได้เป็น *อรรถกถาชาดก* ที่นำเสนอปัญญาโดยตรงจำนวน 12 เรื่อง ได้แก่ *อรรถกถามาลูตชาดก*(2/27-28) *สัพพสหารกปัญหา*(3/142) *คัทธปัญหา*(3/143) *อมราเทวีปัญหา*(3/143) *อรรถกถาปัพพูปัตถรชาดก*(4/206-208) *อรรถกถาคามณีจันทชาดก*(6/37-55) *เทวตาปัญหาชาดก*(7/215) *ชัชชปนกชาดก*(8/61) *อรรถกถาเสตเกตุชาดก*(8/107-112) *อรรถกถาอัฐฐสัททชาดก*(9/124-131) *ภูริปัญหาชาดก*(10/159) *ทกรักขชาดก*(14/98) *อรรถกถาชาดก* ที่นำเสนอปัญญาโดยอ้อม ได้แก่ *อรรถกถามหาสุปินชาดก*(3/23-38)

ปริศนาทางโลกนับเป็นปัญหาหรือกลวิธีหนึ่งที่ชี้ให้เห็นบทบาทของพระโหราธิบดีผู้มีปัญญาบารมี ดังจะเห็นได้จากการกล่าวทำนายพระสุบิน 16 ประการของพระเจ้าปเสนทิโกศลใน *อรรถกถามหาสุปินชาดก*(3/23-38) ซึ่งปริศนาทั้ง 16 ประการนี้มีใจความกล่าวถึงความวิปริตแปรปรวนของกาลข้างหน้าที่พระราชาไม่อยู่ในธรรม จึงทำให้เกิดอาเพศ พระสุบินนี้นับเป็นความฝันที่มีความน่าพิศวง ไม่มีนักปราชญ์จะไขปริศนาในทางที่ไม่ดี แต่พระโหราธิบดีเมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นดาบสก็ไขปริศนาตามเหตุและผลที่เป็นจริง เพื่อเตือนสติพระราชา รวมถึงข้าราชการให้ตั้งมั่นอยู่ในธรรม

* วิธีการไขปริศนานี้จะกล่าวอย่างละเอียดในหัวข้อกลวิธีการทดสอบปัญญา

ในการไขปริศนาเสียงร้อง 8 เสียง ของนกยาง แม่กา แมลงภู่ นกคู้เหว่า เนื้อ วานร กิณร พระปัจเจกพุทธเจ้า ใน*อรรถกถาอัฐสุตฺตชาดก*(9/124-131) พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพราหมณ์ก็ไตร่ตรองถึงเหตุที่ทำให้เกิดเสียงร้องทั้ง 8 เสียง ก่อนจะวิชันนาถึงการแก้ปัญหา เสียงร้องเหล่านี้ไม่ใช่เสียงอาเพศ หากเป็นเสียงที่มาจากกิเลสภายในชั้น 5 ยกเว้นแต่เสียงเปล่งร้องของพระปัจเจกพุทธเจ้าที่ดังขึ้นเพราะปิตินตีในนิพพาน

ปริศนาทางโลกบางครั้งเป็นผลจากการสันนิษฐาน และนำไปสู่การทดลองหาข้อพิสูจน์ ดังใน*อรรถกถามาลูตชาดก*(2/27-38) กล่าวถึงเสือกกับสิงโตต่างถกเถียงถึงลมหนาวจะหนาวในเวลาใด ต่างฝ่ายก็สันนิษฐานถึงทิศทางของลม แต่เมื่อพระโพธิสัตว์เมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นฤาษีไขปริศนานี้ว่าจะเป็ลมที่พัดมาทิศใดก็ตาม ก็มีความหนาวได้ทั้งสี่ เพราะความหนาวเกิดขึ้นมาแต่ลม และใน*อรรถกถาปัณฑุปรตฺตชาดก*(4/206-208) ก็กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นอำมาตย์บัณฑิต ได้ตั้งข้อสันนิษฐานไขปริศนาที่พระเจ้าพรหมทัตทำปริศนาว่าสุนัขจิ้งจอกเข้ามาดื่มน้ำในสระของสีหะ เปรียบกับพฤติกรรมของอำมาตย์ผู้หนึ่งลอบเป็นชู้กับนางสนม

ในปริศนา*สัพพสหารกปัญหา*(3/142) ว่าด้วยเครื่องประดับของหญิงสาว ต่างอ้างว่าเป็นของตน จึงต้องทดสอบด้วยการถามว่าเครื่องประดับนี้ย้อมสีด้วยอะไร *คัทรปัญหา*(3/143) ว่าด้วยลาประเสริฐกว่าม้า เปรียบกับบุตรประเสริฐกว่าบิดา *อมราเทวีปัญหา*(3/143) ว่าด้วยปริศนาของนางอมรเทวี *เทวดาปัญหาชาดก*(7/215) ว่าด้วยปริศนาของเทวดา 4 ชื่อ *ชัชโชปนกชาดก*(8/61) ว่าด้วยปัญหาหนึ่งห้อยกับแสงไฟ *ภูริปัญหาชาดก*(10/159) ว่าด้วยปัญญากับสิริอะไรจะประเสริฐกว่ากัน *ทกรัทชชาดก*(14/98) ว่าด้วยปริศนาผีเสื้อน้ำ ล้วนเป็นชาดกเรื่องย่อยที่แสดงปริศนาทางโลกที่แทรกอยู่ใน*อรรถกถาโมหสถชาดก*(18/1-200) ที่มุ่งเสนอการบำเพ็ญปัญญาในระดับปรมาตถบารมี

ปริศนาที่กล่าวมานี้ นับเป็นปริศนาที่ซ่อนกลและมีความซับซ้อน ยากที่จะแก้ไขปริศนาออก ปริศนาบางข้อจะต้องวิเคราะห์ เปรียบเทียบ และนำไปสู่ผลสรุปของปริศนา ดังเช่น *ปริศนาสัพพสหารกปัญหา* ปริศนาอยู่ที่หญิงสาวทั้งสองต่างอ้างว่าเป็นเจ้าของเครื่องประดับ การที่จะหาเจ้าของเครื่องประดับที่แท้จริงอาจยากลำบาก เพราะถ้ากล่าวว่ามีผู้เป็นเจ้าของ อีกฝ่ายหนึ่งก็ยอมไม่ยินยอม จึงต้องมีการทดสอบด้วยการถามว่าเครื่องประดับนี้ย้อมด้วยอะไร ฝ่ายหญิงขโมยกล่าวว่าย้อมด้วยเครื่องหอม หญิงเจ้าของบอกว่าย้อมเพียงแค่ออกประยงค์มโหสถจึงใช้อุบายโดยให้นำเครื่องประดับชิ้นนั้นแช่ในน้ำ กลิ่นที่อบร่ำเครื่องหอมนั้นก็ละลายอยู่

ในน้ำ เมื่อให้ผู้ชำนาญกลืนดม จึงรู้ว่าเป็นกลิ่นของดอกประยงค์ ปริศนานี้คล้ายคลึงกับปริศนาที่ทดสอบปัญญาบารมีของพระโพธิสัตว์ 19 เรื่อง ก่อนจะเข้ารับราชการในราชสำนัก

บางปริศนาจะต้องมีการชักอุทาหรณ์มาเปรียบเทียบจึงจะไขปริศนาได้ เช่น ปริศนาคัทรปัญหา ปริศนาหิ่งห้อยกับแสงไฟ จะต้องมีการชักภาพของแม่ลาผู้ให้กำเนิดม้าอัศดร มาเปรียบกับบุตรที่มีความประเสริฐกว่าบิดา เช่นเดียวกับการกล่าวเปรียบบัณฑิตทั้งสี่กับแสงหิ่งห้อยและมโหสถกับกองเพลิง

บางปริศนาที่ต้องตีความหมายก่อนจึงจะรู้ว่าผู้ทดสอบปริศนาต้องการคำตอบใด ดังที่เสตเกตุพราหมณ์ตีปริศนาที่บุรุษจันทาลถามเรื่องทศว่าหมายถึงทศประจิม บุรพา ทักษณ อีสาน ทั้งที่คำตอบนั้นต้องการถามเรื่องทศทั้ง 6 อันได้แก่ ทศที่ต้องสงเคราะห์บุคคลประเภทใดบ้าง การไขปริศนาเรื่องทศของพระโพธิสัตว์เมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นอาจารย์ทศปาโมกข์ ปรากฏใน *อรรถกถาเสตเกตุชาดก(8/107-112)*

การไขปริศนาของพระโพธิสัตว์นี้ นอกจากแสดงถึงคำตอบที่ลุ่มลึกและกลวิธีการไขปริศนาที่มีความประณีต แยกคายแล้ว ยังมุ่งแสดงถึงการใช้ปัญญาพิจารณาถึงบุรพกรรมของบุคคลนั้น ๆ จึงไขปริศนาที่บุคคลนั้นต้องตกอยู่ในห้วงทุกข์ ดังที่พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าอาทาสमुख ใน *อรรถกถาคามณีจันทชาดก(6/37-55)* นอกจากจะไขปริศนาดีความของคามณีจันทพราหมณ์แล้ว ยังไขปริศนาบุรพกรรมของบุคคล 14 ประเภทจนกระจ่างแจ้ง อีกทั้งก่อนที่พระเจ้าอาทาสमुखจะทรงครองราชย์นั้น ก็ได้ใช้ปัญญาแก้ปริศนาว่านที่เหล่าอำมาตย์นำมาทดสอบ เพื่อให้อาทาสमुखกุมารแสดง “ปัญญา” ให้เป็นที่ประจักษ์แก่อำมาตย์ เสนาบดี และประชาชน

ข. การไขปริศนาทางธรรม

อรรถกถาชาดก ที่นำเสนอการไขปริศนาทางธรรม จำแนกได้เป็น *อรรถกถาชาดก* ที่นำเสนอปัญญาโดยตรงจำนวน 6 เรื่อง ได้แก่ *อรรถกถาเทวธัมมชาดก(1/180-187)* *อรรถกถาชาครชาดก(9/95-98)* *อรรถกถาหมามงคลชาดก(10/159-166)* *เมณฑกปัญหาชาดก(11/153)* *สิริเมณฑกชาดก(13/55)* *อรรถกถาสรรังคชาดก(14/169-204)*

การที่ได้วิเคราะห์การแสดงปัญญาบารมีไขปริศนาทางโลก จะเห็นว่าลักษณะที่สำคัญประการหนึ่งของการใช้ปัญญาไขปริศนาคือ แม้จะมีคำตอบอื่น หรือมีบุคคลอื่นมาเฉลยคำตอบ ก็ยังไม่ลุ่มลึกเท่ากับคำตอบของพระโพธิสัตว์ ในการไขปริศนาธรรมก็เช่นกัน คำตอบและวิธีไขปริศนาของพระโพธิสัตว์คล้ายคลึงกับการแก้ปริศนาทางโลก กล่าวคือพิจารณาจากเหตุที่เกิดปริศนา แล้วจึงแก้ที่เหตุจึงจะได้ผลลัพธ์ที่สอดคล้องกับเหตุ ทั้งนี้การไขปริศนาธรรมจะมีลักษณะที่แตกต่างประการหนึ่งคือ จะมีการแทรกสารัตถธรรมที่กลมกลืนไปกับปริศนาธรรม ซึ่งเป็นกลวิธีการสอนธรรมที่แยบคายยิ่ง ดังจะเห็นได้จาก*อรรถกถาเทวธัมมชาดก*(1/180-187) กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นมหัสสกุมาร แก้ปริศนาเทวธรรมว่าด้วยกุศลธรรม ทั้งยังได้อธิบายว่า กุศลธรรมนี้เกิดขึ้นเพราะผู้เป็นสัตบุรุษ ประพฤติในธรรม มีhiriและโอบตปปะ และใน*อรรถกถามหามงคผลชาดก*(10/159-166) ก็มุ่งแสดงภาพพระโพธิสัตว์เมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นทศปาโมกข์อาจารย์ ผู้ระงับปัญหาธรรมว่าอะไรคือมงคล โดยสอนมหาชนให้ให้ใช้ปัญญาพิจารณาถึงมงคลคือธรรมที่ควรปฏิบัติ มงคลไม่ใช้การเห็นรูป การสดับฟัง การสัมผัส

ใน*อรรถกถามโหสถชาดก*(18/1-200) เมื่อครั้งพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นมโหสถบัณฑิต ได้บำเพ็ญปัญญาปรมาตบารมี หนึ่งในกรณำเพ็ญปัญญานั้นคือ มุ่งแสดงบทบาทการไขปริศนาธรรมที่ต้องเชื่อมโยงกับหัวข้อธรรม ดังปัญหาแพะกับสุนัขหรือเมณฑกปัญหา ซึ่งเป็นชาดกเรื่องย่อยที่แทรกอยู่ในโครงเรื่องของ*อรรถกถาชาดก*เรื่องหลัก ปริศนาธรรมนี้ว่าด้วยทำไมแพะกับสุนัข ซึ่งเป็นสัตว์ต่างพันธุ์ จึงหาอาหารให้แก่กัน คำตอบคือสัตว์ทั้งสองต่างมี**มิตรธรรม** ส่วนปัญหาทรัพย์สินกับปัญญา มโหสถบัณฑิตพระโพธิสัตว์ก็ได้เน้นถึงความสำคัญของ “ปัญญา” ย่อมที่จะประเสริฐกว่า “ทรัพย์สิน” บุคคลที่มีสิริและทรัพย์สินแต่ไม่มีปัญญาก็เป็นผู้โง่เขลา เพราะไม่มี “ดวงปัญญา” ชี้นำทาง บุคคลที่มีปัญญาย่อมใช้ปัญญาแสวงหาสิริและทรัพย์สินมาประดับเป็นเรือนรองรับได้ดังงามบุคคลที่มีแต่สิริและทรัพย์สิน แต่ปราศจากปัญญา

การเชื่อมโยงหัวข้อธรรมในปริศนาธรรม 2 ข้อว่าด้วยใครเป็นผู้หลับและผู้ตื่นในโลก พบใน*อรรถกถาชาครชาดก*(9/95-98) ปริศนาธรรมของท้าวสักกะเทวราช 7 ข้อว่าด้วยธรรมของสัตบุรุษ และการไขปริศนาครุกรรมของพระราชาสีพระองค์ ใน*อรรถกถาสรวงชาดก* (14/169-204) ที่มุ่งทดสอบพระโพธิสัตว์เมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นดาบส การไขปริศนาธรรมนี้นอกจากจะแสดง “ปัญญาบารมี” แล้ว อีกแห่งหนึ่งยังสะท้อนถึงคำสอนเรื่องการประพฤติธรรม และการละการมุ่งร้ายผู้อื่น ดังที่สรวงดาบสได้แสดงธรรมสัตบุรุษ เพื่อเน้นเป็นคู่ตรงกันข้ามของการก่อกรรมของพระราชาทั้งสีพระองค์ที่มุ่งร้ายต่อผู้ทรงศีล

4.1.3.3.5 การใช้ปัญญาช่วยเหลือให้พ้นภัย

สาระของการบำเพ็ญปัญญาบารมีของพระโพธิสัตว์อีกข้อหนึ่งที่พบคือ การใช้ปัญญาบารมีช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นจากภัย ดังมี*อรรถกถาชาดก*จำนวน 17 เรื่องที่นำเสนอแนวคิดนี้ จำแนกเป็น*อรรถกถาชาดก*ที่นำเสนอปัญญาโดยตรง 10 เรื่อง ได้แก่ *อรรถกถาอภินนทชาดก* (1/147-158) *อรรถกถาสกุนชาดก*(2/89-91) *อรรถกถารุกขธัมมชาดก*(3/14-17) *อรรถกถากุหกชาดก*(3/78-80) *อรรถกถากุสนาพิชาดก*(3/165-168) *อรรถกถานังคีสชาดก*(3/172-174) *อรรถกถาโสมทัตตชาดก*(5/33-36) *อรรถกถาภูฏาณิชาดก*(5/55-58) *อรรถกถาเสนกชาดก*(9/28-38) *อรรถกถากปิชาดก*(9/43-45) และ*อรรถกถาชาดก*ที่นำเสนอปัญญาโดยอ้อม 7 เรื่อง ได้แก่ *อรรถกถาเสริวณิชาดก*(1/163-166) *อรรถกถามัจฉชาดก*(3/17-20) *อรรถกถาสังกิชชาดก* (3/21-23) *อรรถกถากากชาดก*(4/25-28) *อรรถกถาสังขพราหมณ์ชาดก*(10/89-97) *อรรถกถาภัททสาธชาดก*(11/95-114) *อรรถกถาตักการิชชาดก*(12/55-68)

*อรรถกถาชาดก*หลายเรื่องได้นำเสนอภาพการบำเพ็ญปัญญาช่วยเหลือเวไนยสัตว์ต่างๆ ให้พ้นจากภัย ดังการใช้ปัญญาและความสังเกตการณ์ช่วยเหลือผู้อื่นของนกพระโพธิสัตว์ใน*อรรถกถาสกุนชาดก*(2/89-91) ซึ่งได้สังเกตเห็นการเสียดสีของใบไม้ จึงคาดการณ์ได้ว่าใบไม้เหล่านี้จะทำให้เกิดเพลิง จึงเตือนให้บริวารนกตัวอื่นบินหนีไปสร้างรังใหม่ การสังเกตการณ์นี้ นับว่าเป็นพระจริยาวัตรที่พระโพธิสัตว์นำมาเป็นหลักคำสอน มุ่งสอนให้เห็นว่าการช่างสังเกตนอกจากจะทำให้มีปัญญารู้จักไตร่ตรองอย่างรอบคอบแล้ว ยังช่วยเหลือให้พ้นจากภัยได้ ดังที่พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพ่อค้าเกวียน ใน*อรรถกถาอภินนทชาดก*(1/147-158) สังเกตว่าทางที่ยังไม่เคยไปมาก่อน ยังไม่สมควรที่จะไป เพราะจะเกิดอันตรายได้

การสังเกตการณ์จนนำไปสู่การเกิดปัญญาแก้ปัญหาเพื่อช่วยเหลือผู้อื่น ยังมีใน*อรรถกถาสังขพราหมณ์ชาดก*(10/89-97) กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นสังขพราหมณ์ได้เดินทางเพื่อจะไปยังเมืองสุวรรณภูมิพร้อมอุปัฏฐากผู้หนึ่ง ต่อมาสังขพราหมณ์ได้สังเกตเห็นว่าเรือจะอัปปาง จึงไม่ควรประมาท ได้เตือนสติตนและอุปัฏฐากให้บริโคน้ำตาลกรวด เนยใส น้ำมัน การบริโกลสิ่งเหล่านี้ก็เพื่อทำให้มีกำลังที่จะว่ายน้ำในมหาสมุทร จึงทำให้ตนเองและอุปัฏฐากผู้นั้นรอดพ้นภัยในที่สุด และใน*อรรถกถาชาดก*ที่มุ่งเสนอการบำเพ็ญปัญญาปรมาตบารมี ดัง*อรรถกถาเสนกชาดก*(9/28-38) ก็มุ่งกล่าวถึงการใช้อุปปัญญาช่วยเหลือชีวิตผู้อื่นให้พ้นจากภัยที่จะถึงแก่ชีวิต ดังที่เสนกได้ใช้อุปปัญญาสังเกตการณ์และคลี่คลายความทุกข์ที่เกิดจากสตรี อสรพิษ และชายขู้ ทั้งสามสิ่งนี้จะทำลายชีวิตของพราหมณ์ผู้หนึ่ง เสนกบัณฑิตได้ไตร่ตรองพิจารณาแล้ว

ว่าทุกข์ทั้งสามสิ่งเป็นธรรมดาของโลก แต่ก็ไม่ควรประมาท ควรหลีกเลี่ยงหรือขจัดทุกข์ให้หมดสิ้น ดังที่ได้ใช้ปัญญาขจัดทุกข์ให้พ้นจากพราหมณ์ผู้มีความบริสุทธิ์ เป็นต้น

ความเมตตาคุณและกรุณาคุณอยากให้ผู้อื่นพ้นจากภัย ยังมีกล่าวใน*อรรถกถารุกขธัมมชาดก*(3/14-17) พระโพธิสัตว์มุ่งเสวยพระชาติเป็นรุกขเทวดา ได้เตือนให้รุกขเทวดาองค์อื่น ๆ จับจองวิมานที่ล้อมวิมานของพระองค์ เนื่องจากทรงสังเกตได้ว่าถ้าเทวดาอื่นจับจองวิมานต้นไม้ที่อยู่ใกล้เนินจะเกิดภัยได้ รุกขเทวดาที่เชื่อฟังก็รอดพ้นจากวาทภัย ส่วนรุกขเทวดาที่ไม่เชื่อฟังภายหลังได้เกิดวาทภัยจึงไม่มีวิมานอยู่ หรือใน*อรรถกถากุสณาสชาดก*(3/165-168) กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นกุสณาสเทวดาได้ช่วยเหลือเหล่าเทวดาให้พ้นจากภัยของพระราชชาติต้องการไม้เนื้อดีมาทำเสามงคัล โดยทำอุบายแปลงเป็นกิ่งกำว้างไปมาในต้นไม้ จึงทำให้สำคัญว่าไม้นี้มีโพรงแล้ว ไม่สามารถนำไปประกอบเป็นเสามงคัลได้ ทั้งนี้อนุภาคเรื่องการนำไม้ไปประกอบเป็นเสามงคัลนี้ยังมีใน*อรรถกถากัททสาลชาดก*(11/95-114) พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นกัททสาลเทวราช ได้ช่วยเหลือให้บริวารเทวดาที่จะถูกตัดต้นไม้ทำลายวิมานให้รอดพ้นภัย โดยการนิมิตภาพให้พระเจ้าพาราณสีได้เห็น พร้อมกับกล่าวสนทนาถึงเหตุที่มาของนิมิตภาพ

ใน*อรรถกถามัจฉชาดก*(3/17-20) พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นปลาได้ใช้ปัญญาคิดตั้งสัจจะขอให้ฝนตกลงมา เพื่อให้ฝูงปลารอดพ้นจากการถูกจิกกินของกา และ *อรรถกถาสังกยชาดก*(3/21-23) กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นดาบสผู้ใช้ปัญญาช่วยเหลือให้เหล่าพ่อค้าเกี่ยวรอดพ้นจากโจรภัย ด้วยการเดินจงกรมตลอดคืน

การบำเพ็ญปัญญาบารมีเพื่อช่วยเหลือผู้อื่น อาจช่วยเหลือให้พ้นจากโศกพิภพกลโกงของผู้ที่ใช้ความฉลาดแกมโกงหลอกลวง ดังใน*อรรถกถากุทกชาดก*(3/78-80) พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นบุรุษบัณฑิตได้ช่วยเหลือดาบสรูปหนึ่งที่ถูกดาบสโกงใช้อุบายคิดลวงทรัพย์มาเป็นของตน เช่นเดียวกับ*อรรถกถากุฎฐาณิชาดก*(5/55-58) พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นอำมาตย์ได้ใช้ปัญญาทำอุบายให้พ่อค้าที่ถูกพ่อค้าโกงคิดโกงทรัพย์ที่ได้จากการขายผาล โดยลวงว่าหนูมากิน ได้ทรัพย์กลับคืนมา ด้วยการทำอุบายลวงให้พ่อค้าลักบุตรพ่อค้าโกงไปซ่อน แล้วลวงว่าถูกเหยี่ยวโฉบไป หรือใน*อรรถกถาเสริววาณิชาดก*(1/163-166) พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพ่อค้าตีราคาถาดทอง ได้ใช้ปัญญาช่วยให้หญิงผู้ถูกพ่อค้าอีกนายหนึ่งคิดโกงโดยตีราคาถาดทองให้ต่ำกว่าราคาที่ควรได้

ในทางตรงกันข้ามพระโพธิสัตว์ก็ใช้ความฉลาดในอุบายช่วยเหลือผู้อื่นเช่นกัน เพียงแต่ไม่ใช่ความฉลาดแกมโกง แต่เป็นไหวพริบปฏิภาณ หรือในทางพุทธธรรมหมายถึงการมีสติรู้เท่าทัน ซึ่งแก้ปัญหาได้ ดังใน*อรรถกถาโสมทัตตชาดก*(5/33-36) กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพราหมณ์โสมทัต ได้ใช้ไหวพริบแก้ประโยชน์ที่บิดาทูลให้โคแก่พระราชา กลายเป็นทูลขอโคเพื่อไปเป็นคู่ของโคที่เรือน

บางครั้งพระโพธิสัตว์ทรงใช้ปัญญามุ่งจะขจัดความโง่เขลา แต่ก็ทรงทำได้เพียงการชี้แนะ เพราะผู้ที่โง่เขลาที่มีชาติกปัญญาที่มีมาแต่เดิมน้อย และไม่เป็นผู้ที่ชวนชวายสร้างสมปัญญาในกาลปัจจุบัน ดังที่พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพราหมณ์ใน*อรรถกถาอังคลีชาดก*(3/172-174) ได้กล่าวสอนให้ศิษย์ผู้โง่เขลามีสัญญา แต่ศิษย์ก็ทำได้เพียงเข้าใจสิ่งที่อาจารย์สอนเท่านั้น แต่ไม่สามารถใช้ปัญญาคิดต่อจากสิ่งที่อาจารย์สอนได้

อย่างไรก็ดีการบำเพ็ญปัญญาช่วยเหลือผู้อื่น อาจต้องใช้สติและความรอบคอบยิ่งเพราะบางเหตุการณ์ไม่ได้เป็นเพียงปัญหาทั่วไป แต่เป็นการมุ่งคิดร้ายเพราะมาจากความอาฆาตพยาบาท ดังใน*อรรถกถากปิชาดก*(9/43-45) และ*อรรถกถากากชาดก*(4/25-28) ใน*อรรถกถากปิชาดก* กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาวานรได้ช่วยเหลือบริวารวานรให้รอดพ้นจากการมุ่งร้ายของปุโรหิตที่ทูลให้พระราชานำมันเหลวจากวานร มาประกอบเป็นยารักษาแผลพุพองของช้างต้น ส่วน*อรรถกถากากชาดก*ก็มีเหตุการณ์ตรงกัน ต่างกันเพียงบทบาทของผู้ช่วยเหลือและผู้ถูกช่วยเหลือเป็นกา

ทั้ง*อรรถกถากปิชาดก*และ*อรรถกถากากชาดก*มีความคล้ายคลึงกันตรงที่เหตุการณ์ทั้งหมดเกิดขึ้นจากความอาฆาตของบุคคลผู้หนึ่ง จนต้องใช้ปัญญาช่วยเหลือให้พ้นจากภัย แต่ในอีกกรณีหนึ่งก็อาจมีการสลับบทบาทกัน กล่าวคือผู้มีความอาฆาตกลับต้องให้พระโพธิสัตว์ช่วยเหลือตนเองให้รอดพ้นจากภัย ดังใน*อรรถกถาตักการิชชาดก*(12/55-68) พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นตักการิชบัณฑิตได้ใช้ปัญญาช่วยเหลือพราหมณ์ผู้มีเขี้ยวอกและนัยน์ตาเหลืองผู้อาฆาตนางพราหมณีเพราะคบชู้ จนทำอุบายทูลให้พระราชานำพราหมณ์ที่มีลักษณะเหมือนตนมากระทำพิธีกรรม แต่นางพราหมณีรู้เท่าทันจึงได้กำชับให้ชายชู้และพราหมณ์ที่มีลักษณะคล้ายสามีของตนหนีไป พราหมณ์ผู้นั้นจึงต้องรับชะตากรรมที่ตนเองทำอุบายมุ่งร้ายคนอื่นแทน แต่ก็รอดพ้นมาเพราะตักการิชบัณฑิต

4.1.3.3.6 ความรู้

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่าการมีปัญญารอบรู้ในสิ่งใดสิ่งหนึ่งแล้ว ย่อมสามารถนำความรู้ของตนไปสู่ผู้อื่นได้ ทำให้ผู้ที่ไม่รู้ย่อมได้รับอานิสงส์จากการฟัง การบำเพ็ญปัญญาบารมีของพระโพธิสัตว์ก็สอดคล้องกับแนวคิดนี้เช่นกัน ดังจะเห็นได้ว่า*อรรถกถาชาดก*หลายเรื่องได้นำเสนอถึงบทบาทของพระโพธิสัตว์ที่มีความรอบรู้ทั้งทางโลกและทางธรรม

ก. ความรู้ทางโลก

*อรรถกถาชาดก*ที่นำเสนอการบำเพ็ญปัญญาบารมีด้านการแสดงความรู้ทางโลกของพระโพธิสัตว์มี 6 เรื่อง จำแนกเป็น*อรรถกถาชาดก*ที่นำเสนอปัญญาโดยตรง 2 เรื่อง ได้แก่ *อรรถกถาจุลกเศรษฐีชาดก*(1/166-176) *อรรถกถามังสชาดก*(7/90-94) และ*อรรถกถาชาดก*ที่นำเสนอปัญญาโดยอ้อม 4 เรื่อง ได้แก่ *อรรถกถาวาโลทกชาดก*(4/173-175) *อรรถกถาหริตมาตชาดก*(5/135-137) *อรรถกถาลาภครหิกชาดก*(6/210-214) *อรรถกถามิตตามิตตชาดก*(11/167-171)

“ความรู้ทางโลก” ในความหมายของปัญญาบารมีใน*อรรถกถาชาดก* หมายถึงการมุ่งแสดงความรู้ ความเข้าใจ ในการดำรงชีวิตของเหล่าเวไนยสัตว์ และมุ่งเรียนรู้ชีวิตและโลก เพื่อนำประสบการณ์นั้นมาสอนผู้อื่น

*อรรถกถาชาดก*ที่นำเสนอการแสดงความรู้ทางโลกของพระโพธิสัตว์ จึงสามารถจำแนกความหมายได้สองระดับ คือ ระดับมุ่งแสดงความรู้ทางโลก และระดับเรียนรู้ทางโลก ดังที่จะกล่าวต่อไปนี้

ระดับมุ่งแสดงความรู้ทางโลก ได้แก่ *อรรถกถาวาโลทกชาดก*(4/173-175) กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นอำมาตย์บัณฑิต แสดงความรู้เกี่ยวกับพฤติกรรมของสัตว์ที่มีชาติและวรรณะต่างกัน ย่อมมีพฤติกรรมสอดคล้องกับชาติและวรรณะของสัตว์ชนิดนั้น ดังเช่นลาซึ่งมีชาติและวรรณะที่ต่างจากม้าสินธพ ถึงแม้จะเป็นสัตว์สี่เท้าเช่นเดียวกันก็ตาม โดยมีการทดสอบคือให้ม้าสินธพดื่มน้ำที่บริสุทธิ์ก็ดำรงอยู่ในความสงบ ต่างจากลาซึ่งดื่มน้ำจากกาก จึงแสดงอาการร้องโอดโदอเต้น ไม่อยู่ในความสงบเหมือนม้าสินธพ

บางครั้งพระโพธิสัตว์ก็มุ่งแสดงความรู้โดยใช้กลวิธีการแปรความรู้ทางโลกมาสู่ทางธรรมได้อย่างแนบเนียน เพื่อให้บุคคลที่ถูกสอนเกิดปัญญาตระหนักถึงข้อเท็จจริงได้ ดังเมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นอาจารย์ที่ศิปาโมกข์ ใน *อรรถกถาภิกขุชาดก*(6/210-214) มีศิษย์ผู้หนึ่งมาถามถึงข้อปฏิบัติที่จะทำให้เกิดลาภ อาจารย์เห็นว่าศิษย์ยังไม่รู้ถึงอุบายที่ยังให้เกิดลาภนั้นได้ จึงกล่าวแสดงความรู้ว่า ผู้ที่จะได้ลาภต้อง 1.บุคคลผู้ไม่บ้าทำเหมือนคนบ้า 2.บุคคลที่ไม่ใช่คนส่อเสียด ทำเหมือนคนส่อเสียด 3.บุคคลไม่ใช่คนฟุ้งซ่าน ทำเหมือนคนฟุ้งซ่าน และ 4.บุคคลที่ไม่ใช่คนเหลาะแหละ ทำเหมือนคนเหลาะแหละ พระโพธิสัตว์ทรงแสดงอุบายทั้ง 4 นี้ให้เห็นว่าการได้ลาภนี้เป็นลาภที่มาจาก การเบียดเบียน การทำอุบายแกมโกง ศิษย์จึงเข้าใจและออกบวชในที่สุด

จะเห็นว่าความรู้ทางโลกที่อาจารย์มีเมตตาตามอบให้แก่ศิษย์นั้น จากความรู้ทางโลก เช่น การอยากได้ลาภ แปรมาสู่ความรู้ทางธรรมหรือการละการได้ลาภโดยไม่ใช้วิธีที่ถูกต้อง ได้อย่างประณีตและแยบคาย

เช่นเดียวกับความรู้ทางโลกเกี่ยวกับการคบมิตร แม้จะมีสาระเน้นถึงกัลยาณมิตรธรรม แต่ถ้าพิจารณาในอีกลักษณะหนึ่ง การคบมิตรก็จัดเป็นความรู้ทางโลกได้ เพราะในการดำเนินชีวิต พุทธบริษัทจะต้องอยู่ร่วมในสังคม หลักในการดำเนินชีวิตที่สำคัญประการหนึ่งคือการรู้จักเลือกคบมิตร ทั้งนี้การแสดงความรู้ของพระโพธิสัตว์ในที่นี้ จึงเน้นให้เห็นถึงหลักการคบมิตรทั่วไปที่สามารถประยุกต์ใช้ได้ทั้งทางโลกและทางธรรม ดังใน *อรรถกถามิตตตามิตตชาดก*(11/167-171) พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นอำมาตย์ แสดงความรู้เกี่ยวกับการแยกแยะมิตรที่ดีและไม่ดีแก่พระเจ้าพรหมทัต ดังอรรถาธิบายเกี่ยวกับมิตรที่ดีและมิตรที่ไม่ดี

มิตรที่ดีที่พระโพธิสัตว์จำแนก ได้แก่

1. คนที่เป็นมิตร ย่อมระลึกถึงเพื่อนที่อยู่ห่างไกล ย่อมยินดีต้อนรับเพื่อนที่มาหา ถือเอาว่าเพื่อนของเราจริง รักใคร่จริง ปราศรัยด้วยวาจาที่ไพเราะ
2. คนที่เป็นมิตร ย่อมคบผู้ที่เป็นมิตรของเพื่อน ไม่คบผู้ที่มีชั่วมิตรของเพื่อน ห้ามกันผู้ต่่าเพื่อน สรรเสริญผู้ที่กล่าวสรรเสริญเพื่อน
3. คนที่เป็นมิตร ย่อมบอกความลับของตนแก่เพื่อน ปกปิดความลับของเพื่อนไม่ให้แพร่งพราย สรรเสริญการงานของเพื่อน สรรเสริญปัญญาของเพื่อน
4. คนที่เป็นมิตร เมื่อเพื่อนมีความเจริญ ย่อมยินดี เมื่อเพื่อนฉิบหาย ย่อมไม่ยินดี ได้อาหารที่มีรสแปลก ๆ มาก็นึกถึงเพื่อน

5. คนที่เป็นมิตร ย่อมอนุเคราะห์เพื่อน คือมีจิตอ่อนโยนนึกถึงเพื่อนว่า โอ เพื่อนพึงได้ลาภแต่ที่นี่ บัณฑิตได้เห็นแล้ว ได้ฟังแล้วพึงรู้จักคนที่เป็นมิตร (หน้า 170)

มิตรที่ไม่ดีหรือมิตรพาล พระโพธิสัตว์จำแนกดังนี้

1. คนที่มีโซมิตร เห็นเพื่อนแล้ว ไม่ยิ้มแย้ม ไม่รำเริง ไม่ให้จักขุแก่เพื่อน คือเมื่อเพื่อนแลดูตัว ๆ ไม่แลดูเสีย กล่าวยื้อนคำเพื่อน
2. คนที่มีโซมิตร ย่อมคบผู้ที่ไม่โซมิตรของเพื่อน ไม่คบผู้ที่เป็นมิตรของเพื่อน ห้ามผู้ที่กล่าวสรรเสริญเพื่อน สรรเสริญผู้ที่ด่าเพื่อน
3. คนที่มีโซมิตร ไม่บอกความลับของตนแก่เพื่อน ไม่ปกปิดความลับของเพื่อน ไม่สรรเสริญการงานของเพื่อน ไม่สรรเสริญปัญญาของเพื่อน
4. คนที่มีโซมิตร เมื่อเพื่อนฉิบหาย ย่อมยินดี เมื่อเพื่อนเจริญไม่ยินดี ได้อาหารมีรสแปลก ๆ มา ก็ไม่นึกถึงเพื่อน
5. คนที่มีโซมิตร ย่อมไม่อนุเคราะห์เพื่อน คือมิได้มีจิตอ่อนโยน นึกถึงเพื่อนว่า โอ เพื่อนพึงได้ลาภแต่ที่นี่ (หน้า 168-169)

การแสดงความรู้เรื่องมิตร ชี้ให้เห็นว่าพระโพธิสัตว์รอบรู้หลักในการดำเนินชีวิต จึงตรัสแยกแยะประเภทของมิตรได้เป็นอย่างดี

ระดับเรียนรู้ทางโลก ได้แก่ *อรรถกถามังสชาติก(7/90-94)* กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นบุตรเศรษฐีได้เรียนรู้พฤติกรรมของบุตรเศรษฐีคนอื่น ๆ ที่ทำอุบายเพื่อให้ได้เนื้อจากนายพรานด้วยลักษณะต่าง ๆ กัน คือ บุตรเศรษฐีคนที่ 1 ไม่รู้จักใช้วาจาที่ไพเราะขอเนื้อ จึงได้เพียงเนื้อพังพืด ส่วนบุตรเศรษฐีคนที่ 2 และ 3 ใช้วาจาไพเราะ โดยใช้คำเรียกขานแก่นายพรานว่าพี่และพ่อตามลำดับ แต่บุตรเศรษฐีคนที่ 4 หรือพระโพธิสัตว์ได้ใช้คำเรียกขานว่าสหาย ซึ่งเป็นที่พอใจแก่นายพราน นายพรานกล่าวตอบว่า “ในบ้านของผู้ใดไม่มีเพื่อนผู้/สถานที่ของผู้นั้นเป็นเหมือนหนึ่งป่าหามนุษย์มิได้ทีเดียว วาจาของเจ้ามีค่าเท่ากับสมบัติที่มีอยู่ทั้งหมด” (หน้า 93) แสดงให้เห็นว่าพระโพธิสัตว์ได้เรียนรู้พฤติกรรมบุคคลอื่นก่อน แล้วจึงนำมาปรับใช้กับแนวการเรียนรู้ทางโลกของพระองค์ เพื่อใช้ตรัสสั่งสอนเกี่ยวกับการรู้จักใช้วาจา

ใน*อรรถกถาหริตมาตชาดก*(5/135-137) ก็กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นกบเขียว ได้เห็นงูปลาตัวหนึ่งเข้าไปอาศัยอยู่ในลอบ* เพื่อหวังจะจับปลากิน แต่ก็ถูกเหล่าปลาอันมากกัดกินแทน กบเขียวได้กล่าวให้สติแก่งูปลาว่าบุคคลไปอยู่ในสถานที่ซึ่งไม่ใช่ถิ่นของตน ย่อมที่จะเสียเปรียบต่อฝ่ายตรงข้ามได้ การเรียนรู้ชีวิตทางโลกจากตัวอย่างของงูปลา จึงทำให้พระโพธิสัตว์ได้นำมาตรัสสอนเกี่ยวกับบุคคลผู้ไม่คุ้นเคยในถิ่นที่อยู่ ไม่ควรคิดจะมุ่งร้ายคนที่อาศัยในถิ่นนั้น เพราะจะเสียเปรียบและย่อมอ่อนกำลังในถิ่นที่ไม่ใช่กำลังของตนได้

ข. ความรู้ทางธรรม

*อรรถกถาชาดก*ที่นำเสนอการบำเพ็ญปัญญาบารมีด้านการแสดงความรู้ทางธรรมของพระโพธิสัตว์มี 18 เรื่อง จำแนกเป็น*อรรถกถาชาดก*ที่นำเสนอปัญญาโดยตรง 10 เรื่อง ได้แก่ *อรรถกถาตโยธัมมชาดก*(2/167-169) *อรรถกถาอัถถัสสทวารชาดก*(3/65-67) *อรรถกถาธัมมชชาดก*(5/62-74) *อรรถกถาเอกปทชาดก*(5/132-134) *อรรถกถาติตติรชาดก*(7/108-111) *อรรถกถาชนสันธชาดก*(11/139-144) *อรรถกถาทสพราหณ์ชาดก*(12/204-217) *อรรถกถาสัมภวาชาดก*(14/72-87) *อรรถกถาเตสกุณชาดก*(14/145-169) *อรรถกถาวิฐูชาดก*(19/147-245)

*อรรถกถาชาดก*ที่นำเสนอปัญญาโดยอ้อม 8 เรื่อง ได้แก่ *อรรถกถานิโครธชาดก*(2/4-15) *อรรถกถาฆานโสธนชาดก*(4/10-11) *อรรถกถาจันทมาชาดก*(4/12-13) *อรรถกถากัณหาชาดก*(10/81-88) *อรรถกถาหังสชาดก*(13/71-81) *อรรถกถาสังกัจจชาดก*(15/118-145) *อรรถกถาจุลหังสชาดก*(16/1-33) *อรรถกถามหาหังสชาดก*(16/33-76)

นอกจากพระโพธิสัตว์จะแสดงความรู้ทางโลก ยังรอบรู้ทางธรรมอีกด้วย กล่าวได้ว่ากลวิธีการสอนธรรมของพระโพธิสัตว์ใน*อรรถกถาชาดก*นี้ ตรัสสอนด้วยธรรมะที่เข้าใจง่าย แม้หัวข้อธรรมและปริศนาธรรมที่นำเสนอจะดูมีความลุ่มลึก แต่ก็มี การดัดแปลงให้สอดคล้องกับภูมิหลังของผู้ที่ถูกสอน ดังใน *อรรถกถาตโยธัมมชาดก* (2/167-169) พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นวานร ได้แสดงธรรมแก่ยักษ์ผู้เฝ้าสระบัวถึงธรรมะ 3 ประการของผู้ที่มีสติ คือ **ทักษิยะ** ความเป็นผู้ขยัน **สุริยะ** ความเป็นคนกล้าหาญ และ **ปัญญา** ความรู้ในอุปาย การแสดงธรรมะของหัวข้อธรรมสติ เป็นการเชื่อมหัวข้อธรรมที่กว้าง ลึกซึ่ง สรุปเพียงธรรมะ 3 ประการ

* ลอบ หมายถึง ชื่อเครื่องสานสำหรับดักปลา มีหลายชนิด

มีการกล่าวสอนธรรมเพื่อเตือนสติใน*อรรถกถานิโครมมิกชาดก*(2/4-15) พระโพธิสัตว์
 เสวยพระชาติเป็นพญาเนื้อนิโครธ ได้ช่วยเหลือเนื้อแม่ลูกให้รอดพ้นจากภัยที่ถูกเบียดเบียนจาก
 พระราชา โดยแสดงธรรมเรื่องการประพฤติธรรมและสงเคราะห์บุคคล ได้แก่ มารดา บิดา บุตร
 ธิดา พรหมณ์ คหบดี และประชาชนในชนบท ทั้งนี้การกล่าวเตือนสติมีจุดมุ่งหมายให้
 พระราชาตระหนักถึงการไม่เบียดเบียน เปรียบกับการทำมหาทาน ละวางการคิดเบียดเบียนชีวิต
 ผู้อื่น อันเป็นธรรมที่ชื่อว่า*อวิหิงสา*หนึ่งในราชธรรมของพระมหากษัตริย์ที่ควรประพฤติ

มีการกล่าวสอนธรรมะของกษัตริย์ใน*อรรถกถาหังสชาดก*(13/71-81) *อรรถกถาจุลหัง
 สชาดก*(16/1-33) และ*อรรถกถามหาหังสชาดก*(16/33-76) กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เมื่อครั้ง
 เสวยพระชาติเป็นพญาหงส์ตรฐ ได้แสดงธรรมะ 10 ประการหรือทศพิทธราชธรรมให้แก่พระเจ้า
 พหูบุตรกษัตริย์ พระเจ้าสาคลละ และพระเจ้ากาสิกราชได้สดับฟัง เพื่อนำไปบัญญัติเป็นบาน
 แพนกธรรมของกษัตริย์

ใน*อรรถกถาอัถัสสสทวารชาดก*(3/65-67) และ*อรรถกถาเอกปทชาดก*(5/132-134)
 กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นเศรษฐี บุตรของเศรษฐีได้มาถามถึงอะไรคือทางแห่ง
 ประโยชน์ เศรษฐีพระโพธิสัตว์ได้แสดงความรู้ทางธรรมว่าทางแห่งประโยชน์คือความไม่มีโรคเป็น
 ลาก การมีศีล การเชื่อฟังบัณฑิต ความเพียร การประพฤติธรรม การไม่เบียดเบียน หรือ*อรรถ
 กถาธัมมธชาดก*(5/62-74) ก็กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นธรรมชบุโรหิต ได้แสดง
 โลกธรรม 8 ได้แก่ ลาก ความเสื่อมลาก ยศ ความเสื่อมยศ นินทา สรรเสริญ สุข ทุกข์ เพื่อ
 เชื่อมโยงหัวข้อธรรมเรื่องโลกธรรม 8 กับธรรมของสัตบุรุษ ว่าผู้ที่เป็นสัตบุรุษ ย่อมไม่หวั่นไหวใน
 โลกธรรม 8 หรือใน*อรรถกถาสังกัจจชาดก*(15/118-145) พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นสังกัจ
 จุมาร พระสหายของพระเจ้าพรหมทัต ต่อมาได้ออกบวชเป็นดาบส ได้เทศนาตรัสธรรมเรื่องของ
 ธรรมที่ชื่อว่าทางถูก(กุศลกรรม)และ*อธรรม*ชื่อว่าทางผิด(อกุศลกรรม)แก่พระเจ้าพรหมทัต ทั้งนี้
 ได้เน้นถึงอธรรมมากเพราะพระเจ้าพรหมทัตทรงกระทำปิตุฆาต อันเป็นหนึ่งในอนันตริยกรรมซึ่ง
 จะต้องไปเสวยทุกขเวทนาในนรก คำสอนเรื่องอธรรมมุ่งพรรณนาถึงภาพของนรกที่ผู้กระทำความ
 ต้องไปชดใช้กรรมในนรกขุมนั้น ๆ

การแสดงความรู้ทางธรรมของพระโพธิสัตว์ อาจอยู่ในลักษณะของการทดสอบปัญญาว่า
 ทรงรอบรู้ทางธรรมได้ลุ่มลึกเพียงใด ดังที่กล่าวไว้ใน*อรรถกถาสพราหมณชาดก*(12/207-217)
 ว่าด้วยการทดสอบปัญญาของพระโพธิสัตว์เมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นวิฑูรบัณฑิต กล่าวถวายนาม

วิสัยทัศน์ต่อพระเจ้าอนัญชัยโอรพยราชเกี่ยวกับพราหมณ์ผู้มีศีล เป็นพหูสูต งดเว้นจากการเสพเมถุนธรรม ย่อมไม่มีในโลกนี้ เพราะพราหมณ์ทั้งหลายล้วนมีพฤติกรรมดีร้ายปะปนกัน *อรรถกถาสัมภวาชาดก(14/72-87)* ว่าด้วยการแสดงธรรมเพื่อแก้ฉมมยาคปัญหา ปริศนาใครจะไม่ถูกนินทาในโลกนี้และโลกหน้า และปริศนาผู้ที่ประกอบด้วยยศทั้งในมนุษย์โลกและเทวโลก ได้แก่ผู้ใด และ*อรรถกถาเตสกุณชาดก(14/145-169)* ว่าด้วยการถวายนาควิสัยนาเกี่ยวกับราชธรรมแด่พระเจ้าพรหมทัต เช่นเดียวกับ*อรรถกถาฌานโสธนาชาดก(4/10-11)* ว่าด้วยศิษย์ไม่เชื่อคำกล่าวของอันเตวาสิกผู้ใหญ่ที่ว่ามียศบุญไม่ใช่ ไม่มีศบุญไม่ใช่ ดาบสพระโพธิสัตว์จึงได้แสดงธรรมว่า มหาชนเหล่าใดยังมีศบุญ มหาชนนั้นยังเป็นบุคคละ มหาชนใดไม่มีศบุญ มหาชนนั้นก็ยังเป็นบุคคละ การละเว้นจากการมีศบุญไม่มีศบุญ จะมีแต่สมบัตินิสขหรือที่หมายถึงเนวศบุญนาศบุญายตนฌาน หรือ*อรรถกถาจันตภาชาดก(4/12-13)* ก็กล่าวถึงศิษย์ไม่เชื่อคำกล่าวของอันเตวาสิกผู้ใหญ่ที่ว่าผู้ทำโศกตกลิน และปิตกกลิน กำหนดใจให้เป็นอารมณ์เจริญปฏิบัติภาคกลินยังอารมณ์ที่สงบนั้นเป็นฌานยอมทำให้เข้าถึงอาภัสสรพรหมได้ จนดาบสพระโพธิสัตว์ต้องมาแสดงธรรมว่าการกำหนดกลินทั้งสองประเภท สามารถบรรลุสู่อภัสสรพรหมได้ ศิษย์จึงเชื่อ

นอกจากนี้ความลุ่มลึกของการแสดงธรรมยังปรากฏอยู่ในรูปแบบการสอน ดังที่กล่าวอยู่ใน*อรรถกถาชนสันธชาดก(11/139-144)* พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นชนสันธกุมารได้ทรงบำเพ็ญบุญและทาน ต่อมาเมื่อถึงวันอุโบสถก็โปรดแสดงธรรมแก่มหาชน หัวข้อธรรมที่ตรัสสอนมีสาระคำสอนอยู่ที่การปฏิบัติจิตให้สงบ หรือการละเว้นกรรมอันเนื่องมาจากมโนกรรม ดังที่อรรถาธิบายดังนี้

1. บุคคลเมื่อเป็นหนุ่มไม่ทำความเพียร ครั้นเวลาชราภาพ หาทรัพย์ไม่ได้ก็ทำให้ใจเดือดร้อน เห็นผู้อื่นมีความสุข ตนเองมีความลำบาก ก็เกิดความเดือดร้อน คิดในภายหลังว่าเมื่อหนุ่มน่าจะขยันแสวงหาทรัพย์
2. ผู้ที่ไม่ศึกษาศิลปะวิทยาตั้งแต่วัยหนุ่ม เมื่อเวลาชราภาพก็จะเกิดความเดือดร้อน เพราะไม่มีวิชาความรู้ประกอบหาเลี้ยงชีพ
3. ผู้ใดมีความโลภและทำอุบายด้วยการโกง ทั้งโกงด้วยตราขัง การกล่าวด้วยถ้อยคำเสียดสี คิดสินบน เมื่อถึงเวลาใกล้ตายก็จะเกิดความทุกข์เวทนา
4. ผู้ที่ฆ่าสัตว์ เป็นคนทุศีล ปราศจากขันติเมตตาต่อสัตว์และเอ็นดูสัตว์ ย่อมเกิดความเดือดร้อนภายหลัง

5. ผู้ที่คบหากับภรรยาผู้อื่น ภายหลังคิดได้ว่าหญิงอื่นยังมี ไม่ควรที่จะคบหญิงที่มีสามีแล้ว
6. ผู้ที่ตระหนี่ ภายหลังจึงคิดได้ว่ากาลก่อนยังไม่ทำทาน จึงควรทำตั้งแต่บัดนี้
7. ผู้ที่ไม่เลี้ยงดูบิดามารดา ภายหลังจึงคิดได้ว่าเราสามารถเลี้ยงดูบิดามารดาได้ด้วยกำลังทรัพย์และกำลังกาย แต่ก็ไม่ได้เลี้ยงดูท่าน
8. ผู้ที่ไม่รับโอวาทจากบิดา อาจารย์ ย่อมต้องเดือดร้อนในภายหลัง
9. ผู้ที่ไม่เข้าใกล้สมณพราหมณ์ผู้มีศีล ย่อมต้องเดือดร้อนในภายหลัง
10. ผู้ที่ไม่ใกล้สัตบุรุษ ภายหลังจึงคิดได้ว่าการคบหาสัตบุรุษ การประพฤติธรรมอย่างเคร่งครัด เป็นคุณ

ธรรมทั้ง 10 ประการนี้เป็นหลักปฏิบัติที่พุทธศาสนามักกล่าวเป็นคำสอนเน้นถึงการมีจิตใจที่สะอาด เมื่อมีความบริสุทธิ์ เจตนาที่เกิดขึ้นนำไปสู่มนกรรมก็จะไม่เกิดในที่สุด

ในอรรถกถาติตติรชาดก(7/108-111) กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นดาบส ได้บำเพ็ญศีลอยู่ในป่า วันหนึ่งมีนกกระทาตัวหนึ่งซึ่งนายพรานใช้เป็นนกต่อเรียกนกกระทาตัวอื่นมาติดบ่วง นกกระทาจึงได้มาสนทนากับดาบสเกี่ยวกับการทำกรรมที่ไม่เจตนา ดาบสจึงกล่าวเตือนสติกันว่า ถ้าใจไม่น้อมนำไปเพื่อกรรมอันเป็นบาป กรรมนั้นย่อมไม่มีผลติดตาม เพราะไม่มีจิตคิดมุ่งร้ายผู้อื่นมาก่อน

พระโพธิสัตว์รอบรู้ทางธรรมอย่างชัดแจ้ง อรรถกถาชาดกบางเรื่องได้แสดงให้เห็นว่าพระโพธิสัตว์เป็นแบบอย่างที่ดีในการนำหลักธรรมนั้นมากล่าวเปรียบ ในลักษณะทรงประพฤติธรรมดังในอรรถกถากัมมชาดก(10/81-88) กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นกัณ्हุมาร ตระหนักถึงการยึดมั่นถือมั่นในสมบัติ ยังความทุกข์และกิเลส จึงออกบวช ปฏิบัติพระองค์เป็นผู้มักน้อยสันโดษ ต่อมาทำวสัฏกะจึงได้ลงมาทดสอบธรรมที่กัณ्हดาบสประพฤติ ดาบสได้กล่าวถึงการไม่โกรธเป็นธรรมที่ประเสริฐ เพราะความโกรธจะยังให้เกิดโทษร้ายตามมาอีกหลายประการ ดังที่พระองค์ทรงไม่ถือโกรธที่ทำวสัฏกะลงมาทดสอบความโกรธ โดยกล่าวเป็นคำเปรียบว่า “บุรุษนี้ดำจริงหนอ บริโภคแต่ภาชนะคือผลไม้สีดำอยู่ในภูมิประเทศที่ดำ” (หน้า 84)

การมีความรู้ทางธรรม นอกจากจะเป็นที่สรรเสริญในหมู่ชนทั่วไป แม้แต่นาค ยักษ์ก็ยังสรรเสริญ “ปัญญาฐัธรรม” ของพระโพธิสัตว์ ดังที่กล่าวอยู่ในอรรถกถาวิรุทธชาดก(19/147-245) อรรถกถาชาดกเรื่องนี้มุ่งเสนอการบำเพ็ญปัญญาระดับอุปบารมีทางธรรมของวิรุทธบัณฑิต

กล่าวคือวิรุณบัณฑิตได้เป็นผู้ตัดสินปัญหาว่าศีลของพระอินทร์ พระยานาค พระยาครุฑและพระเจ้า ๓ ญาติโยกรพวกราชมีคุณธรรมเสมอกัน ต่อมาพระยานาคได้เล่าถึงความมีปัญญาของวิรุณบัณฑิตให้นางวิมลางฟัง นางปรารถนาอยากฟังธรรม ฝ่ายปฤณณกษัตริย์ได้รับอาสานางอาวันตีธิดาของนางวิมลางว่าจะไปนำหัวใจของวิรุณบัณฑิตมาให้ แต่เหตุการณ์กลับตรงกันข้าม วิรุณบัณฑิตได้แสดงธรรมโปรดปฤณณกษัตริย์ และในที่สุดก็ได้แสดงความรู้ทางธรรมโปรดแก่พระยานาคและนางวิมลาง

วิรุณบัณฑิตได้แสดงความรู้ทางธรรมอย่างลุ่มลึก ดังการแสดงธรรมเรื่องขมาวาสธรรมหรือธรรมของผู้ครองเรือน มี 20 ข้อ ซึ่งได้แก่

1. ผู้ครองเรือนไม่ควรคบหญิงสาธารณะเป็นภรรยา
2. ผู้ครองเรือนไม่ควรบริโภคอาหารดี มีรสอร่อยแต่เพียงผู้เดียว
3. ผู้ครองเรือนไม่พึงทะเลาะวิวาทอันเป็นเหตุให้เกิดความหายนะ
4. ผู้ครองเรือนเป็นผู้ประกอบด้วยศีล 5
5. ผู้ครองเรือนเป็นผู้ประพฤติตามกฎหมาย
6. ผู้ครองเรือนไม่ประมาทเดินเล่อในกุศลธรรม
7. ผู้ครองเรือนเป็นผู้คิดหาเหตุผลอย่างแยบคาย
8. ผู้ครองเรือนเป็นผู้ประพฤติต่อมตน
9. ผู้ครองเรือนเว้นจากความตระหนี่
10. ผู้ครองเรือนเป็นผู้ประกอบด้วยความสงบ
11. ผู้ครองเรือนเป็นผู้มีถ้อยคำดีงาม
12. ผู้ครองเรือนไม่ประพฤติกิริยาหยาบคายทางกาย วาจา ใจ
13. ผู้ครองเรือนเป็นผู้สงเคราะห์กัลยาณมิตร
14. ผู้ครองเรือนสงเคราะห์ทานแก่ผู้อื่น ประพฤติทานแก่บรรพชิต มีสมณพราหมณ์ และคนอนาถาเป็นลำดับ
15. ผู้ครองเรือนเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยกิจการ เช่น เวลานี้ควรไถนา เวลานี้ควรหว่าน เป็นต้น
16. ผู้ครองเรือนเป็นผู้บำรุงสมณพราหมณ์ด้วยข้าวและน้ำ ถวายให้เต็มภาชนะที่ถือมาทุกเมื่อ
17. ผู้ครองเรือนเป็นผู้ปรารถนาธรรมอย่างสุจริต
18. ผู้ครองเรือนหมั่นสดับฟังหรือศึกษาเล่าเรียน
19. ผู้ครองเรือนหมั่นเข้าไปไต่ถามสมณพราหมณ์ผู้ประพฤติธรรม
20. ผู้ครองเรือนคบหาสมาคมกับผู้ทรงศีล พหูสูต

นอกจากนี้ยังมีการแสดงธรรมของข้าราชการหรือ**ราชวสดีธรรม** อันเป็นหลักปฏิบัติตนของข้าราชการที่มีต่อกษัตริย์ 17 ประการ มีสาระสำคัญกล่าวถึงการปฏิบัติตนในโบราณประเพณีต่าง ๆ เช่น การพึงวางตนให้พ้นจากการเล่นหัวเล่นไคร่กับนางสนม การไม่พึงใช้สิ่งของหรือมีสิ่งของเทียมกษัตริย์ การไม่ปรีกษาราชการลับ ควรรู้จักประมาณฐานะของตน และอื่น ๆ เป็นต้น อีกทั้งยังมีการแสดงหลักธรรมว่าด้วยการปฏิบัติตนในฐานะข้าราชการ เช่น อย่าวางตัวจนเกินเกล้า อย่าขาดกมลวณเสียราชการ ปฏิบัติราชการหน้าที่อย่างสุจริต ไม่ดื่มสุรา รักษาเงินพระคลังไม่ใช้จ่ายฟุ่มเฟือย ไม่มัวเมาในสตรีจนเสียราชการ และอื่น ๆ เป็นต้น อาจกล่าวได้ว่าการแสดงธรรมของข้าราชการที่ลุ่มลึกนี้ นับเป็นต้นแบบของหลักปฏิบัติตนในฐานะข้าราชการที่มีมาช้านานตั้งแต่สมัยพุทธกาลแล้ว

วิสุทธิบัณฑิตได้แสดงปริศนาธรรม**สาธุนรธรรม** 4 ข้อ เพื่อกล่าวสอนแก่ปุณณกยภัท กคือ

1. บุคคลที่จึ่งชื่อว่าเป็นผู้เดินตามทางที่ท่านเดินไปเป็นอย่างไร
2. บุคคลที่เฝ้าฝ่ามือที่ชุ่มเสียอย่างไร
3. หญิงเช่นไรจึ่งเรียกว่าอสตรี
4. บุคคลเช่นไรเรียกว่าประทุษร้ายมิตร

คำตอบของวิสุทธิบัณฑิต ได้แก่

1. บุคคลใดพึงเชื่อเชื่อกันที่ไม่คุ้นกันทั้งที่ไม่เคยพบกันแม้ด้วยอาสนะ บุรุษผู้ได้รับเชื่อเชื่อกันเช่นนั้น ควรทำประโยชน์ตอบแทนแก่บุคคลนั้นโดยแท้ บัณฑิตทั้งหลายได้กล่าวถึงบุรุษผู้นั้นว่าเป็นผู้เดินตามทางที่ท่านเดินไปแล้ว
2. คนใดอยู่ในเรือนของคุณคนแม่คนเดียว ได้บริโภคอาหารในเรือนนั้นแล้วไม่ควรคิดร้ายต่อบุคคลนั้น ผู้ที่คิดร้ายต่อบุคคล ชื่อว่ายอมเอาฝ่ามืออันชุ่มเสีย ทั้งยังจัดว่าเป็นผู้ประทุษร้ายมิตร
3. หญิงที่สามียกย่องเป็นอย่างดี บริบูรณ์ด้วยทรัพย์ เมื่อได้โอกาสก็เหยียดหยามสามี หญิงเช่นนี้ไม่ควรคบหาสมาคม

ดังจะเห็นว่าวิสุทธิบัณฑิตได้ใช้ “ปัญญาทางธรรม” กล่าวสอนธรรมได้แม้ต่อมนุษย์ จนเข้าใจธรรมและโน้มนำสู่การได้ “ดวงตาเห็นธรรม” ทั้งนี้ผู้ใช้ปัญญาแสดงความรู้ทางธรรมนับเป็นการแสดงปัญญาและความรู้ที่ล้ำเลิศยิ่ง เพราะผู้ที่สามารถแก้ปริศนาธรรมหรือแสดง

ความรู้ทางธรรมได้จะต้องรู้พระธรรมคำสอนที่ลึกซึ้งจึงจะสร้างความศรัทธาปสาทะให้เกิดขึ้นแก่ผู้ที่ได้ฟัง การสอนธรรม การใช้ปริศนาธรรมกล่าวสอนนี้นับว่ามีอิทธิพลต่อการเรียบเรียงวรรณคดีชาดกในสมัยต่อมา ดังเช่น *ธัญชัชยบัณฑิตชาดก* ชาดกที่มุ่งเสนอการบำเพ็ญปัญญาปรมัตถบารมีที่ล้ำเลิศของธัญชัชยบัณฑิตพระโพธิสัตว์ ได้มีอนุภาคเหตุการณ์การกล่าวสอนธรรมแก่อมนุษย์ยักษ์เช่นกัน คือตอนที่พระเจ้าโกรพยราชได้ถูกนันทยักษ์จับไว้เพื่อให้แก้ปริศนามลตรธรรม ต่อมาพระโพธิสัตว์ก็ได้มาแสดงมลตรธรรม และกล่าวสอนสุจริตธรรม กัลยาณมิตรธรรม แทรกประกอบ จนทำให้นันทยักษ์บรรลุดรรมในที่สุด

การจำแนกลักษณะการบำเพ็ญปัญญาบารมีของพระโพธิสัตว์ ที่ให้เห็นว่าการจัดแบ่งลักษณะของปัญญาบารมีมี 3 ระดับ คือ *ปัญญาบารมี ปัญญาอุปบารมี และปัญญาปรมัตถบารมี* แต่ไม่ได้มุ่งจัดตามรูปแบบของการตั้งหัวข้อบารมี แล้ววิเคราะห์บารมีนั้น ๆ เพราะเป็นการจำกัดความคิดเรื่องบารมีที่กว้างและลึก ในวิทยานิพนธ์นี้วิเคราะห์ความหมายเรื่องการบำเพ็ญปัญญาบารมีทั้งสามระดับเป็นหัวข้อย่อย โดยกำกับอุปบารมีและปรมัตถบารมีไว้ทำข้อ *อรรถกถาชาดก* เพื่อแสดงว่า *อรรถกถาชาดก* เรื่องนี้เน้นปัญญาในระดับใด ส่วน *อรรถกถาชาดก* ที่ไม่มีข้อบารมีกำกับก็หมายถึงระดับบารมี

สังเกตได้ว่าหัวข้อย่อยของ “ปัญญา” ของพระโพธิสัตว์มีความคล้ายคลึงกับหัวข้อ “ปัญญา” เวไนยสัตว์ แสดงให้เห็นว่าการแสดงปัญญาของพระโพธิสัตว์ทั้งสามระดับ คือ *ปัญญาบารมี ปัญญาอุปบารมี และปัญญาปรมัตถบารมี* นี้ เปรียบได้กับการใช้ปัญญาในการดำเนินชีวิตในระดับเวไนยสัตว์ แต่เหตุที่จัดไว้อยู่ระดับการบำเพ็ญปัญญาในระดับบารมีนี้ เข้าใจว่าเพื่อแสดงถึงขั้นตอนการสั่งสมปัญญาในระดับต่าง ๆ ทั้งจากการเรียนรู้และการปฏิบัติ จนกว่าจะได้ตรัสรู้ และเพื่อแสดงถึงภาพของปัญญาธิกโพธิสัตว์ที่ทรงความรู้และรู้รอบทั้งทางโลกทางธรรมอย่างหาผู้ใดจะเปรียบเสมือนได้ เป็นที่ประจักษ์อย่างแน่ชัดว่าพระโพธิสัตว์ผู้จะมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในพุทธกาลนี้ทรงปัญญาอย่างยิ่ง ดังที่สะท้อนในพระจริยาวัตรและพระปัญญาภาพใน *อรรถกถาชาดก* ที่ได้นำเสนอมาแล้วข้างต้น

4.2 กลวิธีการทดสอบ “ปัญญา” ใน *อรรถกถาชาดก*

กลวิธีการทดสอบปัญญาที่ปรากฏอยู่ใน *อรรถกถาชาดก* สามารถจำแนกเป็นการตั้งปริศนาและการเล่านิทาน

4.2.1 การตั้งปริศนา

การตั้งปริศนาต่าง ๆ เพื่อทดสอบปัญญาที่ปรากฏใน*อรรถกถาชาดก*นี้ หมายถึงคำถามที่จะต้องตีความอย่างลุ่มลึก มีหลายแง่หลายมุม ปริศนาต่าง ๆ นี้เป็นการท้าทายให้ผู้ถูกทดสอบปัญญา ซึ่งได้แก่พระโพธิสัตว์ และตัวละครอื่น ๆ จะต้องใช้ความรู้ที่มีมาแต่เดิมและปัญญาที่เกิดมาจากการเรียนรู้ แก้ไขปริศนาต่าง ๆ ให้สำเร็จลุล่วง สามารถจำแนกลักษณะของปริศนาได้เป็นปริศนาทางโลก และปริศนาทางธรรม*

4.2.1.1 การตั้งปริศนาทางโลก

ปริศนาทางโลกหมายถึงปริศนาที่มีสาระเกี่ยวข้องกับโลกียะ มักเป็นปริศนาที่ตีความได้หลายแง่มุม ขึ้นกับอยู่กับภูมิสติปัญญาของแต่ละบุคคล เนื้อหาของปริศนาอาจเปรียบด้วยข้อความอุปมา ตัวละครอุปมา บางครั้งอาจเป็นปริศนาเกี่ยวกับบุรพกรรมของบุคคล ลักษณะของปริศนามักเป็นการตั้งโจทย์ปริศนาแล้วทดสอบผู้ที่ถูกทดสอบปัญญาว่าสามารถแก้โจทย์ปริศนาได้หรือไม่ และเกือบทุกครั้งผู้ที่ถูกทดสอบตอบได้ถูกต้อง แต่ไม่ลุ่มลึกเท่าคำตอบของพระโพธิสัตว์ ผู้มาเฉลยคำตอบในตอนท้าย

รายละเอียดของปริศนาทางโลกแสดงได้ดังนี้

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

* การวิเคราะห์หลักวิธีการทดสอบปัญญาในหัวข้อนี้ มุ่งวิเคราะห์เฉพาะปริศนาที่ปรากฏใน*อรรถกถาชาดก* ส่วนปัญหาได้กล่าวมาแล้วในแนวคิดเรื่องปัญญาจึงไม่ขอกล่าวซ้ำ ทั้งนี้ปริศนาที่เลือกศึกษานี้เป็นปริศนาที่เด่นและมีจุดมุ่งหมายเพื่อทดสอบ ดังนั้นในหัวข้อนี้จะใช้ว่าปริศนาแทนปัญหา เพื่อให้ไม่ให้สับสนและสับสนระหว่างคำว่า "ปริศนา" และ "ปัญหา"

อรรถกถาชาดกที่นำเสนอ ปริศนาทางโลก	ปริศนาทางโลก	จุดมุ่งหมายในการทดสอบ
อรรถกถามาลูตชาดก (2/27-28)	ปริศนาเรื่องลมพัด	ทดสอบปัญญาของเสื่อ ราชสีห์และพระโพธิสัตว์
อรรถกถามหาสุปินชาดก (3/23-38)	ปริศนาเรื่องความฝันของพระเจ้าปเสนทิโกศล	ทดสอบปัญญาบารมีของพระ โพธิสัตว์
อรรถกถาคามณีจันทชาดก (6/37-55)	ปริศนาเรื่องบุรพกรรมของโคบุตร ม้า ช่างสานเสื่อ นายบ้านส่วย หญิงแพศยา หญิงรุ่นสาว งู เนื้อ นกกระทา รุกขเทวดา พญานาค ดาบส พราหมณ์มาณพ	ทดสอบปัญญาบารมีของพระ โพธิสัตว์
อรรถกถาอัม্বরุตตชาดก (9/124-131)	ปริศนาเรื่องเสียงร้อง 8 ประการ	ทดสอบปัญญาบารมีของพระ โพธิสัตว์

<p>อรรถกถาโมหสถชาดก (18/1-200)</p>	<p>ปริศนาเรื่องขึ้นเนื้อ โค เครื่องประดับ ด้าย บุตร โคธ กาฬ รถ ท่อนไม้ ศีรษะ งู ไก่ แก้วมณี โคตัวผู้ตกถูก ข้าว ซึ่งข้าห้อยด้วยเชือกทราย สระน้ำ อุทยาน สัพพสหารกปัญหา คัทรปัญหา อมราเทวีปัญหา เทวดาปัญหาชาดก ชัชโชปนก ชาดก ภูริปัญหา ปัญจบัณชิต ปัญหา ปัญหานงบริพพชิกเกรี ปัญหาผีสี่น้ำ</p>	<p>ทดสอบปัญญาบารมีของพระ โพธิสัตว์และปัญญาของ บัณฑิตทั้ง 4 นาย</p>
--	--	--

จากรายละเอียดข้างต้นจะสังเกตได้ว่าผู้ใช้ปัญญาแก้ปริศนาได้แก่พระโพธิสัตว์ มีอรรถกถา
มาลุตชาดกและอรรถกถาโมหสถชาดกที่เน้นถึงการใช้ปัญญาแก้ปริศนาของบุคคลอื่นร่วมอยู่ด้วย
เมื่อวิเคราะห์ปริศนาในอรรถกถาชาดก พบว่าปริศนาที่ตั้งขึ้นนี้ มีประเด็นที่น่าสนใจอย่างยิ่ง

ในอรรถกถาคามณีจันทชาดก(6/37-55)มีปริศนาเกี่ยวกับบุรพกรรม คามณีจันทบุรุษผู้
ต้องคดีความต้องเดินทางมาเข้าเฝ้าพระเจ้าอาทาสमुख (พระโพธิสัตว์) ระหว่างทางก็ได้รับฝาก
ปริศนาบุรพกรรมจากนายอำเภอก หนิงแพศยา หนิงสาว งู เนื้อ นกกระทา รุกขเทวดา นาค
ฤาษี พราหมณ์ ปริศนาบุรพกรรม 10 ข้อ * มีดังนี้

สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

* การตั้งปริศนาบุรพกรรมในอรรถกถาคามณีจันทชาดกนี้ นับว่าเป็นต้นแบบให้เกิดแรงบันดาลใจที่จะ
เลียนแบบการตั้งปริศนาในลักษณะนี้ในชาดกนอกนิบาตเรื่องหนึ่งคือวสิษฐราชชาดก ต่างกันตรงที่ปริศนาบุรพ
กรรมมี 4 ข้อ คือ ราชสีห์ พราหมณ์ ฤาษี จระเข้ และผู้ที่แก้ปริศนาบุรพกรรมไม่ใช่พระโพธิสัตว์ หากเป็น
พระกาล วสิษฐราชชาดกเป็นชาดกนอกนิบาตที่ไม่ค่อยรู้จักกันอย่างแพร่หลาย ฉบับที่ใช้ศึกษาตีพิมพ์อยู่ใน
คัมภีร์สัมโมหนิทาน

ปริศนาบุรพกรรม	คำตอบของพระโพธิสัตว์
<p>1.ฉันนี้จะมีเวรกรรมเป็นอย่างไร แต่ก่อนรูปร่าง กิ่งดงาม ทรัพย์สมบัติก็มีมาก ยศถาบรรดาศักดิ์ก็มี ทั้งโรคภัยก็ไม่มี เดียวนี้ เป็นอย่างไรจึงได้ขัดสนยากจนอนาถา ทั้ง โรคภัยไข้เจ็บก็ปีศาไม่มีความสบาย</p>	<p>นายอำเภอนั้นแต่ก่อนตั้งอยู่ในยุติธรรม ชำระ ความตามตรงมิได้ลำเอียงและเห็นแก่อำมิส นับว่าตั้งอยู่ในสุจริตเป็นอันดี เพราะคุณความดี นั้นคนทั้งหลายจึงนิยมนับถือเคารพยำเกรง และมีของกำนัลมาให้เนื่อง ๆ จึงมีความสุข สบายร่างกายฟุ้งฟี่ มีทั้งทรัพย์และยศบริวาร ครั้นบัดนี้มีจิตประกอบไปด้วยความโลภกล้า เห็นแต่จะได้รับสินบลเขาแล้วตัดสินความ ลำเอียงไม่เที่ยงตรง จึงเสื่อมจากลาภที่เคยได้ และเกิดโรคเบียดเบียนฟุ้งกายชুবผอมไม่มี ความสบาย ท่านกลับไปบอกให้นายอำเภอ กลับใจเสียใหม่ ให้ประพฤติตามเคยเหมือนแต่ เดิมมา ก็จะมีความสุขสำราญเป็นมั่นคง</p>

ปริศนาบุรพกรรม	คำตอบของพระโพธิสัตว์
<p>2.ลุงได้โปรดหลานช่วยทูลถามว่า ฉันนี้จะมีเวร กรรมเป็นอย่างไร แต่ก่อนเคยหาทรัพย์ได้วันละ มาก ๆ เดียวนี้ฝืดเคืองมาก วันหนึ่งหาได้ เล็กน้อยไม่พอกับที่ใช้สอย</p>	<p>หญิงนครโสเภณีนั้นแต่ก่อนเคยถือสัตย์ไม่เป็น ใจสอง คือรับค่าสังวาสจากมือชายผู้ใดแล้วก็ ให้ชายผู้นั้นสมัครสังวาสตามราคาไม่บิดเพี้ยน และไม่รับค่าสังวาสของชายอื่นเป็นสองจน ตลอดตามกำหนด ครั้นบัดนี้อาศัยโลกเจตนา กล้า ไม่รักษาความสัตย์สุจริตนั้นไว้เหมือนแต่ ก่อน รับค่าสังวาสจากมือชายผู้หนึ่งแล้ว ก็ยัง รับค่าสังวาสจากมือชายอื่นอีกเล่า บางทีบิด เพี้ยนไม่ให้ชายผู้ให้ทรัพย์ก่อนร่วมสังวาส ความนั้นก็แพ่งพรายออกกว่า หญิงนครโสเภณี คนนั้นคดโกงอย่างนี้ ๆ ชายที่รู้ความรับนั้นก็ ไม่ไปหาหญิงผู้นั้น ๆ จึงไม่ได้ค่าสังวาสมาก</p>

	เหมือนแต่ก่อน ท่านกลับไปสอนให้หญิงนั้นกลับใจประพฤติเสียใหม่ตามเคย ก็จะได้ทรัพย์มากเหมือนแต่ก่อน
3. ลุงได้โปรดหลานช่วยทูลถามว่า หลานนี้เป็นเวรกรรมอย่างไรจึงอยู่ในเรือนสามีไม่ได้นานวัน	สตรี นั้นมีชู้ บ้านชู้อยู่ในระหว่างทางที่ไปมาแห่งบ้านมารดา บิดาและบ้านสามีของสตรีนั้น เพราะเหตุนั้น จึงอยู่บ้านสามีไม่ได้นานด้วยคิดถึงชายชู้ จึงทำให้สตรีนั้นเพทุบายบอกสามีว่าจะไปเยี่ยมมารดา บิดา ครั้นมาถึงบ้านชายชู้ก็เข้าไปอยู่กับชายชู้ 2 คืน 3 คืน แล้ว จึงกลับไปหาสามี ครั้นคิดถึงชายชู้จัดเข้าก็ทำอุบายไปมาอย่างนั้นอีก เพราะเช่นนี้หญิงนั้นจึงอยู่บ้านสามีไม่ได้นาน ท่านกลับไปจงบอกกับหญิงนั้นให้รู้สึกความชั่วของตัวที่กระทำและปิดบังไว้ นั้นเสียและบอกให้เลิกการคบชู้เสีย ให้อยู่กับสามีรำไปถ้าขึ้นคบชู้อยู่อย่างนี้เขาคงจับได้ เมื่อเขาจับได้แล้วมากลัวสตรีนั้นจะต้องตาย
ปริศนาบุรพกรรม	คำตอบของพระโพธิสัตว์
4. ลุงได้โปรดด้วยช่วยทูลถามว่า หลานนี้มีเวรกรรมเป็นอย่างไร เมื่อคราวอยู่ในปล่องตัวก็ผอม ทั้งหิวอยากอาหารก็มาก ครั้นคลานออกมาปากปล่อง ตัวกลับโตขึ้นจนคับปล่อง คลานออกมาข้างนอกลำบากมาก เพราะตัวครูดถูกับปากปล่อง ออกมาได้รับทุกขเวทนาเจ็บตัวเป็นอันมาก ครั้นไปเที่ยวหาอาหารได้บริโภคอิ่มหน้าสำราญแล้ว กลับมาจะคลานเข้าไปในปล่องก็เข้าไปได้คล่องไม่คับครูดถูปากช่องเหมือนเมื่อออก ครั้นเข้าไปในปล่องได้แล้ว ตัวจึงกลับผอมลงเหมือนอย่างเดิม	ในแผ่นดินใต้จอมปลวกที่อยู่มานั้น มีหม้อใส่ทรัพย์ฝังอยู่ 1 หม้อ ฐนั้นต้องเป็นญาติเฝ้าทรัพย์ อยู่จึงต้องถูกอยากลำบากอยู่ในปล่องนั้น ครั้นคราวที่จะออกจากปล่องไปหากิน กายก็พองขึ้น เพราะเป็นห่วงทรัพย์นั้น ถ้าท่านกลับไปขุดเอาทรัพย์นั้นถือไปเป็นของตนได้แล้ว ฐนั้นก็หายจากความลำบาก
5. ลุงได้โปรดฉันด้วยช่วยทูลถามว่าฉันนี้มีเวร	เนื้อตัว นั้นไปหากินที่อื่นไม่ได้ไม่เป็นด้วยเหตุ

<p>กรรมเป็นอย่างไรจึงไปหาคนที่อื่นไม่ได้ ได้แต่อาศัยหาคนที่อื่นอยู่ได้ต้นไม้นี้เท่านั้น</p>	<p>อื่น ด้วยเหตุที่เนื้อกินหญ้าได้ต้นไม้นั้นแหละ หญ้ามันน้ำผึ้งในรังบนต้นไม้หยดลงมาที่ยอดหญ้า ๆ นั้นจึงมีรสดีกว่าหญ้าที่อื่น ท่านกลับไปจงเอารังผึ้งนั้นลงมาบีบเอาหัวน้ำส่งมาให้เรา แล้วท่านจงบริโภคน้ำผึ้งที่เหลือนั้นตามสบายเถิด</p>
<p>6. ลุงได้โปรดช่วยฉันด้วยช่วยทูลถามว่าฉันนี้มีเวรกรรมเป็นอย่างไร จึงไปอาศัยอยู่ที่อื่นไม่มีความสุข จำเพาะสบายอยู่ก็แต่อาศัยจอมปลวกนี้เท่านั้น</p>	<p>ที่เชิงจอมปลวกนั้นมีทรัพย์เขาฝังไว้ นก กระทานั้นไปอยู่ที่อื่นไม่สบายก็เพราะตัวตกเป็นญาติเฝ้าทรัพย์ ท่านไปขุดเอาทรัพย์นั้นไปได้แล้ว นกกระทานั้นจะไปอยู่ที่ไหนก็อยู่ได้สบาย</p>
<p>7. ท่านจงสงเคราะห์เราด้วยช่วยทูลถามว่าเรานี้มีเวรกรรมเป็นอย่างไร แต่ก่อนเคยได้รับเครื่องเส้นบ่อย ๆ เดียวนี้ขาดไปไม่ได้รับเครื่องเส้นเลย</p>	<p>เทวดา นั้นเสื่อมจากพลีกรรมคือการบวงสรวง นั้น ก็เพราะตนเกียจคร้านไม่เอาใจใส่ ระวังรักษามนุษย์ที่สัญญาจะไปมาในป่า เพราะแต่ก่อนเทวดานี้เคยตามระวังรักษาหมู่มนุษย์ที่สัญญา</p>
<p>ปริศนาบุรพกรรม</p>	<p>คำตอบของพระโพธิสัตว์</p>
	<p>(7 ต่อ) ไปมาในกลางดงให้ปลอดภัยไปรงจากอันตราย จึงได้รับเครื่องเส้นเนื่องๆ ไม่ขาด ท่านกลับไปบอกให้เทวดานั้นทำการบริหารหมู่มนุษย์อย่างเดิม ก็จะได้รับเครื่องเส้นตามเคยเป็นแน่แท้</p>
<p>8. ท่านได้กรุณาด้วย ช่วยทูลถามว่าจะเป็นอย่างใด เหตุอย่างไร แต่ก่อนน้ำในสระที่ฉันอยู่เคยใสสะอาดมีสีคล้ายสีแก้วมณี แต่เดี๋ยวนี้เป็นอย่างไรจึงขุ่นไปหมดสระ</p>	<p>เหตุที่น้ำขุ่นเพราะนาคทั้งหลายไม่สามัคคีกัน ด้วยแต่ก่อนนาคทั้งปวงเคยสมัครรักใคร่กลมเกลียวเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน น้ำนั้นจึงใสบริสุทธิ์สะอาดปราศจากความขุ่นข้อง ถ้าเหล่านาคทั้งปวงกลับทำความสามัคคีให้เป็นไปได้น้ำนั้นก็กลับใสเป็นปกติเหมือนอย่างเดิม</p>
<p>9. ท่านได้อนุเคราะห์ข้าพเจ้าทั้งปวงด้วยเถิด</p>	<p>ฤาษี ทั้งปวงแต่ก่อนหมั่นประกอบความเพียร</p>

<p>ช่วยทูลถามว่าจะเป็นตัวเหตุอย่างไร แต่ก่อนผลไม้ในจังหวัดที่ข้าพเจ้าทั้งปวงอยู่นี้มีรสชาติที่หวานก็หวานจัดที่จัดก็จัดสนิท เดียวนี้ทำไมจึงกลับกลายเป็นของจัดซิดไม่มีรสไม่มีชาติไปทั้งหมด</p>	<p>เจริญกสิณบริกรรม บัดนี้สละความเพียรพากันเกียจคร้านทอดยเสียหมด และข้าผลไม้แก่คนอุปัฏฐากอีกด้วย เพราะเหตุนี้ผลไม้จึงคลายรสไม่ปรากฏโอชาเหมือนกาลก่อน ท่านกลับไปบอกให้ฤาษีตั้งความเพียรไปใหม่และเลิกเสียอย่าเอาผลไม้ให้แก่อุปัฏฐาก ผลไม้ทั้งปวงก็คงคืนกลับเป็นของมีรสโอชาอย่างเดิม</p>
<p>10. ท่านได้อนุเคราะห์ข้าพเจ้าทั้งปวงด้วยเถิด ช่วยทูลถามว่าจะเป็นตัวเหตุกรรมอะไรหรือ แต่ก่อนข้าพเจ้าท่องมนต์จำได้แล้วไม่ลืม เดียวนี้เป็นอย่างไรท่องจำได้แล้วกลับลืมไปหมด กำหนดไว้ไม่ได้ เหมือนทะเลซุงน้ำไม่อยู่</p>	<p>แต่ก่อนมีไถ่ขันตรงยามตามเวลาอยู่ในที่ของ พราหมณ์ เหล่านั้น พราหมณ์ทั้งปวงอาศัยไถ่ขันเป็นที่สังเกต ก็ลุกขึ้นท่องมนต์ตามเวลาจึงจำได้แม่นยำไม่พลั้งพลาด บัดนี้ไถ่ขันตรงเวลานั้นไม่มี มีแต่ไถ่ขันไม่เป็นท่มเป็นยาม พราหมณ์ทั้งหลายนั้นสังเกตเสียงไถ่ขันเลอะเลือนลุกขึ้นท่องมนต์บางเวลาก็ตึกนั๊กชั่งวงนอนจำไม่ได้ บางเวลาก็จวนสว่างท่องไปยังไม่</p>
<p>ปริศนาบุรพกรรม</p>	<p>คำตอบของพระโพธิสัตว์</p>
	<p>(10ต่อ) ท่านจะกำหนดจำได้คล่องดี สว่างขึ้นหมดเวลา เป็นตัวเหตุนี้พราหมณ์ทั้งปวงนั้นจึงท่องมนต์จำไม่ได้</p>

ในอรรถกถาคามณีจินตชาติได้เน้นให้เห็นถึงปริศนาบุรพกรรมอาจเกี่ยวเนื่องในชาติปัจจุบัน การที่จะแก้ปริศนาบุรพกรรมนี้ได้ ย่อมจะต้องรู้เหตุและแก้ที่ต้นเหตุมากกว่าแก้ที่ปลายเหตุ ผลที่ออกมาจึงจะถูกต้อง

การทดสอบปัญญาด้วยการตั้งเป็นปริศนา อาจกล่าวได้ว่าเป็นกลวิธีที่วัดแววปัญญาผู้ที่ทดสอบและผู้ที่ถูกทดสอบได้เป็นอย่างดี เนื่องจากผู้ทดสอบก็ต้องคิดหาปริศนาที่แฝงไว้ด้วยการตีความได้หลายแง่มุม แม้ในบางครั้งอาจเป็นปริศนาที่มาจากบุรพกรรมของตนก็ตาม แล้วเล่าให้แก่ผู้ที่จะถูกทดสอบปัญญา เพื่อให้ผู้ที่ถูกทดสอบได้ใช้ไหวพริบและปัญญาคิดหาคำตอบหรือแนวทางที่จะแก้ไขปริศนานั้นได้

ปริศนาบางปริศนามีความลุ่มลึกยิ่ง ต้องใช้ปัญญา เหตุผล และข้อเท็จจริงวิเคราะห์จึงจะ
ได้ผลสรุป ดังในอรรถกถามหาสุบินชาดก(3/23-38)* หรือพระสุบินของพระเจ้าปเสนทิโกศล 16
ประการ พระสุบิน 16 ประการนี้มีเนื้อหา ดังนี้

พระสุบินของพระเจ้าปเสนทิโกศล	คำทำนายของพระโพนธิดา
1.โคตัวผู้มียกีสดำจำนวน 4 ตัว ต่างคิดว่า จะมาชนกัน แต่ก็ถอยกลับไป	1.ในกาลข้างหน้าพระราชามิได้ครองราชย์ อย่างทรงธรรม และหมู่มนุชย์ก็มิได้อยู่ในธรรม ฝนจะแล้ง ข้าวจะแห้ง ทุพภิกขภัยจะเกิด
2.ต้นไม้เล็ก ๆ และกอไผ่ต่างผลิดอกออกผล	2.ในกาลข้างหน้ามนุษย์จะมีอายุชั้ยน้อยลง หญิงจะสมสู่กับชายตั้งแต่เด็ก มีบุตรธิดาใน เวลาที่ไม่สมควร
3.แม่โคพากันดื่มนมจากฝูงลูกโคที่เกิด	3.ในกาลข้างหน้ามนุษย์จะไม่เคารพผู้ใหญ่ ไม่ ยำเกรงบิดามารดา ผู้ใหญ่จะลำบากต้องพึ่งพา ผู้อ่อนวัย
4.ฝูงชนไม่เทียมโคใหญ่ที่เคยพาแอกไป แต่	4.ในกาลข้างหน้าพระราชาจะไม่ครองราชย์โดย

* มีผู้วิเคราะห์ไว้ว่าอรรถกถามหาสุบินชาดกนี้มีอิทธิพลต่อการรังสรรค์วรรณคดีไทยเรื่องอื่นในสมัยหลัง
เช่น เพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา ลีปสุญญ รวมถึงกวีนิพนธ์สมัยใหม่ดังเช่นกวีนิพนธ์เรื่อง “มนุษย์อมตะ”
ของอังคาร กัลยาณพงศ์ นอกจากนี้ยังมีอิทธิพลต่อการรังสรรค์วรรณคดีคำสอนประจำชาติอื่น เช่น เพลิดเพลิน
เปื้อนสะเมิงปะซอนและคำทำนายฝันพระยาปัตถเวณ ซึ่งเป็นวรรณคดีประจำชาติมอญ ดูรายละเอียดเพิ่มเติม
ในสายวรุณ น้อยนิมิตร, “พุทธพยากรณ์ในวรรณกรรมไทย,” ใน ทอถักอักษรฯ รวมบทความทางวิชาการ :
ภาษาและวรรณคดีไทย (นครปฐม : ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2541) ,
หน้า 122-133. และ บาทัน อิมสำราญ, “พุทธทำนายมอญและพุทธทำนายไทย : จากชาดกสู่วรรณกรรม
ของกลุ่มชน,” วารสารอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร 23 (มิถุนายน-พฤศจิกายน, 2543) : 131-154

กลับไปเยี่ยมโครุ่นแทน	ทรงธรรม ไม่แต่งตั้งผู้ใหญ่ในกิจการงาน หากแต่งตั้งผู้อ่อนวัยทำหน้าที่แทน
5. ม้ามีปากสองข้าง ฟุ้งชนพากันให้อาหารทั้งปากสองข้าง	5. ในกาลข้างหน้าพระราชินีไม่ทรงธรรม ตั้งขุนนางที่ไม่ซื่อสัตย์พิพากษาคดี ขุนนางจะรับสินบนจากคู่คดีทั้งสองฝ่าย
6. มหาชนขัดถูถาดทองแล้วนำไปมอบแก่สุนัข จึงจอกถ่ายปัสสาวะ	6. ในกาลข้างหน้าพระราชินีไม่ทรงธรรม พระราชทานยศแก่คนไม่มีสกุล คนที่มีสกุลต้องไปพึ่งพาคคนที่ไม่มีสกุล ด้วยการยกบุตรสาวให้
7. บุรุษผู้หนึ่งฟันเขี้ยว สุนัขจึงจอกได้มากัดกินเส้นเชือกที่ห้อยตกลงมา	7. ในกาลข้างหน้าหญิงสาวจะทุศีล เสเพล สมสู่กับชายชู้ ไม่สนใจการเหย้าการเรือน
8. ตุ่มน้ำมีน้ำเปี่ยม แต่มหาชนยังคงตักน้ำเต็มใส่ตุ่มนั้น	8. ในกาลข้างหน้าพระนครจะเสื่อมโทรม พระราชาตกยาก เบียดเบียนประชาชนจนได้รับความเดือดร้อน
พระสุบินของพระเจ้าปเสนทิโกศล	คำทำนายของพระโศภิตสัตว์
9. น้ำในกลางสระโบกขรณีขุ่น แต่ น้ำที่อยู่วรอบกลับใส ฟุ้งสัตว์พากันเหยียบย่ำตม่น้ำที่ใส	9. ในกาลข้างหน้าพระราชินีไม่ทรงธรรม เบียดเบียนและขูดรีดประชาชน จนต้องอพยพไปอยู่ถิ่นไกล
10. ข้าวสุกอยู่ในหม้อมี 3 ลักษณะ คือ ข้าวและ ข้าวดิบ และข้าวสุก	10. ในกาลข้างหน้าพระราชินีไม่ทรงธรรม บ้านเมืองมีภัยพิบัติ บ้างแห่งแล้ง บ้างอุดมสมบูรณ์
11. มหาชนนำแก่นจันทร์มาแลกกับเบรียงเน่า	11. ในกาลข้างหน้าศาสนาของบรมศาสดาจะเสื่อม พระภิกษุมีความโลภเห็นแก่ปัจจัย แสดงธรรมเพื่อให้ได้ปัจจัย

12. กระโหลกน้ำเต้าจมน้ำ	12. ในกาลข้างหน้าพระราชินีไม่ทรงธรรม พระราชทานยศแก่ผู้ไม่มีสกุล ผู้มีสกุลควรจะได้รับก็ไม่ได้
13. ศิลปะแห่งที่บใหญ่ขนาดเรือนยอดดลยน้ำเหมือนเรือลอย	13. ในกาลข้างหน้าพระราชินีไม่ทรงธรรม พระราชทานยศแก่ผู้ไม่มีสกุล ส่วนผู้มีสกุลตกยาก
14. ผุ่งเขียดตัวเล็ก ๆ วิ่งไล่ผุ่งงูเห่าตัวใหญ่	14. ในกาลข้างหน้าภรรยาจะมีอำนาจเหนือสามี สามีเหมือนทาสกรรมกร เพราะความกำหนัดในกิเลส
15. ผุ่งราชหงส์มีขนสีทองถูกแวดล้อมด้วยกา	15. ในกาลข้างหน้าพระราชินีไม่มีความสามารถ ไม่มอบความเป็นใหญ่แก่ผู้ไม่มีสกุล แต่กลับมอบให้ผู้ไม่มีสกุล ผู้มีสกุลต้องลำบากมารับใช้ผู้ไม่มีสกุล เพื่อความอยู่รอด
พระสุบินของพระเจ้าปเสนทิโกศล	คำทำนายของพระโฑธิสัตว์
16. ผุ่งแกะพากันวิ่งไล่และกัดกินผุ่งเสื่อ	16. ในกาลข้างหน้าพระราชินีไม่ทรงธรรม แต่งตั้งผู้ไม่มีสกุลมีอำนาจ คนเหล่านี้จึงไปข่มขู่ผู้มีสกุลให้มีความหวาดกลัว

จากพระสุบิน 16 ประการของพระเจ้าปเสนทิโกศลและคำทำนายของพระโฑธิสัตว์นี้ มีข้อสังเกตประการหนึ่งคือคำทำนายที่พระโฑธิสัตว์ตรัสไว้เป็นเหตุการณ์ภายภาคหน้าทั้งสิ้น ดังจะเห็นได้จากมีกระสวนของคำว่า “ในกาลข้างหน้า” และ “พระราชินีไม่ทรงธรรม” นั้นจึงแสดงว่าพระสุบินที่มีความแปลกและน่าพิศวงข้างต้นนี้ ยังไม่เกิดในยุคที่พระเจ้าปเสนทิโกศลและพระโฑธิสัตว์ ซึ่งเสวยพระชาติเป็นดาบสมีพระราชปฐจาและวิสัยทัศน์กัน แต่จะเกิดในยุคเข็ญหรือยุคที่มีความวิปริตแปรปรวนของพระราชินีและประชาชน เมื่อพระเจ้าปเสนทิโกศลทรงสุบินถึงเหตุการณ์ 16 เหตุการณ์นี้ได้จัดเตรียมพิธีบูชาขวัญ เพื่อความสงบสุขของบ้านเมือง ต่อมาพระโฑธิสัตว์ได้ฟังพระสุบินทั้ง 16 ประการ ก็ทรงทราบด้วยปัญญาบารมีว่า พระสุบินนี้เป็นคำเตือนให้พระราชินีและประชาชนตั้งมั่นอยู่ในความไม่ประมาท จึงได้กล่าวเตือนสติ อรรถาธิบายว่า

ดูกรมหาบพิตร ผลแห่งสุบินเหล่านี้ เป็นดังนี้ คือการทำบุญช้ายัญที่กำลังดำเนินไป เพื่อปิดเป้าสุบินเหล่านั้น ย่อมดำเนินไปอย่างผิดผัน...ผลแห่งสุบินนี้จักมีในกาลที่โลกผิดผันคือในกาลที่ต่างถือเอาข้อมิใช่เหตุว่าเป็นเหตุ ในกาลที่ต่างทิ้งเหตุเสียว่ามีใช่เหตุ ในกาลที่ต่างถือข้อไม่จริงว่าเป็นจริง ในกาลที่ต่างทอดทิ้งข้อเท็จจริงเสียว่าไม่จริง ในกาลที่พวกอลัชชีมากมุลขึ้น และในกาลที่พวกลัชชีเสื่อมถอยลง ยังไม่มีในยุคนี้...ในบัดนี้ ในกาลของบพิตรหรือของอาตมาภาพนี้ ในยุคนี้ ในชั่วบุรุษนี้ที่กำลังดำเนินไป ผลของสุบินเหล่านี้ ยังไม่มีเหตุอันการบุญช้ายัญที่กำลังดำเนินไป เพื่อปิดเป้าผลแห่งสุบินเหล่านี้จึงเป็นไปอย่างคลาดเคลื่อน...(หน้า37-38)

กล่าวได้ว่าพระสุบินนี้เปรียบกับปริศนาทางโลกที่ต้องอาศัยการทำนาย หรืออนุมาน แต่ทั้งนี้ต้องขึ้นอยู่กับเหตุผล ความจริงของการแก้ปริศนาเหล่านั้นด้วย ไม่ใช่แก้เพื่อแสดงปัญญาของผู้แก้เท่านั้น หากยังต้องพิจารณาจากเหตุและผลของปริศนาเหล่านั้นด้วยว่า เหตุเกิดมาจากสิ่งใด และนำไปสู่ผลลัพธ์อะไร จึงจะแก้ปริศนาพระสุบินหรือปริศนาว่าด้วยยุคมิดัสได้ อย่างสำเร็จ

การใช้ปัญญาแก้ปริศนาเสียงร้อง 8 ประการ ปรากฏในอรรถกถาอัฐสัทททชาดก(9/124-131) อรรถกถากล่าวถึงปริศนาเสียงร้อง 8 ประการ ดังนี้

ปริศนาเสียงร้อง	คำตอบของพระโพธิสัตว์
1.นกยาง	1.นกยางอยู่ในสวนเก่าไม่ได้เหยื่อจึงร้องขึ้น เพราะความหิว
2.แม่กา	2.แม่กาเศร้าโศกคิดถึงลูกกา จึงร้องขึ้น
3.แมลงภู่	3.แมลงภู่กัดกระพีไม้กินหมด แต่ไม่สามารถกัดแก่นไม้กินได้ จึงร้องขึ้น
4.นกคู้เหว่า	4.นกคู้เหว่าถูกขังอยู่ในกรง จึงคิดถึงป่าที่เคยอยู่ เลยร้องขึ้น

5.เนื้อ	5.เนื้อถูกนำมาเลี้ยงในอุทยาน ต่อมาคิดถึงนางเนื้อ จึงร้องขึ้น
6.วานร	6.วานรถูกนำมาเลี้ยงไว้ ด้วยความกำหนดในกามคิดถึงนางลิง จึงร้องขึ้น
7.กษัตริย์	7.กษัตริย์ถูกนำมาเลี้ยง ต่อมาคิดถึงนางกษัตริย์ จึงร้องขึ้น
8.พระปัจเจกพุทธเจ้า	8.พระปัจเจกพุทธเจ้าปลงต่อสภาวะขั้นนี้ได้ จึงเปล่งอุทานหวังไปสู่นิพพาน

จากปริศนาเสียงร้องและการแก้ปริศนาเสียงร้องของพระโศภิตสัตว์ จะเห็นได้ว่ามีความคล้ายคลึงกับการแก้ปริศนาพระสุบินข้างต้น กล่าวคือแก้โดยพิจารณาจากเหตุและผลที่เกิดขึ้น เช่น เหตุของเนื้อ วานร กษัตริย์ร้องเพราะคิดถึงคู่ ผลคือการร้องเพราะเสว้าโศกหรือคร่ำครวญ การแก้ไขคือการปล่อยให้เนื้อ วานร กษัตริย์กลับไปหาคู่ สังเกตได้ว่าเสียงร้องของสัตว์ต่าง ๆ นั้นเกี่ยวข้องกับทางโลกทั้งสิ้น นั่นก็คือการลุ่มหลงอยู่ในกามา กำหนดในราคะจริต ยกเว้นแต่การเปล่งเสียงของพระปัจเจกพุทธเจ้าที่ร้องขึ้นเพราะได้ปล่อยวางแล้ว อีกประการหนึ่งการแก้ปริศนาในหัวข้อนี้จะต้องพิจารณาจากธรรมชาติของปริศนานั้นด้วย เช่น นกดูเหว่า แมงก่า เนื้อ วานร แมลงภูมีวิสัยและสภาพการดำรงชีวิตอย่างไร จึงจะรู้วิธีที่จะช่วยเหลือนอกจากจะแก้ปริศนาจากเสียงร้องเท่านั้น

ในอรรถกถา**มาลุตชาดก(2/27-28)** ก็กล่าวถึงการแก้ปริศนาทางโลกว่าด้วยลมพัด จะเห็นว่าทั้งเสือและราชสีห์ต่างถกเถียงกันว่าลมหนาวจะมีความหนาวในเวลาใด ฝ่ายเสือกล่าวว่าลมหนาวในข้างแรม ส่วนราชสีห์กล่าวว่าลมหนาวในเวลาข้างขึ้น แต่พระโศภิตสัตว์กลับแก้ปริศนาว่า “จะเป็นในกาปักษ์หรือชุนปักษก็ตาม ลมที่พัดมาแต่ทิศตะวันออกเป็นต้นพัดมาในเวลาใด ในเวลานั้นก็มีความหนาว เพราะเหตุไรจึงเป็นอย่างนั้น เพราะความหนาวเกิดเพราะลม” (หน้า 27-28) การพิจารณาจากโจทย์ปริศนาว่าลมหนาวในเวลาใด คำตอบที่ว่าเวลาใดก็ตามก็

หนาวได้เพราะความหนาวเกิดแต่ลม นับว่าเป็นคำตอบที่ถูกต้องตามความจริง โดยหาคำตอบอื่นมาเปรียบไม่ได้

นอกจากนี้ยังมี *อรรถกถาชาดก* เรื่องที่นำเสนอปริศนาทางโลกมากที่สุด คือ *อรรถกถามโหสถชาดก* (18/1-200) ซึ่งมีปริศนาเกี่ยวข้องกับทางโลกมากถึง 27 เรื่อง ในที่นี้จะวิเคราะห์ปริศนาในภาพรวม ประกอบด้วยการทดสอบและแสดงปัญญาเพื่อแก้ปริศนา ดังที่จะกล่าวต่อไปนี้

อรรถกถามโหสถชาดก ว่าด้วยการแสดงปัญญาของพระโพธิสัตว์อย่างลุ่มลึก ในครั้งแรกก่อนที่มโหสถบัณฑิตจะเข้ามารับตำแหน่งเป็นบัณฑิตในราชสำนักของพระเจ้าวิเทโหราช ก็ได้ถูกทดสอบด้วยการแก้ปริศนา 19 เรื่อง โครงเรื่องของปริศนาและการแก้ปริศนาดังนี้

1) ปริศนาขึ้นเนื้อ ว่าด้วยเหยี่ยวทั้งขึ้นเนื้อ แก้โดยเหยียบเงาของเหยี่ยวแล้วดับมือให้เหยี่ยวตกใจทั้งขึ้นเนื้อ

2) ปริศนาโค ว่าด้วยเรื่องการหาเจ้าของที่แท้จริงของโค ระหว่างนายโคกับโจร แก้โดยให้โคล้าลอกอาหารที่แต่ละฝ่ายพรรณนาว่าอาหารของโคคืออะไร

3) ปริศนาเครื่องประดับ ว่าด้วยเรื่องการหาเจ้าของที่แท้จริงของเครื่องประดับ ด้วยการท้อบายถามว่า เครื่องประดับนี้ย่อมนด้วยอะไร

4) ปริศนาด้าย ว่าด้วยเรื่องการหาเจ้าของที่แท้จริงของด้ายกลุ่ม ด้วยการลองถามว่าในกลุ่มด้ายมีสิ่งใดซ่อนอยู่

5) ปริศนาบุตร ว่าด้วยเรื่องการตัดสินความใครคือมารดาที่แท้จริงของบุตรผู้ลักพามา ระหว่างนางยักษ์แปลงและมนุษย์ โดยให้ทั้งสองต่างอุดตึงเด็ก ฝ่ายมารดาที่แท้จริงเกรงว่าลูกจะเจ็บจึงปล่อยแล้วร้องไห้

6) ปริศนาโคธภาพิ ว่าด้วยเรื่องการตัดสินความใครคือสามีที่แท้จริงของนางที่ฆาตลา ระหว่างนายโคธภาพิกับนายทิมปฏิฐิ แก้โดยถามความสัมพันธ์ของบุคคลทั้งสาม ผู้ที่เป็นสามีภรรยาย่อมนจะรู้ความจริงซึ่งกัน

7) ปริศนารถ ว่าด้วยเหตุแห่งวิวาทระหว่างท้าวสักกะเทวราช(แปลงองค์) กับนายรถเกี่ยวกับใครคือเจ้าของรถ ทั้งนี้ท้าวสักกะต้องการจะทดสอบปัญญาของมโหสถบัณฑิตนั่นเอง มโหสถบัณฑิตทราบท้าวสักกะแปลงมาเพื่อทดสอบ จึงแก้โดยให้ทั้งสองวิ่งตามรถ ปรากฏว่าบุรุษผู้มีเหยื่อ อีกผู้หนึ่งไม่มีเหยื่อและนัยน์ตาไม่กระพริบ จึงตัดสินความได้

8) ปริศนาท่อนไม้ ว่าด้วยพระราชาทดสอบปัญญาของมโหสถ โดยมีพระราชปุจฉาว่า ส่วนใดของท่อนไม้คือปลายหรือโคน(ไม้ถูกกลึงจนมีขนาดโคนและปลายเท่ากัน) แก้โดยเอาด้ายผูกกลางท่อนไม้วางลงบนน้ำ ส่วนที่เป็นโคนจะจมลงก่อนเพราะหนัก

9) ปริศนาศีรษะ ว่าด้วยศีรษะเป็นของหญิงหรือชาย แก้โดยพิจารณาจากแสกในศีรษะชายตรง แสกในศีรษะหญิงคด

10) ปริศนาเง ว่าด้วยเงตัวใดเป็นตัวผู้หรือตัวเมีย แก้โดยพิจารณาจากหางและศีรษะเงตัวผู้ใหญ่ หางเงตัวเมียเล็ก แต่ศีรษะเรียวยาว นัยน์ตาเงตัวผู้ใหญ่ นัยน์ตาเงตัวเมียเล็ก ลวดลายเงตัวผู้ติดต่อกัน แต่ลวดลายตัวเมียขาด

11) ปริศนาไก่ ว่าด้วยโคขาวที่มีลักษณะแปลก คือ มีเขาที่เท่า มีโหนกที่ศีรษะ ร้องไม่เกิน 3 เวลา เพราะขัน 3 ครั้ง แก้โดยหาไก่ขาวที่มีลักษณะเหมือนโคขาวนำไปถวายพระราชชา

12) ปริศนาแก้วมณี ว่าด้วยแก้วมณีมีคดในที่ 8 แห่ง ประกอบกับบ้ายเส้นเก่าที่ร้อยอยู่ ทำอย่างไรให้จึงจะร้อยด้ายเส้นใหม่ได้ แก้โดยพันด้ายแดงเอาน้ำผึ้งทาร้อยเข้าไปในช่อง หลังจากนั้นนมคจะออกมาพันด้ายเก่าจนหมด จึงร้อยด้ายเส้นใหม่ได้

13) ปริศนาโคตัวผู้ตกหลุม ว่าด้วยจะอย่างไรให้โคตัวผู้สามารถตกหลุมได้ แก้โดยให้สมมติให้บุคคลผู้หนึ่งร้องให้คร่ำครวญว่าบิดาของตนไม่สามารถคลอศบุตรได้ เป็นการขออนุญาตว่าไม่มีโคตัวผู้หรือบุรุษคนใดจะมีบุตรได้

14) ปริศนาข้าว ว่าด้วยการหุงข้าวโดยไม่ให้หุงด้วยข้าวสาร ไม่ให้หุงด้วยน้ำ ไม่ให้หุงด้วยหม้อข้าว ไม่ให้หุงด้วยเตาหุงข้าว ไม่ให้หุงด้วยไฟ ไม่ให้หุงด้วยฟืน ไม่ให้ชายหรือหญิงยกมา ไม่ให้นำมาส่งโดยทาง แก้โดยหุงด้วยข้าวแหลก หุงด้วยน้ำค้าง หุงด้วยภาชนะดินที่ไม่ใช่ชื่อว่าหม้อข้าว ให้ตอกตอไม้เพื่อตั้งแทนเตา หุงด้วยไฟที่เกิดจากสี หุงด้วยใบไม้แทนฟืน ให้กระเทยยกข้าวมา นำส่งโดยละการไปทางใหญ่

15) ปริศนาชิงช้าห้อยด้วยเชือกทราย ว่าด้วยการพันเชือกทรายเพื่อร้อยแทนเชือกเส้นเก่า แก้โดยให้คนไปถามถึงขนาดของเชือก แต่ก็ไม่มีผู้ใดทราบ ดังนั้นเมื่อไม่มีผู้ใดทราบก็ไม่สามารถพันเชือกให้เหมือนเส้นเก่าได้

16) ปริศนาสระน้ำ ว่าด้วยการนำสระโบกขรณีในป่ามาไว้ในวัง แก้โดยให้บุรุษแปลงตัวเป็นโคลน ตาแดง ผมเปี้ยก มาทูลพระราชชาว่าตนได้นำสระมาแล้ว แต่สระตกใจกับกำแพงพระนครจึงหนีไป จึงขอพระราชทานสระโบกขรณีที่พระราชานำมาจากป่า เพื่อไปผูกกับสระใหม่ นำมาถวาย

17) ปริศนาอุทยาน ว่าด้วยการสร้างอุทยานแห่งใหม่ที่มีไม้ดอกบานสะพรั่ง (ปริศนานี้มีการแก้ที่คล้ายคลึงกับปริศนาสระน้ำ)

18) ปริศนาลา ว่าด้วยลาประเสริฐกว่าม้า พระราชาต้องการให้มโหสถนำม้าที่ประเสริฐมาถวาย มโหสถแก้โดยนำลาที่เป็นแม่ของม้าอัศจรรย์มาถวาย เพราะถือว่าถ้านางลาให้กำเนิดม้าที่ประเสริฐ นางลาก็ต้องเป็นม้าที่หาค่าไม่ได้

19) ปริศนาแก้วมณีบนลังกา ว่าด้วยการปรากฏของเงาแก้วมณีที่ส่องลงมาต้องกับน้ำในสระ แต่หาที่ซ่อนไม่พบ แก้วโดยใช้น้ำใสในภาชนะส่องกระทบเงาของแก้วมณี พบว่าเงานั้นสามารถอยู่ได้ในทุกที่ แสดงว่าแก้วมณีไม่ได้อยู่ในสระ แต่น่าจะอยู่เหนือสระ นั่นก็คือบนต้นไม้ ผลการพิสูจน์พบว่าแก้วมณีอยู่ในลังกาบนต้นไม้

สังเกตได้ว่าการใช้ปัญญาแก้ปริศนาของมโหสถบัณฑิต เริ่มต้นมาจากการคิด คิดอย่างพิจารณาว่าเหตุเป็นมาอย่างไร ผลลัพธ์ที่จะตอบกลับมาก็คือการย้อนกลับไปสู่เหตุเริ่มต้น ซึ่งคล้ายคลึงกับการแก้ปริศนาที่กล่าวมาแล้ว การคิดแก้ที่เหตุเพื่อให้ได้ผลออกมานับเป็นอุบายที่แยบคายที่พระบรมศาสดามุ่งกล่าวสอนพุทธบริษัทให้ตระหนักถึงวิธีการแก้ความทุกข์ ปัญหาปริศนา จะต้องเริ่มต้นมาจากการพิจารณาเหตุ แล้วก็แก้ที่เหตุเพื่อให้ผลสอดคล้องกับเหตุ ถ้าแก้ไม่ตรงเหตุ ก็อาจมีความยุ่งยากลำบากเพิ่มขึ้น ดังนั้นปริศนาที่นำมาแสดงนี้สะท้อนถึงคำสอนเรื่องการใช้ปัญญาได้เป็นอย่างดีว่าให้ใช้ปัญญาแก้ที่เหตุ จึงจะแก้ปริศนาหรือปัญหาต่าง ๆ ได้สำเร็จลุล่วง

ภายหลังจากที่มโหสถบัณฑิตได้เข้ามาประจำอยู่ในราชสำนัก ก็ต้องแก้ปริศนาที่เข้ามาทดสอบปัญญาอีก ปริศนานั้นได้แก่ สัพพสหารกปัญหา* คัทรปัญหา** อมราเทวีปัญหา เทวดาปัญหาชาดก ชัชชปนกชาดก ภูริปัญหา ปัญจบัณฑิตปัญหา ปัญหานางบริพพาชิกาเถรี และปัญหาผีเสื้อน้ำ* โครงเรื่องปริศนาและวิธีการแก้ดังนี้

1) อมราเทวีปัญหา ว่าด้วยปริศนาของนางอมรที่ต้องการจะทดลองปัญญาของมโหสถบัณฑิต นับจากการทำอุบายได้ตอบว่านางมีสถานภาพใด ชื่อของนาง การดำเนินชีวิตในด้านอื่นๆ รวมทั้งการทำปริศนาบอกทางไปเรือนของนาง ปริศนาที่นางอมรบอกมานี้ มโหสถบัณฑิตสามารถกล่าวแก้ได้สำเร็จ กล่าวคือเมื่อมโหสถบัณฑิตได้เดินทางเพื่อแสวงหาคู่ครอง ได้มาพบกับสตรีผู้มีรูปร่างงดงาม สมบูรณ์ด้วยสรรพลักษณะ มโหสถจึงคิดว่าจะขอให้นางเป็นภรรยา แต่มโหสถบัณฑิตไม่ทราบว่ามีสามีหรือไม่ จึงได้ทำปริศนากำมือเข้า ฝ่ายนางอมรก็ทราบว่าเป็นปริศนานั้นหมายถึงอะไรจึงได้แบมือออก แสดงถึงว่านางยังไม่มีสามี หลังจากนั้นทั้งสองต่างสนทนากันว่า

* ปริศนาสัพพสหารกปัญหาตรงกับปริศนาเรื่องเครื่องประดับ

** ปริศนาคัทรปัญหาตรงกับปริศนาเรื่องลา ดังนั้นจึงไม่กล่าวซ้ำ

* ปริศนาผีเสื้อน้ำตรงกับทกรกชชาดก ดังนั้นจะกล่าวไว้รวมกัน

มโหสถบัณฑิต : นางชื่ออะไร

นางอมร : สิ่งใดของข้าพเจ้าไม่มีอดีตกาลแต่ปัจจุบัน สิ่งนั้นเป็นชื่อของข้าพเจ้า

มโหสถบัณฑิต : ชื่อว่าความตายไม่มีในโลก เพราะฉะนั้นนางจักชื่อว่าอมร แล้วนางจักนำข้าวต้มไปเพื่อใคร

นางอมร : ข้าพเจ้านำไปเพื่อบุรพเทวดา

มโหสถบัณฑิต : มารดาบิดาชื่อว่าบุรพเทวดา ชะรอยนางจักนำข้าวต้มไปสู่บิดาของนาง บิดาของนางทำกิจอะไร

นางอมร : บิดาของข้าพเจ้าทำสิ่ง 1 โดยส่วน 2

มโหสถบัณฑิต : การใดนาชื่อว่าการทำงาน 1 โดยส่วน 2 ชะรอยบิดาของนางใดนา บิดาของนางใดนาในที่ไหน

นางอมร : ชนทั้งหลายไปในที่คราวเดียวภายหลังไม่กลับ บิดาของข้าพเจ้าไปใดนาที่นั่น

มโหสถบัณฑิต : ป่าช้าชื่อว่าสถานที่แห่งชนทั้งหลายไปคราวเดียว ภายหลังไม่กลับ ชะรอยบิดาของนางจักใดนาในที่ใกล้ป่าช้า วันนี้นางจะกลับหรือไม่กลับ

นางอมร : ถ้าว่ามาข้าพเจ้าจะยังไม่กลับ ถ้าว่าไม่มาข้าพเจ้าจักกลับ

มโหสถบัณฑิต : บิดาของนางชะรอยจักใดนาใกล้ฝั่งแม่น้ำ ครั้นเมื่อน้ำมา นางจักไม่กลับ ครั้นเมื่อน้ำไม่มา นางจักกลับ (หน้า 49)

หลังจากที่มโหสถบัณฑิตมีความสนทนากับนางอมรแล้ว จึงได้ถามทางเพื่อจะไปยังเรือนของนางอมร นางอมรจึงได้ทำปริศนาว่า “ร้านขายข้าวสัตตุ ถัดไปร้านขายน้ำส้ม ถัด 2 ร้าน ต้นทองกลางดอกบานมีใบสองชั้น มีอยู่โดยทางใด เราถือภาชนะข้าวต้มด้วยมือขวาใด เราบอกทางนั้นโดยมือขวานั้น เราไม่ได้ถือภาชนะข้าวต้มด้วยมือซ้ายใด เราไม่ได้บอกทางนั้นโดยมือซ้ายนั้น ทางนั้นเป็นทางไปเรือนของข้าพเจ้า...” มโหสถบัณฑิตก็สามารถแก้ปริศนาที่นางอมรทำให้ได้

จากปริศนาที่นางอมรได้ทำไว้จนมาถึงปริศนาการบอกทาง อันเป็นปริศนาโครงเรื่องหลักของอมรเทวีปัญหา แสดงให้เห็นว่านางมีปัญญาไม่แพ้บุรุษ นับตั้งแต่คำถามแรกที่ถามว่านางมีสามีหรือไม่นั้น นางก็เข้าใจในอุบายของมโหสถที่กำลังถาม ต่อจากนั้นจึงเป็นบทบาทที่นางจะสาธิตปัญญาของนางในการสร้างปริศนาคำทาย ในลักษณะการกล่าวเป็นความหมายโดยนัย (connotation)* ข้อความที่นางกล่าวล้วนมีนัยยะแฝง นอกเหนือจากความหมายที่กล่าวตรง

* ความหมายโดยนัยหมายถึง คำ วลีหรือข้อความ ที่เสนอแนะความหมายมากกว่าความหมายโดยตรง

ตามข้อความ การตั้งปริศนาในลักษณะเช่นนี้ ถ้าผู้ใดไม่มีปัญญาที่ฉลาดรู้เท่าทัน ก็ย่อมเข้าใจความหมายของปริศนาอย่างคลุมเครือ ชวนให้ตีความอย่างผิด ๆ หรือไม่ตรงกับคำตอบที่อยู่ในใจของนางอมร ดังนั้นมโหสถบัณฑิตจึงต้องใช้ความสุ่ม รอบคอบ และพลังปัญญาที่แน่วแน่งจึงจะไขปริศนาที่นางกล่าวเป็นความหมายโดยนัยให้กระจ่างแจ้ง

2) เทวดาปัญหา ว่าด้วยปริศนา 4 ข้อของเทวดาที่สถิตอยู่เศวตฉัตรลงมาจากพระเจ้าวิเทหราช พระองค์จึงโปรดให้มโหสถบัณฑิตมาไขปริศนา ปริศนาของเทวดาและการแก้ปริศนามีดังนี้

เทวดาปัญหา	คำตอบของพระโพธิสัตว์
1. บุคคลประหารร่างกายผู้อื่น ด้วยมือ ด้วยเท้า แลประหารปากผู้อื่น ด้วยมือ บุคคลนั้นย่อมเป็นผู้เป็นที่รักแห่งผู้ถูกประหารนั้น เพราะเหตุนั้นใครว่าเป็นที่รักแห่งผู้ถูกประหาร	1. เด็กน้อยนอนดกมารดาก็ว่าเริงยินดี เล่นประหารมารดาด้วยมือแลเท้า ถอนผมมารดาเอามือประหารปากมารดา มารดาก็ยังรักบุตรนั้น ดังนั้นบุตรเป็นที่รักแห่งมารดา

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

<p>2. บุคคลผู้อื่นตามความรักใคร่ แต่ไม่ยอมยกให้ผู้อื่นถึงภยันตราย บุคคลผู้ถูกดำเนินนั้นยอมเป็นที่รักแห่งผู้ดำ เพราะเหตุที่รักแห่งผู้ถูกดำเนิน</p>	<p>2. มารดาสั่งให้บุตรไปนา ไปตลาด บุตรกล่าวว่าจะต้องให้ของขบเคี้ยวแล้วจึงจะไป เมื่อมารดาให้ของขบเคี้ยวแล้ว ภายหลังบุตรยังเล่นจึงโกรธและด่าว่า ฝ่ายบุตรก็เล่นอยู่จนถึงเวลาเย็นไม่กลับบ้าน มารดาเป็นห่วง เมื่อบุตรกลับมา จึงสวมกอดด้วยความรัก ดังนั้นบุตรจึงเป็นที่รักยิ่งแม้ในกาลเมื่อมารดาโกรธ</p>
<p>3. บุคคลผู้กล่าวด้วยถ้อยคำที่ไม่จริง บุคคลผู้ยินยอมเป็นที่รักแห่งกัน เพราะเหตุที่รักแห่งกัน</p>	<p>3. ภรรยาและสามีอยู่ในที่ลับ สัมผัสสังวาสด้วยความยินดีในกาม แล้วกล่าวล้อว่าความรักไม่มีแก่ท่าน ถ้อยคำที่ทั้งสองผลัดกันกล่าวไม่เป็นความจริง เพราะทั้งสองก็ยังรักกัน ดังนั้นภรรยาและสามีเป็นที่รักแห่งกัน แม้จะเป็นผู้ที่มักกล่าวด้วยถ้อยคำไม่จริง</p>
<p>4. บุคคลผู้นำข้าว น้ำ ผ้า แลเสนาสนะไปชื่อว่าผู้นำไป บุคคลเหล่านั้นยอมเป็นที่รักแห่งผู้เป็นเจ้าของข้าว น้ำ เพราะเหตุที่รักแห่งกัน</p>	<p>4. สมณะและพราหมณ์เป็นผู้นำเอาข้าวและน้ำไปบริโภค สร้างความเลื่อมใสแก่ผู้ที่ทำทาน เพราะได้บุญจากการที่สมณพราหมณ์เป็นผู้นำข้าวและน้ำไปบริโภคแล้ว</p>

จากปริศนาที่เวทดาถามนี้ พิจารณาได้ว่าเป็นปริศนาที่ถามถึงสิ่งนี้คือที่สุด ไม่มีสิ่งอื่นมาเปรียบได้ กล่าวคือ นับจากปริศนาที่ 1-4 ลงท้ายคำถามว่าบุคคลที่ประพฤติดด้วยอาการต่าง ๆ แต่ยังเป็นที่ยรักของผู้ใด ปริศนานี้มุ่งให้แสดงคำตอบทางโลกที่ต้องใคร่ครวญอย่างลึกซึ้งก่อนว่าใครที่จะเป็นที่รักที่สุด ความยากของปริศนานั้นอยู่ที่เงื่อนไขที่เวทดาถามไว้ว่า บุคคลทั้ง 4 มีอาการต่าง ๆ คือ บุคคลผู้ทำร้ายผู้อื่น บุคคลที่ถูกดำเนิน บุคคลที่กล่าวด้วยถ้อยคำที่ไม่จริง บุคคลที่นำข้าวและน้ำไปบริโภค อาการของบุคคลทั้ง 4 ล้วนเป็นสิ่งที่ตีความได้ยากยิ่งว่าจะเป็นที่รักแก่

ผู้ใดได้ แต่มโหสถบัณฑิตก็ใช้ความคิดผสมกับการใคร่ครวญ สามารถแก้โจทย์ปริศนาได้สำเร็จ ด้วยการพิจารณาจากความเป็นจริงที่สุดที่ไม่มีคำตอบอื่นจะเปรียบได้

3) ชัชโชปนกชาดก ว่าด้วยปริศนาเปรียบเทียบต่างระหว่างหิ่งห้อยกับแสงไฟ ปริศนานี้เทวดาได้ชักมาแสดงเพื่อเปรียบเทียบพฤติกรรมระหว่างบัณฑิตดังเช่นมโหสถบัณฑิต กับพฤติกรรมของผู้รู้มาก แต่ไม่ใช่บัณฑิต ดังเช่น เสนก ปุกกุส กามินท์ และเทวินท์ มโหสถเปรียบได้กับกองเพลิงที่ลุกโชนด้วยปัญญา แต่บัณฑิตทั้ง 4 เปรียบได้กับหิ่งห้อยที่มีแสงอยู่น้อยนิด การชักปริศนาเรื่องหิ่งห้อยกับแสงไฟนี้มากล่าวเปรียบ นอกจากจะแสดงถึงความไม่มีปัญญาของพระเจ้าวิเทหราชที่ดำริจะให้บัณฑิตทั้ง 4 มาแก้ปริศนาของเทวดา แทนที่จะเป็นมโหสถบัณฑิตผู้มากปัญญาแล้วนั้น ยังมุ่งสอนให้เห็นถึงการดำเนินชีวิตทางโลกของบัณฑิตและผู้รู้มาก ที่พบอยู่มากในสังคมอีกด้วย

ดังนั้นการตั้งปริศนาทางโลกในบางครั้งอาจไม่ได้มุ่งเพื่อทดสอบปัญญาแต่เพียงอย่างเดียว หากยังมุ่งกล่าวสอนในทางอ้อม โดยผ่านการตีความและเข้าใจในบริบทของปริศนาแต่ละปริศนานั้น ๆ อีกด้วย

4) ฎริปัญหา ว่าด้วยปัญญากับสิริสิ่งใดจะประเสริฐกว่ากัน ปริศนานี้มาจากการโต้ตอบสนทนาระหว่างมโหสถบัณฑิตกับเสนก ในระหว่างที่เสนกเป็นตัวแทนฝ่ายพระเจ้าวิเทหราชมาเชิญให้มโหสถไปกล่าวแก้ปริศนาของเทวดา มโหสถจึงถามปริศนานี้ว่าเสนกผู้มากด้วยปัญญาและสิริ แต่การมากด้วยปัญญาและสิริกลับไม่เป็นที่พึงในยามที่ลำบาก เพราะการมีปัญญาอย่างผู้รู้มากและมุ่งร้ายอย่างเสนกไม่เป็นที่ยอมรับของเหล่าเทวดาได้ ตรงกันข้ามกับมโหสถเมื่อต้องออกจากหน้าที่ในราชการ ปราศจากยศหรือสิริ ก็ยังสามารถใช้ปัญญาพึ่งพาหาเลี้ยงชีพเป็นช่างปั้นหม้อ ปัญญาอยู่กับตนจึงมีความประเสริฐกว่าสิริที่ได้มาแล้วก็ไม่สามารถอาศัยพึ่งในยามลำบากได้

ปริศนาฎริปัญหานี้ก็มีจุดมุ่งหมายคล้ายคลึงกับปริศนาข้อข้างต้น กล่าวคือ มุ่งกล่าวสอนทางอ้อมแก่ผู้ที่ไม่รู้จักแยกแยะระหว่างปัญญากับสิริ มักพากันลุ่มหลงว่าการมีสิริเป็นความประเสริฐ บันดาลให้เกิดความสำเร็จ มีผู้คนเคารพนับถือ แต่ถ้าไม่มีปัญญากำกับสิริที่ได้มาก็ไม่มีค่าเหมือนกับเพชรที่ไม่มีเรือนแหวนรองรับ เปรียบเหมือนบัณฑิตโหดเขลาทั้งสี่ ที่ลุ่มหลงสิริแต่ไม่สร้างสมปัญญา กลับคิดมุ่งร้ายผู้อื่น

5) ปัญญาบัณฑิตปัญหา ว่าด้วยการบอกความลับของตนแก่ผู้ที่เหมาะสมที่สุด ปริศนานี้ พระเจ้าวิเทโรวาเป็นผู้ถามขึ้นเพื่อให้บัณฑิตทั้งห้า แสดงคำตอบ ทั้งนี้เป็นอุบายของเสนก ปุกกุส กามินท์ และเทวินท์ที่คิดจะกำจัดมโหสถบัณฑิต คำตอบของบัณฑิตทั้งห้า เรียงตามลำดับดังนี้ **เสนก**เห็นว่าพระราชอาชวบอกความลับแก่บัณฑิตทั้งห้า และมิตรที่เดื่อร้อนควรบอกความลับแก่มิตรด้วยกัน **ปุกกุส**เห็นว่าพี่ชายน้องชายควรบอกความลับซึ่งกันและกัน **กามินท์**เห็นว่าบิดาควรบอกความลับแก่บุตร **เทวินท์**เห็นว่ามารดาควรบอกความลับแก่บุตร ส่วน**มโหสถ**เห็นว่าการซ่อนความลับไว้เป็นสิ่งที่ดี การเปิดเผยความลับของตนแก่ผู้อื่นไม่ดี ถ้าคิดทำการสำเร็จแล้ว จึงจะสามารถกล่าวความลับแก่ผู้อื่นได้ ฝ่าย**พระเจ้าวิเทโรวา**ก็ทรงเห็นว่าสามีควรบอกความลับแก่ภรรยาที่มีศีลวัตร

จะเห็นว่าปริศนาเรื่องผู้ใดจะบอกความลับแก่ผู้ใด สามารถจุดชนวนความเข้าใจผิดระหว่างพระเจ้าวิเทโรวาและมโหสถได้สำเร็จ เพราะบัณฑิตทั้งสี่ ต่างมีมิจฉาปัญญาคิดมุ่งร้ายต่อมโหสถอยู่แล้ว ปริศนาที่ตั้งขึ้นจึงเปรียบเหมือนดาบสองคมที่ตอบในทางดีก็ให้ผลดี ตอบในทางไม่สู้ดีก็ย่อมทำให้เข้าใจผิดได้ และในขณะนี้พระเจ้าวิเทโรวากำลังหลงเชื่อคำกล่าวของ เสนกว่า มโหสถคิดจะกบฏต่อราชสมบัติของพระองค์อยู่ ดังนั้นเมื่อได้ฟังคำตอบว่าไม่ควรบอกความลับแก่ผู้ใด จึงทำให้พระองค์ทรงปักใจเชื่อว่ามโหสถมุ่งร้ายต่อพระองค์ เพราะคำตอบนั้นแสดงให้เห็นว่ามโหสถมีความลับที่ไม่สามารถบอกผู้ใดได้นั่นเอง

6) ปัญหานางปริพพาชิกาเกรี ว่าด้วยนางปริพพาชิกาเกรีมุ่งทดสอบปัญญาของมโหสถ ด้วยการทำมือเป็นเครื่องหมายลักษณะต่าง ๆ เพื่อให้แก่ปริศนานั้น เครื่องหมายที่นางเกรีทำได้แก่นางแบมือออกมา หมายถึงพระเจ้าจุลณีได้นำมโหสถบัณฑิตมาจากกรุงมิถิลา ทรงบำรุงหรือไม่ มโหสถรู้อุบายนั้นจึงกำมือ พระเจ้าจุลณีไม่ได้ประทานสิ่งใด ๆ ให้ เปรียบกับการได้มโหสถบัณฑิตไว้อยู่ในครอบครอง(กำมือ) ฝ่ายนางเกรีได้เอามือลูบศีรษะ หมายถึงมโหสถบัณฑิตได้รับความลำบาก เหตุใดจึงไม่บวช มโหสถรู้ปริศนานั้น จึงเอามือลูบท้อง หมายถึง มโหสถยังมีบุตรและภรรยาที่ต้องสงเคราะห์ เพราะเหตุนี้จึงยังไม่บวช

การตีความปริศนาของนางปริพพาชิกาเกรีนั้น จะต้องใช้ปัญญาไตร่ตรองตลอดจนเข้าใจในการสื่อความหมายของสัญญาณที่นางทำ ถ้าไม่ใช้ปัญญาไตร่ตรองก็อาจเกิดการตีความในปริศนาอย่างเข้าใจผิด ๆ ดังที่มีผู้ตีความปริศนาทั้งหมดนี้กลายเป็นการมุ่งคิดร้ายต่อพระเจ้าจุลณีไปทันที กล่าวคือ การแบมือของนางเกรีตีความว่า มโหสถสามารถกำจัดพระราชอาชวและบริวารสมบัติให้ราบเรียบดังฝ่ามือได้หรือไม่ การกำมือของมโหสถตีความว่า จะตัดศีรษะของพระเจ้า

จูลนี่ แล้วทำการวิราชสมบัติ การลูบศิระของนางเภาตีความว่า จะตัดเพียงศิระของพระองค์ เท่านั้นหรือ การลูบท้องของมโหสถตีความว่า จะตัดกลางตัวของพระเจ้าจูลนี่ด้วย

จะเห็นได้ว่าการตีความปริศนานี้ มีทั้งยากและง่ายสลับกันอย่างน่าสนใจ และอาจกล่าวได้ว่าเป็นวิธีการทดสอบปัญญาที่สามารถวัดแวบปัญญาผู้ถูกทดสอบได้เป็นอย่างดี ถ้าผู้ถูกทดสอบมีปัญญาก็จะแก้ปริศนาได้ถูกต้อง ผู้ใดไม่มีปัญญาหรือไม่คิดให้รอบคอบก็ย่อมตีความปริศนาผิด ๆ อาจนำไปสู่ชนวนแห่งการเข้าใจผิดได้

ปริศนาสุดท้ายในอรรถกถามโหสถชาดกว่าด้วยปัญหาผีเสื้อน้ำ เนื้อหาของปริศนาสืบเนื่องมาจากปริศนาของนางปริพาชิกาเภาрі กล่าวคือภายหลังจากที่นางเภาได้เข้าเฝ้าพระเจ้าจูลนี่แล้วกราบทูลถึงการทำปริศนา ต่อจากนั้นจึงได้ทูลถามปริศนาเพื่อทดสอบพระองค์ ปริศนามีอยู่ว่า

ถ้าว่าผีเสื้อน้ำผู้แสวงหานุชย์พลี (เครื่องเส้นด้วยมนุชย์) จับเรือของ พระนางสลากเทวีผู้พระราชชนนี พระนางนันทาเทวีผู้พระราชมเหสี พระติชิตน ราชกุมารผู้อนุชา ธนุเสชกุมารผู้สหาย เกวัฏฐพราหมณ์ผู้ราชบุโรหิตาจารย์ มโหสถบัณฑิต และพระองค์รวม 7 ซึ่งเล่นอยู่ในทะเล พระองค์จะประทาน ใคร อย่างไรให้เป็นลำดับแก้ผีเสื้อ(หน้า 185)

พระเจ้าจูลนี่แก้ปริศนาว่าลำดับแรกพระองค์จะประทานพระชนนี เพราะถึงพระนางจะมีคุณอย่างยิ่งต่อพระองค์ที่ช่วยให้รอดพ้นจากการปลงพระชนม์ เมื่อครั้งที่ถูกฉมึภพราหมณ์มุ่งคิดร้าย แต่โทษของพระนางคือนางทรงชราภาพแล้ว มีวัตรปฏิบัติไม่เหมาะสม ระวังเล่นหัวกับ ทหารรักษาประตูและทหารฝึกม้า

ลำดับที่สองจะประทานพระนางนันทาเทวีมเหสี เพราะแม้นางจะประพฤติปฏิบัติอยู่ในศีล เป็นผู้ประเสริฐกว่าสนมอื่นทั้งปวง แต่โทษของนางคือใครในทรัพย์ที่ไม่ได้เป็นของตน

ลำดับที่สามจะประทานติชิตนราชกุมาร เพราะถึงแม้ติชิตนราชกุมารจะกอบกู้ราชสมบัติคืน จากพราหมณ์โหดเขลามมาได้ แต่โทษนั้นก็คือติชิตนราชกุมารทรงค้ำจุนว่าการที่พระเจ้าจูลนี่ ครองราชย์นั้น ก็เพราะฝีมือและความแกล้วกล้าของตน

ลำดับที่สี่ประทานธนูเสขกุมาร แม้ว่าธนูเสขกุมารจะเป็นผู้ติดตามพระองค์ไปทุกแห่ง แต่โทษคือเป็นผู้ไม่รู้จักกาลเทศะ คิดจะจู่โจมเข้าหาพระองค์ก็ไม่กราบทูล

ลำดับที่ห้าประทานแก้วภูพราหมณ์ เพราะพราหมณ์ผู้นี้ไม่เคารพพระองค์ กลับมักแสดงอาการขัดเคืองใส่พระองค์

ส่วนมโหสถพระเจ้าจูลณีไม่ดำริจะประทานให้แก่ผีเสื้อน้ำ ทั้งนี้เป็นเพราะมโหสถบัณฑิตเป็นผู้มีปัญญา อีกทั้งถ้าพระองค์สิ้นชีพไปแล้ว มโหสถบัณฑิตย่อมเป็นที่พึ่งให้แก่ราชสกุลของพระเจ้าจูลณีสืบต่อไปได้

จากที่กล่าวมานี้ จะเห็นว่าปริศนาทางโลกมักจะเป็นปริศนาที่เกี่ยวข้องอยู่กับการดำเนินชีวิตในทางโลกียะทั่วไป ซึ่งมีลักษณะของปริศนาที่สลับซับซ้อนบ้าง หรือเป็นปริศนาที่ต้องการคำตอบที่เป็นที่สุดเพียงหนึ่งเดียว ตลอดจนการที่ต้องตีความปริศนาที่มาจากบุรพกรรมที่เกิดขึ้นแล้ว การทำนายความฝันที่ยังไม่เกิด ล้วนแล้วแต่เป็นกลวิธีการทดสอบปัญญาที่มีจุดมุ่งหมายเพื่อให้ผู้ทดสอบและผู้ที่ถูกทดสอบได้แสดงปัญญาให้เป็นที่ปรากฏ ข้อสังเกตประการหนึ่งคือ ปริศนาทางโลกที่ได้คัดมาวิเคราะห์นี้ มีลักษณะที่ร่วมสมัย กล่าวคือสามารถนำปริศนาที่พระโพธิสัตว์ บุคคลสำคัญตลอดจนตัวละครอื่นมาตีความเพิ่มเติมให้แตกต่างได้ เพราะการตีความปริศนานี้ไม่มีถูกผิด สามารถนำมาขบคิดทดสอบเขววินปัญญาได้อย่างสนุกสนานเพลิดเพลิน ทั้งนี้ก็เป็นเพราะว่าปริศนาไม่มีข้อจำกัดทางเวลานั่นเอง

4.2.1.2 การตั้งปริศนาทางธรรม

ปริศนาธรรมหมายถึงปัญหาธรรมหรือหัวข้อของการวิชันาธรรม การตอบปริศนาธรรมนี้ จะต้องเป็นคำตอบที่แสดงถึงความรู้เรื่องธรรมเป็นอย่างดี ถึงแม้ว่าปริศนาธรรมข้อนั้นจะมีคำตอบอื่นที่สามารถนำมาเปรียบเทียบได้ แต่ก็มีความเป็นไปได้ในโลก และในบางครั้ง คำตอบเหล่านั้นอาจไม่เป็นที่พอใจหรือไม่มีความถูกต้องตามทัศนะผู้ทดสอบปริศนา พระโพธิสัตว์ก็จะมาเป็นผู้ไขปริศนานั้นด้วยเหตุผลทางธรรมะ จึงจะถือว่าเป็นคำตอบที่ถูกต้องอย่าง

แท้จริง³⁵ ปริศนาธรรมนี้จัดว่าเป็นการทดสอบปัญญาในระดับเบื้องต้นและระดับลุ่มลึกที่ต้องการให้ผู้ถูกทดสอบแสดงปัญญาว่า “รู้” หรือ “ไม่รู้” ในปัญหาธรรม

ลักษณะของการทดสอบปัญญาด้วยปริศนาธรรมนี้ สามารถจำแนกได้ 2 ลักษณะ คือ การตั้งปริศนาธรรมเป็นข้อ และการตั้งปริศนาธรรมเป็นเรื่อง

ก. การตั้งปริศนาธรรมเป็นข้อ

การตั้งปริศนาธรรมเป็นข้อมักเป็นลักษณะการถามและตอบเพื่อหยั่งเชิงภูมิรู้ของผู้ทดสอบ ลักษณะของปริศนาธรรมในการถามและตอบนี้จะเป็นปัญหาธรรมที่สั้น ชัดเจน เข้าใจง่าย ขณะเดียวกันยังเป็นการเปรียบเทียบปริศนาที่ถามและตอบว่าสิ่งนี้คือที่สุด ไม่มีสิ่งอื่นจะมาเปรียบได้ ทั้งนี้ *อรรถกถาชาดก* ที่นำเสนอปริศนาธรรมที่เป็นข้อมี 3 เรื่อง ดังนี้

อรรถกถาชาดกที่นำเสนอปริศนาธรรม	ปริศนาธรรม	จุดมุ่งหมายในการทดสอบ
อรรถกถาชาครชาดก (9/95-98)	1.ใครในโลกนี้ เป็นผู้หลับในระหว่างสัตว์ทั้งหลายผู้ตื่นอยู่ 2.ใครในโลกนี้ เป็นผู้ตื่นอยู่ในระหว่างที่สัตว์ทั้งหลายผู้หลับอยู่	ทดสอบปัญญาบารมีของพระโพธิสัตว์
อรรถกถาสัมภวชาดก (14/72-87)	1.มหาชนทั้งหลายจะไม่ถูกนิพาททั้งในโลกนี้และโลกหน้าด้วยเหตุใด 2.มหาชนจะประกอบด้วยยศในเทวโลกและมนุษย์โลกด้วยเหตุใด	ทดสอบปัญญาบารมีของพระโพธิสัตว์
อรรถกถาชาดกที่นำเสนอปริศนาธรรม	ปริศนาธรรม	จุดมุ่งหมายในการทดสอบ

³⁵ เก็บความจากเอื้อนทิพย์ พิระเสถียร, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์แบบเรื่องและอนุภาคในปัญญาชาดก,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528), หน้า 142.

<p>อรรถกถาธรรมสังเขป (14/169-204)</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1.บุคคลทำอะไรย่อมไม่เศร้าโศกในกาลใด ๆ 2.ฤาษีทั้งหลายสรรเสริญการละเสียซึ่งอะไร 3.บุคคลควรอดทนคำหยาบอันใครในโลกนี้กล่าว 4.บัณฑิตเรียกคนประเภทใดว่ามีศีล ปัญญา และสัจบุรุษ 5.สิริยอมมีในบุคคลประเภทใด 6.ศีล สิริ สัตถธรรมและปัญญาข้อใดประเสริฐ 7.บุคคลประพฤติดังไรย่อมได้ปัญญา 8.พระราชาสีพระองค์ประพฤติกุศลกรรม คือการเบียดเบียนฤาษี ภายหลังจะไปบังเกิดในที่ใด 	<p>ทดสอบปัญญาบารมีของพระโพธิสัตว์</p>
---	---	---------------------------------------

สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ในอรรถกถาธรรมสังเขป(9/95-98) ว่าด้วยปริศนาธรรม 2 ข้อ คือ ใครเป็นผู้หลักในขณะที่สัตว์อื่นเป็นผู้ขึ้น และใครเป็นผู้ขึ้นในขณะที่สัตว์อื่นเป็นผู้หลัก ปริศนาธรรมนี้ผู้ทดสอบคือ

เทวดาที่สิงอยู่ที่ต้นไม้ ต้องการที่จะทดสอบปัญญาของฤาษีผู้มีลักษณะ “...ยืนและเดินจงกรม เป็นอิริยาบถ เดินจงกรมอยู่จนตลอดราตรีทุราตรีมิได้หลับเลย” ฤาษีพระโพธิสัตว์ตอบว่าผู้ที่หลับในขณะที่สัตว์อื่นตื่นและผู้ที่ตื่นในขณะที่สัตว์อื่นหลับคือฤาษีผู้วิเศษนาปรินาอยู่ในขณะนี้ ถ้ามีข้อสงสัยแทรกเข้ามาว่า เหตุใดฤาษีจึงตอบเช่นนั้น ก็เป็นเพราะเหตุผลที่ว่า “...ข้าพเจ้าตื่นอยู่ในเมื่อสัตว์ทั้งหลาย ไม่รู้ทั่วถึงธรรม 2 ประการ คือ สัจญมมะ 1 ทมะ 1 หลับอยู่ด้วยความประมาท...ข้าพเจ้าหลับอยู่ในเมื่อพระอริยเจ้าทั้งหลาย ละ ราคะ โทษะ อวิชชา ตื่นอยู่...” (หน้า 97)

กล่าวได้ว่าฤาษีเป็นผู้ตื่นในขณะที่สัตว์อื่นหลับ หมายถึงฤาษีมีปัญญาเห็นธรรม 2 ประการ คือ สัจญมมะและทมะ อันเป็นธรรมที่มุ่งสอนให้รู้จักการข่มใจต่อกิเลส ตัณหา แต่สัตว์อื่นยังคงหลับไหลอยู่ในความประมาท ไม่ “ตื่น” จากอธรรม ขณะที่ฤาษีหลับอยู่ พระอริยเจ้าองค์อื่น ๆ ก็ เป็น “ผู้ตื่น” จากกิเลสตัณหาทางโลก จนถึงขั้นการพ้นจากสภาวะทุกข์เวทนาต่าง ๆ

ปัญหาธรรมในลักษณะการตีความเช่นนี้ยังพบใน *อรรถกถาสัมภวชาดก* (14/72-87) ผู้ ทดสอบปริศนาธรรมนี้ได้แก่พระเจ้าอนัญชัยโกรพยราช ได้ถามปริศนาธรรมที่ว่า “ธัมมยาคะ” แก่ สุจිරตพราหมณ์ แต่สุจिरตพราหมณ์ไม่สามารถแก้ปริศนาที่ว่าด้วยมหาชนจะไม่ถูกนินทาเพราะ เหตุใด และจะประกอบด้วยยศทั้งในเทวโลกและมนุษย์โลกด้วยเหตุใดได้ ปริศนาธรรมนี้มีความ ลึกซึ้งยิ่ง เพราะแม้แต่บัณฑิตท่านอื่น ๆ คือวิรุทธพราหมณ์ ภัทการมาณพ สัจชัยกุมารก็ยังไม่ สามารถแก้ได้ ยกเว้นสัมภวกุมารผู้มีอายุ 7 ปี แต่สามารถกล่าวแก้ได้ ทั้งนี้คำตอบของสัมภว กุมารไม่ได้กล่าวตอบตรง ๆ หากกล่าวโดยอ้อม เพื่อให้พราหมณ์นำคำตอบทางอ้อมนี้ไปกราบทูล ให้พระราชบิดาครุครวญ เมื่อใดที่พระองค์ได้ตรองและพบคำตอบได้ นั่นก็คือคำตอบที่สัมภว กุมารได้แก้แล้ว

คำตอบของสัมภวกุมารว่าด้วยมหาชนจะไม่ถูกนินทาเพราะเหตุใด มีดังนี้

...ข้าแต่ท่านสุจिरตะ ใคร ๆ ที่ถูกพระราชาตรัสถามแล้ว ทูลราชกิจใน วันนี่ว่า ควรทำในวันพรุ่งนี้ พระราชาผู้ยุดิฐิลโคตร อย่าได้ทรงทำการยับยั้ง อยู่ ในเมื่อประโยชน์จะเกิดขึ้น...พึงกราบทูลอัครมตตธรรมเท่านั้น ไม่พึงให้ เสียดียังหนทางอันผิด ดูจคนหลงทางหาความคิดมิได้ ฉะนั้น กษัตริย์ไม่ควร สීමตน ไม่ควรประพฤติธรรม ไม่ควรข้ามในที่ไมใช่ท่า ไม่ควรชวนชวายนใน สิ่งที่ไม่ใช่ประโยชน์ อนึ่งกษัตริย์พระองค์ใด ทรงทราบเพื่อจะกระทำฐานะ

เหล่านี้ พระ ชัตติยราชพระองค์นั้น ย่อมทรงเจริญทุกเมื่อ ดุจพระจันทร์ใน
ข้างขึ้นฉะนั้น กษัตริย์พระองค์นั้น ย่อมเป็นที่รักใคร่ของพระประยูรญาติด้วย
ย่อมไพโรจน์ในท่ามกลางมิตรแลอำมาตย์ด้วย ทรงมีพระปัญญา เบื้องหน้า
พระชนมชีพทำลาย ย่อมเข้าถึงโลกสวรรค์ (หน้า 84-85)

คำตอบนี้มุ่งให้พระราชาตระหนักถึงธรรม เมื่อประพฤติธรรมแล้ว ย่อมเป็นที่สรรเสริญใน
หมู่พระญาติวงศ์ เสนาอำมาตย์ และประชาชน คำนินทาว่าร้ายก็ย่อมไม่บังเกิด ตรงกันข้ามถ้า
ประพฤติธรรม ประมาท ไม่ชวนชวายนในกิจที่ยังประโยชน์ ก็ย่อมเป็นที่ติฉินนินทาทั้งในหมู่
ประยูรญาติและประชาชน ปริศนาธรรมข้อนี้จึงเน้นให้เห็นความสำคัญของการปฏิบัติตน คำ
นินทาจะเกิดขึ้นได้เพราะการปฏิบัติตน และคำสรรเสริญจะเกิดได้ก็เพราะการปฏิบัติของตน
เช่นกัน

ในปริศนาธรรมอีกข้อหนึ่งว่าด้วยการประกอบด้วยยศทั้งในโลกนี้และโลกหน้าเพราะเหตุใด
สัมภวภูมารถิไขปริศนาดังนี้

...อันธพาลปฤชคนงมงายไม่มีความคิด ย่อมต้องเสพทางผิด คือทิวฐิ
62 ประการฉันใด พระราชาของท่านไม่ควรต้องเสพทางผิดฉันนั้น จะต้องเสพ
ฉะเพาะกุศลกรรมบถ 10 อันเป็นนियยานิกรธรรม...กษัตริย์ไม่ควรละเลยอึดต
ภาพอันดำรงอยู่ในสุคติ ชนทั้งหลายละเลยกุศลสมบัติ 3 ประการในกามภพ
แล้วบังเกิดในอบายเพราะกรรมใด กษัตริย์ไม่ควรทำกรรมนั้น ไม่ควรประพฤ
ติกล่าวคือทิวฐิ 3 อย่าง ไม่ควรข้ามคือไม่ควรหยั่งลงในที่มีไซ่ทำ คือทิวฐิ 62
ประการ ไม่ควรยั้งชนผู้ถึงทิวฐานุคติของตนให้หยั่งลง ไม่ชวนชวายนในสิ่งที่ไร้
เหตุผล...(หน้า 86)

คำตอบนี้มุ่งให้พระราชาตระหนักว่าบุคคลที่ประพฤติธรรม ไม่ประมาท ไม่ละกุศลธรรม
เมื่ออยู่มนุษย์โลกย่อมมีผู้สรรเสริญ เมื่อไปสู่สัมปรายคติก็ย่อมประกอบด้วยความรุ่งเรืองในกุศล
สมบัติ

ในอรรถกถาสรภังคชาดก(14/169-204) ได้แสดงปริศนาธรรม 8 ข้อ ปริศนาธรรม 7 ข้อ แรกเป็นของท้าวสักกะเทวราช ส่วนปริศนาธรรมข้อที่ 8 เป็นของพระราชาทั้งสี่พระองค์ คือ พระเจ้าทัณฑกั พระเจ้านาลิกิระ พระเจ้าอัชชุนะ และพระเจ้ากลาพู ดังมีรายละเอียดดังนี้

ปริศนาธรรมของท้าวสักกะเทวราช	คำตอบของพระโพธิสัตว์
1.บุคคลฆ่าอะไรย่อมไม่เศร้าโศกในกาลใดๆ	1.บุคคลฆ่าความโกรธแล้ว ย่อมไม่เศร้าโศก เพราะการเศร้าโศกมีจิตเป็นปฏิฆะ ถ้าไม่มี ความโกรธ ความเศร้าโศกก็ย่อมดับด้วย
2.ญาติทั้งหลายสรรเสริญการละเสียซึ่งอะไร	2.ญาติทั้งหลายสรรเสริญการละเสียซึ่งความ ลบหลู่ หรือการคิดอกตัญญู ลบหลู่ผู้มีคุณ เพราะการลบหลู่แสดงถึงลักษณะตัวตนที่ แท้จริง
3.บุคคลควรอดทนคำหยาบอันใครในโลกนี้ กล่าว	3.บุคคลควรอดทนต่อคำหยาบคายของบุคคล ทุกประเภท ทั้งชนชั้นต่ำ ชนชั้นกลาง และชน ชั้นสูง การอดทนต่อคำพูดชนชั้นสูงเป็นไป เพราะความกลัว การอดทนต่อชนชั้นกลาง เพราะเสมอกัน แต่การอดทนต่อคำพูดของชน ชั้นต่ำได้นั้น สัตบุรุษยกย่องเพราะชนชั้นต่ำ เป็นบุคคลที่กล่าวคำหยาบแล้วไม่เป็นสิริ
4.บัณฑิตเรียกคนประเภทใดว่ามีศีล ปัญญา และสัจบุรุษ	4.ผู้มีศีลคือผู้ที่สำรวมกาย วาจา และใจไม่ กระทบความชั่ว ไม่พูดเหลวไหลเพราะเหตุ แห่งตน ผู้มีปัญญาคือผู้ที่คิดปัญหาหลักซึ่งด้วย ใจ ไม่กระทบกรรมอันไม่เป็นประโยชน์เกื้อกูล ไม่ปิดบังทางแห่งประโยชน์ ผู้ที่เป็นสัจบุรุษ คือผู้ที่มีความกตัญญูทเวที มีปัญญา เป็นผู้ มีกัลยาณมิตรและซื่อตรง ช่วยทำกิจผู้ที่มีทุกข์ อย่างเต็มใจและนับถือ

ปริศนาธรรมของท้าวสักกะเทวราช	คำตอบของพระโพธิสัตว์
5. สิริยอมมีในบุคคลประเภทใด	5. สิริยอมมีต่อบุคคลที่มีศีล ปัญญา สัจบุรุษ มีศรัทธาอ่อนโยน ทำทาน ซื่อตรง ช่วยกิจผู้มี ความทุกข์อย่างเต็มใจ
6. ศีล สิริ สติธรรม และปัญญาข้อใดประเสริฐ	6. ปัญญาประเสริฐสุด ดังพระจันทร์ประเสริฐ กว่าดวงดาว ศีล สิริ และสติธรรมยอมเป็นไปตามบุคคลผู้มีปัญญา
7. บุคคลประพุดติอย่างไรยอมได้ปัญญา	7. บุคคลควรคบสัตบุรุษ เป็นพหูสูต เป็นผู้ใฝ่รู้ ฟังสุภาษิต หมั่นพิจารณากามคุณด้วยคติ ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์

ในการโต้ตอบปริศนาธรรมลักษณะนี้ ผู้ที่ถูกทดสอบจะต้องรอบรู้ธรรมและสามารถดึง หัวข้อธรรมมากล่าวตอบปริศนานั้นได้อย่างทันที อีกประการหนึ่งการทดสอบปัญญาเช่นนี้ผู้ถูก ทดสอบซึ่งในที่นี้คือพระโพธิสัตว์ จะต้องเชื่อมโยงสารัตถะธรรมให้มีความสัมพันธ์กันโดยตลอด จะสังเกตได้ว่าหัวข้อปริศนาจะเป็นหัวข้อธรรมชุดเดียวกันว่าด้วยสัจบุรุษหรือสัตบุรุษ เพราะเน้น ถึงธรรมะของสัตบุรุษหลายข้อ เช่น การอดทนต่อถ้อยคำ รู้หลัก รู้จักเหตุ รู้จักตน รู้จักบุคคล³⁶ เหล่านี้เป็นต้น ส่วนปริศนาของพระราชาทั้งสิ้นพระองค์มุ่งถามถึงว่าถ้ากระทำกรรมต่อผู้ทรงศีล บำเพ็ญเพียร ยอมไปเกิดในสถานที่ใด สรวงคดาบสแก่ปริศนาดังนี้³⁷

³⁶ ดูเพิ่มเติมในพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ 9 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2543), หน้า 627-633.

³⁷ อ่านรายละเอียดในพระคัมภีร์ชาดกแปล ฉบับส.อ.ส. เล่ม 14 อรรถกถาทีสติ-จัดตาฬินิบาต ภาค 7 (กาญจนบุรี : สหાયการพิมพ์, 2539), หน้า 193-195.

ครุกรรมของพระเจ้าทัณฑกั : พระราชาทัณฑกัทรงลอบกลืนโทษแก่กัสวัจฉดาบส โดยทรง บ้วนขะพะและทิ้งไม้สีฟันลงในกรวยรายสรีระ* ของดาบส ไม่ทรงอยู่ในธรรม จึงต้องทรง หมกไหม้อยู่ในนรกที่ชื่ออกุกุละ

ครุกรรมของพระเจ้านาลีกัระ : พระราชาทรงเบียดเบียนบรรพชิตผู้ดำรงม ผู้กล่าวธรรม ผู้ สงบ จึงต้องตกอยู่ในนรกที่มีชื่อสุนัชนรก มีสุนัขใหญ่มารุมกัดกิน

ครุกรรมของพระเจ้าอัชชุนะ : พระราชาเป็นผู้มีพระเศียรห้อยลงต่ำ มีพระบาทที่ขึ้นเบื้อง สูง จะต้องตกลงสู่ตติสุลนรก เพราะทรงเบียดเบียนอังกัรสภาษี ผู้มีความอดทนมีตปะ ประพฤติ พรหมจรรย์ช้านาน

ครุกรรมของพระเจ้ากลาพู : พระราชาได้ทำร้ายบรรพชิตชื่อขันตีวาที ผู้สงบไม่เคยคิดร้าย โดยตัดเป็นท่อน ทำให้เป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย จะต้องตกลงนรกเช่นกัน**

ในการกล่าวแก้ปรีศนาธรรมของพระราชาทั้งสี่พระองค์ สรรังคดาบสได้อธิบายถึงผลกรรม ที่เกิดขึ้น เพราะคำถามของพระราชาล้วนเกี่ยวข้องกับโทษของการทำกรรมร้ายแรง หรือ อนันตริยกรรม ได้แก่ การฆ่าบิดามารดา การทำร้ายพระพุทธเจ้าจนห้อเลือด การทำร้าย พระภิกษุสงฆ์ผู้มีศีล และยุยงให้พระสงฆ์แตกแยกกัน ทั้งนี้ น่าสังเกตว่าโทษที่พระราชาแต่ละ พระองค์ได้รับ เมื่อเทียบกับกรรมและผลกรรมที่ปรากฏอยู่ในอรรถกถาเนมิราชชาดกซึ่งเป็นอรรถ กถาชาดกที่ว่าด้วยเรื่องของกรรมต่างกันแต่ผลกรรมกลับไม่ตรงกัน ดังตัวอย่าง

* เข้าใจว่าหมายถึงการปลงศพ

**ในอรรถกถาไม่ได้กล่าวชื่อนรกไว้

อรรถกถาสรรค์ษาค

ครุกรรมของพระเจ้าทัณฑกัที่ทำร้ายดาบส มีความพรรณนาในอรรถกถาถึงผลกรรมว่า เมื่อพระราชาจมลงในกุกกุนทรอันร้อนนั้น แอ้วลย้อมเข้าไปทางทวารทั้งเก้า ถ่านเพลิงก้อนโต ๆ ตกลงบนศีรษะ ในกาลเมื่อถ่านเพลิงตกลง สรีระทั้งสิ้นลุกโผลงเหมือนประทีปด้าม(14/หน้า193)

อรรถกถาเนมิราชชาดก

ผลกรรมนี้ตรงกับกรพรรณนาคานายนิรยบาลที่ม้แทงสัตว์นรกทั้งหลายด้วยอาวุธอันโผลงด้วยเพลิง สัตว์นรกเหล่านั้นก็ตกลงในกองถ่านเพลิง เมื่อสัตว์นรกเหล่านั้นจมอยู่ในกองถ่านเพลิงเพียงเแว นายนิรยบาลก็เอากระเข้าเหล็กอันใหญ่ตักถ่านเพลิงไปรยลงเบื้องบนของศีรษะสัตว์นรกเหล่านั้น ๆ ไม่อาจรับถ่านเพลิงก็ร้องให้มีกายอันใหม่ครางครวญอยู่ แต่กรรมที่กระทำนี้ไม่ใช่ ดังข้อความสัตว์นรกเหล่านี้เรียไรทรัพย์แต่บุคคลนั้นๆมาว่าปฏิสังขรณ์สถาปนาถาวรวัตถุเอาทรัพย์มาใช้ส่วนตัวเสียหมด (17/หน้า163)

อาจกล่าวได้ว่าการอ้างถึงเรื่องกรรมและผลกรรม แล้วสร้างเป็นปริศนาธรรมนับว่ามีอิทธิพลต่อความคิดความเชื่อของพุทธบริษัท แม้ว่าการอ้างชื่อนรกหรือกรรมและผลกรรมจะไม่ตรงกันในอรรถกถาชาดกอีกเรื่องหนึ่ง* แต่ก็แสดงให้เห็นว่าคติความเชื่อว่าผู้ที่ทำกรรมยอมตนนรกมีมาช้านาน ดังที่ได้สะท้อนอยู่ในปริศนาธรรมเรื่องครุกรรมของพระราช

สังเกตได้ว่าการทดสอบด้วยปริศนาธรรม ฐานะของผู้ที่ทดสอบมักจะเป็นผู้มีความรู้ ทั้งในฐานะพราหมณ์ พระราชา หรือแม้แต่เทวดา ขณะที่ผู้ที่ถูกทดสอบปัญญาาก็มักเป็นพระโพธิสัตว์แสดงให้เห็นว่า การบูชาและวิสันาธรรมนี้จะต้องมีจุดมุ่งหมายที่แน่นอน ได้แก่การมุ่งเชิดชูปฏิภาณปัญญาบารมีของพระโพธิสัตว์ และมีการปรับเปลี่ยนสวธรรมคำสอนที่ดูลึกซึ้งยาก

* อรรถกถาเนมิราชชาดกเป็นหนึ่งในคัมภีร์ที่เป็นที่มาของการเรียบเรียงวรรณคดีที่พุทธศาสนิกชนรู้จักเป็นอย่างดี นั่นก็คือไตรภูมิพระร่วง พระราชนิพนธ์ในพญาลิไท ในปัจจุบันนี้ถ้ากล่าวถึงกรรม นรก สวรรค์แล้ว ส่วนใหญ่มักอ้างอิงถึงวรรณคดีเรื่องไตรภูมิสำนวนนี้

ดูการศึกษาที่มาของไตรภูมิพระร่วงจากคัมภีร์และอรรถกถาอื่น ๆ ในนิยะดา เหล่าสุนทร, ไตรภูมิพระร่วง : การศึกษาที่มา, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : แมคค่าผาง, 2543), หน้า 13-27.

แก่การเข้าใจ ให้เป็นที่เข้าใจได้ง่ายขึ้น ทำให้ผู้อ่านไม่เบื่อและได้ความรู้ทางธรรมประกอบ การศึกษานิทานชาดกไปในเวลาเดียวกัน

ข. การตั้งปริศนาธรรมเป็นเรื่อง

การตั้งปริศนาธรรมเป็นเรื่องมักเป็นการปลุกและวิสัญญานาธรรมถึงหลักธรรม ตลอดจน ปัญหาธรรมที่มีความลุ่มลึก ในการตั้งปริศนาธรรมเป็นเรื่องอาจมีความคล้ายคลึงกับการตั้ง ปริศนาธรรมที่เป็นข้อ เช่น มีการตั้งปริศนาว่าอะไรคือที่สุด ปริศนาเกี่ยวกับลักษณะหรือ คุณสมบัติเฉพาะ แต่ก็มี ความต่างกันคือการตั้งปริศนาธรรมที่เป็นเรื่อง มีจุดมุ่งหมายเพื่อให้โครง เรื่องของชาดกมีการดำเนินไปอย่างสลับซับซ้อนซ้ำยังมีการตั้งข้อชุดปริศนาธรรมอีกด้วย นอกจากนี้ยังเป็น “ตัวอย่างที่เสนอถึงความสามารถของผู้แต่งที่หยิบยกระหมะหรือข้อสอนใจที่ ควรแก่การสนใจมารวบรวมเป็นหมวดหมู่ ทั้ง ๆ ที่สารธรรมต่าง ๆ ที่นำมานั้นอยู่กระจัดกระจาย ในคัมภีร์ศาสนาหลายเรื่องด้วยกัน...”³⁸ การแสดงความรู้ในปริศนาธรรมที่เป็นเรื่องแทรกอยู่ใน โครงเรื่องอรรถกถาชาดกนี้ ผู้เรียบเรียงสื่อหลักธรรมที่ลุ่มลึกให้เข้าใจได้ง่าย แต่ยังคงไว้ซึ่งความ เข้มข้นของสารธรรม

อรรถกถาชาดกที่นำเสนอการตั้งปริศนาธรรมเป็นเรื่องหรือชุดมี 14 เรื่อง ดังนี้

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

³⁸ นิยะดา เหล่าสุนทร, ฌัญชัยบัณฑิตชาดก : ภาพสะท้อนภูมิปัญญาของชาวอยุธยา, หน้า 79.

อรรถกถาชาดก	ปริศนาธรรมเรื่อง	จุดมุ่งหมายในการทดสอบ
อรรถกถาทเวอรัมมชาดก (1/180-187)	เทวธรรม	ทดสอบปัญญาของสุริยกุมาร จันทกุมารและทดสอบปัญญา บารมีของมหิสสกุมารโพธิสัตว์
อรรถกถาตโยรัมมชาดก (2/167-169)	ธรรม 3 ประการ	ทดสอบปัญญาบารมีของพระ โพธิสัตว์
อรรถกถาอัตตัตถัสสทวาร ชาดก(3/65-67)	ประตู่แห่งประโยชน์	ทดสอบปัญญาบารมีของพระ โพธิสัตว์
อรรถกถาเอกปทชาดก (5/132-134)	ทางแห่งประโยชน์	ทดสอบปัญญาบารมีของพระ โพธิสัตว์
อรรถกถามูลปริยายชาดก (5/164-167)	กาล	ทดสอบปัญญามาณพห้าร้อย และปัญญาบารมีของพระ โพธิสัตว์
อรรถกถากิงสุโกปมชาดก (5/172-174)	ต้นทองกวาว	ทดสอบปัญญาของพระกุมาร 4 พระองค์
อรรถกถาเสตเตตฺตชาดก (8/107-112)	ทิศ	ทดสอบปัญญาของพระ โพธิสัตว์

อรรถกถาสีริกกาลกัณณีชาดก (8/134-142)	ศีล	ทดสอบปัญญาของนางสีรี และนางกาลกัณณี
อรรถกถาชาดก	ปริศนาธรรมเรื่อง	จุดมุ่งหมายในการทดสอบ
อรรถกถากุกกุชาดก(9/1-4)	รูปธรรม	ทดสอบปัญญาบารมีของพระ โพธิสัตว์
อรรถกถามหามังคลชาดก (10/159-166)	มงคลปัญหา	ทดสอบปัญญาบารมีของพระ โพธิสัตว์
อรรถกถาทศพราหมณชาดก (12/204-217)	พราหมณ์	ทดสอบปัญญาบารมีของพระ โพธิสัตว์
อรรถกถาเตสกุณชาดก (14/145-169)	ราชธรรม	ทดสอบปัญญาของนก เวสสันดร นกกุลฑลีนีและ ปัญญาบารมีของนกขัมพุกะ โพธิสัตว์
อรรถกถามโหสถชาดก (18/1-200)	ปัญหาแพะกับสุนัข ปัญหาทรัพย์กับปัญญา	ทดสอบปัญญาของเสนก อำมาตย์และปัญญาบารมีของ พระโพธิสัตว์

ในอรรถกถาชาดกที่นำเสนอปริศนาธรรมเป็นเรื่อง พบว่าผู้ที่แก้ปริศนามีทั้งพระโพธิสัตว์และบุคคลสำคัญในชาดก กลวิธีการนำเสนอปริศนาธรรมนี้ เป็นกลวิธีที่โน้มน้าวให้ผู้ฟังผู้อ่านค่อย ๆ เห็นคำตอบที่หลากหลาย ขึ้นอยู่กับการตีความของแต่ละบุคคล และมักจะจบลงด้วยความไม่คาดคิดของคำตอบที่ลุ่มลึกยิ่งของพระโพธิสัตว์ ดังที่มีรายละเอียดบางประเด็นน่าสนใจ ดังนี้

ใน*อรรถกถาเทวธัมมชาดก*(1/180-187) นางผีเสื้อน้ำได้รับคำสั่งจากท้าวเวสสุวรรณว่าผู้ใดอาบหรือดื่มน้ำจากสระให้ถ้ำถึงเทวธรรม ผู้ใดตอบไม่ได้จงกินเสีย ผู้ใดตอบได้ให้ปล่อยตัวไป ทั้งนี้แนวคิดเรื่องปริศนาธรรมเทวธรรมหมายถึงกุศลธรรม แต่สุริยกุมารและจันทกุมาร พระอนุชาของมหิสสกุมารโพธิสัตว์ก็กลับตอบว่าพระอาทิตย์และพระจันทร์ และอีกคำตอบคือทิศทั้ง 4 ฝ่าย พระโพธิสัตว์ตอบว่าเทวธรรมคือกุศลธรรม ว่าด้วยสัตว์บุรุษผู้มีความสงบทั้งกาย วาจา ใจ และมีหิริโอตตปปะตั้งมั่นอยู่ในธรรม

ลักษณะการถามและตอบหัวข้อธรรมเป็นชุดนี้ ยังพบใน*อรรถกถาตโยธัมมชาดก*(2/167-169) และ*อรรถกถาเตสกุณชาดก*(14/145-169) หัวข้อธรรมใน*อรรถกถาตโยธัมมชาดก*กล่าวถึงธรรม 3 ประการ ผู้ใดมีธรรมนี้เป็นหลักในการดำเนินชีวิต นับว่าประเสริฐ ธรรม 3 ประการนี้ได้แก่ **ทักษิยะ** คือความเป็นคนขยันขันแข็ง มีความเพียร **สุริยะ** คือความเป็นคนกล้าหาญ และ**ปัญญา** คือความรู้รอบาย ส่วนหัวข้อธรรมใน*อรรถกถาเตสกุณชาดก*มุ่งกล่าวถึงธรรมของพระมหากษัตริย์หรือราชาธรรม ปริศนาธรรมนี้ผู้ตั้งคือพระเจ้าพาราณสี ตรัสถามนวกที่พระองค์เลี้ยงไว้ทั้งสามตัว คือนกเวสสันดร นกกุณชลินี และนกขัมพุกะ การตั้งปริศนาธรรมนี้ นอกจากจะมีจุดมุ่งหมายมุ่งให้นกทั้งสามแสดงปัญญาให้เป็นที่ปรากฏแก่สาธารณชนแล้ว ยังมุ่งที่คัดเลือกให้นกสามตัวดำรงตำแหน่งเป็นเสนาอำมาตย์ตามแต่ความรู้ของตน

บางครั้งก็มีการตั้งถามปริศนาธรรมในเชิงรูปธรรม โดยอุปมาวัตถุหรือสิ่งของที่เห็นด้วยตา นำมาผูกเป็นปริศนาธรรม *อรรถกถาชาดก*ที่นำเสนอกลวิธีการทดสอบเช่นนี้คือ *อรรถกถากิงสุโกปมชาดก*(5/172-174) และ*อรรถกถากุกุชาดก*(9/1-4) เนื้อความปริศนาธรรมใน*อรรถกถากิงสุโกปมชาดก*อุปมาต้นทองกวาวที่เจริญเติบโตในแต่ละระยะเวลา แล้วให้ผู้ที่ถูกทดสอบคือพระโอรสทั้งสี่พระองค์ทอดพระเนตร แล้วตรัสว่าในกาลนี้ต้นทองกวาวนี้มีลักษณะใด คำตอบของโอรสทั้งสี่พระองค์จะแตกต่างกันเวลาที่พระองค์ได้สังเกต พระเจ้าพรมทัตจึงทรงเปรียบกับความสงสัยในธรรมที่บุคคลได้เห็นถึงคุณของธรรมในลักษณะต่าง ๆ ก็เกิดความสงสัยว่าธรรมนี้มีลักษณะอย่างไรฉันใด ก็เหมือนการเห็นต้นทองกวาวในเวลาที่แตกต่างกันฉันนั้น

ส่วน*อรรถกถากุกุชาดก*กล่าวถึงปริศนาธรรมจากบทอุปมาต่าง ๆ คือ ซ่อฟ้า ผลมะนาว ดอกบัว ปริศนาธรรมทั้งสามสิ่งนี้อำมาตย์พระโพธิสัตว์กล่าวเปรียบให้พระเจ้าพรมทัตตระหนักถึงราชาธรรม ดังเช่น

1. *ข้อฟ้า* ข้อฟ้าตั้งอยู่ด้วยเพราะมีกลอนยึดไว้ฉันใด เปรียบกับพระมหากษัตริย์ผู้ทรงธรรม อำมาตย์ เสนาบดีก็มีความจงรักภักดี มีความสามัคคี เหมือนข้อฟ้าที่ยึดด้วยกลอน แต่ถ้าไม่มีข้อฟ้า กลอนก็ตั้งอยู่ไม่ได้ เมื่อไม่มีกลอนยึดไว้ ข้อฟ้าก็ตั้งอยู่ไม่ได้ เมื่อกลอนหัก ข้อฟ้าก็ตก เปรียบกับพระราชินีไม่ทรงอยู่ในธรรม ไม่สงเคราะห์อำมาตย์เสนาบดี ทหาร พราหมณ์ และคหบดี มหาชนเหล่านั้นก็แตกแยกกันฉันนั้น

2. *ผลมะนาว* ผู้ที่บริโภคผลมะนาวนี้ ถ้าไม่รู้จักรักษาการบริโภคย่อมทำให้มะนาวมีรสขม ผู้มีปัญญารู้ว่ามะนาวมีรสเปรี้ยว นำรสขมออกเสีย ไม่นำรสเปรี้ยวออก ก็ไม่ทำให้รสมะนาวเสียไปฉันใด เปรียบกับพระราชินีไม่ทรงลุ่มหลงในกามคุณ ไม่เบียดเบียนประชาชน ทรงสะสมทรัพย์ไว้ ทรงประพฤติตามราชธรรม 10 ประการ ยึดหลักปกครองอย่างเสมอต้นเสมอปลาย ย่อมทำให้พระนครเป็นปึกแผ่นฉันนั้น

3. *ดอกบัว* ดอกบัวมีสีเหมือนอาทิตย์ เกิดอยู่กลางสระที่มีน้ำ แต่น้ำก็มิได้ขังอยู่ในดอกบัวฉันใด เปรียบกับพระราชินีมีพระดำรัสที่สะอาด คือทรงละอคติ 4 ทรงวินิจฉัยคดีตามกฎหมาย ทรงมีพระราชจริยาวัตรที่งดงาม ไม่ทรงพิโรธ ตั้งพระองค์เป็นดังตราฐู ทรงละการก่อกรรม ก็เหมือนดอกบัว (พระราชจริยาวัตร) ที่ปราศจากน้ำ (กรรมกิเลส) ขังไว้อยู่ฉันนั้น

ขณะเดียวกันก็มีการตั้งปริศนาธรรมในลักษณะนามธรรม ดังใน *อรรถกถามูลปริยายชาดก* (5/164-167) ปริศนาธรรมมีอยู่ว่า “กาลย่อมกินซึ่งสัตว์ทั้งหลายทั้งหมดเทียว แม้ตัวเองด้วย อนึ่งสัตว์ผู้ใดเป็นผู้กินกาล ผู้นั้นเฝ้าเสียซึ่งต้นหาอันเฝ้าสัตว์ได้แล้ว” (หน้า 165) ปริศนาธรรมนี้อาจารย์ทศปาโมกข์ได้ตั้งขึ้นเพื่อทดสอบปัญญาของศิษย์ผู้เฒ่าและไม่รู้จักประมาณตน แต่ศิษย์ไม่สามารถตอบได้ อาจารย์จึงได้เฉลยว่า

คำว่ากาลหมายถึงเอาเวลาเป็นต้น เช่น เวลาก่อนอาหารหลังอาหาร กาลมิได้ดึงเอาเนื้อหนังของสัตว์เป็นต้นออกไปกิน เป็นแต่อายุรภาวะและผลของสัตว์เหล่านี้ให้สิ้นไป ทำลายวัยหนุ่มสาว ทำความไม่มีโรคให้พินาศเรียกว่ากินสัตว์ ก็กาลที่กินสัตว์อยู่อย่างนั้นไม่เว้นใคร ๆ ย่อมกินหมดทั้งนั้น อนึ่งมิได้กินแต่สัตว์ทั้งหลายเท่านั้น โดยที่แท้ย่อมกินแม้แต่ตนเองด้วย...สัตว์ผู้กินกาลนั้นหมายถึงพระชีนาสพ จริงอยู่พระชีนาสพนั้นเรียกว่าผู้กินกาล เพราะยังกาลปฏิสนธิในกาลต่อไปให้สิ้นแล้วด้วยอริยมรรค พระชีนาสพผู้กินกาลนั้นเฝ้าคือทำให้ใหม่เป็นเก่า ซึ่งต้นหาที่เฝ้าสัตว์ในอบาย ด้วยไฟคืออญาน(หน้า 165-166)

ปริศนาธรรมนี้มุ่งถามเรื่องกาล กาลมีความหมายว่าเป็นช่วง ขณะ แต่กาลในปริศนาธรรมนี้มีความหมายแฝงเชิงนามธรรม เพราะไม่ได้มุ่งถึงช่วง ขณะเท่านั้น หากยังหมายความรวมว่า “อะไรคือผู้ที่กลืนกินสรรพสิ่งทั้งหมดได้” ลักษณะการตั้งปริศนาธรรมเช่นนี้ ผู้ตั้งต้องการให้ผู้ถูกทดสอบตีความในปริศนาอย่างลุ่มลึก ใช้ปัญญาวิเคราะห์มากกว่าการมุ่งค้นคำตอบทั่วไป ดังจะเห็นว่าไม่มีศิษย์คนใดที่จะเข้าใจความหมายแฝงของคำว่า “กาล” ได้ เพราะวิเคราะห์เพียงว่ารูปคำของกาลคืออะไร แม้แต่อาจารย์ยังกล่าวว่า “พวกท่านอย่าได้เข้าใจว่าปัญหานี้มีอยู่ในไตรภพ”

ปริศนาธรรมบางเรื่องมีขึ้นเพื่อทดสอบปัญญาของผู้ถูกทดสอบว่า มีความรู้ในทางธรรมลุ่มลึกเพียงใด ดังปรากฏใน*อรรถกถาสิริกถกัณณิชาดก(8/134-142) อรรถกถาเสตเกตุชาดก(8/107-112)* ใน*อรรถกถาสิริกถกัณณิชาดก* กล่าวถึงสุจิตวิวารเศรษฐีถามปริศนาธรรมว่า “บุรุษผู้มีศีล สมาจารมีลักษณะเช่นใด” เพื่อทดสอบปัญญาของนางเทพธิดาสิริ และนางกาลกัณณิ นางกาลกัณณิเป็นผู้ไม่มีศีลจึงตอบปริศนານี้ไม่ได้ แต่นางสิริเป็นผู้มีศีลจึงสามารถตอบปริศนານี้ได้ว่า บุรุษผู้มีศีลควรเป็นผู้มีความอดทน ประกอบตนในการทำงานที่ไม่มีภัยประทุพติตนในทานและศีล เชื้อฟุ้งโงวาทบัณฑิต นอกจากนางสิริจะแสดงถึงความรู้เรื่องธรรมแล้ว ยังได้นำที่นั่งชุดใหม่ของสุจิตวิวารเศรษฐีอีกด้วย

ส่วน*อรรถกถาเสตเกตุชาดก*มุ่งทดสอบปัญญาของพราหมณ์ผู้รอบรู้กับบุรุษจันฑาล บุรุษจันฑาลเป็นผู้ถามปริศนาว่ารู้จักทิศหรือไม่ ฝ่ายเสตเกตุก็ตอบโดยไม่ใช้ปัญญาพิจารณาความหมายของปริศนา กลับตอบว่าทิศทั้งสี่ หรือมีทิศบูรพาเป็นทิศเริ่มต้น ซึ่งคำตอบที่ถูกต้องคือทิศทั้งหก ได้แก่ ทิศเบื้องหน้าหมายถึงบิดามารดา ทิศเบื้องขวาหมายถึงอาจารย์ ทิศเบื้องหลัง หมายถึงบุตรและภรรยา ทิศเบื้องซ้ายหมายถึงมิตร ทิศเบื้องล่างหมายถึงทาสกรรมกร และทิศเบื้องบนหมายถึงสมณพราหมณ์ อาจกล่าวได้ว่าปริศนาธรรมนี้เป็นกลวิธีหนึ่งที่สามารถทดสอบไหวพริบและปฏิภาณของผู้ถูกทดสอบได้ ดังที่เสตเกตุทะนงตนว่าเป็นพราหมณ์ แต่กลับไม่มีไหวพริบว่าความหมายที่ถูกต้องของทิศหมายถึงอะไร อาจแย้งว่าคำตอบของเสตเกตุนั้นถูกต้อง แต่ก็ต้องพิจารณาว่าจุดมุ่งหมายที่แท้จริงของการทดสอบคืออะไร เพราะบุรุษจันฑาลก็กล่าวในครั้งแรกแล้วว่า “เป็นพราหมณ์ก็ดีแล้ว ท่านสามารถแก้ปัญหาก็เราถามได้หรือ” ดังนั้นคำตอบที่ที่ต้องการคือคำตอบทางธรรม ไม่ได้หมายถึงคำตอบทางโลก

อรรถกถาอัถฐสทวารชาดก(3/65-67) อรรถกถาเอกปทชาดก(5/132-134) อรรถกถามหามังคลชาดก(10/159-166) อรรถกถาทศพราหมณชาดก(12/204-217) และอรรถกถาโมสถ

ชาดก(18/1-200) มุ่งทดสอบปัญญาของผู้ถูกทดสอบว่ามีความรอบรู้ สามารถใช้ปัญญาแก้ปัญหาได้ลุ่มลึกเพียงใด ผู้แก้ปริศนาคือพระโพธิสัตว์ ในอรรถกถาอรรถสทวารชาดกและอรรถกถาเอกปทชาดก มีปริศนาธรรมเรื่องเดียวกันคือ บุตรมาถามบิดาว่าประตู(ทาง)แห่งประโยชน์คืออะไร ในอรรถกถาอรรถสทวารชาดก พระโพธิสัตว์ตอบว่าการพึงปรารถนาความไม่มีโรค เป็นลาภ ศีล ความคล้อยตามผู้รู้ การสดับ ความประพฤติตามธรรม ความไม่ย่อท้อ ส่วนอรรถกถาเอกปทชาดกก็มีคำตอบคล้ายคลึงกัน แต่มีสาระเพิ่มเติมคือ การมีความเพียร การไม่เบียดเบียนอีกประการหนึ่ง

ในอรรถกถามหามังคลชาดกผู้ทดสอบคือพระราชบิดาตั้งปริศนาว่า “อะไรคือมงคล” ซึ่งก็มีผู้แก้ปริศนาต่าง ๆ เช่น การเห็นรูป การสดับฟัง การสัมผัส ต่อมารักขิตดาบสได้แก้ปริศนาเรื่องอะไรคือมงคล โดยแสดงมงคลแปดคาถา ซึ่งมีใจความสำคัญคือการบำเพ็ญตนช่วยเหลือผู้อื่น มีความเมตตา มีความถ่อมตน อดกลั้นวาจา สงเคราะห์มิตร ญาติ บุตรและภรรยา สดับธรรม เป็นต้น การแก้ปริศนาธรรมเรื่องมงคลนี้ ต่อมาได้ อรรถกถาอธิบายเป็นมงคลสูตร 38 ประการ

อรรถกถาทศพรหมชาดกกล่าวถึงพระเจ้าโกรพยราชมีปุจฉาถามอำมาตย์ผู้ถวายธรรม หรือวิรูปบัณฑิตว่า พรหมณ์ผู้มีศีล เป็นพหูสูต งดเว้นจากการเสพเมถุนธรรม มีพรหมณ์ประเภทใดบ้าง วิรูปบัณฑิตก็ได้จำแนกพรหมณ์ในลักษณะตรงกันข้ามถึง 10 ประเภท³⁹ ถวายคำวิชันนา เพื่อแสดงถึงพรหมณ์มีคุณสมบัติทั้งดีและร้ายปะปนกัน ย่อมหาพรหมณ์ผู้มีคุณสมบัติดังที่พระราชามีความประสงค์ได้ครบไม่

ในอรรถกถาโฆสชาดก มีปริศนาธรรม 2 เรื่อง คือปัญหาแพะกับสุนัข* และปัญหาทรัพย์กับปัญญา** ปริศนาเรื่องปัญหาแพะกับสุนัขนี้ ผู้ทดสอบปริศนาคือพระเจ้าวิเทหราช พระองค์ได้เห็นแพะกับสุนัขมีความสนิทสนม แพะหาเนื้อมาให้สุนัข ฝ่ายสุนัขก็หาหญ้ามาให้แก่แพะ ตามธรรมชาติของสัตว์ทั้งสองไม่น่าจะรักใคร่สนิทสนมได้ จึงได้นำมาตั้งเป็นปริศนาถามเสนก ปุกกุส กามินท์ เทวินท์ และมโหสถ แต่บัณฑิตทั้งสี่ ยกเว้นมโหสถไม่รู้ปริศนานี้ แต่ได้อาศัยมโหสถใช้ปัญญาแก้ปริศนาที่พระราชาทถาม บัณฑิตทั้งสี่จึงสามารถกล่าวแก้ได้เช่นกัน คำตอบของบัณฑิตทั้ง 5 มีดังนี้

³⁹ ดูอรรถกถาอธิบายเรื่องพรหมณ์ 10 ประเภทในพระคัมภีร์ชาดกแปล ฉบับส.อ.ส. เล่ม 12 อรรถกถาไตรปิฎกฉบับบาลี ภาค 6 (กาญจนบุรี : สหทัยการพิมพ์, 2539), หน้า 206-212.

* ตรงกับเมถุนทุกปัญหา

** ตรงกับสิริเมถุนทุกปัญหา

เสนก : เนื้อแพะเป็นที่รักที่เจริญใจแห่งบุตรอำมาตย์และพระราชโอรส มหาชนเหล่านั้นไม่บริโภคนเนื้อสุนัข ครั่งนี้มีมิตรธรรมแห่งแพะกับสุนัขนั้นจึงมีความสัมพันธ์ต่อกัน

ปุกกุส : ชนทั้งหลายใช้หนังแพะเป็นเครื่องลาดหลังม้าเป็นเหตุแห่งความสุข ไม่ใช่หนังสุนัขเป็นเครื่องลาดหลังม้า ครั่งนี้มีมิตรธรรมแห่งแพะนั้นกับด้วยสุนัขมีต่อกัน

กามินท์ : แพะมีเขาอันโค้งแท้จริง แต่เขาทั้งหลายแห่งสุนัขไม่มีเลย แพะกินหญ้า หมากินเนื้อ ครั่งนี้มีมิตรธรรมแห่งแพะกับสุนัขจึงมีความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน

เทวินท์ : แพะกินหญ้า กินใบไม้ สุนัขไม่กินหญ้า ไม่กินใบไม้ สุนัขจับกระต่ายหรือแมวกิน ครั่งนี้มีมิตรธรรมแห่งแพะกับสุนัขมีความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน

มโหสถบัณฑิต : แพะมีเท้าสี่ มีกีบแปด มีกายไม่ปรากฏ สุนัขนำหญ้ามาเพื่อแพะนี้ แพะนี้นำเนื้อมาเพื่อสุนัขนั้น ข้าแต่พระชนนิตรสมมติเทพ ผู้ประเสริฐได้ทอดพระเนตรเห็นการนำอาหารมาแลกกันกินโดยประจักษ์ และได้ทอดพระเนตรเห็นมิตรธรรม

มโหสถบัณฑิตรู้ว่าธรรมชาติและนิสัยของแพะและสุนัขนี้ไม่ใช่สัตว์ที่มีความคุ้นเคยต่อกัน แต่ด้วยธรรมที่เรียกว่า**มิตรธรรมหรือกัลยาณมิตร** เป็นสิ่งที่ประสานความสัมพันธ์ของสัตว์ทั้งสอง จึงทำให้สัตว์ทั้งสองเป็นมิตรต่อกัน มโหสถบัณฑิตจึงสามารถแก้ปริศนานี้ได้

ส่วนปริศนาธรรมอีกหัวข้อหนึ่งว่าด้วยทรัพย์กับปัญญา เป็นการทดสอบและแสดงปัญญา ระหว่างเสนกอำมาตย์และมโหสถบัณฑิต บัณฑิตทั้งสองต่างได้ตอบปริศนานี้ด้วยการหาเหตุและผลมาสนับสนุนความคิดว่าทรัพย์และปัญญา สิ่งใดย่อมประเสริฐกว่ากัน ฝ่ายเสนกเห็นว่าคนที่มีสิริ มีทรัพย์เป็นผู้ประเสริฐ เป็นผู้ที่ได้รับการยกย่อง ถ้ามีปัญญาแต่ไม่มีทรัพย์ก็ไม่ได้รับการยกย่อง ดังนั้นผู้มีสิริและทรัพย์จึงควรเป็นผู้ประเสริฐกว่า ขณะที่มโหสถบัณฑิตกลับเห็นว่า**คนที่มีปัญญาเป็นผู้ประเสริฐกว่า เพราะถ้าไม่มีปัญญาไว้เป็นหลักในการดำเนินชีวิต ก็ไม่ทำให้บุคคลที่มีสิริและทรัพย์ประเสริฐได้** เนื่องจากมีแต่ความโง่เขลา มักมากในกามคุณ ในที่สุด เสนกก็ “อับปัญญา” ไม่สามารถได้ตอบปริศนานี้ต่อได้ ส่วนมโหสถบัณฑิตก็ใช้ “ปัญญา” สยบปฏิฐิของเสนกไว้ว่า **“ปัญญาเป็นที่สรรเสริญแห่งสัตบุรุษทั้งหลาย สัตบุรุษทั้งหลาย**

สรรเสริญปัญญาว่าประเสริฐแท้จริง สิริเป็นที่ใคร่แห่งพวกคนเขลา...” และแม้แต่คนโง่เขลาที่มี สิริ บางครั้งก็ต้องพึ่งพาผู้มีปัญญาแก้ปัญหาให้ลุล่วง

อาจกล่าวได้ว่าคำกล่าวประโยคสุดท้ายนี้มีนัยยะแฝง กล่าวคือมโหสถบัณฑิตได้เน้นย้ำให้ เสนกเห็นว่า เมื่อครั้งที่พระเจ้าวิเทโหราชได้ตั้งปริศนาเรื่องแพะกับสุนัข เสนกก็ไม่สามารถแก้ ปริศนาว่าด้วยมิตรธรรมนี้ได้ ยังต้องพึ่งพา “ดวงปัญญา” ของมโหสถบัณฑิต ดังนั้นการมีปัญญา จึงจะต้องประเสริฐยิ่งกว่าการมีแต่ทรัพย์ เสนกจึงต้องเสียรู้และเสียหน้าในที่สุด

จากการคัดตัวอย่างและวิเคราะห์การตั้งปริศนาธรรมอย่างสังเขปนี้ ทำให้เห็นว่าการ ทดสอบปัญญานอกจากจะมุ่งให้ผู้ถูกทดสอบได้แสดงปัญญาแล้ว ยังนับว่าเป็นแบบทดสอบ ปัญหาร่วมสมัยที่สามารถนำมาฝึกเขาวนนี้ไหวพริบได้ เพราะการตีความในปริศนาธรรมล้วน แล้วแต่ไม่มีถูกผิด ขึ้นอยู่กับภูมิสติปัญญาและการมีความรู้ทางธรรมเฉพาะบุคคล การตีความ ปริศนาธรรมที่ดี การเล่นนิทานปริศนาก็ดีเป็นวิธีปรัมาพร่าที่นอกจากจะทดสอบไหวพริบปัญญา มา อย่างช้านานแล้ว ยังเป็นวิธีที่กำหนดความคิดที่เก่าแก่และแพร่หลายมากที่สุด ทั้งยังสื่อถึง กระบวนการความคิดของมนุษย์ที่แสดงออกมาในลักษณะคำอุปมาเปรียบเทียบ⁴⁰ นอกจากนี้ยัง สะท้อนถึงภูมิปัญญาอันชาญฉลาดของผู้เรียบเรียงชาดกที่เข้าใจนำหัวข้อธรรมที่เป็นเพียงคาถา สั้น ๆ หรือหลักธรรมที่ลุ่มลึกมาปรับเป็นการตั้งปริศนาธรรมที่กลมกลืนไปกับเนื้อเรื่อง ทำให้ หัวข้อธรรม ปัญหาธรรมที่ดูยากแก่การเข้าใจ สามารถเข้าใจได้อย่างง่ายขึ้นอีกด้วย

4.2.2 การเล่นนิทาน

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁴⁰เสาวลักษณ์ อนันตศานต์, *ทฤษฎีคติชนและวิธีการศึกษา*, กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2543), หน้า 185.

การเล่านิทานในที่นี้หมายถึงการที่ผู้ทดสอบปัญญาได้เล่านิทานให้แก่ผู้ถูกทดสอบปัญญา ได้ฟัง หลังจากนั้นก็อาจถามปัญหา ปริศนา หรือคติที่แฝงอยู่ในนิทานที่เล่าเพื่อมุ่งทดสอบ ปัญญาของผู้ที่ถูกทดสอบ หรืออาจเล่าเพื่อสอนและเตือนสติ นิทานที่เล่ามักเป็นนิทานให้ข้อคิด ทางโลกมากกว่าทางธรรม การเล่านิทานถือว่าเป็นกลวิธีการทดสอบปัญญาอีกวิธีหนึ่งที่สามารถ วัดแววมโนสติปัญญาของผู้เล่า-ผู้ฟัง อีกทั้งยังชวนให้ผู้อ่านไตร่ตรองและขบคิดตามไปด้วยแล้วจึง เกิดปัญญาในเวลาต่อมา

การเล่านิทานที่ปรากฏใน*อรรถกถาชาดก*นี้ สามารถจำแนกได้ 2 ลักษณะ คือ การเล่า นิทานปริศนา และการเล่านิทานธรรม

4.2.2.1 การเล่านิทานปริศนา

นิทานปริศนา(Riddle Tale) หมายถึงนิทานที่มีการตั้งปริศนาเป็นจุดสำคัญของเนื้อเรื่อง และปริศนาที่ปรากฏอยู่ในนิทานมีจุดมุ่งหมายเพื่อทดสอบและเลือกบุคคลที่มีความเหมาะสมเป็น คู่ครอง⁴¹ บางครั้งนิทานปริศนาอาจไม่ได้มีจุดมุ่งหมายที่จะถามและตอบเพื่อทดสอบปัญญา เท่านั้น แต่จะเป็นส่วนประกอบของนิทาน และเป็นกลวิธีการที่ทำให้ผู้ฟังเกิดข้อสงสัยคือ การใช้ ลักษณะเด่นที่ตรงกันข้าม หรือลักษณะเด่นที่คัดเลือกมาแล้วเป็นปริศนา ความน่าสงสัยอยู่ที่ผู้ ผูกปริศนาเป็นผู้ที่รู้คำตอบเพราะรู้จักธรรมชาติของปริศนานั้น⁴²

จากการวิเคราะห์นิทานปริศนาที่ปรากฏใน*อรรถกถาชาดก*นี้ ผู้วิจัยพบว่านิทานปริศนายัง มีลักษณะเชิงอุทาหรณ์ หรือนิทานที่มีการแสดงภาษิต(adage) เพื่อกล่าวสอน มีตัวละครเป็น สัตว์หรือสิ่งที่ไม่มีชีวิต แต่กระทำอาการเหมือนมนุษย์⁴³ อีกประการหนึ่งด้วย ทั้งนี้นิทานปริศนา จึงมีความหมายครอบคลุมถึงการตั้งปริศนาคำสอนแทรกอยู่ในเนื้อเรื่องของนิทาน นอกเหนือจาก การตั้งปริศนาถามและตอบเพียงเท่านั้น

⁴¹ เสาวลักษณ์ อนันตศาสน์, *นิทานพื้นบ้านเปรียบเทียบ*, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัย รามคำแหง, 2538) , หน้า 136.

⁴² เรื่องเดียวกัน, หน้า 139.

⁴³ ราชบัณฑิตยสถาน, *พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรม : ภาพพจน์ ไวยากรณ์ และกลการประพันธ์*, หน้า 107.

การเล่านิทานปริศนาเรียงตามลำดับที่ปรากฏใน*อรรถกถาชาดก** มีดังนี้

อรรถกถาชาดกที่นำเสนอ นิทานปริศนา	นิทาน	จุดมุ่งหมายการเล่า
<i>อรรถกถามัยหสกุณชาดก</i> (8/176-180)	นิทานเรื่องนกมัยหกะ	เล่าเพื่อเปรียบเทียบถึง พฤติกรรมบุคคล
<i>อรรถกถาธุมการิชาดก</i> (9/92-95)	นิทานเรื่องพราหมณ์ธุมการิ	เล่าเพื่อแก้พระราชปุจฉาของ พระเจ้าปเสนทิโกศล
<i>อรรถกถาปทกุศลชาดก</i> (10/25-40)	นิทานเรื่องปาวลีนักฟ้อน นิทานเรื่องนายช่างหม้อ นิทานเรื่องไฟไหม้ นิทานเรื่องโลกบุตร นิทานเรื่องนกหนังกัย นิทานเรื่องหญิงสะใภ้ นิทานเรื่องลูกอกตัญญู	เล่าเพื่อเป็นอุทาหรณ์ประกอบ ปัญหาเรื่องผู้ใดเป็นโจร

* การตั้งชื่อนิทานแต่ละเรื่องนั้นในอรรถกถาไม่ได้กล่าวไว้ ผู้วิจัยได้ตั้งขึ้นเพื่อให้สอดคล้องกับนิทานที่นำมาเล่าเพื่อทดสอบปัญญาหรือเพื่อสอน

<p>อรรถกถาตั๊กการิยชาดก (12/55-68)</p>	<p>นิทานเรื่องนางกาลิ นิทานเรื่องนกกะลิงก์ นิทานเรื่องผู้เฒ่าเฒ่า นิทานเรื่องแพะเฒ่า นิทานเรื่องกินนร</p>	<p>เล่าเพื่อเตือนสติผู้อื่น</p>
<p>อรรถกถาหัตถิปาลชาดก (13/152-176)</p>	<p>นิทานเรื่องหงส์</p>	<p>เล่าเพื่อเปรียบเทียบเป็น อุทาหรณ์</p>
<p>อรรถกถาไสยงกชาดก (15/91-117)</p>	<p>นิทานเรื่องกามราคะ</p>	<p>เล่าเพื่อเปรียบเทียบถึง ความหมายของกิเลส</p>

อรรถกถาชาดกที่นำเสนอ นิทานปริศนา	นิทาน	จุดมุ่งหมายการเล่า
<p>อรรถกถากุณาสชาดก (16/124-190)</p>	<p>นิทานเรื่องนางกัณหา นิทานเรื่องนางปัญจปตาวิ นิทานเรื่องนางกากวันตี นิทานเรื่องนางกุรุคเทวี นิทานเรื่องมารดาพระเจ้า พาราณสี นิทานเรื่องพระเจ้ากินนรกับ นางกินรี นิทานเรื่องนางปัญจปาปี นิทานเรื่องนางปิงคิยานี</p>	<p>เล่าเพื่อแสดงโทษของสตรี</p>

<p>อรรถกถามหาสุตโตสมชาดก (16/191-260)</p>	<p>นิทานเรื่องปลาอานนท์ นิทานเรื่องกระฎุมพี นิทานเรื่องมาณพ นิทานเรื่องนางอัปสร นิทานเรื่องหงส์กับแมงมุม</p>	<p>เล่าเพื่อเตือนสติไม่ให้กระทำ กรรม</p>
<p>อรรถกถาโมสถชาดก (18/1-200)</p>	<p>นิทานเรื่องกิ้งก่าได้ทอง นิทานเรื่องวัจจะดาบส</p>	<p>เล่าเพื่อเตือนสติให้เห็นโทษ ของการไม่รู้จักประมาณตน เล่าเพื่อเปรียบเทียบการร่วม สังวาสระหว่างนก</p>

ตารางข้างต้นนี้ แสดงให้เห็นว่ามีอรรถกถาชาดกเรื่องใดบ้างที่มีการเล่านิทานปริศนา และแสดงให้เห็นว่าการเล่านิทานปริศนามีคุณค่าในด้านการเป็นอุทาหรณ์แก่ผู้ที่ถูกทดสอบปัญญา อีกประการหนึ่งด้วย ดังจะเห็นว่านิทานปริศนาหลายเรื่องที่ยุ่งสอนถึงการดำเนินชีวิตทางโลก เช่น การมีสติ การไม่รู้จักประมาณตน บางครั้งก็มีการนำนิทานชุดมาเล่าเพื่อจุดมุ่งหมายใด จุดมุ่งหมายหนึ่ง เช่น การสาธิตถึงโทษของการทำกรรม การตระหนักถึงโทษของสตรี การเล่าเพื่อประกอบการแก้ปัญหา เป็นต้น

นิทานปริศนามีทั้งที่เป็นนิทานเรื่องและนิทานชุด

ก. การเล่านิทานเป็นเรื่อง

มีอรรถกถาชาดกจำนวน 4 เรื่องที่นำเสนอนิทานเรื่องเพื่อเปรียบเทียบกับคดีหรือพฤติกรรม ได้แก่ อรรถกถามัชยหสกุณชาดก(8/176-180) อรรถกถาหัตถิปาลชาดก(13/152-176) อรรถกถาโสณชาดก(15/91-117) และอรรถกถาโมสถชาดก(18/1-200) และอรรถกถาชาดกที่มีการเล่านิทานเพื่อประกอบการแก้ปริศนาคืออรรถกถาฐุมการิชาดก(9/92-95)

ในอรรถกถามัชยหสกุณชาดก(8/176-180)กล่าวถึงนิทานเรื่อง“นกมัยหกะ” ว่าด้วยพฤติกรรมการหวงในทรัพย์ของนกมัยหกะตัวหนึ่ง ซึ่งบินไปเกาะไม้ที่มีผลแล้วประกาศว่าไม้ต้นนี้เป็นของตน ผู้เล่านิทานเรื่องนี้คือฤาษีที่ต้องการเตือนสติน้องชายผู้โลภในทรัพย์ จนถึงกับคิดร้ายต่อหลานตัวเอง ฤาษีได้โยงพฤติกรรมของนกมัยหกะมาสู่พฤติกรรมน้องชายในขณะนั้น ดังจะ

เห็นได้จากข้อความที่ว่า “...(เปรียบได้กับ)นกมัยหะกะก็ยังร้องอยู่นั่นเอง บุคคลบางคนในโลกนี้ก็เหมือนอย่างนั้น รวบรวมทรัพย์สมบัติไว้มากแล้ว ตนเองก็ไม่ใช้สอยทิ้งไม่แบ่งให้แก่ญาติตามส่วน...” (หน้า 180)

ส่วนในอรรถกถาหัตถิปาลชาดก(13/152-176)ก็กล่าวถึงนิทานเรื่อง“หงส์” ว่าด้วยหงส์ทำลายไผ่แฉ่งที่ขวางกั้น กล่าวคือหงส์จำนวนเก้าหมื่นหกพันตัว ได้เก็บตุนข้าวสาลีไว้ในถ้ำทองพอกที่จะอยู่ได้ตลอดฤดูฝน เพราะธรรมชาติของหงส์มักจะไม่บินไปที่ใดในช่วงฤดูฝน จึงทำให้แฉ่งงอกได้มาถักไผ่เพื่อไว้ตัดหงส์กินเป็นอาหาร แต่มีหงส์ผู้กล้าสองตัวที่ทำลายไผ่แฉ่งงอก ทำให้สกุลหงส์รอดพ้นจากภัย ผู้เล่านิทานเรื่องนี้คือนางพราหมณีเล่าให้แก่พราหมณ์ปุโรหิต เพื่อเปรียบเทียบว่านางคิดจะออกบวชเช่นเดียวกับบุตรของนางทั้งสิ้น นางได้ใช้วิธีการเล่านิทานเรื่องหงส์เพื่อโยงว่าบุตรทั้งสิ้นเปรียบกับหงส์ที่กล้าทำลายตาข่าย อุปมาได้ว่าบุตรทั้งสิ้นได้ตัดกิเลส สละเรื่องทางโลกไปสู่โลกุตระแล้ว

การเล่านิทานเป็นเรื่องยังกล่าวอยู่ในอรรถกถาโสณกชาดก(15/91-117) คือนิทานเรื่อง “กามราคะ” ว่าด้วยกาโลภตัวหนึ่งเห็นชากข้างตายในแม่น้ำก็จิกข้างตายกิน แม่น้ำนั้นไหลไปสู่มหาสมุทรซึ่งเป็นภูมิสถานที ๆ กาไม่เคยไป ทั้งปราศจากหลักให้ยึดเกาะ กาจึงโดดอยู่บนผิวน้ำไปมาและก็จมลงในมหาสมุทร กลายเป็นอาหารของปลาไป นิทานเรื่องนี้ผู้เล่าคือพระโสณก บัณฑิตเจ้าเล่ห์เพื่อเปรียบเทียบความโลภซึ่งเป็นกิเลสกองใหญ่กองหนึ่งให้พระเจ้าอรินทรมราชฟัง จะเห็นว่าการดำเนินชีวิตโดยประมาท ขาดสติ เห็นความโลภ ย่อมนำมาสู่ความหายนะในที่สุด

ในอรรถกถามโหสถชาดก(18/1-200)มีนิทานเรื่อง “กึ่งก่าได้ทอง” หรืออรรถกถากัณฐกชาดก ว่าด้วยกึ่งก่าตัวหนึ่งอาศัยอยู่ในอุทยานในวัง วันหนึ่งเห็นพระราชเสด็จลงมาจึงก้มศีรษะ พระราชาสำคัญว่ากึ่งก่าตัวนี้ถวายตัวจึงโปรดให้พนักงานนำขึ้นเนื้อมาให้แก่กึ่งก่าตั้งแต่นั้น ต่อมาถึงวันอุโบสถ พนักงานไม่สามารถหาขึ้นเนื้อได้ จึงนำเงินมาร้อยเป็นสร้อยประดับผูกที่คอแทนความถือตัวก็บังเกิดแก่กึ่งก่านั้น ภายหลังจึงได้ถูกขับไล่ไป นิทานเรื่องนี้คือเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในขณะที่พระเจ้าวิเทหราชเสด็จมาอุทยาน และได้ทรงตระหนักถึงพฤติกรรมกึ่งก่าที่ไม่รู้จักประมาทตน จากการชี้แนะของมโหสถบัณฑิต

การเล่านิทานอีกเรื่องหนึ่งในอรรถกถามโหสถชาดก คือนิทานเรื่อง “วัจฉะดาบส” ว่าด้วยดาบสรูปหนึ่งถือศีลชื่อว่าวัจฉะ บำเพ็ญเพียรในป่า วันหนึ่งมีเหล่ากนิกรได้มาขอรื้อให้ดาบสช่วยฆ่าแฉ่งงอกที่คอยดักกินเหล่ากนิกร ดาบสปฏิเสธ ภายหลังกนิกรจึงให้นางกนิกรชื่อรัตนาวดีมาคอยรับใช้ดาบส ฝ่ายดาบสเห็นนางรัตนาวดีก็มีจิตปฏิบัติ และยอมฆ่าแฉ่งงอกให้ นับแต่นั้นมาก็ได้อยู่ร่วมกับนางกนิกร นิทานเรื่องนี้ผู้เล่าคือนกสุวบัณฑิต ซึ่งเป็นนกแสนรู้ของมโหสถบัณฑิต

ผู้มาสืบความลับจากนางนกลีลาที่อยู่เมืองปัญญาของพระเจ้าจตุรนี การเล่านิทานของสุว
บัณฑิตเพื่อเปรียบเทียบให้นางนกลีลาทราบว่า ประเพณีการวิวาทะของสัตว์ดิรัจฉานต่างชาติ
กำเนิดมีมาแล้ว ดังนั้นแม้ตนกับนางนกลีลาจะอยู่ต่างวรรณะกัน ก็ย่อมที่จะกระทำการสังวาส
ร่วมกันได้

นอกจากนี้การเล่านิทานเรื่องยังมีที่มาจากการเล่นเพื่อประกอบการแก้ปริศนานั้น ๆ ดังใน
นิทานเรื่อง “พราหมณ์ธูมการี” ใน *อรรถกถาธรรมสาร* (9/92-95) ว่าด้วยพราหมณ์ธูมการีเลี้ยง
แพะอยู่ฝูงหนึ่ง วันหนึ่งพราหมณ์ธูมการีได้เห็นชะมดก็รักใคร่ ละทิ้งการบำรุงแพะเหล่านั้น
ต่อมาชะมดได้หนีไป ฝูงแพะก็หายไปพร้อมกันด้วย พราหมณ์ธูมการีเศร้าโศกอย่างยิ่ง นิทาน
เรื่องนี้วิบุรุษบัณฑิตได้นำมาเล่าเพื่อประกอบบุุจฉาของพระเจ้าโกรพยราชที่ว่า พระองค์บำรุง
ทหารใหม่ ละเลยการบำรุงทหารเก่า จนทำให้พระองค์ต้องพ่ายแพ้ต่อศึก จึงทำให้มีบุุจฉาว่าใน
โลกนี้มีผู้อื่นที่เศร้าโศกและประพฤติดังเช่นพระองค์อีกหรือไม่

ดังจะเห็นว่าการเล่านิทานเรื่องนี้แม้จะเล่าเพื่อแทรกคำสอนทางโลกเป็นระยะ ๆ แต่ก็จัดว่า
เป็นกลวิธีหนึ่งที่มุ่งทดสอบปัญญาของผู้เล่าและผู้ฟังได้เป็นอย่างดี กล่าวคือผู้เล่าได้ “แสดง
ปัญญา” เล่านิทานเพื่อสอน ในขณะที่ผู้ฟังได้ “พัฒนาปัญญา” เพราะได้ฟังนิทานแล้วเกิดการ
ไตร่ตรองถึงสาระคำสอน จนเกิดความรู้แจ้งในการดำเนินชีวิตได้ในที่สุด

ข. การเล่านิทานชุด

การเล่านิทานชุดใน *อรรถกถาชาดก* มักมีจุดมุ่งหมายเพื่อเตือนสติ หรือแสดงโทษต่าง ๆ
การเล่านิทานเป็นชุดนี้มีลักษณะสำคัญคือนิทานที่เล่านี้มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันและมีการ
ร้อยเรียงนิทานย่อยเหล่านั้นเข้ากับแก่นความคิดหลักที่ผู้เล่าต้องการจะสื่อถึง ดังใน *อรรถกถาชาดก*
การิชชาดก (12/55-68) กล่าวถึงนิทานปริศนาชุด 5 เรื่อง คือ

นิทานเรื่อง “นางกาลิ” ว่าด้วยบุตรเศรษฐีทุกข์เพราะถูกหญิงกาลิหลอก

นิทานเรื่อง “นกกะลิงก์” ว่าด้วยนกกะลิงก์เห็นแพะสองตัวชนกัน จึงได้เข้าไปห้าม แต่
ถูกแพะขวิดชนจนตาย

นิทานเรื่อง “ผู้โง่เขลา” ว่าด้วยบุรุษสี่คนได้บอกให้บุรุษอีกคนหนึ่งอยู่บนยอดต้นตาล กระโดดลงมาบนผ้าที่หึงสี่ข้างไว้ แต่เมื่อบุรุษผู้นั้นกระโดดลงมา ทั้งสี่ไม่สามารถทานรับน้ำหนักได้ จึงศีรษะชนกัน ถึงแก่ความตาย

นิทานเรื่อง “แพะโง่เขลา” ว่าด้วยแพะดีใจที่ตนเองไม่ถูกโจรฆ่าตายเพราะไม่มีมิด จึงประมาทใช้เท้าหลังติดกอไผ่จนมิดที่ชาวบ้านลี้มไว้ในกอไผ่ตกลงมา ในที่สุดก็ถึงแก่ชะตากรรมที่หลีกเลี่ยงไม่ได้

นิทานเรื่อง “กษัตริย์” ว่าด้วยกษัตริย์กล่าวเตือนสติพระราชินีให้ระงับการพูดมาก

ผู้เล่านิทานปริศนาชุด 5 เรื่องในอรรถกถาตักกการิชชาดก คือตักกการิชบัณฑิต เล่าเพื่อเตือนสติพราหมณ์ผู้มีเขี้ยวอกตาเหลืองที่คิดกำจัดชู้ของนางพราหมณี แต่ในที่สุดอุบายที่ทำกลับย้อนเข้าสู่ตนเอง

ผู้เล่านิทานปริศนาชุด 8 เรื่องในอรรถกถากุณาสชาดก(16/124-190) คือพญากุณาส เล่าให้หนักดูเหวที่ชื่อปุลณมุกข ตระหนักในโทษของสตรี ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

นิทานเรื่อง “นางกัณหา” ว่าด้วยนางกัณหาผู้มีสามีถึง 5 คนแต่ยังไปเสพสังวาสกับบุรุษชายเปลี่ยว

นิทานเรื่อง “นางปัญจดาวิ” ว่าด้วยนางปัญจดาวิผู้ทรงศีล แต่กลับถูกคนพาลลวงให้มีความกำหนัดใคร่ในกาม ในที่สุดนางโลเล ละการปฏิบัติศีลมาดำรงชีวิตเป็นฆราวาสแทน

นิทานเรื่อง “นางกากวันตี” ว่าด้วยนางกากวันตีหรือกากีผู้มีใจปฏิพัทธ์กับพญาครุฑและนาฏกเวร จนประพฤติผิดจารีตของสตรี

นิทานเรื่อง “นางกุงคเทวี” ว่าด้วยนางกุงคเทวีผู้มีใจโลเล เสพสังวาสกับพระราชาน้อง ยังไม่พอ ยังมีใจให้กับบุรุษคนอื่นอีก

นิทานเรื่อง “พระมารดาพระเจ้าพาราณสี” ว่าด้วยพระมารดาไม่ประพฤติในธรรม ลอบเป็นชู้กับพราหมณ์ผู้หนึ่ง

นิทานเรื่อง “พระเจ้ากนิษฐากับนางกนิฐี” ว่าด้วยนางกนิฐีลอบมีชู้กับบุรุษชาวเปลี้ย ต่อมาพระเจ้ากนิษฐาทรงทราบจึงมีดำริให้ลงอาญาแก่นาง ปุโรหิตได้มาชี้ให้พระเจ้ากนิษฐาเห็นถึงโทษของสตรีที่มักมากในกามคุณ จึงงดโทษและขับไล่นางไป

นิทานเรื่อง “นางปญฺจปาปี” ว่าด้วยสตรีผู้มีรูปโฉมอัปลักษณ์ แต่ตกอยู่ในฐานะพระมเหสีของพระราชาสองเมือง และในฐานะเมียของชาวประมงผู้ขี้บเรื่อ

นิทานเรื่อง “นางปิงคิยานี” ว่าด้วยสตรีผู้มีฐานะมเหสีของพระราชา แต่กลับมีความสัมพันธ์ชู้กับบุรุษผู้เลี้ยงม้า

นิทานชุดทั้ง 8 เรื่อง มุ่งแสดงถึงสตรีผู้มักมากในกามคุณ อันจะเป็นอุปสรรคที่สำคัญของการบำเพ็ญเพียรเพื่อพรหมจรรย์ รวมถึงการครองเรือน อาจกล่าวได้ว่าการเล่านิทานปริศนาเกี่ยวกับชีวิตทางโลกเป็นชุดนี้ นับเป็นการสนับสนุนให้ผู้อ่านค้นหาคำตอบว่าในการดำเนินชีวิตของมนุษย์ การแก้ปริศนาและโจทย์ชีวิตที่ซับซ้อนเป็นเรื่องของปัญญาที่บุคคลจะต้องตีความปริศนาของชีวิตให้กระจ่าง จึงจะมีความสุขสงบสุขในชีวิต

ส่วนในอรรถกถาบทกฤษดาชดก(10/25-40) กล่าวถึงนิทานชุด 7 เรื่อง มีดังนี้

นิทานเรื่อง “ปาฎลีนักฟ้อน” ว่าด้วยนักฟ้อนผู้หนึ่งชื่อปาฎลี วันหนึ่งในเมืองมิมหรสพ ได้ออกฟ้อนรำขับร้องจนได้เงินเป็นจำนวนมาก ต่อมาได้ดื่มสุราจนขาดสติ ลงไปฟ้อนรำในแม่น้ำ

ฝ่ายภรรยาขอบทเพลงขับไว้เพื่อหาเลี้ยงชีพ ปาฎลีกล่าวว่าตนจะให้เพลงแก่นางได้อย่างไร เพราะน้ำซึ่งเป็นที่อาศัยของมหาชน กำลังจะฆ่าตน

นิทานเรื่อง “นายช่างหม้อ” ว่าด้วยช่างปั้นหม้อผู้หนึ่งได้ขุดเอาดินเพื่อจะไปปั้นภาชนะ ต่อมาหลุมที่ขุดก็กลายเป็นหลุมใหญ่ วันหนึ่งฝนตกหนัก น้ำฝนไหลลงท่วมหลุมพังทลายทับถมศิระชะ ช่างปั้นหม้อจึงคร่ำครวญว่าพืชทั้งหลายงอกขึ้นในแผ่นดินใด สัตว์ทั้งหลายอาศัยอยู่ในแผ่นดินใด แผ่นดินนั้นพังทับศิระชะของตน ภัยเกิดมาจากที่พึ่งอาศัย

นิทานเรื่อง “ไฟไหม้” ว่าด้วยไฟไหม้บ้านของบุรุษแห่งหนึ่ง บุรุษผู้นั้นใช้ให้คนรับใช้เข้าไปข้างในชนสิ่งของออกมา ปรากฏว่าคนรับใช้ติดอยู่ภายในบ้าน จึงคร่ำครวญว่าชนทั้งหลายหุงอาหารด้วยไฟใด บรรเทาความหนาวด้วยไฟใด ไฟนั้นไหม้ตัวเรา ภัยเกิดแต่ที่พึ่งอาศัย

นิทาน “โลกบุรุษ” ว่าด้วยบุรุษผู้หนึ่งไม่รู้จักประมาณตนในการบริโภคอาหาร อาหารนั้นไม่อาจย่อยได้ จึงคร่ำครวญว่ามหาชนจำนวนมากเลี้ยงชีพด้วยข้าวสุกใด ข้าวสุกนั้นทำให้ถึงความพินาศ ภัยเกิดแต่ที่พึงอาศัย

นิทาน “นกหนีภัย” ว่าด้วยในป่าหิมพานต์เป็นที่อยู่ของนกหลายพัน ต่อมาเกิดไฟไหม้ขึ้น หัวหน้านกกล่าวแก่บริวารว่านกทั้งหลายอาศัยต้นไม้ใดที่อกแต่แผ่นดิน ต้นไม้นั้นมีไฟออกมา นกทั้งหลายเห็นดังนั้นก็พากันหนีไป ภัยเกิดจากที่อยู่อาศัย

นิทานเรื่อง “หญิงสะใภ้” ว่าด้วยหญิงสะใภ้คิดร้ายต่อมารดาของสามี แต่มารดาสามีรู้เท่าทันทำอุบายให้หญิงสะใภ้คิดโลภในทรัพย์ ด้วยความโลภจึงทำให้หญิงสะใภ้ถึงแก่ความตาย มารดาได้กล่าวแก่บุตรชายว่าเรานำหญิงสะใภ้มานี้ก็เพื่อจะพึงพาอาศัย แต่หญิงคนชั่วผู้นั้นกลับขับไล่ออกจากเรือน ภัยเกิดแต่ที่พึงอาศัย

นิทานเรื่อง “ลูกอกตัญญู” ว่าด้วยบุรุษผู้หนึ่งปรารถนาจะมีบุตร เมื่อบุตรเจริญวัยขึ้นก็ได้หาภรรยาที่คู่ควรแก่บุตร หลังจากที่เกิดบุตรแล้ว บุตรกลับขับไล่บิดาออกจากเรือน บิดาจึงต้องขอทานเลี้ยงชีพด้วยความยากลำบาก จึงคร่ำครวญว่าเราผลิตเพลินยินดีเพราะได้บุตร แต่บุตรคนนั้นกลับขับไล่ออกจากเรือน ภัยเกิดมาจากที่พึงอาศัย

ผู้เล่านิทานชุดทั้ง 7 เรื่อง คือมาถนพหนุ่ม(พระโพธิสัตว์) เล่าเพื่อประกอบการแก้ปริศนาเรื่องโจรที่ไม่สามารถนำมาลงโทษได้ เป็นที่สังเกตได้ว่านิทานทั้ง 7 เรื่องมีลักษณะการนำเสนอแบบกระสวนเรื่อง กล่าวคือพฤติกรรมของตัวละครและกลวิธีการดำเนินเรื่องจะมีการสร้างเหตุที่ทำให้เกิดปัญหา นำไปสู่จุดวิกฤต และลงท้ายด้วยผลลัพธ์เดียวกัน เช่น นิทานเรื่องโลกบุรุษ มีเหตุคือโลกบุรุษไม่รู้จักประมาณในการบริโภค นำไปสู่จุดวิกฤตคืออาหารไม่อาจย่อย ต้องทนทุกข์ทรมาน **ผล**คือการคร่ำครวญว่าข้าวสุกมีคุณค่าต่อมหาชน ขณะเดียวกันก็ก่อให้เกิดภัยแก่ผู้ที่บริโภค หรือในนิทานเรื่องหญิงสะใภ้และลูกอกตัญญู เหตุคือมารดาและบิดามีความปรารถนาดีต่อบุตร นำไปสู่จุดวิกฤตคือการถูกทำร้ายทางจิตใจ **ผล**คือการคร่ำครวญว่าตนมีความปรารถนาดี แต่ความปรารถนาดีกลับทำให้พบกับความทุกข์ ภัยนี้เกิดมาจากที่อยู่อาศัย

ลักษณะการซ้ำของเหตุ วิกฤต และผลทำให้เกิดกระสวนเรื่องที่มีลักษณะเดียวกัน เพื่อสนับสนุนความคิดหลักความคิดเดียวที่ว่าพระราชเป็นที่พักของมหาชน แต่เมื่อมีภัยเกิดขึ้นในพระนคร พระราชาก็ไม่สามารถเป็นที่พึ่งให้แก่มหาชนได้ฉันใด การเล่านิทานทั้ง 7 เรื่องก็มีจุดมุ่งหมายเพื่อชี้ถึงภัยที่เกิดจากที่อยู่อาศัยและคนใกล้ชิดเช่นเดียวกันนั่นเอง

อรรถกถาชาดกอีกเรื่องหนึ่งที่มีการเล่านิทานชุด เพื่อสนับสนุนความคิดหลัก คืออรรถกถา มหาสุตโตสมชาดก(16/191-260) มีการเล่านิทานชุด 5 เรื่อง ดังนี้

นิทานเรื่อง “ปลาอานนท์” ว่าด้วยปลาอานนท์ได้รับการคัดเลือกจากบริวารปลาให้เป็นหัวหน้า วันหนึ่งปลาอานนท์ได้กินเนื้อปลาก็เกิดความโลภ คิดจะกินบริวารปลาที่เหลือ แต่มีบริวารปลาตัวหนึ่งรู้เท่าทันจึงบอกปลาที่เหลือให้ระวัง ปลาอานนท์เกิดความลำบากเพราะไม่ได้กินปลาเหมือนเคย เมื่อมีความหิวมากขึ้นจึงคิดว่าปลาเหล่านั้นแอบไปซ่อนตัว จึงใช้ลำตัวโอบล้อมภูเขา สำคัญว่าหางของตนนั้นคือคือปลาที่ซ่อนอยู่จึงฮุบกิน เลยต้องทนทุกข์เวทนา

นิทานเรื่อง “กรรมพื” ว่าด้วยบุตรของกรรมพืต้องการบริโภคผลชมพู เนื่องจากฤๅษีได้เคยให้ชมพูจึงติดอยู่ในรส ต่อมากรรมพืสุชาติจึงแอบลักผลชมพูของฤๅษีให้บุตร ผลคือบุตรถึงแก่ความตายเพราะการติดอยู่ในรสของชมพู

นิทานเรื่อง “มาณพ” ว่าด้วยมาณพผู้หนึ่งอยู่ในศีล วันหนึ่งเพื่อนทำอุบายลวงให้มาณพผิดศีล โดยลวงให้มาณพหนุ่มดื่มสุรา เมื่อมาณพหนุ่มได้ลิ้มรสสุราเป็นครั้งแรก จึงหลงอยู่ในรส ความหลงอยู่ในรสสุราทำให้เกิดความหายนะ เพราะในที่สุดมาณพหนุ่มถูกขับออกจากสกุล กลายเป็นคนกำพร้าหาที่พึ่งไม่ได้

นิทานเรื่อง “นางอัปสร” ว่าด้วยกรรมพืสุชาติมีความกำหนดในนางอัปสรของพระอินทร์ จนถึงกับอดอาหาร ในที่สุดถึงแก่ความตายเพราะหลงอยู่ในรสแห่งความใคร่

นิทานเรื่อง “หงส์กับแมงมุม”^{*} ว่าด้วยหงส์เก้าหมื่นตัวกินข้าวสาลีอยู่ในถ้ำทองตลอด 4 เดือนในฤดูฝน ต่อมาแมงมุมตัวหนึ่งได้มาซึ่งใยขวางทางเข้าออก คอยล่าหงส์ หงส์ทั้งหลายจึงคิดทำลายใยแมงมุม หงส์หนุ่มตัวหนึ่งสามารถทำลายใยแมงมุมได้สี่เส้น หงส์ทั้งหลายจึงอาศัยทางที่หงส์ตัวนั้นทำไว้ออกไปหากิน ต่อมาฤดูฝนมีเวลานานถึง 5 เดือน อาหารได้หมดลง หงส์ทั้งหลายต่างพากันปรึกษาว่าจะกินไข่ของตน หลังจากนั้นกินลูกหงส์ หงส์แก่ตามลำดับ ฝ่ายแมงมุมก็ได้ซึ่งใยไว้ได้ 5 เส้น เมื่อหงส์กินเนื้อพวกเดียวกัน กำลังก็น้อยลง หงส์หนุ่มก็ทำลายใย

^{*} นิทานเรื่อง “หงส์กับแมงมุม” ที่กล่าวไว้ในอรรถกถามหาสุตโตสมชาดก ตรงกับนิทานเรื่อง “หงส์” ในอรรถกถาหัตถิปาลชาดก แต่จุดมุ่งหมายการเล่านิทานต่างกัน และในนิทานเรื่อง “หงส์” ในอรรถกถาหัตถิปาลชาดกตัดตอนเหลือเพียงหงส์ทำลายใยแมงมุม เพื่ออุปมาถึงการทำลายกิเลส

แมงมุมได้เพียง 4 เส้น ดีเส้นที่ 5 ไม่ขาดเพราะได้รับอาหารเพียงสองส่วน สกูลหงส์ทั้งหมดจึงต้องพินาศสิ้น

นิทานชุดทั้ง 5 เรื่อง เน้นถึงแนวคิดเรื่องการติดอยู่ใน “รส” ผู้เล่าคือกาฬหัตถีเสนาบดีเล่าให้พระเจ้าปรีศาทได้ฟัง เพื่อระงับความใคร่อยากเสวยในเนื่อมนุษย์ การนำเสนอนิทานชุดนับเป็นกลวิธีหนึ่งที่สามารถสื่อถึงคำสอนหลักใน *อรรถกถาชาดก* เพราะนิทานแต่ละเรื่องที่น่าสนใจเล่าประกอบนั้นต่างมีจุดมุ่งหมายร่วมกัน นั่นก็นำเสนอคำสอนทางอ้อมที่สนับสนุนคำสอนหลัก อาจเรียกนิทานประเภทนี้ได้ว่านิทานซ้อน ซึ่งเป็นนิทานที่มีขนาดสั้นซ้อนอยู่ในนิทานขนาดยาวหรือนิทานหลัก ทั้งนี้ิทานที่นำมาซ้อนมีหน้าที่เป็นบทอุปมา บริศนา หรือมีบทบาทในการสร้างความซับซ้อนให้นิทานหลักมีความสนุกสนานมากยิ่งขึ้น⁴⁴

กล่าวได้ว่า การทดสอบปัญญาด้วยการเล่านิทานบริศนานี้ นับว่ามีบทบาทสำคัญอย่างยิ่งที่ทำให้เห็นวาทานเป็นวิธีหนึ่งที่สามารถกำหนดความคิด ตลอดจนแสดงถึงบทบาทของนิทานในการเล่าเพื่อสอน เปรียบเทียบ โน้มน้าวให้ผู้ฟังสนุกสนาน ได้ข้อคิด คติ อีกทั้งยังแสดงปัญญาทั้งของผู้เล่าในฐานะนำนิทานมาเล่าจนเกิดความรู้ ความเข้าใจ และผู้ฟังในฐานะฟังเพื่อให้เกิดการไตร่ตรอง จนนำคำสอนในนิทานไปปฏิบัติในการดำเนินชีวิต

ในหัวข้อต่อไปเป็นการเล่านิทานเพื่อทดสอบปัญญาเช่นกัน แต่เป็นการเล่านิทานธรรมซึ่งแตกต่างจากการเล่านิทานบริศนาที่มักเน้นถึงเรื่องทางโลกียะ ดังที่จะกล่าวต่อไป

4.2.2.2 การเล่านิทานธรรม

นิทานธรรมคือเรื่องเล่าที่ประกอบด้วยเนื้อเรื่องขนาดสั้น มีการแสดงพฤติกรรมของตัวละคร มีการสอดแทรกหลักธรรม คุณธรรม จริยธรรมไว้ภายในนิทาน การเล่านิทานธรรมนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อสอนหรือแสดงหลักธรรมพื้นฐานโดยกลมกลืนไปกับความสนุกสนานของนิทาน แตกต่างจากการเล่านิทานบริศนาที่มีจุดมุ่งหมายถามบริศนาในเรื่องกับผู้ฟัง นอกจากนี้ยังมุ่งทดสอบปัญญาของผู้เล่าด้วยอีกว่า ผู้เล่าสามารถทำให้ผู้ฟังเข้าใจธรรมะพื้นฐานตลอดจนคำสอนอื่น ๆ ในนิทานได้มากน้อยเพียงใด

⁴⁴ สายวรุณ น้อยนิมิตร, “อรรถกถาชาดก : การศึกษาในฐานะวรรณคดีคำสอนของไทยและความสัมพันธ์กับวรรณคดีคำสอนเรื่องอื่น,” หน้า 177-178.

การเล่านิทานธรรมเรียงตามลำดับที่ปรากฏในอรรถกถาชาดก* มีดังนี้

อรรถกถาชาดกที่นำเสนอ นิทานธรรม	นิทาน	จุดมุ่งหมายการเล่า
อรรถกถาธัมมชชาดก (5/62-74)	นิทานเรื่องธรรมะของ พระราชชา	เล่าเพื่อแสดงธรรมะของ พระราชชา
อรรถกถาอินทริยชาดก (9/163-170)	นิทานเรื่องการไม่ประพฤติ ธรรม	เล่าเพื่อเตือนสติให้ประพฤติ ธรรม
อรรถกถามหาโพธิชาดก (15/60-89)	นิทานเรื่องผิดธรรมชาติ	เล่าเพื่อแสดงธรรมเพื่อ เตือนสติ
อรรถกถามโหสถชาดก (18/1-200)	นิทานเรื่องสิริกัปกาลกนิ	เล่าเพื่อแสดงธรรมเพื่อ เตือนสติ

ในอรรถกถาธัมมชชาดก(5/62-74) มีการเล่านิทานธรรมอยู่ 2 เรื่อง และนิทานธรรม ทั้ง 2 เรื่องก็มีจุดมุ่งหมายกล่าวถึงธรรมะของพระราชชา กล่าวคือ บุคคลที่ทำหน้าที่เล่านิทานคือ จัตตปาณีบุรุษผู้เฝ้าสวน ในอดีตชาติเคยเป็นพระราชชาแต่กลับมีความลุ่มหลงในกิเลส ดื่มน้ำเมา วันหนึ่งพนักงานเครื่องต้นทูลว่าเนื้อที่จะปรุงเป็นอาหารไม่มี จึงมีดำรัสให้นำโอรสของพระองค์ไป ปรุงเป็นอาหาร ดังจะเห็นว่าพระราชชาของคัมภีระการประพฤติทศพิธราชธรรมหลายประการ เช่น **ศีล** มีการดื่มน้ำเมา **ปริจาคะ** การไม่ละความเห็นแก่ตัวหรือกิเลส **ตปะ** การที่พระองค์ไม่ กำจัดกิเลสความใคร่ในโภชนะ **อวิหิงสา** การมุ่งเบียดเบียนชีวิตผู้อื่น **อวิโรธนะ** การไม่มีสติที่จะควบคุมพระองค์ ต่อมาพระราชชาได้สติระลึกถึงธรรมะที่ต้องทรงปฏิบัติ

นิทานธรรมอีกเรื่องกล่าวถึงพระราชกิตวาสมิพระโอรสพระนามว่าทกุฎฐกุมาร เป็นผู้มีความทะนงของค์ ไม่ยอมผู้ใด วันหนึ่งประพาสุอุทยานพร้อมพระราชบิดา ได้เห็นประชาชนกราบ

* ในอรรถกถาไม่ได้กล่าวถึงการตั้งชื่อนิทานแต่ละเรื่อง ผู้วิจัยได้ตั้งขึ้นเพื่อให้สอดคล้องกับเนื้อเรื่องและหลักธรรมที่ปรากฏ

ให้หัวพระปัจเจกพุทธเจ้า จึงเข้าไปด่าทอและทำร้ายบาตรของพระปัจเจกพุทธเจ้าจนเสียหาย ด้วย
 ผลกรรมนั้นจึงตอบสนองให้ทุภฏฐกุมารมีกายร้อน จนในที่สุดก็ถึงแก่ความพินาศ นิทานธรรมเรื่อง
 นี้เน้นให้เห็นถึงธรรมะของพระราชาเช่นกัน จะเห็นว่าแม้ทุภฏฐกุมารจะยังไม่ขึ้นครองราชย์
 พระองค์ยังทรงละศีล ไม่สำรวมกาย วาจา ใจ มุ่งทำร้ายผู้อื่น โดยเฉพาะผู้ทรงศีล ละมัททวะ
 ความอ่อนโยนต่อสรรพสิ่ง การมีพระทัยน้อมนำไปในทางดีงาม ละอโกธะ ความไม่โกรธที่เห็น
 ผู้อื่นได้รับการยกย่อง จนเกิดความริษยา ละขันธ์ คือไม่อดทนต่ออารมณ์โกรธ มีความดีอัน

นิทานธรรมทั้งสองนี้ บุรุษชาติปาณีนนำมาเล่าเพื่อเตือนสติพระเจ้ายสปาณิ ให้ระลึกถึง
 ธรรมะสิบประการ รวมทั้งละการหุบเขาเขื่อนคนง่ายอย่างกาฬเสนาบดีผู้คิดร้ายต่อธรรมชบัตินทิต
 โภธิสัตว์ นิทานธรรมใน*อรรถกถาธัมมชชาดก* จึงให้ข้อคิดเกี่ยวกับธรรมะที่สำคัญของกษัตริย์

ผู้เล่านิทานธรรมเรื่อง “การไม่ประพฤติธรรม” ใน*อรรถกถาอินทริยชาดก* (9/163-170) คือ
 สรังกดาบส เล่าให้แก่ราชดาบส เพื่อเตือนสติให้ระลึกถึงการปฏิบัติธรรม เนื้อเรื่องของนิทาน
 ธรรมกล่าวว่า มีพราหมณ์มาณพคนหนึ่ง ละการปฏิบัติบำรุงบิดามารดา ละการสงเคราะห์บุตร
 และภรรยา ละการทำบุญทาน คิดแต่เพียงเข้าป่าฆ่าเนื้อเพื่อให้ตัวเองอยู่รอด ต่อมาเกิดทุพพล
 ภาพมือเท้าไม่สามารถขยับได้ วันหนึ่งพระราชาเสด็จประพาสป่าเพื่อล่าเนื้อ เช่นเดียวกับที่
 พราหมณ์ผู้นี้เคยกระทำ จึงได้มาพบกับพราหมณ์ พราหมณ์ได้เล่าประสบการณ์ของตนเป็น
 อุทาหรณ์แก่พระราชา

ข้าแต่พระเจ้าสิริราช พระองค์เกือบจะมาถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้คือ
 ความพินาศในมือของพวกอมิตร เหมือนดังข้าพระองค์ซึ่งไม่ทำกรรมที่ควรทำ
 ไม่ศึกษาศิลปวิทยา ไม่ชวนชววยังโภคะให้เกิด ไม่ทำอาวาทวิวาทะ แลไม่
 รักษาศีลไม่กล่าววาจาอ่อนหวาน ไม่คบกับภยานมิตรผู้สามารถช่วยห้าม การ
 บาบทำยศเหล่านี้ให้เสื่อมไป เข้ามาป่านี้บังเกิดเป็นมนุษย์เปรตด้วยกรรมของ
 ตน(หน้า 169)

จะเห็นว่าผู้ที่ไม่ประพฤติธรรมอันเป็นหน้าที่ของคฤหัสถ์ รวมทั้งถือสันโดษเกินกว่าที่กล่าว
 ไว้ในมงคลสูตรที่ 24 ก็ย่อมทำให้มีความทุกข์ เพราะมีแนวปฏิบัติในชีวิตที่ไม่พอดีหรือไม่เดินทาง
 สายกลางนั่นเอง การที่สรังกดาบสนำนิทานเรื่องนี้มากล่าวเพื่อให้นารชดาบสได้สตรระลึกถึง
 “ผู้ใดไม่ทำสิ่งที่ควรจะทำก่อน ผู้นั้นย่อมเศร้าโศกร่ำไร”

บางครั้งการนำเสนอนิทานธรรมก็มีจุดมุ่งหมายเพื่อเปรียบเทียบกับหลักธรรม เพื่ออบรมจริยธรรมแก่ผู้ที่ถูกสอน ดังในนิทานธรรมเรื่อง “มิดธรรมชาติ” มีเนื้อหาว่า

ในปางก่อนมีนกยางตัวหนึ่ง มีรูปเหมือนแกะ เข้าไปตอสู้กับฝูงแกะ ฆาแกะทั้งตัวเมียและตัวผู้ ครั้นฆ่าแล้วก็บินหนีไปด้วยอาการอย่างใด สมณะและพราหมณ์บางจำพวกก็มีอาการอย่างนั้น กระทำการปิดบังตัวที่เหวหลอลวงมนุษย์ทั้งหลาย บางพวกประพฤติไม่กินอาหาร บางพวกนอนบนแผ่นดิน บางพวกทำกิริยาฟอกธุลีในตัว บางพวกตั้งความเพียรเดินกระโห่ยงเท้า บางพวกงดการกินอาหารชั่วคราว บางพวกไม่ดื่มน้ำ เป็นผู้มัวอาจารย์อันเลวทราม เทียวพูดอวดว่าเป็นพระอรหันต์ คนเหล่านั้นเป็นอัสถบุรุษ เป็นคนพาล สำคัญตนว่าเป็นบัณฑิตในโลก... (หน้า 80-81)

นิทานธรรมเรื่องนี้เสนอการเปรียบเทียบความประพฤติของเหล่าสมณะและพราหมณ์ที่ดูสวนทางกับความเป็นจริง กล่าวคือสมณะและพราหมณ์จะต้องมีลักษณะของผู้ทรงศีล ฟุ้งข่มใจ ตัดกิเลส ดังในอรรถกถาธรรมบทกล่าวไว้ว่า “บุคคลมีบาปอันลดยแล้วแล เราเรียกว่าพราหมณ์ บุคคลที่เราเรียกว่าสมณะ เพราะความประพฤติเรียบร้อย...”⁴⁵ แต่สมณะและพราหมณ์ที่กล่าวในนิทานกลับประพฤติตนไม่ถูกต้องและยังอ้างว่าเป็นพระอรหันต์ ซึ่งเป็นการไม่สมควรอย่างยิ่ง มหาโพธิบริพพาทกได้ชักนิตานเล่าก็เพื่อเตือนสติและสอนพระเจ้าพาราณสี ให้พระองค์แยกแยะอำมาตย์บัณฑิต และอำมาตย์คนพาลได้อย่างถูกต้อง

ในอรรถกถาโมหสถชาดก(18/1-200) กล่าวถึงนิทานธรรมเรื่อง “สิริกับกาลกนิ” เนื้อหาว่าด้วยมาณพคนหนึ่งชื่อปิงคุตตระเดินทางไปเมืองตักกสิลา เพื่อเรียนศิลปวิทยา ภายหลังเมื่อเรียนจบอาจารย์ก็ได้มอบธิดาซึ่งมีความงามยิ่งแก่ศิษย์ มาณพนั้นเป็นผู้รู้ฐานะของตนว่าเป็นคนกาลกนิไม่คู่ควรกับคนที่มีสิริอย่างนาง จึงปฏิเสธที่จะนอนบนเตียงร่วมกัน ต่อมามาณพผู้นั้นได้ป็นขึ้นต้นมะเดื่อเพื่อกินผล นางก็ร้องขอให้มาณพผลิตผลส่งให้นาง แต่มาณพผู้นั้นกลับให้นางป็นขึ้นตนเอง และนางก็ทำตามที่มาณพกล่าว มาณพจึงได้โอกาสหนีไป

จากนิทานธรรมเรื่องสิริกับกาลกนิที่มโหสถได้นำมากล่าวเปรียบให้พระเจ้าวิเทโหราช จึงตระหนักว่าสิริและกาลกนิเป็นสิ่งที่อยู่ตรงกันข้าม ถ้าบุคคลมีสิริก็ย่อมไม่มีกาลกนิ แต่ถ้าบุคคล

⁴⁵ พระธรรมปิฎกสุภะโกภสโร ภิกขุ, พิมพ์ครั้งที่ 6 (พระนคร : โรงพิมพ์มหาจุฬารามราชวิทยาลัย, 2502), หน้า 169.

มีกาลกิณี สิทธิย่อมจะไม่บังเกิดแก่บุคคลผู้นั้น การชักนันทานธรรมของมโหสถบัณฑิตนับว่าเป็นอุบายเตือนสติให้พึงระลึกถึงว่า สิทธิและกาลกิณีจะไม่เกิดคู่กัน เพราะเป็นธรรมชาติของสิ่งที่อยู่ตรงกันข้าม

มีข้อสังเกตคือการเล่านิทานธรรมไม่ได้นำเสนอธรรมะที่ลุ่มลึกมาก อาจเป็นเพราะจุดมุ่งหมายการเล่านิทานประเภทนี้ก็เพื่อให้ผู้ฟังเข้าใจธรรมะพื้นฐาน มากกว่าการวิชันาธรรมเหมือนการนำเสนอปริศนาธรรม อีกทั้งยังนำเสนอในรูปแบบของนิทานด้วย ดังนั้นจึงต้องสอดแทรกความเพลิดเพลินพร้อมกับแฝงธรรมะพื้นฐาน เพื่อกลม่อมเกล่าจิตใจไปในเวลาเดียวกัน

กลวิธีการทดสอบปัญญาด้วยวิธีทั้ง 2 แบบคือการตั้งปริศนาและการเล่านิทาน นับเป็นแบบทดสอบที่สามารถวัดแววปัญญาทั้งจากผู้ทดสอบและผู้ที่ถูกทดสอบได้เป็นอย่างดี ผู้ทดสอบจะต้องใช้ปัญญาคิดหากวิธีต่าง ๆ ที่จะทดสอบฝ่ายตรงข้าม วิธีที่ทดสอบอาจจะมาจากอุปสรรค ปัญหาที่มักพบเสมอ หรือการใช้ “สื่อ” ที่เข้ามาทดลองปัญญา สื่อที่กล่าวถึงก็คือปริศนาและนิทาน ส่วนผู้ที่ถูกทดสอบก็ต้องใช้ปัญญาเช่นกัน นั่นก็คือใช้ปัญญาเพื่อแก้ปัญหา หรือเฉลยคำตอบที่ซ่อนอยู่ในปริศนาและนิทาน ขณะเดียวกันผู้ทดสอบอาจทดสอบปัญญาด้วยการเล่านิทานให้ฟัง เพื่อแสดงถึงการใช้ปัญญากล่าวสอนแก่ผู้อื่น และเพื่อทดสอบว่าผู้ที่ได้ฟังนิทานเหล่านั้น สามารถนำข้อคิด คติสอนใจไปใช้ประโยชน์ในชีวิตได้ ผลจากการวิเคราะห์พบว่าผู้ที่ฟังปริศนาและนิทานนี้สามารถนำข้อคิดที่ได้ฟังไปใช้ประโยชน์ได้ เช่น ผู้ที่ไม่รู้จักกรรม เมื่อได้ฟังการวิชันาธรรมก็เกิดความรู้ชัดขึ้น แต่ก็มีผู้ทดสอบบางรายที่มีมิฉญาปัญญาเข้ามาปิดกั้น จึงทำให้เกิดมิฉญาปัญญาไม่เห็นถึงข้อคิดคำสอนที่ได้จากการฟังนิทานหรือปุจฉาและวิชันาธรรม

ด้วยเหตุนี้กลวิธีการทดสอบปัญญาด้วยการตั้งปริศนา การเล่านิทาน จึงเป็นวิธีการสื่อคำสอนรวมถึงหัวข้อธรรมที่น่าสนใจ สามารถโน้มน้าวให้พุทธบริษัทเกิดพุทธปัญญา อีกทั้งยังเป็นวิธีที่มีความแยบคายที่จะทดสอบว่าผู้ที่ร่วมสนทนานั้นเป็นผู้มีปัญญาหรือไม่อีกด้วย

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 5

บทสรุป

การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องปัญญาในอรรถกถาชาดกนี้ เป็นการศึกษานำความสัมพันธระหว่างวรรณคดีกับพระพุทธศาสนา โดยเริ่มต้นจากการวิเคราะห์ตัวบทอรรถกถาชาดก พิจารณาว่าอรรถกถาชาดกนำเสนอปัญญาในลักษณะใด และปัญญาในอรรถกถาชาดกมีความลุ่มลึกมากน้อยเพียงใด เมื่อได้ข้อมูลเกี่ยวกับปัญญาที่สอดคล้องกับตัวบทแล้ว จึงจะนำมาศึกษาวิเคราะห์เพื่อนำไปสู่ข้อสรุปว่าอรรถกถาชาดกคือนิทานสอนธรรมะชาวบ้าน การนำเสนอหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่ได้นั้นปัญญาในระดับพื้นฐาน เพื่อให้เหมาะสมกับภูมิสติปัญญา ตลอดจนอุปนิสัยของพุทธบริษัทที่จะสอน

ผลการศึกษาเรื่อง “แนวคิดเรื่องปัญญาในอรรถกถาชาดก” มีรายละเอียดสรุปได้ดังนี้

ชาดกคือเรื่องราวของพระพุทธเจ้าเมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์ หรือในความหมายที่แคบลงก็คือพระจริยาวัตรของพระโพธิสัตว์ ที่มาของชาดกนอกจากจะเป็นพุทธประวัติส่วนหนึ่งของพระพุทธเจ้าแล้ว ยังมีที่มาจากพระสูตรและพระวินัยบางคัมภีร์ เช่น *กฎทันตสูตร* *มหาสุทฺถสนสูตร* และมาจากนิทานมุขปาฐะที่เล่าสืบต่อกันมาช้านาน การนำชาดกมาเป็นเครื่องมือการสอนหลักธรรม คุณธรรม จริยธรรมแก่พุทธบริษัทนับเป็นวิธีการสอนที่แยบคายยิ่งของพระพุทธเจ้า เนื่องจากการสอนหลักธรรมหรือปลูกฝังคุณธรรม จริยธรรมโดยตรงมีความลึกซึ้งยากแก่การเข้าใจสำหรับบุคคลทั่วไป แต่ถ้าสอนด้วยการยกตัวอย่างนิทานมาเปรียบเทียบ ก็จะทำให้เข้าใจได้ดียิ่งขึ้น ชาดกจึงเหมาะสมที่จะเป็นสื่อคำสอนหลักธรรม คุณธรรม จริยธรรมได้อีกมิติหนึ่ง นอกเหนือจากการจัดอยู่ในสถานะของคัมภีร์พระพุทธศาสนาเล่มสำคัญ

เมื่อวิเคราะห์อรรถกถาชาดกจำนวน 547 เรื่อง พบว่าอรรถกถาชาดกจำนวน 382 เรื่อง สื่อคำสอนทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญประการหนึ่งคือเรื่องปัญญา ปัญญาในความหมายทางพระพุทธศาสนาหมายถึงความรู้หรือการมีความรู้ที่ถูกต้อง ประกอบด้วยการมีสติ การคิดถูกวิธี คิดถูกต้อง หรือที่เรียกว่าโยนิโสมนสิการ ปัญญาเริ่มต้นมาจากกระบวนการรับรู้ของขั้น 5 คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ มีการเชื่อมโยงให้เกิดการรับรู้ในขั้นต้นของมนุษย์ เมื่อมีการรับรู้เกิดขึ้นจึงนำไปสู่กระบวนการพัฒนาให้การเรียนรู้หรือความรู้นั้นเป็นปัญญาที่สมบูรณ์ โดยผ่านกระบวนการคิด(จินตมยปัญญา)กระบวนการฟัง(สุตมยปัญญา) และการกระทำ(ภาวนามย-

ปัญญา) ทั้งนี้ยังต้องสัมพันธ์กับภูมิสติปัญญาของบุคคลซึ่งได้แก่ อุดมภูมิปัญญา วิปจิตปัญญา ไนยะ ปทปรมะอีกด้วย คำสอนเรื่องปัญญาในพระพุทธศาสนามุ่งสอนให้พุทธบริษัทมีปัญญาที่ถูกต้องและใช้ปัญญาในทางที่ถูกต้องด้วยเช่นกัน ปัญญาไม่เพียงแต่มีคุณค่าในการขจัดอวิชชาให้พ้นไปเท่านั้น แต่ยังทำให้ผู้ที่มีปัญญามีคติการดำเนินชีวิตที่เป็นสุขอีกด้วย เช่นเดียวกับถ้าไม่มีปัญญาที่ถูกต้องหรือไม่ใช้ปัญญาในทางที่ถูกต้องก็ย่อมก่อให้เกิดโทษ โทษของการไม่มีปัญญานี้คือการมีมิจฉาทิฐิ มีความลุ่มหลงในอภิสวกิเลส ตัณหา ไม่รู้หลักในการดำเนินชีวิตที่เอื้อให้เกิดสุขอย่างพอเพียง

การนำเสนอปัญญาใน*อรรถกถาชาดก* จำแนกได้ตามลักษณะการสื่อคำสอนเรื่องปัญญาได้ 2 ลักษณะ ดังนี้

ลักษณะแรกได้แก่*อรรถกถาชาดก*ที่นำเสนอเรื่องปัญญาโดยตรง มีการกล่าวนำไว้อย่างชัดเจนในจุดประสงค์การเล่าเรื่องหรือที่เรียกว่าปัจจุบันวัตถุ การแสดงลักษณะผู้มีปัญญาและไม่มีปัญญา การทดสอบปัญญา

ลักษณะที่สองได้แก่*อรรถกถาชาดก*ที่นำเสนอเรื่องปัญญาโดยอ้อม มักมุ่งกล่าวถึงปัญญาโดยผ่านคติธรรมที่แฝงอยู่ในตัวบทซึ่งต้องอาศัยการตีความ ขณะเดียวกันมีการนำเสนอลักษณะของผู้มีปัญญาและไม่มีปัญญามาเทียบสอนกับคติธรรม ไม่มีลักษณะการมุ่งเสนอแนวคิดเรื่องปัญญาโดยตรงอย่างเด่นชัดเท่า*อรรถกถาชาดก*ที่นำเสนอปัญญาโดยตรง

ลักษณะการนำเสนอคำสอนเรื่องปัญญาใน*อรรถกถาชาดก* จำแนกได้ดังนี้

*อรรถกถาชาดก*ที่นำเสนอปัญญาทั่วไป หมายถึง*อรรถกถาชาดก*ที่มุ่งเสนอการใช้ปัญญาเฉพาะบุคคลสำคัญหรือตัวละครอื่นในชาดก

*อรรถกถาชาดก*ที่นำเสนอปัญญาบารมี หมายถึง*อรรถกถาชาดก*ที่มุ่งเสนอการบำเพ็ญปัญญาบารมีเฉพาะพระโพธิสัตว์

*อรรถกถาชาดก*ที่นำเสนอปัญญาทั่วไปและปัญญาบารมี หมายถึง*อรรถกถาชาดก*ที่มุ่งเสนอการใช้ปัญญาของบุคคลสำคัญหรือตัวละครอื่นและการบำเพ็ญปัญญาของพระโพธิสัตว์

นอกจากนี้ยังพบอรรถกถาชาดกอีกกลุ่มหนึ่งที่ไม่จัดอยู่ในอรรถกถาชาดกที่นำเสนอปัญหา จึงจัดอรรถกถาชาดกกลุ่มนี้ไว้ในอรรถกถาชาดกที่ไม่ได้นำเสนอปัญหา แต่แทรกการกล่าวถึงการใช้ปัญญา อรรถกถาชาดกกลุ่มหลังนี้ไม่ได้นำมาวิเคราะห์ในวิทยานิพนธ์เนื่องจากมีลักษณะร่วมที่คล้ายคลึงกันคือ มีการกล่าวถึงการใช้ปัญญาแทรกไว้เป็นองค์ประกอบของเรื่องทั่วไป ไม่ได้มุ่งเสนอปัญญายเป็นจุดประสงค์หลักของการเล่าเรื่อง การนำเสนอลักษณะผู้มีปัญญาและไม่มีปัญญา การทดสอบปัญญา การแสดงลักษณะผู้มีปัญญาและไม่มีปัญญามา กล่าวเทียบกับคตินิธรรม

ผลจากการศึกษาคำสอนเรื่องปัญญาในอรรถกถาชาดก พบว่าชาดกคือนิทานสอนหลักธรรมพื้นฐานทั่วไปแก่พุทธบริษัท เรื่องราวของพระโพธิสัตว์ตลอดจนตัวละครอื่น ๆ ล้วนเกี่ยวข้องกับอยู่ในทางโลกียะ คำสอนเรื่องปัญญาจึงให้ความสำคัญต่อโลกียปัญญา ซึ่งได้แก่สัมมาปัญญา(การใช้ปัญญาในทางที่ถูกต้อง)และมีจกปัญญา(การใช้ปัญญาในทางที่ไม่ถูกต้อง) ในแง่การนำเสนอมุ่งเสนอเรื่องปัญญาในอรรถกถาชาดก พบว่าอรรถกถาชาดกเสนอแนวคิดเรื่องปัญญา 3 ลักษณะ คือ ปัญญาในฐานะหลักในดำเนินชีวิต คือ สติ สมาธิ ปัญญา และการบำเพ็ญบุญบารมีของพระโพธิสัตว์ อรรถกถาชาดกให้ความสำคัญต่อปัญญาในฐานะหลักในการดำเนินชีวิตมากที่สุด ทั้งนี้สอดคล้องกับลักษณะของตัวบทชาดกที่มุ่งสอนธรรมะพื้นฐานและมุ่งให้พุทธบริษัทมีปัญญา รู้จักใช้ปัญญาดำเนินชีวิตอย่างเป็นสุข นอกจากนี้มีข้อสังเกตประการหนึ่งคืออรรถกถาชาดกมุ่งเสนอการมีสติเป็นลำดับแรก เมื่อมีสติแล้วก็จะเกิดปัญญาตามมา นำไปสู่การดำเนินชีวิตด้านต่างๆ แต่ถ้าไม่มีสติมาตั้งแต่ต้นหรือมีสติแล้วแต่ไม่เกิดปัญญาที่จะพัฒนาไปสู่ความรอบรู้ ก็นำไปสู่โทษที่ร้ายแรงที่สุด นั่นก็คือการไม่มีปัญญา การนำเสนอสติ สมาธิ ปัญญาในอรรถกถาชาดกก็ไม่ได้กล่าวไว้อย่างลุ่มลึก มักกล่าวเฉพาะสติคือการไม่เบียดเบียนผู้อื่น สมาธิคือการรักษากาย วาจา ใจของตนเองให้สงบ เมื่อมีสติมีความสงบของจิตใจก็จะนำไปสู่การเกิดปัญญาที่รู้แจ้ง

ในด้านการบำเพ็ญบุญบารมีของพระโพธิสัตว์สรุปได้ว่าการจัดแบ่งบุญบารมีระดับบารมีมี 3 ระดับ คือบุญบารมี หมายถึงปัญญาที่ช่วยเหลือผู้อื่น ระงับปัญหาหรือข้อพิพาทในลักษณะพื้นฐาน รวมถึงการเตือนสติ ปัญญาอุปปารมี หมายถึงปัญญาที่มุ่งช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นจากความทุกข์ ตลอดจนแสดงความรู้ทางธรรมที่ลุ่มลึก ปัญญาปรมัตถบารมี หมายถึงปัญญาที่ช่วยเหลือผู้อื่นให้รอดพ้นจากความตาย รวมถึงการใช้ปัญญาเป็น “อาวุธ” ต่อสู้ศัตรูหรือผู้ที่คิดร้ายแทนการใช้ศาสตราวุธ ในวิทยานิพนธ์นี้กล่าวถึงบุญบารมีทั้งสามระดับ การบำเพ็ญปัญญาในด้านต่าง ๆ สรุปได้ 6 ประการ คือสติ อุบาย การแก้ปัญห การไชปริศนา การใช้

ปัญญาช่วยเหลือให้พ้นภัย และความรู้ ในหัวข้อต่าง ๆ ที่กล่าวนี้มีชื่อบารมีกำกับไว้ เพื่อชี้ให้เห็นว่าการบำเพ็ญปัญญาในระดับอุปปบารมีและปรหมัตตบารมี มีจุดมุ่งหมายเน้นคำสอนเรื่องใด ส่วนเรื่องที่ไม่ใช่ชื่อบารมีกำกับก็หมายถึงการบำเพ็ญปัญญาในระดับบารมี การจัดแบ่งหัวข้อย่อยของการบำเพ็ญปัญญา และมีชื่อบารมีกำกับก็เพื่อให้สร้างองค์ความรู้ที่แตกต่างจากงานวิจัยเล่มอื่นที่มุ่งกล่าวถึงการบำเพ็ญปัญญาบารมีทั้งสามระดับ แต่ไม่ได้กล่าวว่าบำเพ็ญปัญญาในด้านใดอย่างไร อีกประการหนึ่งก็เพื่อเรียงลำดับการใช้ปัญญาแก้ไขปัญหารวมถึงช่วยเหลือผู้อื่นจากระดับ เล็กน้อยจนถึงระดับที่ต้องใช้ปัญญาอย่างล้ำเลิศยิ่งของพระโพธิสัตว์ เพื่อให้สอดคล้องต่อคติของพระโพธิสัตว์ในพุทธภูมิซึ่งได้แก่ปัญญาธิกโพธิสัตว์

ด้านการทดสอบปัญญา อรรถกถาชาดกนำเสนอกลวิธีการทดสอบปัญญาด้วยวิธีการ 2 ลักษณะ คือการตั้งปริศนาและการเล่านิทาน ทั้งนี้สามารถจำแนกลงไปได้ดีกว่าการตั้งปริศนามี 2 ลักษณะ คือ การตั้งปริศนาทางโลกและการตั้งปริศนาทางธรรม ส่วนการเล่านิทาน ก็สามารถจำแนกได้เป็นการเล่านิทานปริศนา การเล่านิทานธรรม กลวิธีต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนใช้ทดสอบปัญญาทั้งของผู้ทดสอบและผู้ถูกทดสอบทั้งสิ้น กล่าวคือผู้ทดสอบปัญญาจะต้องใช้ปัญญาคิดหรือตั้งปริศนาตลอดจนเล่านิทานเพื่อให้ผู้ถูกทดสอบใช้ปัญญาแสดงความรู้หรือเฉลยคำตอบที่ถูกต้อง ขณะเดียวกันผู้ทดสอบจะต้องใช้ปัญญาแสดงปริศนาธรรมหรือนิทานธรรมในการสั่งสอนผู้ที่ถูกทดสอบให้นำไปเป็นคติธรรมในการดำเนินชีวิต ส่วนผู้ที่ถูกทดสอบมักจะเฉลยคำตอบที่ไม่ถูกต้อง หรือไม่ตรงกับคำตอบของผู้ทดสอบ แต่ก็แสดงให้เห็นว่าผู้ถูกทดสอบก็มีปัญญาที่จะแสดงความรู้หรือพลิกสถานการณ์จากร้ายให้เป็นที่ดีได้ นอกจากนี้นิทานและปริศนาที่นำมาเป็นแบบทดสอบปัญญานี้ล้วนแล้วแต่เป็นคำสอนหลักธรรมพื้นฐาน โดยเปรียบเทียบในแง่อุปมา อุปไมยเพื่อให้จดจำและเข้าใจได้ง่ายยิ่งขึ้น

บทสรุปของวิทยานิพนธ์เล่มนี้อาจกล่าวได้ว่าเป็นเพียงบทเริ่มต้นของการวิเคราะห์วรรณคดีชาดกกับแนวคิดทางพระพุทธศาสนา แนวคิดคำสอนทางพระพุทธศาสนาหมวดอื่นสามารถนำมาใช้ศึกษาร่วมกับอรรถกถาชาดกได้อย่างลุ่มลึกต่อไป โดยเฉพาะแนวคิดเรื่องมงคลสูตร 38 ประการ แนวคิดเรื่องพุทธธรรม หรือวิเคราะห์เฉพาะตัวบทชาดกในฐานะวรรณคดีประเภทปุจฉาและวิสัชนา อีกทั้งการศึกษาลักษณะของนิทานซ้อนในอรรถกถาชาดก ก็จะก่อให้เกิดความก้าวหน้าในการศึกษาวรรณคดีประเภทชาดกได้ต่อไปเช่นกัน

รายการอ้างอิง

ภาษาไทย

- ก. หงส์ลดารมภ์. *ศัพท์สงเคราะห์ เล่มหนึ่ง*. พระนคร : โรงพิมพ์ไท, 2468.
- ก. อยุธยา. *ความเป็นอยู่ของประชาชนสมัยพุทธกาล*. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2479.
- เกษม บุญศรี. *บารมีสาธิต*. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2528.
- เกษม บุญศรี. *พุทธมงคล เล่ม 1*. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2533.
- เกษม บุญศรี. *พุทธมงคล เล่ม 3,4*. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2513.
- เกษม บุญศรี. *มโหสถชาดก*. กรุงเทพฯ : บริษัทประชาชน จำกัด, 2521. (คณะกรรมการบริษัท เครือซิเมนต์ไทยและเจ้าภาพตีพิมพ์เป็นธรรมพลีบรรณการ ในงานเสด็จพระราชดำเนิน พระราชทานเพลิงศพ พลเรือตรีชลี ดินธุโสภณ ม.ป.ช.,ม.ว.ม.,ท.จ.ว. ณ เมรุหน้าพลับพลา อิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันเสาร์ที่ 29 กรกฎาคม พุทธศักราช 2521).
- โกมารกุลมนตรี,พระยา. *โคลงทนายและวิศิขนา*. พิมพ์ครั้งที่ 2. พระนคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกฎิกิจ, 2503.
- คณาจารย์ภาควิชาปรัชญา คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. *มนุษย์กับศาสนา*. กรุงเทพฯ : โครงการตำราคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543.
- คำถามคำตอบเรื่องศีล สมานิ ปัญญา. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์บำรุงนุกฎิกิจ, 2462.
- จันทบุรีนฤนาถ, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ. *ปทานุกรมบาลี ไทย อังกฤษ สั้นสกฤต*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2520.
- ชอุ่ม ทศลิน. *การศึกษาเชิงวิเคราะห์บทบาทของปัญญาในพุทธปรัชญา*. วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528.
- ชินวรสิริวัฒน์, พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวง. *มหานิบาตชาดก ทศชาติฉบับชินวร เล่ม 1-2*. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2481. (อนุสรณีย์อุทิศถวายพระกุศลแต่พระองค์ ในงานพระเมรุ พระพุทธศักราช 2481).
- ญาณสังวร(เจริญ สุวฑฺฒโน), สมเด็จพระ. *ทศปฐกธรรม*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2536.

ฐานิสร์ ชาครัตพงษ์. ความรู้เรื่องชาดก. ใน *อายุบวร*, หน้า 53-64. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง, 2538. (รุกพระคุณครู ในโอกาสเกษียณอายุราชการ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ฐานิสร์ ชาครัตพงษ์ ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2537).

เทพรัตน์ราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, สมเด็จพระ. *ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท*. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2543.

เทพรัตน์ราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, สมเด็จพระ. *ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท*. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.

ธรรมปิฎก, พระ (ป.อ.ปยุตฺโต). *ไตรลักษณ์*. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : สหธรรมิก, 2534.

ธรรมปิฎก, พระ (ป.อ.ปยุตฺโต). *พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลธรรม*. พิมพ์ครั้งที่ 8. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2538.

ธรรมปิฎก, พระ (ป.อ.ปยุตฺโต). *พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์*. พิมพ์ครั้งที่ 8. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2538.

ธรรมปิฎก, พระ (ป.อ.ปยุตฺโต). *พัฒนาปัญญา*. พิมพ์ครั้งที่ 10. กรุงเทพฯ : สหธรรมิก, 2540.

ธรรมปิฎก, พระ (ป.อ.ปยุตฺโต). *พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ*. พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2543.

ธรรมปิฎก, พระ (ป.อ.ปยุตฺโต). *พุทธวิธีในการสอน*. กรุงเทพฯ : สหธรรมิก, 2541.

ธรรมปิฎก, พระ (ป.อ.ปยุตฺโต). *วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม*. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สยาม, 2542.

นิบาตชาดก เล่ม 23 ภาคผนวก. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2474. (ราชบัณฑิตยสถานพิมพ์มูลเกล้าฯ ถวายในงานทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระปิยมหาราช พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในวันตรงกับเสด็จสวรรคต ณ วันที่ 23 ตุลาคม พ.ศ.2474)

นิยะดา สาริกภูติ. *ปัญญาชาดก : ประวัติและความสำคัญที่มีต่อวรรณกรรมร้อยกรองของไทย*. วิทยานิพนธ์ปริญญาตรีบัณฑิต ภาควิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.

นิยะดา เหล่าสุนทร. *ไตรภูมิพระร่วง : การศึกษาที่มา*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : แม่คำผาง, 2543.

นิยะดา เหล่าสุนทร. *ธรรมาษัณโณชาดก : ภาพสะท้อนภูมิปัญญาของชาวอยุธยา*. กรุงเทพฯ :

แม่คำผาง, 2542.

นิยะดา เหล่าสุนทร. *ปัญญาสชาดก : ประวัติและความสำคัญที่มีต่อวรรณกรรมร้อยกรองของไทย.*

กรุงเทพฯ : แม่คำผาง, 2538.

นิยะดา เหล่าสุนทร(บรรณานุกรม). *ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน.* พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ : คณะ
สงฆ์วัดพระเชตุพน, 2544. (คณะสงฆ์วัดพระเชตุพนจัดพิมพ์เป็นที่ระลึกสมโภชหิรัญบัฏและ
ฉลองอายุวัฒนมงคล 85 ปี พระธรรมปัญญาบดี (ถาวร ตีสุนานุโร ป.ธ. 4) เจ้าอาวาสวัด
พระเชตุพน 26-27 พฤษภาคม 2544).

นิยะดา เหล่าสุนทร. *พินิจวรรณกรรม.* กรุงเทพฯ : แม่คำผาง, 2535.

บาทยัน อิมส์ราญ. *พุทธทำนายมอญและพุทธทำนายไทย : จากชาดกสู่วรรณกรรมของกลุ่มชน.*

วารสารอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร 23 (มิถุนายน-พฤศจิกายน, 2543) : 134-154.

บุญมี แทนแก้ว. *จริยธรรมกับชีวิต.* พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ : ธนะการพิมพ์, 2538.

ปรมาณูชิตชิโนรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ. *ปฐมสมโพธิกถา.* พระนคร : โรงพิมพ์
วัชรินทร์, 2438.

ประคอง นิมนานเหมินท์. *นิทานพื้นบ้านศึกษา.* กรุงเทพฯ : โครงการตำราคณะอักษรศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543.

ประชุมพระราชปจฉาภาคที่ 1 พระราชปจฉาครั้งกรุงศรีอยุธยา. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณ
พิพรรฒธนากร, 2464. (มหาอำมาตย์ตรี พระยาประกาศวงศ์ (ว่อง บุนนาค) พิมพ์ในการ
กุศลปลงศพสนองคุณมารดา เมื่อปีระกา พ.ศ. 2464).

ประพจน์ อัศววิรุฬหการ. *การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์เถรวาทและ
คัมภีร์มหายาน.* วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก
บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.

ปรีชา ช้างขวัญยืน. *ธรรมรัฐ-ธรรมราชา.* กรุงเทพฯ : โครงการตำราคณะอักษรศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2542.

ปรีชา ช้างขวัญยืน. *พระปัญญาบารมีของพระเจ้าแสนดร.* *วารสารอักษรศาสตร์* 27 (กรกฎาคม-
ธันวาคม 2541) : 10-21.

พญาลีไทย. *ไตรภูมิภคาหรือไตรภูมิพระร่วง.* พิมพ์ครั้งที่ 12. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา,
2535.

พระคัมภีร์ชาดกแปล ฉบับ ส.อ.ส.เล่ม 1-20. กาญจนบุรี : สหการพิมพ์, 2539. (พิมพ์โดยเสด็จ
พระราชกุศลในงานออกเมรุพระราชทานเพลิงศพ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฟื้น ชุตินุธ
มหาเถร ป.ธ. 9) วันที่ 25 พฤษภาคม พุทธศักราช 2539)

พระครูศิริปัญญา牟尼 (อ่อน). *มงคลสูตรแปลโดยพิสดาร.* พระนคร : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, 2511.

พระอัมมปทัฏฐกถาแปล ภาค 8. พิมพ์ครั้งที่ 6. พระนคร : โรงพิมพ์พิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2502.

พระราชปุจฉาในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่รัชกาลที่ 1-รัชกาลที่ 5 เล่ม 1-2.

กรุงเทพฯ : องค์การค้ำของคุรุสภา, 2513.

พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย ชาดก เล่มที่ 3 ภาคที่ 1. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525.

พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย พุทธวงศ์ เล่มที่ 9 ภาคที่ 2. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525.

พระสูตรและอรรถกถาแปล ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค เล่มที่ 3 ภาคที่ 1. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525.

พระสูตรและอรรถกถาแปล มัชฌิมนิกาย มูลป้อนณาสก์ เล่มที่ 1 ภาคที่ 1. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525.

พระสูตรและอรรถกถาแปล สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค เล่มที่ 5 ภาคที่ 2. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525.

พระสูตรและอรรถกถาแปล อังคุตตรนิกาย จตุกนิบาต เล่มที่ 2 . กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525.

พัฒน์ เฟื่องผลา. รายงานผลการวิจัยการวิเคราะห์การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ในนิบาตชาดก . กรุงเทพฯ : ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2530.

ภิญโญ ทัศนพยัคฆ์. พระโพธิสัตว์. พระนคร : ศิวพร, 2511.

มหาเวสสันดรชาดก ฉบับ 13 กัณฑ์. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ : องค์การค้ำของคุรุสภา, 2516.

ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2525. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ : อักษรเจริญทัศน์, 2528.

ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรม : ภาพพจน์ ไวยากรณ์ และกลการประพันธ์. กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, 2539.

ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทย สมัยสุโขทัย ไตรภูมิภคา. กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, 2544.

ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทย สมัยอยุธยา ไคลยวงพ่าย. กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, 2544.

ราชบัณฑิตยสถาน. สารานุกรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม21. กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, 2530.

เจโนลด์ส์, เดวิด เค. อยู่อย่างสร้างสรรค์. แปลโดยมานิช หล่อตระกุล. กรุงเทพฯ : ธรรมสาร,

2536

- วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ. *หัวใจไตรสิกขาแลหัวใจกัมมัฏฐาน*. พิมพ์ครั้งที่ 9. พระนคร : โรงพิมพ์อักษรนิติ, 2467.
- ศรีสุนทรโวหาร, พระยา (น้อย อาจารย์ยางกูร). *สยามสาธก วรรณสาทศ*. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2514. (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พิมพ์พระราชทานในงานวันเฉลิมพระชนมพรรษา พุทธศักราช 2514)
- ศักดิ์ศรี แย้มนัตดา. *วรรณคดีพุทธศาสนาภาษาไทย*. กรุงเทพฯ : โครงการตำราคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543.
- สัมภารวิปาก*. พระนคร : โรงพิมพ์ ส.ธรรมภักดี, 2504.
- สัมโมหนิทาน*. พิมพ์ครั้งที่ 2. พระนคร : โรงพิมพ์ ส.ธรรมภักดี, 2499.
- สายวรุณ น้อยนิมิตร. *พุทธพยางกรณ์ในวรรณกรรมไทย*. ในบายน อิมดำรง (บรรณาธิการ), *ทอถักอักษร รวบรวมบทความทางวิชาการ : ภาษาและวรรณคดีไทย*. หน้า 122-133. นครปฐม : ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2541.
- สายวรุณ น้อยนิมิตร. *อรรถกถาชาดก : การศึกษาในฐานะวรรณคดีคำสอนของไทยและความสัมพันธ์กับวรรณคดีคำสอนเรื่องอื่น*. วิทยานิพนธ์ปริญญาตรีบัณฑิต ภาควิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2542.
- สาสนโสภณ, พระ. *ปัญญาภท*. พระนคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2471. (พิมพ์ในงานศพหม่อมเจ้าหญิงผกามาลย ประสูติวันที่ 1 มิถุนายน พ.ศ. 2424 สิ้นชีพิตักษัย วันที่ 27 มีนาคม พ.ศ. 2469 ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น 4 กรมหมื่นทิฆารวงศประวัติ พระราชทานเพลิงวันที่ 7 พฤษภาคม พ.ศ. 2471 ที่วัดมกุฏกษัตริยาราม)
- สุชีพ ปุญญานุภาพ. *คุณลักษณะพิเศษแห่งพระพุทธศาสนา*. กรุงเทพฯ : องค์การค้ำของคุรุสภา, 2506.
- เสาวณิต วิจารณ์. *พระนิพนธ์ในกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส*. กรุงเทพฯ : ภาควิชาวรรณคดี คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2537.
- เสาวลักษณ์ อนันตศานต์. *นิทานพื้นบ้านเปรียบเทียบ*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2538.
- เสาวลักษณ์ อนันตศานต์. *ทฤษฎีคติชนและวิธีการศึกษา*. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2543.
- แสง จันทร์งาม. *วิธีสอนของพระพุทธเจ้า*. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาภูมิภววิทยาลัย, 2540.
- ไสทัพพมาลินี*. พระนคร : โรงพิมพ์ ส.ธรรมภักดี, 2500.

เอื้อนทิพย์ พีระเสถียร. *การศึกษาเชิงวิเคราะห์แบบเรื่องและอนุภาคในปัญญาสชาดก*.
 วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
 ,
 2528.

ภาษาอังกฤษ

Dauids, T.W.and Stede,W. *The Pali Text Society's Pali-English Dictionary*. London : Pali
 Text Society, 1972.

Fausböll, V. *Buddhist Birth Stories VI* ,Transtated by T.W.Rhys Davids.London : Trübner
 & Ludgate Hill, 1880.

Monier-Williams, Sir M. *A Sanskrit-English Dictionary*. Oxford : The Clarendon press,
 1979.

Winternitz, M. *A History of Indian Literature VII* . New York : Russell & Russell, 1972.

สถาบันวิทยบริการ
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บรรณานุกรม

- กัญญรัตน์ เวชศาสตร์. รายงานผลการวิจัยโครงการพระเอกในวรรณคดีคลาสสิกของไทยเรื่อง
ศรีธนญชัย: พระเอกเจ้าปัญญา. กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ,
2525.
- กิ่งแก้ว อัดถากร. คติชนวิทยา. กรุงเทพฯ : หน่วยการศึกษานิตเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, 2519.
- กุสุมา รัชชมณี. นิทานอุทาหรณ์ในวรรณคดีสันสกฤต. นครปฐม : ภาควิชาภาษาไทย
คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2525.
- เฉลิม มากนวล. การวิเคราะห์และเปรียบเทียบนิทานชาดกกับนิทานอีสป. กรุงเทพฯ: หน่วยการ
ศึกษานิตเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, 2518.
- ต.นาคะประทีป(ผู้รวบรวม). ปรมัตถที่ปนี เสดจ จริยาปฏิภาณ. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไท, 2462.
- ตรีศิลป์ บุญขจร. วรรณกรรมประเภทกลอนสวดภาคกลาง : การศึกษาเชิงวิเคราะห์. วิทยานิพนธ์
ปริญญาดุขฎีบัณฑิต ภาควิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2530.
- ตรีศิลป์ บุญขจร. วรรณคดีเปรียบเทียบ : กระบวนทัศน์และวิธีการ. กรุงเทพฯ : ภาควิชา
วรรณคดีเปรียบเทียบ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย , 2544.(เอกสารยังไม่ตีพิมพ์)
- ธรรมปฏิภาณ(ป.อ.ปยุตโต). การสร้างสรรค์ปัญญาเพื่ออนาคตของมนุษยชาติ. กรุงเทพฯ :
อักษรสยามการพิมพ์, 2539. (มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์จัดพิมพ์เนื่องในวันไหว้ครู
กรกฎาคม, 2539.)
- ธรรมปฏิภาณ(ป.อ.ปยุตโต). แก่นแท้ของพระพุทธศาสนา. กรุงเทพฯ : ธรรมสาร, 2544.
- นายยิ้ม ปั่นทองกูร. ปัญหาพระยามิลินท์. พิมพ์ครั้งที่ 14. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา,
2533.
- นิยะดา เหล่าสุนทรและคณะ. รายงานการวิจัยภูมิปัญญาของคนไทย : ศึกษาจากหลักฐาน
ด้านวรรณคดี. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2542.
- บารมีสาธก. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2481. (พิมพ์ในการพระราชทานเพลิงศพมหาเสวกเอก
พระยาสุภภรณ์บรรณสาร (นุ้ม วสุธาร) ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 23 มีนาคม
พ.ศ.2481)
- ผ่องพันธ์ มณีรัตน์. มนุษยวิทยากับการศึกษาคติชาวบ้าน. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัย
ธรรมศาสตร์, 2525.

พรวิภา วัฒนรัชานากุล. การศึกษาเปรียบเทียบบทบาทผู้หญิงในอรรถกถาชาดกกับชาดกที่แต่งในประเทศไทย. วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต หน่วยวิชาวรรณคดีเปรียบเทียบ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2533.

พระธัมมปทัฏฐกถาแปล ภาค 1-7. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2502.

พระพุทธปฏิภาน. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2479. (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าภาณุพันธุ์ ยุคล โปรดให้พิมพ์ในงานพระศพสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้านิภาภมลวิมลประภาวดี กรมขุนอุทัยทองเขตชัตติยนารี เมื่อวันที่ 23 มกราคม พ.ศ.2479)

พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย จริยาปิฎก เล่มที่ 9 ภาคที่ 3. พิมพ์ครั้งที่ 3 มหาจุฬาราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ พิมพ์เนื่องในวโรกาสครบ 200 ปี แห่งพระราชวงศ์จักรี กรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2525. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2525.

พัฒน์ เพ็งผลา. ชาดกกับวรรณกรรมไทย. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2530.

วิสุทธิมรรคแปล ภาค 1 ตอน 1 ฉบับของมหาจุฬาราชวิทยาลัย. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2519.

วิสุทธิมรรคแปล ภาค 1 ตอน 2 ฉบับของมหาจุฬาราชวิทยาลัย. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2517.

วิสุทธิมรรคแปล ภาค 2 ตอน 1 ฉบับของมหาจุฬาราชวิทยาลัย. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2518.

วิสุทธิมรรคแปล ภาค 2 ตอน 2 ฉบับมหาจุฬาราชวิทยาลัย. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2512.

วิสุทธิมรรคแปล ภาค 3 ตอน 1 ฉบับมหาจุฬาราชวิทยาลัย. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2514.

วิสุทธิมรรคแปล ภาค 3 ตอนจบ ฉบับมหาจุฬาราชวิทยาลัย. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2516.

สุธา ศาสตรี. วรรณคดีเปรียบเทียบ. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2525.

สุภาพรรณ ณ บางช้าง. ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526.

อนุสรณ์ อุณโณ. การวิเคราะห์ชาดกกุฎฐกถาด้วยทฤษฎีมนุษยวิทยาสัญลักษณ์. วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต หน่วยวิชาวรรณคดีเปรียบเทียบ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2539.

ภาคผนวก

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก ก

ตารางแสดงอรรถกถาชาดกที่นำเสนอแนวคิดเรื่องปัญญา*

ตารางที่ 1 ตารางแสดงอรรถกถาชาดกที่นำเสนอแนวคิดเรื่องปัญญาในการดำเนินชีวิต

อรรถกถาชาดก	หัวข้อแนวคิดเรื่องปัญญา**	สาระคำสอนเรื่องปัญญา***
อรรถกถาอภินนทชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การคิด
อรรถกถาเสริวณชิชาดก	อุบาย	ความฉลาดแกมโกง
อรรถกถาจุลกเศรษฐีชาดก	คติ	-
อรรถกถาตันทุลนาพิชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การไม่รู้จักหน้าที่
อรรถกถาทวารธรรมชาดก	สติ	การแก้ปัญหา-ไขปริศนา
อรรถกถาคามณีชาดก	การคบบัณฑิต	-
อรรถกถาสุขวิหาริชาดก	สติ	การมีสติ
อรรถกถาลักขณชาดก	คติ	-
อรรถกถานิโครธมิกชาดก	สติ	การแก้ปัญหา-ไขปริศนา
อรรถกถากันธินชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถาวาตมิกชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	รส
อรรถกถาธาติยชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การไม่รู้จักหน้าที่
อรรถกถาติปลัตถมิกชาดก	อุบาย	สัมมาปัญญา
อรรถกถามาลูตชาดก	ความรู้	-
อรรถกถานพพานชาดก	สติ	การมีสติ
อรรถกถามหิพามุขชาดก	คติ	-
อรรถกถาอภิณหชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ

* เนื่องจากตัวบทอรรถกถาชาดกที่ใช้วิเคราะห์นี้มีการซ้ำชื่อเรื่อง ซ้ำชื่อเรื่อง หรือมีการซ้ำชื่อเรื่อง แต่ไม่ซ้ำเนื้อเรื่อง หรือมีการซ้ำเนื้อเรื่อง แต่ไม่ซ้ำชื่อเรื่อง อีกทั้งผู้วิจัยไม่ได้กำกับหมายเลขเล่มและเลขหน้าไว้ในวงเล็บ เนื่องด้วยขอบเขตการสร้างตารางจำกัด จึงทำข้อตกลงเบื้องต้นว่ารายชื่ออรรถกถาชาดกที่ปรากฏนี้มีการเรียงตามลำดับเลขเล่มและเลขหน้า ตามลำดับตัวบทอรรถกถาชาดกที่ใช้วิเคราะห์จำนวน 20 เล่ม ตั้งแต่เล่มที่ 1-20

** คำว่าหัวข้อแนวคิดหมายถึงหัวข้อหลักของคำสอนเรื่องปัญญา

*** คำว่าสาระ คำสอนหมายถึงหัวข้อย่อยของคำสอนเรื่องปัญญา

อรรถกถาชาดก	หัวข้อแนวคิดเรื่องปัญญา	สาระคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถานันทวิศาลชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถามุณีชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถาโมณัจจชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถาสัมโหมทานชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การคิด
อรรถกถามัจฉชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	รูป
อรรถกถาสกุนชาดก	สติ	การมีสติ
อรรถกถาติตติรชาดก	อุบาย	สัมมาปัญญา
อรรถกถาพุกชาดก	อุบาย	ความฉลาดแกมโกง
อรรถกถาโกปตชาดก	อุบาย	ความฉลาดแกมโกง
อรรถกถาเวฬุชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การฟัง
อรรถกถามกสชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การคิด
อรรถกถาโรหิณีชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การคิด
อรรถกถาอารามทูลกชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การคิด
อรรถกถาวารุณีชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การคิด
อรรถกถาเวฬุพพชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การไม่รู้จักกาล
อรรถกถาวัชตชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การไม่รู้จักกาล
อรรถกถาปุณณปาตีกชาดก	อุบาย	ความฉลาดแกมโกง
อรรถกถาผลชาดก	สติ	การมีสติ
อรรถกถาตโยธัมมชาดก	อุบาย	มิจฉาปัญญา
อรรถกถาเวริวาทชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การไม่รู้จักกาล
อรรถกถาสังขมณชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การไม่รู้จักกาล
อรรถกถาสาตมันตชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	รูป
อรรถกถาอันทฎชาดก	อุบาย	มิจฉาปัญญา
อรรถกถามุทูลักษณ์ชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถาคุจังคชาดก	อุบาย	สัมมาปัญญา
อรรถกถากุททาลชาดก	การคบบัณฑิต	-
อรรถกถาวรณชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การไม่รู้จักหน้าที่
อรรถกถารุกขธัมมชาดก	คติ	-
อรรถกถาอิลลีสชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ

อรรถกถาชาดก	หัวข้อแนวคิดเรื่องปัญญา	สาระคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถากัมเมสนชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การไม่รู้จักหน้าที่
อรรถกถาสุราปานชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถามิตตวินทชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	รูป
อรรถกถากาฬิกณนิชาดก	อุบาย	สัมมาปัญญา
อรรถกถาอัตถัสสทวารชาดก	การคบบัณฑิต	-
อรรถกถากัมปังกชาดก	สติ	การมีสติ
อรรถกถามังคลชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถาสารัมภชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถากุณฑชาดก	อุบาย	ความฉลาดแกมโกง
อรรถกถาลิตตชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การคิด
อรรถกถามหาสารชาดก	อุบาย	ความฉลาดแกมโกง
อรรถกถาวิสสาสโกชนชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถากุฎาวณิชาดก	อุบาย	ความฉลาดแกมโกง
อรรถกถาปโรหิตชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การฟัง
อรรถกถาอสาตรูปชาดก	อุบาย	สัมมาปัญญา
อรรถกถาปโรตชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การฟัง
อรรถกถามิตตวินทชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	รูป
อรรถกถาทุพพลกัฐฐชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถาสาลิตตกชาดก	ความรู้	-
อรรถกถาสีคาลชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถามิตจินตชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การไม่รู้จักกาล
อรรถกถาอนุสาลิกชาดก	อุบาย	ความฉลาดแกมโกง
อรรถกถาทุพพชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การไม่รู้จักประมาณตน
อรรถกถาติตติรชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถากาลราวีชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การไม่รู้จักหน้าที่
อรรถกถานังคีสชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การคิด
อรรถกถากฎาฬชาดก	อุบาย	ความฉลาดแกมโกง
อรรถกถาอสิลักชนชาดก	อุบาย	ความฉลาดแกมโกง
อรรถกถากัลณทุกชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ

อรรถกถาชาดก	หัวข้อแนวคิดเรื่องปัญญา	สาระคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถามูลิกชาดก	อุบาย	มิจฉาปัญญา
อรรถกถาอัคคิกชาดก	อุบาย	มิจฉาปัญญา
อรรถกถาอสัมปทานชาดก	การไม่คบคนพาล	-
อรรถกถาฆตาสนชาดก	คติ	-
อรรถกถาสุวณณหัสชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถาพัพพชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถาอุกโตภักฐชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การคิด
อรรถกถากากชาดก	อุบาย	มิจฉาปัญญา
อรรถกถาโคธชาดก	การไม่คบคนพาล	-
อรรถกถาสีคาลชาดก	อุบาย	ความฉลาดแกมโกง
อรรถกถาวิโรจนชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถากากชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	รูป
อรรถกถาสัญชีวีชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การยกย่องอัสตบุรุษ
อรรถกถาราโชวาทชาดก	อุบาย	สัมมาปัญญา
อรรถกถาสีคาลชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การคิด
อรรถกถาสูกรชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถาภักคชาดก	สติ	การแก้ปัญหา-ไขปริศนา
อรรถกถาวิเนลกชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถาอินทสมานโคตตชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การฟัง
อรรถกถาสกุนคัมมิชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถากัลยาณธรรมชาดก	คติ	-
อรรถกถามักกภูชาดก	อุบาย	ความฉลาดแกมโกง
อรรถกถาอาทิจจุฏฐานชาดก	อุบาย	ความฉลาดแกมโกง
อรรถกถากพายมุนฺธิชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การไม่รู้จักกาล
อรรถกถากัจฉปชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	ความประมาท
อรรถกถาตุมฺภูชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การพูด
อรรถกถาสีหัจฉมชาดก	อุบาย	ความฉลาดแกมโกง
อรรถกถารุทกชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	รูป

อรรถกถาชาดก	หัวข้อแนวคิดเรื่องปัญญา	สาระคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาราชชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การฟัง
อรรถกถาคหบดีชาดก	อุบาย	มิจฉาปัญญา
อรรถกถาวีรชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การฟัง
อรรถกถาคังคเคยยกชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	รูป
อรรถกถากุรุงคมิคชาดก	สติ	การแก้ปัญหา-ไขปริศนา
อรรถกถาอัสดงชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถาสุงสูมารชาดก	อุบาย	มิจฉาปัญญา
อรรถกถากักกชาดก	สติ	การแก้ปริศนา-ไขปริศนา
อรรถกถากันทคลกชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การไม่รู้จักประมาณตน
อรรถกถาโสมทัตตชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถาปุณณทธีชาดก	อุบาย	สัมมาปัญญา
อรรถกถากัจฉปชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	รส
อรรถกถามัจฉชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	รูป
อรรถกถาภูฏวานิชชาดก	อุบาย	ความฉลาดแกมโกง
อรรถกถาธัมมชชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การไม่รู้จักหน้าที่
อรรถกถากุมภีลชาดก	อุบาย	มิจฉาปัญญา
อรรถกถาคูณปาณชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การไม่รู้จักประมาณตน
อรรถกถากามนีตชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การไม่รู้จักประมาณตน
อรรถกถาปลายิตชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถาทุติยปลายิตชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถาอุปาหนชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การไม่รู้จักประมาณตน
อรรถกถาสัพพทาสชาดก	อุบาย	มิจฉาปัญญา
อรรถกถาสุนัขชาดก	สติ	การแก้ปัญหา-ไขปริศนา
อรรถกถาวิคติจฉชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การไม่รู้จักประมาณตน
อรรถกถามูลปริยายชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การไม่รู้จักประมาณตน
อรรถกถาสาลกชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การคิด
อรรถกถากปิชาดก	อุบาย	ความฉลาดแกมโกง
อรรถกถาสุกชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การไม่รู้จักประมาณตน
อรรถกถาชรูทปานชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การไม่รู้จักประมาณตน

อรรถกถาชาดก	หัวข้อแนวคิดเรื่องปัญญา	สาระคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาทูตชาดก	อุบาย	ความฉลาดแกมโกง
อรรถกถาอารามทุสสกชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การคิด
อรรถกถาอุปานทุสสกชาดก	อุบาย	ความฉลาดแกมโกง
อรรถกถาพัยคัมชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การคิด
อรรถกถากัจฉปชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การพูด
อรรถกถาโลลชาดก	อุบาย	ความฉลาดแกมโกง
อรรถกถารุจิรชาดก	อุบาย	ความฉลาดแกมโกง
อรรถกถามหิสชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถาสตปัตรชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การคิด
อรรถกถาปฏทุสสกชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การคิด
อรรถกถาวัณทีสูกรชาดก	สติ	การแก้ปัญหา-ไขปริศนา
อรรถกถาณีสูกรชาดก	อุบาย	สัมมาปัญญา
อรรถกถาภัทรสมภูภทกชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	ความประมาท
อรรถกถาขัมพูชาทกชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การพูด
อรรถกถาอันตชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การพูด
อรรถกถาสมุททชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถาอุทุมพรชาดก	คติ	-
อรรถกถาจุลกาลิงคชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถาทัททรชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถาสุชาดาชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถาชาวสุกณชาดก	อุบาย	ความฉลาดแกมโกง
อรรถกถากณวีรชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	รูป
อรรถกถาสุชชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถากุฎิทุสสกชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การคิด
อรรถกถาทัทธายชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถาจัมมสาฎกชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การยกย่องอัสตินุรุช
อรรถกถาโคธชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถากัการุชาดก	อุบาย	ความฉลาดแกมโกง
อรรถกถาโกกาลิกชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ

อรรถกถาชาดก	หัวข้อแนวคิดเรื่องปัญญา	สาระคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถารถถัญญูชาดก	อุบาย	มิจฉาปัญญา
อรรถกถาโคธชาดก	อุบาย	ความฉลาดแกมโกง
อรรถกถาขัมพุกชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	ความประมาท
อรรถกถาพราหัตตชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถาถุสชาดก	อุบาย	มิจฉาปัญญา
อรรถกถาวานรชาดก	อุบาย	มิจฉาปัญญา
อรรถกถาสันนิภทชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การฟัง
อรรถกถาสุชาตชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถาเวณสาธชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถาอูรคชาดก	สติ	การมีสติ
อรรถกถาลูกุกิกชาดก	การไม่คบคนพาล	-
อรรถกถาวันณาโรหชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การคิด
อรรถกถาคุมพียชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถาสาลิยชาดก	อุบาย	ความฉลาดแกมโกง
อรรถกถามิตตวินทุกชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	รูป
อรรถกถาปลาสชาดก	คติ	-
อรรถกถามิคโปตกชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถาจุลลธนุคคหชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถาโกปตกชาดก	อุบาย	ความฉลาดแกมโกง
อรรถกถาอาวาริยชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การคิด
อรรถกถาเสตเกตุชาดก	อุบาย	ความฉลาดแกมโกง
อรรถกถาทริมุขชาดก	สติ	การแก้ปัญหา-ไขปริศนา
อรรถกถามิคโลปชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถากุกกุชาดก	อุบาย	มิจฉาปัญญา
อรรถกถาธัมมัทธชาดก	อุบาย	มิจฉาปัญญา
อรรถกถาขุรูปุตตชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถาตุณชิลชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถาสุวัณณกัฏกชาดก	อุบาย	มิจฉาปัญญา
อรรถกถามัยหคสกุณชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ

อรรถกถาชาดก	หัวข้อแนวคิดเรื่องปัญญา	สาระคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาอุปลิงขมพูมชาดก	สติ	การมีสติ
อรรถกถาวัฏฏกชาดก	คติ	-
อรรถกถาถมณิชาดก	อุบาย	ความฉลาดแกมโกง
อรรถกถาถมนิชาดก	การไม่คบคนพาล	-
อรรถกถาสุตตชาดก	คติ	-
อรรถกถาทัพพปมชาดก	อุบาย	ความฉลาดแกมโกง
อรรถกถาถัสถกชาดก	สติ	การแก้ปัญหา-ไขปริศนา
อรรถกถากปิชาดก	อุบาย	มิจฉาปัญญา
อรรถกถาถากปิชาดก	การไม่คบคนพาล	-
อรรถกถาไสมทัตตชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถาสุสีมชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถาสุสสาชาดก	อุบาย	สัมมาปัญญา
อรรถกถาเจติยราชชาดก	การไม่คบคนพาล	-
อรรถกถาทีปชาดก	การไม่คบคนพาล	-
อรรถกถาคิณฑชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การไม่รู้จักประมาณตน
อรรถกถาหริตจชาดก	สติ	การมีสติ
อรรถกถาถลิททราชาดก	การไม่คบคนพาล	-
อรรถกถาปุติมังสชาดก	สติ	การแก้ปัญหา-ไขปริศนา
อรรถกถาจุตทวารชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	รูป
อรรถกถามัญจกุณฑลชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถาพิลารโกสิยชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถาจักกวกชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	รส
อรรถกถาอุทัยชาดก	สติ	การมีสติ
อรรถกถาสังฆมหาราชชาดก	การคบบัณฑิต	-
อรรถกถาสมุททวาณิชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การฟัง
อรรถกถากามชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถาอัมพชาดก	อุบาย	ความฉลาดแกมโกง
อรรถกถาผันทนชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การพูด
อรรถกถาจุลนารทกัศสป ชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ

อรรถกถาชาดก	หัวข้อแนวคิดเรื่องปัญญา	สาระคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาตั๊กการิยชาดก	อุบาย	มิจฉาปัญญา
อรรถกถาหมาอุกกุสชาดก	สติ	การมีสติ
อรรถกถาอุททาลกชาดก	อุบาย	ความฉลาดแกมโกง
อรรถกถาปัญญาอุโบสถชาดก	สติ	การมีสติ
อรรถกถาตั๊กจกสุกรชาดก	สติ	การแก้ปัญหา-ไขปริศนา
อรรถกถาหมาวาณิชชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถามาตั้งคชาดก	การไม่คบคนพาล	-
อรรถกถาสัตติคุมพชาดก	คติ	-
อรรถกถากัจฉันทชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	รส
อรรถกถากุมภชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถาปิ่นทรกชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถากันทุติณทุกชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถาเตสกุณชาดก	การคบบัณฑิต	-
อรรถกถาอลัมพูสาชาดก	สติ	โทษของการไม่มีสติ
อรรถกถาหมาโพธิชาดก	โทษของการไม่มีปัญญา	การฟัง
อรรถกถาโสณกชาดก	ความรู้	-

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางที่ 2 ตารางแสดงอรรถกถาชาดกที่นำเสนอแนวคิดเรื่องปัญญาที่ได้มาจากการปฏิบัติธรรม
พื้นฐาน

อรรถกถาชาดก	ศีล สมาธิ ปัญญา
อรรถกถากัฏฐุหรือชาดก	บุคคลที่มีความบริสุทธิ์ใจทำให้มีปัญญา
อรรถกถาเตลปัดตชาดก	บุคคลที่ไม่หลงไหลในกิเลสทำให้มีปัญญา
อรรถกถากิ่งสุโกปมชาดก	การตระหนักถึงคำสอนธรรมทำให้มีปัญญา
อรรถกถาติตติรชาดก	ผู้มีปัญญาตระหนักถึงผลกรรมที่ตนเป็นผู้ก่อ
อรรถกถาสิริกาลกัณณชาดก	การมีปัญญาแยกแยะผู้มีศีลได้
อรรถกถากุมภการชาดก	บุคคลผู้มีความสงบก่อให้เกิดปัญญาตระหนักถึง ถึงความไม่เที่ยงแท้
อรรถกถาสังขพรหมณชาดก	บุคคลผู้กระทำบุญยอมทำให้มีความสงบ รู้จัก ใช้ปัญญาแก้ปัญหาให้ลุล่วง

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางที่ 3 ตารางแสดงอรรถกถาชาดกที่นำเสนอพระโพธิสัตว์ในฐานะผู้มีปัญญาบารมี

อรรถกถาชาดก	หัวข้อแนวคิดเรื่องปัญญา	สาระคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาอโณณกชาดก	การช่วยเหลือให้พ้นภัย	-
อรรถกถาวันณุปถชาดก	การแก้ปัญหา	-
อรรถกถาเสรีวาณิชาดก	การช่วยเหลือให้พ้นภัย	-
อรรถกถาจุลกเศรษฐีชาดก	ความรู้	ความรู้ทางโลก
อรรถกถาตันฑุลนาฬิชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาเทวธัมมชาดก	การไขปริศนา	การไขปริศนาทางธรรม
อรรถกถากัฏฐุหรือชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อกล่าวสอน
อรรถกถาคามนีชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อช่วยเหลือตนเองหรือผู้อื่น
อรรถกถามชเมวชาดก	สติ	การรู้เท่าทัน
อรรถกถานิโครธชาดก	ความรู้	ความรู้ทางธรรม
อรรถกถามาลูตชาดก	การไขปริศนา	การไขปริศนาทางโลก
อรรถกถากุรุงคมิชาดก	สติ	การรู้เท่าทัน
อรรถกถากุกุรชาดก	การแก้ปัญหา	-
อรรถกถาติฏฐุชาดก	การแก้ปัญหา	-
อรรถกถามหิพามุชาดก	การแก้ปัญหา	-
อรรถกถาอภิณฑชาดก	การแก้ปัญหา	-
อรรถกถานันทิวีสาลชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถากันหาชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อช่วยเหลือตนเองและผู้อื่น
อรรถกถามุณิกชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาสัมไมทมานชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อช่วยเหลือตนเองหรือผู้อื่น
อรรถกถาวัฏฏกชาดก	สติ	การเตือนสติตนเอง
อรรถกถาสกุนชาดก	การช่วยเหลือให้พ้นภัย	-
อรรถกถาติตติรชาดก	การแก้ปัญหา	-
อรรถกถานันทชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อช่วยเหลือตนเองหรือผู้อื่น

อรรถกถาชาดก	หัวข้อแนวคิดเรื่องปัญญา	สาระคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาโกปตชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาเวฬุชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาอารามทูลกชาดก	สติ	การเตือนสติตนเอง
อรรถกถาวารุณชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาเวทัพพชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาณักขัตตชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาทุมเมธชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อช่วยเหลือตนเองหรือผู้อื่น
อรรถกถาปุณณปาติกาชาดก	สติ	การรู้เท่าทัน
อรรถกถาผลชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถากาญจนกัณฑ์ชาดก	การแก้ปัญหา	-
อรรถกถาวานรินทชาดก	สติ	การรู้เท่าทัน
อรรถกถาตโยธัมมชาดก	ความรู้	ความรู้ทางธรรม
อรรถกถาเมริวาทชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาสังฆมนชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาสาตมัตตชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อกล่าวสอน
อรรถกถาทุราชาชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อช่วยเหลือตนเองหรือผู้อื่น
อรรถกถาอนภริตติชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อช่วยเหลือตนเองหรือผู้อื่น
อรรถกถามุทลักขณชาดก	สติ	การเตือนสติตนเอง
อรรถกถาอุจจังกชาดก		
อรรถกถากุททาลชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถารุกขธัมมชาดก	การช่วยเหลือให้พ้นภัย	-
อรรถกถามัจฉชาดก	การช่วยเหลือให้พ้นภัย	-
อรรถกถาสังกิชาดก	การช่วยเหลือให้พ้นภัย	-
อรรถกถามหาสุปินชาดก	การไขปริศนา	การไขปริศนาทางโลก
อรรถกถาภิรมเสนาชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น

อรรถกถาชาดก	หัวข้อแนวคิดเรื่องปัญญา	สาระคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาอัตถัสสทวารชาดก	ความรู้	ความรู้ทางธรรม
อรรถกถากัมปังกชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาสีลวิมฺสนชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อกล่าวสอน
อรรถกถามังคลชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาสารัมภชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถากุหฺกชาดก	การช่วยเหลือให้พ้นภัย	-
อรรถกถามหาสารชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อช่วยเหลือตนเองหรือผู้อื่น
อรรถกถาวิสสาสโกชนชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อช่วยเหลือตนเองหรือผู้อื่น
อรรถกถาโลมหนัสชาดก	สติ	การเตือนสติตนเอง
อรรถกถามหาสุทฺถสนชาดก	สติ	การรู้เท่าทัน
อรรถกถานามสิทธิชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อกล่าวสอน
อรรถกถากุฎฺฐาวณิชาดก	สติ	การรู้เท่าทัน
อรรถกถาเวริชาดก	สติ	การเตือนสติตนเอง
สัพพสํหารกปัญหา	การไขปริศนา	การไขปริศนาทางโลก
คัทรภปัญหา	การไขปริศนา	การไขปริศนาทางโลก
อมราเทวีปัญหา	การไขปริศนา	การไขปริศนาทางโลก
อรรถกถาสีคาลชาดก	สติ	การเตือนสติตนเอง
อรรถกถามิตจินฺติชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อช่วยเหลือตนเองและผู้อื่น
อรรถกถาวัฏฺฏกชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อช่วยเหลือตนเองหรือผู้อื่น
อรรถกถากุสนาพิชาดก	การช่วยเหลือให้พ้นภัย	-
อรรถกถานังคีสชาดก	การช่วยเหลือให้พ้นภัย	-
อรรถกถากุฎฺฐาหฺกชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถากลันตฺทุกชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถามูสิกชาดก	สติ	การรู้เท่าทัน
อรรถกถาอัคคิกชาดก	สติ	การรู้เท่าทัน

อรรถกถาชาดก	หัวข้อแนวคิดเรื่องปัญญา	สาระคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาโกสีย์ชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อกล่าวสอน
อรรถกถาสัมปทานชาดก	สติ	การเตือนสติตนเอง
อรรถกถาปัญญาจักรชาดก	สติ	การเตือนสติตนเอง
อรรถกถาฆาตชนชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาฆาตชนชาดก	ความรู้	ความรู้ทางธรรม
อรรถกถาจันทกชาดก	ความรู้	ความรู้ทางธรรม
อรรถกถาพัพพชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อช่วยเหลือตนเองหรือผู้อื่น
อรรถกถาโคธชาดก	สติ	การรู้เท่าทัน
อรรถกถาอุทโทฏฐชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถากากชาดก	การช่วยเหลือให้พ้นภัย	-
อรรถกถาโคธชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาสีกาลชาดก	สติ	การรู้เท่าทัน
อรรถกถาวิโรจนชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถานังคภูริชาดก	สติ	การเตือนสติตนเอง
อรรถกถาราชชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาสีกาลชาดก	สติ	การเตือนสติตนเอง
อรรถกถาเอกปັນณชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาภักคชาดก	สติ	การรู้เท่าทัน
อรรถกถาสุหนุชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อกล่าวสอน
อรรถกถาโมรชาดก	สติ	การเตือนสติตนเอง
อรรถกถาสมิทธิชาดก	สติ	การเตือนสติตนเอง
อรรถกถาสกุนคัมมิชาดก	สติ	การรู้เท่าทัน
อรรถกถาอรกชาดก	สติ	การเตือนสติตนเอง
อรรถกถากันฎกชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อกล่าวสอน
อรรถกถากัลยาณธรรมชาดก	สติ	การเตือนสติตนเอง
อรรถกถากพายมูริชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อกล่าวสอน
อรรถกถาตินทุกชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถากัจฉปชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น

อรรถกถาชาดก	หัวข้อแนวคิดเรื่องปัญญา	สาระคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาวาโลทกชาดก	ความรู้	ความรู้ทางโลก
อรรถกถาศิริทัตชาดก	การแก้ปัญหา	-
อรรถกถาอนภริตติชาดก	สติ	การเตือนสติตนเอง
อรรถกถาพริวาหนชาดก	การแก้ปัญหา	-
อรรถกถาสีหัจฉิมชาดก	สติ	การรู้เท่าทัน
อรรถกถาสิริกาฬกัณณิชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อกล่าวสอน
อรรถกถาปัပ္พูปัตถชาดก	การไขปริศนา	การไขปริศนาทางโลก
อรรถกถาราชชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาคหบดีชาดก	สติ	การรู้เท่าทัน
อรรถกถาสาวุธสีลชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อช่วยเหลือตนเองหรือผู้อื่น
อรรถกถาพันธนาการชาดก	สติ	การเตือนสติตนเอง
อรรถกถาอัชฌชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาสงสูมารชาดก	สติ	การรู้เท่าทัน
อรรถกถากันทคลกชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาโสมทัตตชาดก	การช่วยเหลือให้พ้นภัย	-
อรรถกถาปุณณนทีชาดก	สติ	การรู้เท่าทัน
อรรถกถากัจฉปชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาภูฏวานิชชาดก	การช่วยเหลือให้พ้นภัย	-
อรรถกถาครหิตชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาธัมมธชาดก	ความรู้	ความรู้ทางธรรม
อรรถกถากาสาวชาดก	การแก้ปัญหา	-
อรรถกถาปุณฺณทัตตชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อกล่าวสอน
อรรถกถากุมภิลชาดก	สติ	การรู้เท่าทัน
อรรถกถาโกสิยชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถากามนีตชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาทุติยปลายิชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาพกชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาเอกปทชาดก	ความรู้	ความรู้ทางธรรม

อรรถกถาชาดก	หัวข้อแนวคิดเรื่องปัญญา	สาระคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาหริตมาตชาดก	ความรู้	ความรู้ทางโลก
อรรถกถาสัพพทวารุชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อช่วยเหลือตนเองหรือผู้อื่น
อรรถกถาวิคติจนชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถามูลปริยายชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาปาทัชชลิชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อทดสอบ
อรรถกถากิงสุโกปมชาดก	การแก้ปัญหา	-
อรรถกถากปิชาดก	สติ	การรู้เท่าทัน
อรรถกถาติลุมภูริชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาภณิกัณฐชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อช่วยเหลือตนเองหรือผู้อื่น
อรรถกถาชรูทปานชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาคามณีนันทชาดก	การไขปริศนา	การไขปริศนาทางโลก
อรรถกถาปทุมชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อทดสอบ
อรรถกถาสุชาดาชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อกล่าวสอน
อรรถกถาพยัคฆชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาโลลชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถารุจิรชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาโรมชาดก	สติ	การรู้เท่าทัน
อรรถกถาภณิสูกรชาดก	การแก้ปัญหา	-
อรรถกถาสาลุกชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาลาภครหิกชาดก	ความรู้	ความรู้ทางโลก
อรรถกถาสีลวิมังสาชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อกล่าวสอน
อรรถกถากายนิพพิทชาดก	สติ	การเตือนสติตนเอง
อรรถกถาทัทธชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาสีลวิมัสสาชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อกล่าวสอน
อรรถกถาสุชาดาชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาฉวกชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถากัมปมันทียชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น

อรรถกถาชาดก	หัวข้อแนวคิดเรื่องปัญญา	สาระคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาโลหกุมภีลชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถามังสชาดก	ความรู้	ความรู้ทางโลก
อรรถกถาตโรทชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อกล่าวสอน
อรรถกถาถนวีรชาดก	สติ	การเตือนสติตนเอง
อรรถกถาติตติรชาดก	ความรู้	ความรู้ทางธรรม
อรรถกถาสุจชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อกล่าวสอน
อรรถกถาทัทธายชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาพรหมทัตตชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาจัมมสาฎกชาดก	สติ	การรู้เท่าทัน
อรรถกถาโคธชาดก	สติ	การรู้เท่าทัน
อรรถกถาอนนุโสจยชาดก	สติ	การเตือนสติตนเอง
อรรถกถากาฬพายุชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาโกกาลิกชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อกล่าวสอน
อรรถกถารถลัญจิวชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาโคธชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อกล่าวสอน
อรรถกถาราโชวาทชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาขัมพุกชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาถุสชาดก	สติ	การรู้เท่าทัน
อรรถกถากุณฑลิกชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อกล่าวสอน
อรรถกถาวนรชาดก	สติ	การรู้เท่าทัน
อรรถกถาชกุมภชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาสันธิเภทชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อกล่าวสอน
เทวตาปัญหาชาดก	การไตร่ตรอง	การไตร่ตรองทางโลก
อรรถกถาฆณิกุณฑลชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาสุชาตชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อกล่าวสอน
อรรถกถาเวนสาธชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาอูรคชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาอังกฤษชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาการันทียชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น

อรรถกถาชาดก	หัวข้อแนวคิดเรื่องปัญญา	สาระคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาสีลวิมังสาชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อกล่าวสอน
ชัชโชปนกชาดก	การไขปริศนา	การไขปริศนาทางโลก
อรรถกถาคุมพียชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาตจสวารชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อช่วยเหลือตนเองหรือผู้อื่น
อรรถกถาปลาสชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถามุสิกชาดก	สติ	การรู้เท่าทัน
อรรถกถาจลนุคคหชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถากโปตกชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาเสตเกตุชาดก	การไขปริศนา	การไขปริศนาทางโลก
อรรถกถาสิริกาลกัณณชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อทดสอบ
อรรถกถากุกกุชาดก	สติ	การรู้เท่าทัน
อรรถกถารัมมัทธชาดก	สติ	การรู้เท่าทัน
อรรถกถาขุรูปุตตชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อกล่าวสอน
อรรถกถาสูจิชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อช่วยเหลือตนเองหรือผู้อื่น
อรรถกถาตุณฑิลชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาวิฆาสาทชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาวัฏฏกชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถามโนชชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาสุตินชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อทดสอบ
อรรถกถาพลัณณกชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาเสนกชาดก	การช่วยเหลือให้พ้นภัย	-
อรรถกถาอัมมจิสเนชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถากปิชาดก	การช่วยเหลือให้พ้นภัย	-
อรรถกถาคันธราชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถามหากปิชาดก	สติ	การเตือนสติตนเอง
อรรถกถาทัพหธรรมชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาไสมทัตตชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น

อรรถกถาชาดก	หัวข้อแนวคิดเรื่องปัญญา	สาระคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาสุสิมชาดก	สติ	การเตือนสติตนเอง
อรรถกถาธุมการิชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อกล่าวสอน
อรรถกถาชาครชาดก	การไขปริศนา	การไขปริศนาทางธรรม
อรรถกถาอัฐสุตฺตชาดก	การไขปริศนา	การไขปริศนาทางโลก
อรรถกถาสุมังคลชาดก	สติ	การเตือนสติตนเอง
อรรถกถาอินทริยชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อกล่าวสอน
อรรถกถาปทกฺุสลชาดก	การแก้ปัญหา	-
อรรถกถาโลมสกัสนปชาดก	สติ	การเตือนสติตนเอง
อรรถกถาจักกวกชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาหลิททราคชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาสมุคคชาดก	สติ	การรู้เท่าทัน
อรรถกถากัณหาชาดก	ความรู้	ความรู้ทางธรรม
อรรถกถาสังขพราหมณชาดก	การช่วยเหลือให้พ้นภัย	-
อรรถกถาจุลลโพธิชาดก	สติ	การเตือนสติตนเอง
อรรถกถาตักกชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถากุกกุชาดก	สติ	การรู้เท่าทัน
อรรถกถามัญจกฺุณทลิลชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อกล่าวสอน
อรรถกถาพิลารโกสิยชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
ภุริปัญหาชาดก	การไขปริศนา	การไขปริศนาทางโลก
อรรถกถามหามงคฺลชาดก	การไขปริศนา	การไขปริศนาทางธรรม
อรรถกถาทศรตชาดก	สติ	การเตือนสติตนเอง
อรรถกถาสังวรมหาราชชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อช่วยเหลือตนเองหรือผู้อื่น
อรรถกถาจุลฺกุนาลชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อกล่าวสอน
อรรถกถาภัททสาลชาดก	การช่วยเหลือให้พ้นภัย	
อรรถกถาสมุททวาณิชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถากามชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาชนสันธชาดก	ความรู้	ความรู้ทางธรรม
อรรถกถาเมณฑกปัญหาชาดก	การไขปริศนา	การไขปริศนาทางธรรม

อรรถกถาชาดก	หัวข้อแนวคิดเรื่องปัญญา	สาระคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถามิตตามิตตชาดก	ความรู้	ความรู้ทางโลก
อรรถกถาชนนหงสชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาจุลนารทกัสนสพชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาพุทธชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อช่วยเหลือตนเองหรือผู้อื่น
อรรถกถาตักกการิชชาดก	การช่วยเหลือให้พ้นภัย	-
อรรถกถาอุททาลกชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาหมาโมรชาดก	การแก้ปัญหา	-
อรรถกถาทสพรหมณชาดก	ความรู้	ความรู้ทางธรรม
อรรถกถามาตังคชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาสิริเมณฑกชาดก	การไขปริศนา	การไขปริศนาทางธรรม
อรรถกถาหงสชาดก	ความรู้	ความรู้ทางธรรม
อรรถกถาโสมนัสชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาหยาปโลภนชาดก	สติ	การเตือนสติตนเอง
ปัญจปัญทิตชาดก	อุบาย	การทำอุบายเพื่อทดสอบ
อรรถกถาหัตถิปาลชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาโยชฌชาดก	สติ	การเตือนสติตนเอง
อรรถกถากุมภชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาสัมภวชาดก	ความรู้	ความรู้ทางธรรม
ทกรัکشชาดก	การไขปริศนา	การไขปริศนาทางโลก
อรรถกถาปັນทรกชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาภัณฑุติณทุกชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาเตสกุณชาดก	ความรู้	ความรู้ทางธรรม
อรรถกถาสรังคชาดก	การไขปริศนา	การไขปริศนาทางธรรม
อรรถกถาลัมพูสาชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาจุลลสุดโสมชาดก	สติ	การเตือนสติตนเอง
อรรถกถานพินิกาชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น
อรรถกถาหมาโพธิชาดก	สติ	การเตือนสติผู้อื่น

อรรถกถาชาดก	หัวข้อแนวคิดเรื่องปัญญา	สาระคำสอนเรื่องปัญญา
อรรถกถาสังกัจจชาดก	ความรู้	ความรู้ทางธรรม
อรรถกถาจุลหังสชาดก	ความรู้	ความรู้ทางธรรม
อรรถกถามหาหังสชาดก	ความรู้	ความรู้ทางธรรม
อรรถกถากุณาสชาดก	อุปาย	การทำอุปายเพื่อกล่าวสอน
อรรถกถามโหสถชาดก	สติ	การเตือนสติตนเอง
อรรถกถาวิรุทธชาดก	ความรู้	ความรู้ทางธรรม
อรรถกถามหาเวสสันดรชาดก	การแก้ปัญหา	-

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก ข

สาระสังเขปและข้อสังเกตของอรรถกถาชาดกที่ไม่ได้นำเสนอปัญหาแต่กล่าวถึงการใช้
ปัญหาแทรกไว้*

อรรถกถาชาดกที่ไม่ได้นำเสนอปัญหา แต่มีการกล่าวถึงการใช้ปัญหาแทรกไว้เป็น
องค์ประกอบการดำเนินเรื่องมีจำนวน 165 เรื่อง ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

1. อรรถกถามตกภัตตชาดก(2/28-31)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นรุกขเทวดา(ผู้สังเกตการณ์) ได้ติเตียนพราหมณ์ที่คิดจะนำ
แพะไปบูชาบุญ ว่าการฆ่าสัตว์นั้นเป็นบาป

ข้อสังเกตคือแพะรู้ว่าชะตากรรมตนถึงขนาดที่ต้องตาย จึงได้กล่าวแก่พราหมณ์ว่าถ้าไม่นำ
ตนบูชาบุญ ตนก็จะต้องถึงแก่ชีวิตในไม่ช้านี้

2. อรรถกถาอายุจิตชาดก(2/31-32)

รุกขเทวดาพระโพธิสัตว์เป็นผู้สังเกตการณ์ดำเนินกิจการกระทำของกรรมพื้ที่คิดจะฆ่าสัตว์เพื่อ
ทำพิธีกรรมว่าเป็นบาป

* สาระสังเขปและข้อสังเกตนี้เป็นกรวิเคราะห์ว่าอรรถกถาชาดกกลุ่มนี้ไม่ได้นำเสนอปัญหาทั้งโดยตรง
และโดยอ้อม แต่มีประเด็นร่วมกันคือมีการกล่าวถึงการใช้ปัญหาในลักษณะของแนวคิดสากลที่ว่าทุกคนเกิด
มาย่อมต้องมีปัญหาเป็นหลักดำรงชีวิตทั่วไป หรืออาจเน้นคำสอนเรื่องอื่นมากกว่าการเน้นการมีสติและปัญญา
แต่ชี้แจงคิดจากปัญญาเป็นบริบทช่วยให้เกิดความเข้าใจมากยิ่งขึ้น ผู้วิจัยได้สรุปเพียงสาระสังเขปและไม่ได้
กล่าวถึงเรื่องย่อของอรรถกถาชาดกทั้ง 547 เรื่องอย่างละเอียด เพราะมีผู้ได้สรุปเรื่องย่อไว้แล้ว

ดูในนิยยะดา เหล่าสุนทรและคณะ, รายงานการวิจัยภูมิปัญญาของคนไทย : ศึกษาจากหลักฐานด้านวรรณคดี.
(กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2542), พัฒน์ เพ็งผลา, รายงานการวิจัยการวิเคราะห์
การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ในนิบาตชาดก. (กรุงเทพฯ : ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก คณะ
มนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2530), และสายวรุณ น้อยนิมิตร, “อรรถกถาชาดก : การศึกษาใน
ฐานวรรณคดีคำสอนของไทยและความสัมพันธ์กับวรรณคดีคำสอนเรื่องอื่น,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาคุษฎี
บัณฑิต ภาควิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2542)

ข้อสังเกตคือพระโพธิสัตว์ได้เทศนาให้บริษัททั่วไปเกิดปัญญาตระหนักถึงการฆ่าสัตว์เพื่อพลีกรรมเป็นกรรมที่ติดตาม จึงทำให้บริษัทงดเว้นปาณาติบาต

3. อรรถกถาโกชาชาานิยชาดก(2/43-46)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นม้าอาชาไนยมีความกล้าหาญและยอมสละชีวิตช่วยเหลือผู้อื่นให้รอดพ้นจากภัย ขณะที่ม้าบาดเจ็บก็ยังอดทนกระทำศึกจนสำเร็จ

ข้อสังเกตคือม้าอาชาไนยพระโพธิสัตว์มีปัญญาที่ช่วยเหลือเหล่าทหารให้พ้นจากภัยโดยยอมสละชีวิต เพราะถ้ายอมแพ้หรือไม่มีความกล้าหาญ เหล่าทหารหาญยอมเสียกำลังและเสียชีวิต

4. อรรถกถาอาชัญญชาดก(2/46-47)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นม้าอาชาไนย มีความกล้าหาญและสละชีวิตจนสามารถจับข้าศึกได้

ข้อสังเกตคือม้าอาชาไนยพระโพธิสัตว์มีสติ ตระหนักถึงการเสียชีวิตและกำลังใจของทหาร จึงยอมสละชีวิตเพื่อสร้างขวัญและกำลังใจ

5. อรรถกถากุลาวกชาดก(2/69-77)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระอินทร์ ได้ทำศึกกับเหล่าอสูรแต่แพ้ศึก จึงทรงรหนึ่ไปทางดงจิว แต่พบกับลูกครุฑจึงทรงหันรถกลับเพื่อไม่ให้ทับลูกครุฑ อสูรเข้าใจว่าทัพพระอินทร์หวนกลับคืนมาทำศึก จึงตกใจพ่ายแพ้ไป

ข้อสังเกตคืออสูรไม่มีสติและมีความประมาท เห็นทัพของพระอินทร์หวนกลับคืนมา ก็ไม่ใช้สติพิจารณาว่าเหตุใดจึงยกทัพกลับมา แต่เข้าใจว่าพระอินทร์กล้าหาญ ไม่ยอมพ่ายแพ้ต่อศึก

6. อรรถกถาขัตติงคารชาดก(2/102-111)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นเศรษฐีคิดจะถวายทานแต่พระปัจเจกโพธิ แต่มีพญามารได้มาเนรมิตหลุมเพลิงเพื่อกันไม่ให้เศรษฐีพระโพธิสัตว์กระทำทาน พระโพธิสัตว์มีสติไม่ประมาทต่ออุปายของพญามาร ทำให้รอดพ้นจากภพนิมิตนั้น

ข้อสังเกตคือการมีสติที่แน่วแน่ผนวกกับความไม่ประมาทต่ออุบายของพญามาร จึงทำให้พระโพธิสัตว์ใช้ปัญญาพิจารณาหาทางที่จะสามารถกระทำทานได้อย่างมีอานิสงส์ คือไม่คิดมุ่งเบียดเบียนผู้อื่น(พญามาร) โดยการเหาะขึ้นไปบนอากาศ

7. อรรถกถาโลสกชาดก(2/113-121)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นอาจารย์ศิปาปาโมกข์ ได้ติเตียนและสั่งสอนศิษย์ผู้เกี่ยว
ค้ำนการเรียน ในที่สุดเที่ยวเล่นจนได้รับโทษ

ข้อสังเกตคือพระโพธิสัตว์เห็นศิษย์ดำเนินชีวิตในทางที่ไม่ถูกต้อง จึงกล่าวเตือนสติ
ขณะที่ศิษย์ก็ไม่ใช่ปัญญาพิจารณาคำสอนของอาจารย์ จนเกิดภัยจึงระลึกถึงคำของอาจารย์

8. อรรถกถามหาสีลชาดก(2/145-152)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้ามหาสีลวราช มีความตั้งมั่นอยู่ในชั้นดิตรวม อีกทั้ง
ไม่ประมาท มีความเพียร ในที่สุดก็ได้รับราชสมบัติคืน

ข้อสังเกตคือการมีสติและปัญญาทำให้ระลึกได้ถึงแนวทางที่สามารถเอาคู่ปฏิบัติได้

9. อรรถกถาจุฬชาดก(2/152-153)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าชนกราช มีความเพียรว่ายน้ำอยู่ในมหาสมุทรนาน
ถึง 7 วัน 7 คืน จนในที่สุดนางเมขลาได้มาช่วยพระองค์ไว้

ข้อสังเกตคือพระโพธิสัตว์มีสติไม่ประมาทต่ออันตราย ใช้ปัญญาพิจารณาถึงแนวทางที่จะ
รอดพ้นจากการว่ายน้ำในทะเล นอกจากการตั้งความเพียรที่จะว่ายน้ำให้ถึงฝั่ง

10. อรรถกถาปัญญาภูมชาดก(2/158-161)

ปัญญาภูมกุมารพระโพธิสัตว์ได้ศึกษาวิชาในสำนักศิปาปาโมกข์ ได้เดินทางกลับเมือง
ระหว่างพบกับยักษ์คิดจะจับกิน ปัญญาภูมกุมารจึงทรมานให้ยักษ์คลายทิวฐิ

ข้อสังเกตคือพระโพธิสัตว์ทรงมีสติ ไม่หวาดกลัวต่อยักษ์ที่มีรูปร่างใหญ่โต คิดจะจับกิน
รู้จักแก้ไขหาทางรอดพ้นจากอันตราย

11. อรรถกถาตั๊กกชาดก(2/184-188)

ดาบสพระโพธิสัตว์หลงในรูปโฉมสตรีจนต้องสีก ต่อมาถูกภรรยาหลอกไปให้โจรฆ่า

ข้อสังเกตคือดาบสพระโพธิสัตว์ไม่มีสติ หลงใหลในรูปโฉมของสตรี จนต้องละจากการบำเพ็ญพรต ต่อมาได้สติตระหนักถึงโทษของสตรี ด้วยเหตุการณ์ที่ภรรยาหลอกไปให้โจรฆ่า

12. อรรถกถาสาเกตชาดก(2/201-202)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นบุตรพราหมณ์ได้เทศนาชี้แจงให้ประชาชนและพราหมณ์เข้าใจว่า บุคคลที่เห็นกันครั้งแรกก็มีใจปฏิบัติได้ เช่นเดียวกับที่พราหมณ์อ้างว่าเป็นบุตรตน

ข้อสังเกตพราหมณ์ผู้อ้างว่าเป็นบุตรของตนได้ทำอุบายเพื่อลวงพระโพธิสัตว์ พระโพธิสัตว์จึงชี้แนะให้เกิดปัญญา

13. อรรถกถาวิสวันตชาดก(2/203-204)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นหมอรักษาพยาบาล ได้รักษาชาวนาผู้หนึ่งที่ถูุงกัดแล้วไม่คายพิษของตนออก

ข้อสังเกตคือผู้ที่กัดชาวนาผู้จักใช้ปัญญาพิจารณาว่าพิษที่ตนปล่อยไปแล้ว ไม่สามารถดูคืนกลับมาได้ การดูพิษคืนเหมือนกับการกระทำที่โง่เขลา

14. อรรถกถาสีลวนาคชาดก(3/5-8)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาช้าง ได้ช่วยเหลือนายพรานซึ่งหลงทางในปากลับคืนสู่เมือง ต่อมานายพรานคิดไม่เชื่อต่อพญาช้าง โดยทำอุบายของทั้งสองข้าง จนพญาช้างเสวยทุกขเวทนา

ข้อสังเกตคือพญาช้างได้สติจากการเรียนรู้พฤติกรรมคนพาลผู้คิดอกตัญญูอย่างนายพราน

15. อรรถกถาสัจจกิริชาดก(3/9-14)

พราหมณ์พระโพธิสัตว์ได้ช่วยเหลือพระกุมาร ู หนูและนกแขกเต้าขึ้นจากน้ำ แต่พระกุมารไม่พอใจที่พราหมณ์ให้ความสำคัญต่อสัตว์ดิรัจฉาน ต่อมาเมื่อพระกุมารทรงครองราชย์จึงคิดอาฆาตพราหมณ์พระโพธิสัตว์

ข้อสังเกตคือพระโพธิสัตว์ตระหนักถึงความอาฆาตมุ่งร้ายของพระกุมาร จึงเกิดปัญญาเห็นว่าบุคคลบางคนเป็นผู้คิดอกตัญญู ไม่มีสติที่จะพิจารณาการกระทำ

16. *อรรถกถาขรัสมรรชาดก(3/49-51)*

พ่อค้าพระโพธิสัตว์ได้เห็นอำมาตย์ลวงให้ชาวบ้านออกไปป่าเพื่อให้กลุ่มโจรปล้นทรัพย์ จึงคิดจะกำจัดอำมาตย์

ข้อสังเกตคือพ่อค้าพระโพธิสัตว์รู้เท่าทันกลลวงของอำมาตย์ เช่นเดียวกับอำมาตย์ได้ใช้มิจฉาปัญญาทำอุบายเพื่อลวงชาวบ้าน

17. *อรรถกถาอกตัญญูชาดก(3/80-82)*

เศรษฐีพระโพธิสัตว์ได้ช่วยเหลือเพื่อนเศรษฐีชาวชนบทโดยรับซื้อสินค้า ต่อมาเพื่อนเศรษฐีไม่รับซื้อสินค้าจากเศรษฐีพระโพธิสัตว์ จึงถูกคนรับใช้ของพระโพธิสัตว์ปลอมเป็นโจรปล้นทรัพย์

ข้อสังเกตคือเพื่อนเศรษฐีพระโพธิสัตว์เป็นผู้มีความฉลาดแกมโกง คำนึงแต่ผลประโยชน์ของตนเอง แต่ไม่คำนึงถึงผลประโยชน์ของผู้อื่น อีกทั้งยังเป็นผู้คิดอกตัญญู จึงได้รับโทษในที่สุด

18. *อรรถกถาบัณฑิตชาดก(3/126-127)*

ลูกขเทวดาพระโพธิสัตว์เป็นผู้สังเกตการณ์เห็นพ่อค้าฝักททดสอบว่าบุตรสาวของตน เจริญวัยควรที่จะออกเรือนหรือไม่ โดยคิดจะลวงลาม

ข้อสังเกตคือพ่อค้าฝักเป็นผู้มีปัญญาคิดอุบายทดสอบบุตรสาว

19. *อรรถกถาอุทัจจนีชาดก(3/132-134)*

ดาบสพระโพธิสัตว์กล่าวสอนบุตรชายผู้ลุ่มหลงอยู่ในสตรีให้ละกิเลส

ข้อสังเกตคือการไม่มีสติของบุตรชายดาบสจึงทำให้ลุ่มหลงอยู่ในกามคุณ

20. *อรรถกถาพาหิยชาดก(3/137-139)*

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นอำมาตย์กล่าวถึงคุณของศีลปะ โดยยกย่องพระมเหสีผู้มีหิริและโหดตปปะ รู้จักระงับกิริยาที่ไม่บังควรเกิดขึ้น

ข้อสังเกตคือการมีสติทำให้รู้จักยั้งคิด ยั้งทำ รวมทั้งยับยั้งชั่งใจในเรื่องอื่นได้

21. *อรรคกถากุณทลปุจฉา*(3/139-142)

รุกขเทวดาพระโพธิสัตว์สอนให้ทุกคตะบุรุษพอใจในสิ่งที่ให้ทาน และด้วยผลทานตอบสนองให้บุรุษทุกคตะรำรวยเป็นเศรษฐี

ข้อสังเกตคือการมีสติระลึกถึงความพอเพียงในการกระทำของตน ย่อมทำให้มีความสงบ เกิดปัญญาที่จะพิจารณาการกระทำของตนต่อไป

22. *อรรคกถาพันธนมโกชชาดก*(3/159-163)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นบุโรหิตถูกพระมเหสีชักชวนให้เสพสังวาส แต่บุโรหิตปฏิเสธ จึงถูกพระมเหสีใส่ความ พระราชาโปรดให้ลงโทษบุโรหิต ต่อมาพระราชาทราบความจริง จึงงดโทษ

ข้อสังเกตคือพระมเหสีผู้ลุ่มหลงในกามคุณย่อมไม่มีสติที่จะยั้งคิด ยั้งทำ เช่นเดียวกับพระราชาที่ทรงทราบความเท็จก็ไม่ใช้ปัญญาพิจารณา แต่เมื่อได้ทราบความจริงก็มีสติระลึกได้

23. *อรรคกถาทุมเมธชาดก*(3/168-171)

พญาช้างพระโพธิสัตว์ถูกพระเจ้ามคธริษยาและคิดร้าย จึงหนีไปอยู่กับพระเจ้าพาราณสี

ข้อสังเกตคือการมีปัญญารู้จักแก้ไขปัญหาเอาตัวรอดพ้นจากภัยได้

24. *อรรคกถาอัมพชาดก*(3/175-177)

ฤาษีพระโพธิสัตว์ได้สรรเสริญฤาษีที่มีความเมตตาให้ทานแก่สัตว์ ผลทานตอบสนองให้ฤาษีได้รับอาหารจากสัตว์ทั้งหลาย โดยไม่ต้องออกไปหาเอง

ข้อสังเกตคือการมีศีล ย่อมทำให้มีปัญญาพิจารณาถึงการเกื้อกูลระหว่างกัน อันนำไปสู่การอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข

25. *อรรคกถาบุปผรัตตชาดก*(4/44-46)

เทวดาพระโพธิสัตว์เป็นผู้สังเกตการณ์เห็นกรรมพืฏกภรรยาใช้ให้เก็บดอกคำ ในที่สุดก็ถูกประหารชีวิต

ข้อสังเกตคือการลุ่มหลงอยู่ในตัณหาทำให้ไม่มีสติและปัญญาพิจารณาการกระทำ

26.อรรถกถาอุรชชาดก(4/77-80)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นดาบสได้กล่าวสอนให้ครุฑกับนาคซึ่งเป็นศัตรูมีความสามัคคี
ข้อสังเกตคือการเชื่อฟังคำกล่าวย่อมทำให้ได้สติ แยกแยะคุณและโทษได้

27.อรรถกถาอลีนจิตตชาดก(4/84-89)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติโอรสพระเจ้าพรหมทัต ทรงพญาช้างผู้จงรักภักดีต่อผู้กองทัพอ
พระเจ้าโกศล ในที่สุดก็ได้รับชัยชนะ

ข้อสังเกตคือแม้ว่าพญาช้างจะโคกเศร้าต่ออาการจากไปของพระเจ้าพรหมทัต แต่ก็มีสติ
แยกแยะความเศร้าโศกและหน้าที่

28.อรรถกถาคุณชาดก(4/90-96)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นราชสีห์รู้ถึงคุณของสุนัขจิ้งจอกที่ช่วยเหลือตน จึงชวนให้ไป
อยู่ด้วยกัน ต่อมานางราชสีห์ได้คิดที่จะกำจัดสุนัขจิ้งจอกและครอบครัว แต่ก็ถูกราชสีห์พระ
โพธิสัตว์ตีเตียน

ข้อสังเกตคือการกระทำที่ไม่มีสติ ไม่ใช่ปัญญาพิจารณา ย่อมทำให้หลงผิดได้

29.อรรถกถาสันถวชาดก(4/111-113)

ฤาษีพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นฤาษีหลงบูชาไฟ ต่อมาไฟไหม้บรรณศาลา ทำให้ฤาษี
พระโพธิสัตว์เลิกบูชาไฟ

ข้อสังเกตคือการมีสติย่อมทำให้ระลึกแยกแยะการกระทำของตนได้

30.อรรถกถาสูสีมชาดก(4/114-118)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นบุตรของปุโรหิต จำเรียนวิชาไตรเภทและหัตถิสูตตร เพื่อหวัง
จะได้คืนตำแหน่งปุโรหิตของบิดา

ข้อสังเกตคือการมีปัญญาสามารถแก้ไขปัญหิต่าง ๆ ได้ รวมทั้งมีปัญญาที่จะศึกษาวิชาความรู้ สร้างสมปัญญาให้เจริญมากขึ้น

31.อรรถกถาศิขมชาดก(4/119-121)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาแร้งพร้อมด้วยบริวารตอบแทนบุญคุณเศรษฐีที่ช่วยพญาแร้งและบริวารพ้นจากความหนาว

ข้อสังเกตคือการมีความเมตตาเป็นกุศลธรรม ย่อมทำให้มีปัญญาที่จะแก้ไขปัญหาระงับทุกขผู้อื่นได้

32.อรรถกถานกุลชาดก(4/121-123)

ดาบสพระโพธิสัตว์ได้กล่าวสอนให้ฟังและฟังพอนซึ่งเป็นศัตรมีความสามัคคี

ข้อสังเกตคือการเชื่อฟังคำกล่าวสอน ย่อมทำให้มีสติแยกแยะคุณและโทษได้

33.อรรถกถาอุปสาพชาดก(4/123-126)

ฤาษีพระโพธิสัตว์กล่าวสอนพราหมณ์บิดาและบุตรไม่ให้ถือเรื่องสถานที่เผาศพ เพราะสถานที่ทุกแห่งย่อมเคยเป็นที่เผาศพมาแล้ว

ข้อสังเกตคือการมีสติและปัญญาสามารถพิจารณาคำลือ ตลอดจนใช้ปัญญาพิสูจน์หาข้อเท็จจริงได้

34.อรรถกถาทัทธราชาดก(4/138-140)

พญาราชสีห์พระโพธิสัตว์ไม่แผดเสียงแข่งกับสุนัขจิ้งจอก เพราะถือว่าเป็นสัตว์ที่มีวรรณะต่างกัน

ข้อสังเกตคือการมีสติสามารถแยกแยะคุณและโทษได้

35.อรรถกถาทุพริยมักกชาดก(4/143-144)

พราหมณ์พระโพธิสัตว์มีเมตตาทานคิดให้น้ำแกลิง ต่อมาลิงคิดประทุษร้าย

ข้อสังเกตคือการเรียนพฤติกรรมของคนพาลย่อมทำให้มีปัญญา

36.อรรถกถาสตธรรมชาดก(4/156-159)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นบุรุษจันทาล มีมาณพผู้หนึ่งถือทมิฬมาขออาหารกินแล้วนึก
รังเกียจ ทำให้เกิดโทษคืออาเจียนเป็นพิษ

ข้อสังเกตคือการไม่มีสติและปัญญาอย่างถูกต้อง ทำให้มีมิจฉาทิฎฐิ

37.อรรถกถาทุททชาดก(4/159-161)

ฤาษีพระโพธิสัตว์ได้เทศนาถึงอานิสงส์ของการบำเพ็ญทาน จนทำให้บริษัททั่วไปตระหนัก
ถึงอานิสงส์

ข้อสังเกตคือการได้ฟังคำเตือนสติที่มีคุณค่า ย่อมเกิดปัญญา

38.อรรถกถาสทิสชาดก(4/163-168)

อสทิสกุมารพระโพธิสัตว์มอบราชสมบัติให้น้องชาย ต่อมาน้องชายคิดร้ายขับไล่พระ
โพธิสัตว์ออกจากเมือง แต่เมื่อน้องชายมีภัยก็กลับมาช่วยเหลือ น้องชายจึงได้สติ

ข้อสังเกตคือการมีปัญญาสามารถแยกแยะคุณและโทษของการกระทำได้

39.อรรถกถาสังคามาวจรชาดก(4/168-172)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นหัตถาจารย์ฝึกหัดช้างให้มีความกล้าหาญ จนในที่สุดช้างที่
ฝึกหัดสามารถชนะศึกกลับมา

ข้อสังเกตคือการเชื่อฟังคำสอนของบัณฑิต ย่อมทำให้มีปัญญาดำเนินการต่าง ๆ ได้สำเร็จ

40.อรรถกถาสีหโกฏฐชาดก(4/187-188)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นราชสีห์สอนบุตรที่เกิดจากนางสุนัขจึงจอกให้สงบเสีงของ
ตน เพราะมีเสียงคล้ายกับนางสุนัขจึงจอก แต่มีรูปร่างคล้ายพระโพธิสัตว์

ข้อสังเกตคือการไม่มีสติทำให้ไม่สามารถพิจารณาการกระทำของตน ต่อเมื่อมีสติจึงระลึก
รู้แยกแยะการกระทำได้

41.อรรถกถาสีลานิสงสชาดก(4/190-192)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นสมุทรวาณิชช่วยเหลือให้บริษัทผู้มีศีลและช่างกลบกรอดพ้นจากเรืออัปปาง

ข้อสังเกตคือการมีสติยอมทำให้มีปัญญารอดพ้นจากภัย

42.อรรถกถาจุลลปทุมชาดก(4/196-201)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นปทุมกุมาร ถูกภรรยาลอบคบชู้ ลวงผลักพระโพธิสัตว์ให้ตกแหว ต่อมาเมื่อพญาเหี้ยมาช่วยเหลือให้พ้นจากอันตราย ภายหลังปทุมกุมารได้เป็นพระราชากลับมาเตือนภรรยาและชายชู้ให้ได้รับความอาย

ข้อสังเกตคือการตระหนักถึงโทษของสตรียอมทำให้มีสติคิดพิจารณา

43.อรรถกถามณีโจรสชาดก(4/201-205)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นคนหนีคดีเศรษฐีพร้อมด้วยนางสุชาดาที่วิวเมืองพาราณสี ต่อมาถูกใส่ความว่าเป็นผู้ขโมยแก้วมณีของพระราชินี พระราชินีจึงโปรดให้ลงโทษโดยไม่สอบสวนข้อเท็จจริง แต่รอดพ้นจากภัยเพราะการมีศีลของนางสุชาดา

ข้อสังเกตการไม่ใช้ปัญญาพิจารณาไตร่ตรอง ทำให้ตนเองและผู้อื่นได้รับความเดือดร้อน

44.อรรถกถาลาหกัสนชาดก(4/209-212)

ม้าลาหพระโพธิสัตว์รู้เท่าทันยักษ์ที่คอยล่อลวงบุรุษ จึงได้พาพ่อค้าเรือแตกหนีออกจากเกาะไปสู่ที่อยู่อย่างปลอดภัย

ข้อสังเกตคือการมีปฏิภาณไหวพริบเป็นปัญญาที่ได้มาจากการตั้งข้อสังเกตแล้วอนุมานเพื่อให้ได้คำตอบที่คิดไว้ นับเป็นกลวิธีที่สามารถเอาตัวรอดได้อย่างแยบคาย

45.อรรถกถามิตตตามิตตชาดก(4/213-214)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นดาบสได้กล่าวสอนเกี่ยวกับมิตรและอมิตรให้แก่ศิษย์ได้ฟัง

ข้อสังเกตคือการได้ฟังคำกล่าวของบัณฑิตทำให้เกิดปัญญา อีกทั้งยังนำไปสู่แนวทางปฏิบัติในการดำเนินชีวิตที่ดียิ่งต่อไป

46. อรรถกถาเกฬีสีลชาดก(5/5-8)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระอินทร์ได้ทำอุบายขู่พระราชพาพระองค์หนึ่ง ให้ทรงละการ
รังแกสัตว์รวมทั้งคนชรา

ข้อสังเกตคือการใช้ปัญญาเพื่อช่วยผู้อื่น รวมทั้งเตือนสติผู้ที่เป็นพระราชพาให้ระลึกในธรรม

47. อรรถกถาขันธปริตตชาดก(5/9-12)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นฤๅษีได้กล่าวสอนศิษย์ให้มีสติระลึกถึงคุณของพระพุทธร่วม
รวมทั้งแผ่เมตตาไม่มุ่งร้ายต่อพญางูทั้งสี่

ข้อสังเกตคือเมื่อมีสติและจิตใจที่สงบ ย่อมจะทำให้เกิดปัญญามองเห็นการไม่เบียดเบียน
เป็นการบำเพ็ญธรรมประการหนึ่ง

48. อรรถกถาอุจฉิฐฐัตตชาดก(5/37-39)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นนักฟ้อนรำบอกเหตุที่ข้าวร้อนอยู่ข้างบน และข้าวเย็นอยู่
ข้างล่างแก่พราหมณ์ผู้หนึ่ง เพราะนางพราหมณ์มีผู้

ข้อสังเกตคือความรู้เท่าทันกลของผู้ที่มีเล่ห์เหลี่ยม สามารถรักษาตนให้อยู่รอดปลอดภัยได้

49. อรรถกถาภรรษชาดก(5/40-44)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นเจ้าของคณะดาบส ต่อมาคณะดาบสสองคณะวิวาทกัน
พระราชชาติตัดสินคณะดาบสที่ให้สินบนเป็นฝ่ายชนะ ทำให้พระโพธิสัตว์รู้สึกเบื่อหน่ายจึงพาคณะ
ดาบสออกจากเมืองแห่งนี้ไป

ข้อสังเกตคือความเป็นพระราชาย่อมจะต้องมีพระราชหฤทัยที่สะอาด ชำระความอย่าง
ยุติธรรม ใช้ปัญญาพิจารณาอย่างละเอียดรอบด้าน พระราชาที่ลุ่มหลงอยู่ในโลกะ โมหะ โทสะ
มักเป็นพระราชพาที่ไม่มีปัญญา ยึดเหตุผลตนเป็นเอก และไม่ควรถูกการสรรเสริญยกย่อง

50. อรรถกถาเสศคุชาดก(5/53-55)

รุกขเทวดาพระโพธิสัตว์เป็นผู้สังเกตการณ์เห็นพ่อค้าฝักคิดทดสอบว่าบุตรสาวของตนเจริญวัยควร
ออกเรือนหรือไม่ ด้วยการคิดลวงลาม

ข้อสังเกตคือบิดาใช้ปัญญาทำอุบายทดสอบบุตรสาว

51.อรรถกถาจุลลนันทียชาดก(5/79-83)

พญาวานรพระโพธิสัตว์ยอมที่จะสละชีวิตของตนเพื่อแลกกับชีวิตของมารดา แต่ก็ถูก
นายพรานตระกูลสัตว์กลับทำร้ายมารดาและน้อง

ข้อสังเกตคือการได้เรียนรู้พฤติกรรมของคนพาลทำให้เกิดปัญญา

52.อรรถกถาขันตีวิณณนาชาดก(5/90-91)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าพรหมทัตทรงมีทมะหรือความอดกลั้น ไม่คิดลงโทษ
อำมาตย์ผู้ประพฤติอสังฆกรรมกับนางสนม จึงทำให้อำมาตย์รู้สึกอายต่อพฤติกรรมจนเลิก
ประพฤติ

ข้อสังเกตคือการมีสติแล้วใช้สติเตือนตนเอง นอกจากจะทำให้มีปัญญาระงับความโกรธ
แล้ว ยังสามารถสยบฝ่ายตรงข้ามที่คิดร้ายให้กลับมาคิดได้

53.อรรถกถาวิณาคูณชาดก(5/115-117)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นเศรษฐีเข้าใจว่าบุรุษพิการหลังค่อมเป็นผู้มีพระคุณ จึงหนี
ออกจากบ้านมาอาศัยอยู่กับบุรุษหลังค่อม

ข้อสังเกตคือการไม่ใช้ปัญญาไตร่ตรอง พิจารณาอย่างรอบคอบ อาจสร้างความเดือดร้อน
หรือก่อให้เกิดการเข้าใจผิดได้

54.อรรถกถาวิกัณณชาดก(5/118-120)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าพรหมทัตได้สั่งให้ทหารฆ่าจะเข้ผู้โลกมาก เห็นฝูง
ปลาและเต่าที่พระราชาเลี้ยงไว้ก็กินเป็นอาหาร

ข้อสังเกตคือความโลภทำให้ไม่มีสติและปัญญา จะนำไปสู่ความเดือดร้อนในภายหลังได้

55.อรรถกถาสิตาภชาดก(5/121-124)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นฤๅษีกล่าวสอนการทำบิรกรรมแก่นางอสิตาพระชายาของ
พระเจ้าพรหมทัตจนบรรลุลุณัน ต่อมาพระราชาทรงมีใ้ปฏิบัติต่อนางกินรี ใ้ติดตามนางกินรี

แต่ไม่พบจึงกลับมาหานาง นางอสิตาเทวีจึงเหาะบินหนีและกล่าวสอนถึงการมักมากในกามคุณของพระราชา

ข้อสังเกตคือโทษของการไม่มีสติและปัญญา มักมากในกามคุณย่อมทำให้ตนเองต้องสูญเสียประโยชน์ เช่นเดียวกับการมีปัญญาย่อมรู้จักกล่าวสอนเตือนสติผู้อื่นได้

56.อรรถกถาอัจฉนชาดก(5/124-127)

พราหมณ์พระโพธิสัตว์ออกบวชจนในที่สุดได้ดำรงเพศเป็นฤาษี เพื่อนเศรษฐีได้มาชักชวนให้ฤาษีลาสิกขา ฤาษีพระโพธิสัตว์จึงได้กล่าวสอนให้เพื่อนเศรษฐีตระหนักถึงโทษของการดำรงเพศฆราวาส

ข้อสังเกตคือการมีสติและปัญญาช่วยให้เห็นถึงโทษการครองเรือน

57.อรรถกถาสาเกตชาดก(5/130-131)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นบุตรพราหมณ์ได้กล่าวถึงการเกื้อกูลกันในชาติก่อน ย่อมส่งผลมาถึงชาติปัจจุบันมีการเกื้อกูลต่อไป

ข้อสังเกตคือการตระหนักถึงความจริงย่อมทำให้มีปัญญาที่จะพิจารณา

58.อรรถกถามหาปิงคชาดก(5/138-141)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นโอรสของพระเจ้าปิงคละผู้มีพฤติกรรมดุร้าย ปกครองด้วยอธรรม ต่อมาพระเจ้าปิงคละสวรรคต ประชาชนต่างยินดี แต่นายทวารกลับเส้รำโศกเพราะเกรงว่าพระเจ้าปิงคละจะกลับคืนมา

ข้อสังเกตคือการไม่มีสติยอมทำให้พลาดแล้ว เมื่อมีสติก็สามารถระงับความพลาดกลัวได้

59.อรรถกถาคุตติลชาดก(5/150-160)

อำมาตย์พระโพธิสัตว์ได้กล่าวสอนวิชาการดีดพิณให้แก่ศิษย์ ต่อมาศิษย์ไม่รู้จักประมาณตน คิดทำอาจารย์แข่งขันดีดพิณ

ข้อสังเกตคือการไม่รู้จักที่จะประมาณตนทำให้ไม่มีปัญญาที่จะพิจารณาการกระทำของตน

60. อรรถกถาพาโลวาทชาดก(5/168-169)

ฤาษีพระโพธิสัตว์ถูกกระแอมผู้หนึ่งคิดกลั่นแกล้งโดยลวงให้ฉันอาหารที่เป็นปลาและเนื้อ แล้วกล่าวว่าเป็นบาป ฤาษีจึงกล่าวสอนว่าผู้ที่จะเป็นบาปก็คือผู้ที่ประกอบอาหาร

ข้อสังเกตคือการใช้กลโกงมุ้งร้ายจะหลอกลวงมักจะถูกผลตอบสนอง

61. อรรถกถาสังกัปปราศชาดก(6/1-8)

ดาบสพระโพธิสัตว์ได้เห็นพระมเหสีของพระเจ้าพรหมทัต ในขณะที่ฝ้านุ่งหลุดลุ่ยเกิดกิเลส กำหนดในกาม ต่อมาเห็นถึงโทษจึงได้สติ

ข้อสังเกตคือการไม่มีสติทำให้ลุ่มหลงในกามคุณ ต่อเมื่อได้สติแล้วจึงระลึกได้

62. อรรถกถากุณฑลกุลฉลินธวชาดก(6/22-29)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพ่อค้าม้า ชื้อม้าจากหญิงผู้เลี้ยงเพราะเห็นว่าม้าตัวนี้มีกำลัง มาก ม้าได้แสดงความสามารถถวายให้พระเจ้าพรหมทัตทอดพระเนตร จนได้รางวัล

ข้อสังเกตคือการมีความรู้ยอมทำให้มีปัญญาที่จะดำเนินชีวิต

63. อรรถกถามันธราตุราชชาดก(6/55-61)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้ามันธราตุราชไม่พอใจในการครองเมืองทั้งมนุษย์และ สวรรค์ แม้จะสิ้นชีวิตแล้วก็ยังไม่รู้จักอิมในต้นหา

ข้อสังเกตคือการไม่มีสติคิดลุ่มหลงในต้นหายอมไม่เกิดปัญญา

64. อรรถกถาติริติวัจจชาดก(6/61-66)

ติริติวัจจดาบสได้ช่วยเหลือพระเจ้าพรหมทัตขณะที่ทรงพ่ายแพ้ต่อโจร พระเจ้าพรหมทัตจึง ตอบแทนบุญคุณด้วยการบูชา

ข้อสังเกตคือการมีปัญญาสามารถช่วยเหลือผู้อื่น รวมทั้งบำบัดความทุกข์ให้กับผู้อื่น ย่อมทำให้มีผู้สรรเสริญยกย่อง

65.อรรถกถาจลปโลกชาดก(6/81-85)

อนัตติคันธกุมารพระโพธิสัตว์หลงใหลในรูปโฉมสตรี ต่อมาได้สติระลึกถึงโทษของสตรี
ข้อสังเกตคือการได้สติทำให้รู้จักยั้งคิด ยั้งทำ

66.อรรถกถามหาปนาทชาดก(6/86-91)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติทำวสัถกะเทวราชได้ให้วิสุกรรมเทวบุตรลงไปนมิตปราสาท
 ให้แก่พระกุมารมหาปนาทผู้มีบุญบารมี ทั้งนี้พระกุมารไม่เคยทรงพระสรวล ทำวสัถกะเทวราชจึง
 ให้นักฟ่อนมาร่ำ พระกุมารจึงหัวเราะได้ในที่สุด

ข้อสังเกตคือการใช้ปัญญาแก้ปัญหาได้ถูกกับปัญหา ย่อมทำให้คลี่คลายไปได้ด้วยดี

67.อรรถกถาขุรปัชชาดก(6/91-94)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นหัวหน้าผู้รักษาตง ได้นำพ่อค้าผ่านตงใจไปได้ เพราะต่อสู้
 กับใจอย่างกล้าหาญ

ข้อสังเกตคือการมีสติไม่ขลาดกลัวประจักษ์กับการมีปัญญายอมทำให้ชนะศึกและศัตรูได้

68.อรรถกถาตักคสิณทชาดก(6/94-98)

ม้าว่าตักคสิณทพระโพธิสัตว์คิดจะช่วยเหลือนางม้าภักทลีสู้ผู้ล่ามของตน จนไม่ยอมกิน
 อาหารจนร่างกายซูบผอม แต่พระโพธิสัตว์ก็ถูกนางม้าทำกิริยาไม่งามตอบแทน จึงหลีกหนี
 ออกมา

ข้อสังเกตคือการไม่มีปัญญาพิจารณาการกระทำของตนยอมทำให้สูญเสียผลประโยชน์ที่
 ควรได้

69.อรรถกถาสุวัณณกัถกชาดก(6/99-103)

พญาช้างพระโพธิสัตว์ได้พานางช้างและบริวารลงเล่นน้ำในท่า ถูกปูทองหนีบขาไว้ นาง
 ช้างได้ขอร้องให้ปูทองปล่อยพญาช้าง เมื่อปูทองได้ยินเสียงนางช้างจึงปล่อย พญาช้างจึงกำจัดปู
 ทอง

ข้อสังเกตคือการมีสติและปัญญาในภาวะคับขันสามารถช่วยเหลือตนเองและผู้อื่นให้รอดพ้นจากภัยได้

70.อรรถกถาอุลุกชาดก(6/113-116)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นหงส์ทอง ได้รับการคัดเลือกให้เป็นหัวหน้าของสกุลชาติ ทั้งนี้ในครั้งแรกเหล่าสกุลชาติคิดที่จะเลือกนกเค้าแมวเป็นหัวหน้า แต่ก็ถูกคัดค้านจากกา จึงเป็นเหตุให้กาและนกเค้าเป็นศัตรูกัน

ข้อสังเกตคือการไม่มีปัญญาพิจารณาไตร่ตรองคำพูดและการกระทำย่อมก่อให้เกิดศัตรู

71.อรรถกถากุรุรัมมชาดก(6/132-153)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าธัญชัย ทรงรักษากุรุธรรมและบริจาตทาน จึงทำให้บ้านเมืองมีความสมบูรณ์ ต่อมาพระเจ้ากาลิงคราชได้ส่งทูตมาขอกุรุธรรมเพื่อไปปฏิบัติ

ข้อสังเกตคือการเชื่อฟังผู้ที่มีปัญญาแล้วน้อมนำหลักในการดำเนินชีวิตไปปฏิบัติ ย่อมทำให้มีความสุขในการดำรงชีวิต

72.อรรถกถาอัพกันตรชาดก(6/169-179)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นโชติราดาบสเล่าถึงเหตุการณ์ที่นกแขกเต้าแสวงหาผลมะม่วงรสดีที่ชื่ออัพกันตรให้แก่พระเทวี เพื่อตอบแทนพระคุณที่ชุบเลี้ยงตน จนดาบสพระโพธิสัตว์ต้องแบ่งผลมะม่วงให้

ข้อสังเกตคือการรู้จักใช้ปัญญาคิดหาวิธีที่จะแก้ไขปัญหา ย่อมทำให้สำเร็จลุล่วงด้วยดี

73.อรรถกถาเสยยชาดก(6/180-184)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระราชา ทรงบำเพ็ญทาน รักษาศีล ต่อมาเมื่ออำมาตย์คิดร้ายยุให้พระเจ้าพาราณสีทรงยกทัพมายึดเมือง พระโพธิสัตว์ก็ไม่ทรงคิดอาฆาต กลับแผ่เมตตาจิต จทำให้พระเจ้าพาราณสีได้สติ

ข้อสังเกตคือผู้ที่มีปัญญาแล้วย่อมไม่คิดเบียดเบียนผู้อื่น ขณะเดียวกันการคบคนพาลก็ย่อมทำให้หลงผิด

74.อรรถกถาสีริชาดก(6/193-201)

ดาบสพระโฬิสต์ว์ได้กล่าวสอนถึงการมีบุญจึงจะได้บริโภครัตน์ แม้แต่กษัตริย์ผู้มีทรัพย์ แต่ถ้าไม่มีบุญก็ไม่สามารถรักษาทรัพย์ไว้ได้

ข้อสังเกตคือการได้ฟังคำกล่าวสอนที่มีคติยอมทำให้ชวนคิดตามแล้วเกิดปัญญา

75.อรรถกถามัจฉทานชาดก(6/214-218)

พ่อค้าพระโฬิสต์ว์เป็นผู้ชอบบริจาคทาน ต่อมาน้องชายผู้คิดโกงในสมบัติได้ลักเงินไป แต่ได้ทำตกน้ำ เทวดาจึงได้บันดาลให้เงินอยู่ในท้องปลา และนำมาคืนพระโฬิสต์ว์ในภายหลัง

ข้อสังเกตคือผู้มีปัญญามักเป็นผู้ที่รักษาศีล ทำทาน

76.อรรถกถานานาฉันทชาดก(6/219-222)

พระโฬิสต์ว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าพาราณสีได้ปลอมองค์ไปตรวจพระนคร ได้ยินพราหมณ์ผู้หนึ่งทำนายว่าชะตาของพระองค์ตกอยู่ในอันตราย ต่อมาถูกโจรจับตัวไป ภายหลังที่โจรปล่อยตัวกลับมา พระราชาได้ตรัสถามพราหมณ์ในราชสำนักว่าพระชาติเป็นอย่างไร พราหมณ์ในราชสำนักทำนายทรงพระเจริญดี พระราชาจึงปลดพราหมณ์เหล่านั้น ตั้งพราหมณ์ผู้ทำนายพระชาติของพระองค์ว่ามีภัยเป็นพราหมณ์ทำหน้าที่ต่อไป

ข้อสังเกตคือผู้มีปัญญาอย่าอ้อมรั้งจักเลือกใช้ซ้ำ หรือบุคคลให้เหมาะสมกับหน้าที่

77.อรรถกถาสุปัตตชาดก(7/4-8)

พระโฬิสต์ว์เสวยพระชาติเป็นพญากา ต่อมานางกำมีอาการแพ้ท้องอยากกินเครื่องเสวยของพระเจ้าพรหมทัต กาตัวหนึ่งได้วางแผนให้บริวารลักเครื่องเสวยของพระราชา ส่วนตนจะขวางทางผู้เชิญเครื่อง ต่อมาพระราชาทรงทราบความจริงก็ตรัสชมเชยกาผู้วางแผน

ข้อสังเกตคือผู้ที่รู้จักใช้ความคิด มักทำอุบายเพื่อแก้ปัญหาได้

78.อรรถกถากามวิลาปชาดก(7/18-20)

เทวบุตรพระโฬิสต์ว์ได้ติเตียนนรุชผู้ได้รับโทษจากหลาวที่ยังคงคร่ำครวญถึงภรรยา

ข้อสังเกตคือผู้ที่ไม่มีปัญญามักลุ่มหลงอยู่ในกามตัณหา

79.อรรถกถาโกมารีบุตรชาดก(7/23-26)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นโกมารีบุตรดาบสให้อิโฉวาทแก่บรโหฬารลิงที่เลียนแบบ
อากัปกริยาที่ไม่สำรวมของดาบส บรโหฬารลิงได้สติ

ข้อสังเกตคือการไม่มีสติมักไม่สามารถแยกแยะสิ่งดีสิ่งใดชั่วไม่ได้ ต่อเมื่อได้สติจึงระลึก
ขึ้นได้

80.อรรถกถาพุกชาดก(7/26-28)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระอินทร์ได้ลงมาทดสอบศีลของนกยาง โดยการแปลงเป็น
แพะ แต่นกยางไม่มีศีลคิดที่จะจับแพะเป็นอาหาร พระอินทร์จึงกล่าวเตือนพฤติกรรมของนก
ยางที่ไม่มีศีล

ข้อสังเกตคือการมีมิจฉาปัญญามักเป็นลักษณะอุปนิสัยของคนพาล และมุ่งคิดร้ายผู้อื่น

81.อรรถกถามหาอัศลาโรหชาดก(7/38-44)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้ามหาอัศลาโรหะได้เสด็จไปกราบเข้าศึก แต่ทรงพ่าย
แพ้งจึงหนีไปที่หมู่บ้านแห่งหนึ่ง มีกระต่ายชายผู้หนึ่งได้ต้อนรับขับสู้พระองค์เป็นอย่างดี พระราชา
จึงตรัสให้กระต่ายผู้นั้นไปเฝ้าพระองค์ และตอบแทนบุญคุณ

ข้อสังเกตคือผู้ที่มีปัญญาอ่อนสามารถแยกแยะเวลาได้ถูกต้องว่าเวลานี้ควรทำสิ่งใด ไม่
ควรทำสิ่งใด ดังเช่นพฤติกรรมของพระราชา เมื่อทรงรู้ว่าเพลิงพล้ำต่อเข้าศึกก็เสด็จหนี รู้จัก
รักษาตัวรอด

82.อรรถกถาเอกราชชาดก(7/44-47)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าพาราณสีได้ถูกพระเจ้าทุพพิเสนทรมาน ด้วยการมัด
แขวน ห้อยศีรษะลง แต่พระโพธิสัตว์คิดแค้นเมตตา เครื่องจองจำก็หลุดพ้นพ้นนาการ ต่อมา
พระเจ้าทุพพิเสนได้สติ

ข้อสังเกตคือการมีปัญญาอ่อนสามารถระงับความทุกข์โดยการไม่คิดมุ่งร้ายตอบ ทำให้
จิตใจสงบ

83.อรรคกถาปลาชาดก(7/58-61)

รุกขเทวดาพระโพธิสัตว์ประจำต้นทองกวาวได้บอกที่ฝั่งทรัพย์ให้แก่พราหมณ์ผู้มีเมตตาจิต

ข้อสังเกตคือการดำเนินชีวิตอยู่อย่างผู้มีศีล มีปัญญา ไม่มุ่งเบียดเบียนผู้อื่น และช่วยเหลือผู้อื่น มักจะได้รับการตอบแทน

84.อรรคกถาสัณหาชาดก(7/68-71)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นบุตรบุโรหิต ต่อมาได้ออกบวชเป็นฤาษี ไม่ข้องเกี่ยวกับเรื่องทางโลก ถึงแม้ว่าพระเจ้าพรหมทัตสหายจะส่งส่วยหะอำมาตย์มาเชิญเข้าเมืองก็ตาม

ข้อสังเกตคือผู้มีปัญญาย่อมสละกิเลสทางโลก มุ่งบำเพ็ญเพียรเพื่อความสงบ

85.อรรคกถาบุจิมันทชาดก(7/73-76)

รุกขเทวดาพระโพธิสัตว์ประจำต้นสะเดาได้โลโลใจผู้มานอนใต้ต้นสะเดา เพราะมีคติว่านักปราชญ์ย่อมไม่คบกับคนพาล

ข้อสังเกตคือผู้มีปัญญาสามารถแยกแยะคุณและโทษของการคบบุคคล

86.อรรคกถาขันตีวาทีชาดก(7/80-84)

พราหมณ์กณฺฑทกุมารพระโพธิสัตว์ออกบวชเป็นฤาษี ต่อมาถูกพระราชารู้เห็นมโหดทรमान เพราะริษยาที่นางสนมของพระองค์พึงพอใจพระโพธิสัตว์ พระโพธิสัตว์ไม่คิดเบียดเบียน

ข้อสังเกตคือผู้มีปัญญามากไม่คิดเบียดเบียนผู้อื่น เพราะจะทำให้จิตใจไม่สงบ

87.อรรคกถาสัปณิตชาดก(7/94-99)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นกระต่าย เป็นเพื่อนกับลิง สุนัขจิ้งจอก และนาค ทำวสัฏกะเทวราชลงมาทดสอบศีลของสัตว์เหล่านี้ กระต่ายยอมสละชีวิตเพื่อให้เป็นอาหาร

ข้อสังเกตคือการรักษาศีลทำให้เกิดปัญญาที่จะแก้ไขปัญหา

88.อรรถกถากาตากาติชาดก(7/140-142)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าพรหมทัต มีพระมเหสีรูปโฉมงามชื่อกาภาติ นางกาภาติถูกพญาครุฑซึ่งแปลงกายเป็นมาณพมาเล่นสกากับพระเจ้าพรหมทัต พาไปยังวิมานสิมพลี ต่อมานางลอบเป็นชู้กับนาฏกเวร พญาครุฑจึงได้นำนางมาคืนพระเจ้าพรหมทัต

ข้อสังเกตคือการมักมากในกามคุณยอมทำให้ไม่มีสติและปัญญา กลุ่มหลงในกามราคะ

89.อรรถกถาสีลวิมังสาชดก(7/151-153)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นบุโรหิตของพระเจ้าพรหมทัต ทราบว่าพระราชาโปรดผู้รักษาศีล จึงออกบวชเพราะเห็นคุณของการรักษาศีล

ข้อสังเกตคือการมีปัญญายอมตระหนักถึงคุณของศีล จนน้อมนำไปสู่การปฏิบัติศีล เพื่อให้ชีวิตดีงาม

90.อรรถกถาปฐชาดก(7/175-177)

ฤาษีพระโพธิสัตว์แสดงธรรมให้เศรษฐีผู้ใจร้อน จนคลายความกังวลที่ไม่ได้ต้อนรับผู้ปฏิบัติธรรมที่มาเยือน

ข้อสังเกตคือการไม่มีสติยอมทำให้ไม่มีปัญญาที่จะแก้ไขปัญหาได้ เมื่อได้รับการเตือนสติ ก็ยอมตระหนักการกระทำของตนได้

91.อรรถกถาพาเวรฐชาดก(7/183-186)

นกยูงพระโพธิสัตว์ได้พ่อนางและเปล่งเสียงไพเราะ ชาวเวฬุรัฐจึงให้ลาภสักการะมากกว่า กางซึ่งเคยได้ลาภสักการะเช่นเดียวกัน

ข้อสังเกตคือการดำเนินชีวิตอย่างผู้มีปัญญา รู้จักการประมาณตน ย่อมเป็นที่สรรเสริญจากมหาชน

92.อรรถกถาวิสัยหชาดก(7/186-190)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นเศรษฐีผู้นิยมทำงาน พระอินทร์จึงต้องการทดลองความมุ่งมั่นในการทำงานด้วยการบันดาลให้ทรัพย์ของเศรษฐีพินาศ แล้วกล่าวว่าถ้าเลิกทำงานก็จะ

คืนทรัพย์ แต่เศรษฐกิจพระโพธิสัตว์ไม่เลิกทำงาน พระอินทร์จึงกล่าวสรรเสริญและคืนทรัพย์ทั้งหมด

ข้อสังเกตคือผู้มีปัญญาย่อมมีสติที่จะกำกับหลักการดำเนินชีวิต แม้จะถูกผู้อื่นทดสอบก็ยังมีจิตที่มุ่งมั่นในการดำเนินชีวิต

93.อรรคกถากุณตินีชาดก(7/193-196)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าพรหมทัต ได้ยินนกกระเรียนติเตียนการละเลยหน้าที่ๆ พระองค์ทรงรับปากว่าจะดูแลลูกนก ในขณะที่นางนกกระเรียนไปปฏิบัติหน้าที่ให้พระราชินี แต่พระกุมารก็มาฆ่าลูกนกตาย นางจึงให้เสื่อฆ่าพระกุมาร แล้วไปอยู่ที่อื่น

ข้อสังเกตคือความอาฆาตมุ่งร้ายย่อมทำให้เกิดมิชฌาปัญญา

94.อรรคกถาอัมพชาดก(7/196-199)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระอินทร์ได้เห็นดาบสคิดร้าย ใส่ความบุตรสาวเศรษฐกิจว่าเป็นผู้ลักขโมยเงินของเศรษฐกิจ พระอินทร์จึงทำอุบายขับไล่ดาบสโกงนั้น

ข้อสังเกตคือผู้ที่ให้ความฉลาดแกมโกงคิดร้ายย่อมพ่ายแพ้ต่อสัมมาปัญญาของผู้ที่คิดในทางที่ถูกต้อง

95.อรรคกถาเกสวชาดก(7/202-207)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นดาบสศิษย์ของเกสวดาบส ได้รักษาโรคของอาจารย์ให้หายขาดโดยอาศัยความสนิทสนม

ข้อสังเกตคือการใช้ปัญญาพิจารณาเหตุของปัญหาแล้วแก้ที่เหตุ ย่อมทำให้ผลคลี่คลายไปในทางที่ดี

96.อรรคกถาอญญาชาดก(7/207-209)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าพาราณสี ได้ห้ามไม่ให้ราษฎรทำบาปฆ่าสัตว์ ยักษ์ที่ให้ราษฎรนำอาหารมาพลีกรรมไม่พอใจ จึงคิดจะฆ่าพระโพธิสัตว์ พระอินทร์จึงลงมาปราบพวกยักษ์

ข้อสังเกตคือผู้มีปัญญารู้จักใช้ปัญญาแยกแยะสิ่งใดดี สิ่งใดชั่ว

97.อรรถกถาอรัญญชาดก(7/210-212)

พราหมณ์พระโพธิสัตว์ออกบวชเป็นฤาษีได้สั่งสอนบุตรให้ตระหนักถึงโทษของสตรี

ข้อสังเกตคือการไม่มีสติทำให้ลุ่มหลงในกามคุณ เมื่อได้สติยอมพิจารณาเห็นถึงโทษและรู้จักแยกแยะได้

98.อรรถกถาจุลลัมปาลชาดก(8/33-38)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นธัมมपालกุมาร ถูกพระราชบิดาทรมาณโดยตัดทั้งมือเท้า ศีรษะ โยนพระกุมารขึ้นสู่เบื้องบนแล้วใช้ปลายดาบรับไว้ ธัมมपालกุมารทรงอดทน มีสติไม่คิดมุงร้าย

ข้อสังเกตคือการมีสติยอมทำให้รู้จักข่มใจ ไม่คิดมุงร้าย และใช้ปัญญาคิดแยกแยะคุณและโทษได้

99.อรรถกถาสุวัณณมิกชาดก(8/39-44)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นเนื้อกวาง ได้ติดบ่วงของนายพราน นางเนื้อได้ขอร้องให้นายพรานปล่อยสามีของตน ในที่สุดจึงรอดพ้นจากภัย

ข้อสังเกตคือการใช้วาทะศิลป์จนบรรลุจุดมุ่งหมาย นับเป็นการใช้ปัญญาเพื่อแก้ปัญหาอีกลักษณะหนึ่ง

100.อรรถกถาสุสันธิชาดก(8/45-49)

พญาครุฑพระโพธิสัตว์แปลงองค์เป็นมาณพมาเล่นสกากับพระเจ้าตัมพราช มีจิตปฏิบัติต่อนางสุสันธิพระเทวีจึงลักนางไปอยู่สุบรรณพิภพ พระเจ้าตัมพราชได้ให้คนธรรพ์ไปสืบหานางสุสันธิเทวี คนธรรพ์ได้ลอบเป็นชู้กับนางสุสันธิ ในที่สุดพญาครุฑทราบความจริงจึงนำนางมาคืนพระเจ้าตัมพราช

ข้อสังเกตคือการลุ่มหลงอยู่ในกามคุณ ทำให้ไม่มีสติและปัญญาแยกแยะความถูกต้องได้

101.อรรถกถาหิริชาดก(8/58-60)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นเศรษฐีแห่งเมืองพาราณสี เป็นเพื่อนกับเศรษฐีชาวชนบท ต่อมาตกยากได้ไปขอพึ่งพาก็ได้รับการปฏิเสธ

ข้อสังเกตคือการเรียนรู้พฤติกรรมของคนพาลทำให้เกิดปัญญา

102.อรรถกถาหิตุณทิกชาดก(8/61-63)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพ่อค้าข้าวเปลือกเห็นพฤติกรรมของหมองูที่ไม่เอาใจใส่ต่อลิงที่ฝึกออกงานมหรสพ

ข้อสังเกตคือการได้เห็นพฤติกรรมของคนพาลที่มีความเห็นแก่ตัว ทำให้เกิดปัญญาเรียนรู้พฤติกรรมนั้น

103.อรรถกถาที่มิติโกศลชาดก(8/79-82)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นที่ฆาตุกุมาร คิดจะฆ่าพระเจ้าพาราณสีเพราะพระองค์ได้ฆ่าพระราชบิดาและพระราชมารดาของตน แต่ระลึกถึงโอวาทของบิดาได้จึงเลิกคิดฆ่า

ข้อสังเกตคือการมีสติยอมทำให้ถูกคิดและยับยั้งชั่งใจในการกระทำของตน

104.อรรถกถาเนรุชาดก(8/122-124)

พญาหงส์ทองพระโพธิสัตว์ได้อาศัยอยู่กับน้องที่เขานेरুবรพต ได้เห็นสัตว์อื่นต่างมีกายสีทองทั้งหมด จึงรู้ว่าที่แห่งนี้ไม่เป็นที่สำหรับบัณฑิต เพราะไม่มีการจำแนกแบ่งชั้นวรรณะและความดี

ข้อสังเกตคือผู้ที่มีปัญญาย่อมตระหนักรู้ว่าสถานที่ใดควรอยู่ สถานที่ใดไม่ควรอยู่

105.อรรถกถาอาสังกชาดก(8/125-131)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพรหมณ์ออกบวชเป็นฤาษี พบนางธิดาอยู่ในดอกบัวจึงนำไปเลี้ยงและตั้งชื่อว่าอาสังกกุมารี ต่อมาพระเจ้าพรหมทัตได้เสด็จประพาสป่า ทอดพระเนตรเห็นความงามของนางอาสังกจึงพ้อพระราชหฤทัย แต่ไม่สามารถนีกชื่อของนางได้นานถึง 3 ปี จึงสามารถบอกชื่อนางได้ถูกต้อง

ข้อสังเกตคือการมีปัญญาแล้วรู้จักใช้ปัญญาแก้ไขปัญญา

106. *อรรถกถานันทิยมิกราชชาดก(8/148-152)*

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาเนื้อชื่อนันทิยะ ได้สละชีวิตของตนเองเพื่อไม่ให้บิดาและมารดาถูกพระเจ้าโกศลราชล่อมจับ พระราชาเลื่อมใสในความกตัญญูจึงให้อภัยโทษแก่นันทิยะมฤคและฝูงเนื้อ

ข้อสังเกตคือการใช้ปัญญาแก้ปัญหา เพื่อระงับความทุกข์และช่วยเหลือผู้อื่น

107. *อรรถกถาปัปพชิตวิเหฐกชาดก(8/181-185)*

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระอินทร์ ได้ทำอุบายช่วยเหลือเหล่าบรรพชิตที่ถูกพระเจ้าพรหมทัตขับไล่ออกจากเมือง เนื่องจากมีวิพยาธิตนหนึ่งได้ถือเพศบรรพชิตแล้ว ประพฤติอสังกรรมกับพระเทวี

ข้อสังเกตคือผู้ที่มีปัญญาย่อมรู้จักทำอุบายระงับปัญหาที่เกิดขึ้น

108. *อรรถกถาศิขณชาดก(9/14-16)*

พญาแร้งพระโพธิสัตว์เป็นผู้มีความกตัญญูเลี้ยงดูบิดามารดาที่ชราและตาบอด ต่อมาพญาแร้งติดบ่วงนายพรานก็รำพึงถึงบิดามารดาด้วยความเป็นห่วง นายพรานได้สรรเสริญยกย่องและปล่อยตัวไป

ข้อสังเกตคือผู้ที่มีปัญญาคือผู้ที่รู้จักกตัญญูรู้คุณ คิดถึงผลประโยชน์ผู้อื่นมากกว่าตนเอง

109. *อรรถกถาพกพรหมชาดก(9/46-51)*

กัปมาณพระโพธิสัตว์ได้ช่วยเหลือบุคคลหลากหลายประเภทให้พ้นจากความทุกข์ เช่น การให้น้ำเป็นทานแก่มนุษย์ ช่วยผู้อื่นให้รอดพ้นจากโจร รวมทั้งช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นจากภัยของพญานาค

ข้อสังเกตคือผู้ที่มีปัญญามักใช้ปัญญาช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นจากความทุกข์

110. *อรรถกถาโกฏสิมพลีชาดก(9/89-91)*

รุกขเทวดาพระโพธิสัตว์อาศัยอยู่ที่ต้นจิว ในครั้งนั้นได้เห็นพญาครุฑจับนาคกิน แต่บังเอิญ ได้มีกิ่งไทรห้อยติดไป ในกิ่งไทรนั้นปรากฏว่ามีนกตัวหนึ่ง หลังจากที่พญาครุฑกินนาคเสร็จจึงทิ้ง ต้นไทร นกตัวนั้นจึงบินไปจับอยู่ที่ต้นจิวและถ่ายมูลลงมา รุกขเทวดาเกรงว่ามูลของนกตัวนี้มี เมล็ดพืชซึ่งภายหลังจะออกงามทำลายต้นจิว การกระทำของรุกขเทวดา ทำให้พญาครุฑ สรรเสริญที่รุกขเทวดารู้จักรังเกียจสิ่งที่พึงรังเกียจ

ข้อสังเกตคือผู้ที่มีปัญญาอ่อนมีสติรู้จักระมัดระวัง รักษาตนให้รอดพ้นจากภัยที่อาจ เกิดขึ้นได้

111.อรรคกถากุมมาสปีณชชาดก(9/98-108)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นบุรุษทุกคนตะ ได้ถวายขนมถั่วแก่พระปัจเจกพุทธเจ้า ด้วย ผลบุญที่ถวายขนมถั่วจึงทำให้ไปเกิดเป็นโอรสของพระเจ้าพรหมทัต ต่อมาได้อภิเษกสมรสกับ พระมเหสี ทั้งสองต่างระลึกถึงการบำเพ็ญทานในอดีตชาติได้

ข้อสังเกตคือผู้ที่มีปัญญาอ่อนดำเนินชีวิตในทางที่ตรงตามถูกต้อง

112.อรรคกถาปรัณตปชาดก(9/108-115)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นโอรสของพระเจ้าพาราณสี วันหนึ่งมีข้าศึกมาล้อมเมือง พระเจ้าพาราณสีจึงได้พาพระมเหสี บุโรหิต และทาสหนุ่มที่ชื่อปรัณตปะหนีออกไปจากเมือง วัน หนึ่งพระมเหสีลอบประพฤตีสัทธิธรรมกับทาสปรัณตปะ และลอบฆ่าพระเจ้าพาราณสี ภายหลัง พระกุมารเจริญวัยขึ้น บุโรหิตจึงได้กราบทูลความจริงให้ทรงทราบ พระโพธิสัตว์จึงสั่งให้ฆ่านาย ปรัณตปะ แล้วแต่งตั้งให้น้องชายดำรงตำแหน่งเป็นอุปราช

ข้อสังเกตคือผู้ที่มีปัญญาอ่อนรู้ว่าเวลานี้ควรพูด ไม่ควรพูด ดังพฤติกรรมของบุโรหิตที่ไม่ ทูลความจริงในเวลาที่เหมาะสม แต่อับทูลความจริงเมื่อภายหลังจากที่โอรสเจริญวัยขึ้น และดำรงเป็นพระเจ้าพาราณสีแทนพระราชบิดา

113.อรรคกถากัจจนโคตตชชาดก(9/117-124)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระอินทร์ ได้ช่วยเหลือหญิงมารดาผู้ถูกบุตรและบุตรสะใภ้ คิดอกตัญญูให้กลับมามีความสุข ด้วยการบันดาลให้บุตรสะใภ้รู้สำนึกผิด ติดตามหามารดาของ สามีเพื่อขอโทษ

ข้อสังเกตคือการใช้ปัญญาช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นจากความทุกข์ ดังพฤติกรรมของพระอินทร์ และสื่อถึงการมีสติยอมทำให้ตระหนักถึงการกระทำของตนเองดังที่บุตรสะใภ้รู้สำนึก

114. *อรรถกถาคังคมาลชาดก(9/143-153)*

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นบุรุษทุกคนที่รักชาติดี ต่อมาได้เกิดเป็นช่างกลบกระจำ พระเจ้าอุทัยราชชื่อว่าคังคมาล พระเจ้าอุทัยราชทรงแสดงถึงบุรพกรรมของพระองค์ ทำให้คังคมาลพระโพธิสัตว์เห็นถึงอันสงส์การรักษาดีจึงออกบวช

ข้อสังเกตคือการมีปัญญาแล้วใช้ปัญญาพิจารณาแยกแยะคุณและโทษ ย่อมทำให้มีสติ รู้จักใช้ปัญญาดำเนินชีวิตในทางที่ถูกต้อง

115. *อรรถกถาอาทิตตชาดก(9/171-175)*

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าเอกรวมหาราช พร้อมด้วยพระมเหสีได้บำเพ็ญทานแก่พระปัจเจกพุทธเจ้าตลอดพระชนมายุ ได้อานิสงส์จากการบำเพ็ญทานอย่างมหาศาล

ข้อสังเกตคือการมีปัญญายอมทำให้รู้จักที่จะดำเนินชีวิตในทางที่ถูกต้อง

116. *อรรถกถาอัฐฐานชาดก(9/176-180)*

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นบุตรเศรษฐี วันหนึ่งได้มาติดพันกับหญิงโสเภณี จนต้องให้เงินแกนางทุกครั้ง ต่อมาบุตรเศรษฐีลืมนำเงินนาง นางจึงโกรธและบริภาษต่าง ๆ นานา พระโพธิสัตว์รู้สึกเบื่อหน่ายในกามคุณ จึงออกบวช

ข้อสังเกตผู้ที่มัวเมาในกามคุณ เมื่อได้สติยอมเกิดปัญญาหลุดพ้นจากกามคุณ

117. *อรรถกถาโกสัมพียชาดก(10/5-10)*

เหตุการณ์กล่าวถึงพระภิกษุแตกความสามัคคี พระพุทธเจ้าจึงชักเรื่องทีพระเจ้าที่สี่ติโกศล ถูกพระเจ้าพรหมทัตปลงพระชนม์ เรื่องที่ฆาตุกรรมถวายชีวิตเพื่อพระเจ้าพรหมทัต หลังจากนั้น กษัตริย์ทั้งสองพระองค์จึงสามัคคีมาเป็นอุทธารณ

ข้อสังเกตคือการกระทำที่ขาดสติที่ยังคิด ยังทำ เมื่อได้ฟังอุทธารณอันจะทำให้เกิดการอุทิศ ย่อมเป็นอุบายที่เตือนให้มีสติได้อย่างแยบคาย

118.อรรถกถามหาสุวราชชาดก(10/10-15)

พญานกแขกเต้าพระโพธิสัตว์เป็นผู้มีความสันโดษ แม้ว่าจะอาศัยอยู่ที่ต้นมะเดื่อที่ไม่มีลูกก็ไม่บินไปที่ใด แม้แต่พระอินทร์ได้ลงมาทดลองใจพญานกแขกเต้าหลายครั้งก็ไม่ได้ผล ทั้งนี้มาจากพญานกแขกเต้าเห็นว่าต้นมะเดื่อนั้นเปรียบเป็นญาติและเพื่อน พระอินทร์จึงบันดาลให้ต้นมะเดื่อมีผลบริบูรณ์

ข้อสังเกตคือการดำเนินชีวิตอย่างผู้มีปัญญา ย่อมทำให้รู้จักเห็นอกเห็นใจผู้อื่น รวมถึงการไม่เห็นแก่ตัว ไม่มุ่งเบียดเบียนผู้อื่น

119.อรรถกถาจุลสุวราชชาดก(10/16-19)

พญานกแขกเต้าเป็นผู้ที่มีความมั่นคงในการรักษาไมตรีจิต ไม่ยอมบินหนีจากต้นไม้ผู้ไปที่ใด แม้ว่าจะพระอินทร์จะแปลงเป็นพญาหงส์มาสนทนา ชักชวนให้พญานกแขกเต้าบินจากไป แต่ก็ไม่สำเร็จ พระอินทร์จึงบันดาลให้ต้นไม้ผู้กลับเป็นต้นไม้ที่เจริญงอกงาม ออกผลบริบูรณ์

ข้อสังเกตคือผู้ที่มีปัญญาย่อมที่จะรู้จักการรักษามิตรภาพ แม้ว่าจะไม่ได้รับสิ่งตอบแทนหรือให้คุณค่าในด้านใด ๆ ก็ตาม ทั้งนี้การรักษามิตรภาพคือหลักแห่งกัลยาณมิตร ซึ่งเป็นหลักในการดำเนินชีวิตของผู้ที่มีปัญญา

120.อรรถกถาติตติรชาดก(10/67-73)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นนกกกระทา ได้อาศัยอยู่ในสำนักอาจารย์ทศปาโมกข์ ต่อมาภายหลังจากที่อาจารย์ได้สั่งสอนมาจนพำร่อยแล้วก็ถึงแก่กาลกิริยา นกกกระทากับสหายนจึงได้อาศัยอยู่ในอาศรมแห่งนั้น วันหนึ่งมีดาบสทศศีลผ่านมาได้ชำนาญกกระทาและสหายน ครั้นราชสีห์และเสือโคร่งซึ่งเป็นเพื่อนกับนกกกระทาได้มาเยี่ยม ไม่พบเพื่อน จึงคาดคั้นความจริงจากดาบสทศศีล เมื่อรู้ว่าดาบสได้ฆ่าเพื่อนของตน จึงฆ่าดาบสทิ้งเสีย

ข้อสังเกตคือการใช้มีจิตปัญญาทำความดีต่อผู้อื่นให้แก่ผู้อื่นจนถึงแก่ชีวิต ย่อมได้รับผลกรรมตอบสนองเช่นเดียวกัน

121.อรรถกถาจุโปสถิกชาดก(10/89)

มีเนื้อเรื่องกล่าวอยู่ในอรรถกถาปุณณกชาดก

122.อรรถกถากัณฑ์ปายนชาดก(10/104-113)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นดาบสชื่อว่าที่ปายนเป็นเพื่อนกับดาบสที่ชื่อมัททพยะ วันหนึ่งมัททพยะดาบสถูกใส่ความว่าเป็นโจร ที่ปายนดาบสได้มาแก้ต่างให้เพื่อนพ้นจากความผิด ต่อมาบุตรของมัททพยะถูกฆูพิษกัด ทั้งที่ปายนดาบสและมัททพยะดาบสได้ตั้งสัจจาธิษฐาน บุตรจึงรอดพ้นจากอันตราย

ข้อสังเกตคือการมีปัญญายอมรู้จักที่จะแก้ไขปัญหา ช่วยเหลือผู้อื่นได้

123.อรรถกถานิโครธชาดก(10/114-121)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพรหมณ์ชื่อนิโครธ มีสหายสองนายคือสาขะและโปติกะ ต่อมาพระเจ้าพาราณสีได้สวรรคต เหล่าอำมาตย์จึงพร้อมใจกันเสี่ยงปุษยราชรถ นิโครธได้กลายเป็นพระราชาก็แต่งตั้งให้สาขะเป็นเสนาบดี และโปติกะเป็นขุนคลัง นิโครธได้ให้โปติกะไปรับบิดามารดามาอยู่ในวัง แต่บิดามารดาไม่มา โปติกะได้ไปขออาศัยพักกับสาขะ แต่สาขะปฏิเสธไม่รู้จักโปติกะ ภายหลังจึงได้รับโทษ

ข้อสังเกตคือการไม่มีปัญญาทำให้ไม่รู้จักระมาณกำลังและฐานะของตน ดังสาขะ

124.อรรถกถามหารัชมปาลชาดก(10/130-137)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นบุตรพรหมณ์ชื่อธรรมปาล ตระกูลของธรรมปาลเป็นผู้รู้จัก วิชาศีล มีธรรมของสัตบุรุษเป็นวัตรปฏิบัติ อาจารย์ผู้สอนธรรมปาลรู้สึกแปลกใจที่ตระกูลของ ธรรมปาลไม่มีใครตายในวัยหนุ่ม แม้ว่าจะทดสอบด้วยการนำกระดูกสัตว์อื่นหลอก คนในตระกูล ก็ไม่เชื่อธรรมปาลตาย ด้วยเพราะศีลและธรรมสัตบุรุษที่ปฏิบัติสืบเนื่อง ทำให้ทุกคนเชื่อมั่นว่า ธรรมปาลยังไม่ตาย

ข้อสังเกตคือผู้ที่มีปัญญาเมื่อปฏิบัติธรรมยอมทำให้ดำรงชีวิตได้อย่างปกติสุข

125.อรรถกถาฆตบัณทิตชาดก(10/167-180)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระราชานามตบัณทิต มีพี่น้องจำนวน 10 คน พี่น้อง ทั้งหมดมีนิสัยพาล ครั้งหนึ่งบุตรของพี่ชายคนโตสิ้นชีวิตไป พระโพธิสัตว์จึงชี้ให้พี่ชายได้สติว่า บุตรที่ตายแล้วยอมไม่ฟื้น

ข้อสังเกตคือการไม่มีสติยอมทำให้ไม่มีปัญญาที่จะพิจารณาแยกแยะได้

126. อรรถกถา มาตุโปสกชาดก(11/1-8)

พญาช้างพระโพธิสัตว์ได้เลี้ยงมารดาที่ตาบอด ครั้งหนึ่งได้ช่วยเหลือชีวิตของบุรุษผู้หลงป่า คนหนึ่ง แต่บุรุษผู้นั้นกลับคิดอกตัญญู แะให้พระราชามาจับพญาช้างไป พญาช้างเส้าโศก คร่ำครวญถึงมารดา ในที่สุดพระเจ้าพาราณสีรู้สึกเลื่อมใสในความกตัญญูจึงปล่อยพญาช้าง กลับไปหามารดา

ข้อสังเกตคือผู้ที่มีปัญญาย่อมเห็นประโยชน์ของผู้อื่นดีกว่าตน ดังที่พญาช้างเห็น ความสำคัญของมารดา มากกว่าการมีความเป็นอยู่ที่สุขสบายในวัง

127. อรรถกถา ชุณหชาดก(11/9-19)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นโอรสพระราชานามว่า ชุณหกุมาร มีสายตาสั้นจึงเดินชนถูก หม้อของพราหมณ์ผู้หนึ่งและสัญญาว่าจะชดใช้ค่าเสียหาย พราหมณ์ผู้นั้นได้ขอทรัพย์และภรรยา

ข้อสังเกตคือการใช้ความฉลาดแกมโกงเพื่อช่วยเหลือตนเองให้มีชีวิตที่เป็นสุข

128. อรรถกถา รัम्मเทวบุตรชาดก(11/20-27)

รัम्मเทวบุตรพระโพธิสัตว์และอรัम्मเทวบุตรต่างได้มาพบกันที่กลางอากาศ ฝ่ายอรัम्मเทว บุตรไม่ยอมหลีกทางให้ พร้อมกับกล่าววาจาหยาบช้าทำรบกับอรัम्मเทวบุตร แต่อรัम्मเทวบุตรได้ กล่าววาจาไพเราะ ด้วยบารมีของอรัम्मเทวบุตรทำให้อรัम्मเทวบุตรตกลงจากอากาศลงมาสู่พื้น ภูธรณีสูบ

ข้อสังเกตผู้มีปัญญาจักใช้วาจาที่สุภาพยอมทำให้รอดพ้นจากอันตราย มากกว่าผู้ที่ไม่ มีปัญญา มักจะใช้วาจาไม่สุภาพ มักจะได้รับโทษ

129. อรรถกถา ปานีชาดก(11/45-54)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าพาราณสี ได้ฟังคำเทศนาของพระปัจเจกพุทธเจ้าที่ ตรัสถึงอานิสงส์แห่งการออกบวช จึงเกิดศรัทธาออกบวชตามคำเทศนา

ข้อสังเกตคือการรู้จักใช้ปัญญาพิจารณาสาระคำพูดย่อมได้รับประโยชน์อันเนื่องต่อการดำเนินชีวิต

130.อรรถกถาอุฎฺฐยชาดก(11/55-62)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นโอรสพระราชินีชื่อพระเจ้าอุฎฺฐย ทอดพระเนตรเห็นน้ำค้างบนยอดหญ้าหายไปเมื่อแดดส่องกระทบ จึงเห็นว่าชีวิตควรเปลี่ยนแปลง จึงได้ทูลขอพระราชบิดาและพระราชมารดาออกบวช แม้ว่าทุกคนจะทัดทานอย่างไรก็ไม่เป็นผล

ข้อสังเกตคือการรู้จักใช้ปัญญาพิจารณาคุณและโทษของการดำเนินชีวิตในทางโลก ย่อมทำให้เกิดสติพิจารณาให้เข้าใจถึงสภาวะชีวิตที่มีแต่กิเลสได้ลุ่มลึกขึ้น นำไปสู่การเกิดปัญญาที่คิดจะหาทางหลุดพ้นจากสภาวะดังกล่าว

131.อรรถกถามหากัณฺหาชาดก(11/145-152)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นท้าวสักกะเทวราช ทรงตระหนักถึงการทำบาปกรรมของมนุษย์ จึงแปลงองค์เป็นนายพราน และให้มาตุลีแปลงเป็นสุนัขดำ เมื่อประชาชนเห็นสุนัขดำตัวใหญ่ต่างก็พากันหวาดกลัว พระราชาได้ตรัสถามถึงเหตุที่พระโพธิสัตว์มาถึงที่นี่ พระโพธิสัตว์กล่าวถึงมนุษย์ไม่ประพฤติธรรม หลังจากนั้นได้กล่าวสอนให้มหาชนรวมทั้งพระราชินีตั้งมั่นอยู่ในธรรม

ข้อสังเกตคือผู้ที่ไม่มีความดีและไม่แยกแยะบาปบุญคุณโทษ จึงต้องมีการกล่าวเตือนสติให้ระลึกถึงการประพฤติธรรม

132.อรรถกถาโกสียชาดก(11/153)

เศรษฐีพระโพธิสัตว์ได้ตั้งโรงงานเพื่อบริจาคตาน ภายหลังจากที่ถึงแก่กาลกิณีแล้วไปเกิดเป็นท้าวสักกะเทวราช หลานเศรษฐีเป็นผู้มีความตระหนี่ ไม่ยอมบริจาคตาน อีกทั้งยังให้ภรรยาหุงข้าวปายาสให้เฉพาะตนเท่านั้น ไม่แบ่งแม้แต่ภรรยา ท้าวสักกะเทวราชจึงแปลงองค์เป็นพราหมณ์เพื่อทดสอบและกล่าวสอนให้พราหมณ์ละความตระหนี่ ตั้งโรงงาน

ข้อสังเกตคือผู้ที่ไม่มีความดีและไม่สามารถแยกแยะคุณและโทษของการกระทำของตน อีกทั้งมีพฤติกรรมที่พึงรังเกียจ เช่น ความตระหนี่ เป็นต้น

133. อรรถกถาหาปทุมชาดก(11/154-166)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นโอรสของพระเจ้าพาราณสีชื่อว่าปทุมกุมาร ต่อมาพระราชมารดาสิ้นพระชนม์ พระราชบิดาทรงตั้งหญิงอื่นให้เป็นพระมเหสีองค์ใหม่ วันหนึ่งพระเจ้าพาราณสีไปทำศึก พระมเหสีมีใจปฏิพัทธ์กับปทุมกุมาร ทรงชักชวนให้อภิรมย์กามภิเษ แต่ปทุมกุมารปฏิเสธ ภายหลังจากที่พระราชเสด็จกลับมา นางจึงฟ้องว่าปทุมกุมารคิดลวนลาม พระราชาจึงรับสั่งให้โยนปทุมกุมารลงเหว ด้วยบารมีของปทุมกุมาร พญานาคได้มารับไว้ยังนาคพิภพ ต่อมาปทุมกุมารกลับขึ้นมาสู่มนุษย์โลก ออกบวชเป็นฤาษี พระราชาทรงทราบความจริง จึงมีรับสั่งให้โยนพระมเหสีลงเหว

ข้อสังเกตคือการมีสติยอมทำให้ไม่กระทำบาปกรรม รวมทั้งไม่เป็นคนหูเบา ถ้าบุคคลนั้นมีสติที่จะเตือนตนเองให้ระลึกรู้ตัวอยู่เสมอ

134. อรรถกถากาลิงชาดก(12/37-46)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นปุโรหิตชื่อว่าภารทวาชะ ได้แนะนำให้อโอรสของพระเจ้าจุลลกalingคระครองราชย์โดยบำเพ็ญจักรพรรดิวัตร วันหนึ่งพระราชอาจะเสด็จไปหาพระราชบิดาพระราชมารดา แต่ไม่สามารถบินข้ามเขตของพระพุทธรเจ้า ปุโรหิตพระโพธิสัตว์จึงแนะนำให้โอรสนำเครื่องหอมไปบูชา

ข้อสังเกตคือการมีปัญญาสามารถแก้ไขปัญหาก็สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี

135. อรรถกถากิตติชาดก(12/37-46)

พราหมณ์กิตติพระโพธิสัตว์พร้อมน้องสาวไม่ยินดีในทรัพย์สมบัติ ภายหลังจากที่บิดาได้เสียชีวิต กิตติและน้องสาวจึงบริจาคตานสิ้นแล้วออกบวช ต่อมาผู้มีที่ศรัทธาต่างมาให้ลาภสักการะมากมาย แต่กิตติฤาษีไม่ต้องการจึงปลีกไปอยู่อย่างสันโดษ ท้าวสักกะเทวราชจึงลงมาทดสอบความเข้มแข็งของจิตใจ โดยแปลงเป็นพราหมณ์ทุกคตะ กิตติพราหมณ์ก็ยังคงมุ่งมั่นทำทานเพราะมุ่งสู่นิพพาน

ข้อสังเกตคือผู้มีปัญญาย่อมไม่หวั่นไหวต่อการทดสอบจิตใจใด ๆ ที่จะทำให้เกิดการลังเลหรือมีความไม่แน่นอน เพราะผู้มีปัญญาย่อมกำหนดจุดมุ่งหมายที่แน่ชัดแล้วนั่นเอง

136. อรรถกถารุชชาดก(12/69-78)

บริภาษพระราชและปฏิเสธไม่ยอมเป็นพระมเหสีของพระราช พระอินทร์จึงแปลงเป็นพราหมณ์ มาชุบชีวิตกินนรให้ฟื้นขึ้นมา

ข้อสังเกตคือการมัวเมาหลงในกามคุณยอมก่อให้เกิดความเดือดร้อนยิ่งแก่ผู้อื่น ถ้ามีสติ แล้วก็ยอมสามารถที่จะเตือนตนเองให้ระลึกถึงการกระทำของตน

140.อรรคกถาภัสกชาดก(12/128-139)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นบุตรพราหมณ์เศรษฐี ต่อมาครอบครัวได้สิ้นชีวิตลง พระโพธิสัตว์จึงพร้อมด้วยป้า ทาส และมีตรสหายออกบวช วันหนึ่งพระอินทร์ลงมาทดสอบการ รักษาศีลด้วยการลักอาหารไปซ่อนถึง 3 ครั้ง พระโพธิสัตว์จึงประชุมบุคคลเพื่อหาสาเหตุ ทุกคนปฏิเสธ ในที่สุดพระอินทร์ก็ปรากฏตัวเล่าความจริง

ข้อสังเกตคือการไม่ลุ่มหลงในกิเลสประกอบกับการมีศีล ย่อมทำให้มีสติคิดหาทาง แก้ปัญหา

141.อรรคกถาสุริชาดก(12/140-154)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระอินทร์ได้นำเทวบุตรองค์หนึ่งมามอบให้แก่พระเจ้าสุริจิมหาราช พระราชาปรารถนาอยากมีโอรส แต่ก็ไม่สามารถมีได้ ทั้งนี้พระอินทร์ต้องการมอบโอรสให้แก่พระมเหสีที่มีศีล ซึ่งบรรดาพระมเหสีมีพระนางสุเมธาที่เหมาะสมที่สุด พระอินทร์จึงทดสอบให้พระนางอรรคกถาธิบายศีลจนพอใจจึงมอบเทวบุตรให้ ต่อมาพระนางสุเมธาก็ทรงครรภ์ ประสูติพระโอรสและตั้งชื่อว่ามหาปนาทะ

ข้อสังเกตคือผู้ที่มีปัญญายอมแก้ปัญหาลุล่วงด้วยดีดังที่พระนางสุเมธาแสดงความรู้เรื่อง ศีล จนในที่สุดก็ได้โอรสให้แก่พระราช

142.อรรคกถาสาธินราชชาดก(12/193-203)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าสาธินราชแห่งเมืองมิลิลา ทรงรักษาศีลและโปรด การทำบุญ พระอินทร์ได้มาเชิญให้พระเจ้าสาธินราชเสด็จไปประทับในปราสาททอง ต่อมา พระราชารู้สึกเบื่อหน่ายจึงกลับมายังเมืองมิลิลา เพื่อมุ่งทำบุญต่อไป

ข้อสังเกตคือผู้ที่มีปัญญายอมปรารถนาที่จะดำเนินชีวิตอย่างพอเพียงมากกว่าการมีชีวิตที่ สุขสบายเกินความต้องการ

143.อรรถกถาภิกขพรัมปรชาดก(12/218-226)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นดาบส วันหนึ่งพระเจ้าพรหมทัตพร้อมด้วยปุโรหิตได้ปลอมตัวมาปะปนในหมู่ชาวบ้านมาหนึ่งในศาลา ในครั้งนั้นมีพระปัจเจกพุทธเจ้านั่งรวมอยู่ด้วย เมื่อชาวบ้านต่างนำอาหารมาถวายให้กับพระราชา ปุโรหิต ดาบส และพระปัจเจกพุทธเจ้า แต่พระราชากลับให้ปุโรหิตนำอาหารถวายแก่ดาบส ดาบสได้ถวายอาหารแก่พระปัจเจกพุทธเจ้าต่อไป

ข้อสังเกตคือผู้มีปัญญาย่อมรู้จักหน้าที่ บุคคล และกาลเทศะ

144.อรรถกถาจิตตสัมมุตชาดก(13/22-38)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นบุรุษจันฑาลชื่อจิตตกุมาร มีน้องชายชื่อสัมมุตกุมาร ถูกผู้อื่นรังแก จนกระทั่งทั้งสองสิ้นชีวิตไปเกิดเป็นสัตว์กึ่งกนกนายพรานยิง ในชาติสุดท้ายจิตตกุมารบังเกิดเป็นจิตตฤาษี ส่วนสัมมุตกุมารบังเกิดเป็นพระราชา ทั้งสองต่างระลึกถึงบุรพกรรมแต่หลัง จนพระราชาออกบวชตามจิตตฤาษี

ข้อสังเกตคือผู้มีปัญญา่อมจะดำเนินชีวิตอยู่ในความพอเพียง ไม่มัวเมาในกามคุณ

145.อรรถกถาสีวีราชชาดก(13/38-54)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นโอรสของพระราชาองค์หนึ่งชื่อสีวีราช ทรงใฝ่ในการทำทาน อยู่เนื่องนิตย์ วันหนึ่งคิดอยากทำงานด้วยการการสละชีวิต พระอินทร์จึงแปลงเป็นพราหมณ์ที่ตาบอดมาทดสอบความมุ่งมั่นในการทำงาน สีวีราชกุมารก็กระทำการควักดวงตามอบให้แก่พราหมณ์ พระอินทร์จึงบันดาลให้สีวีราชกลับมามีดวงตาเหมือนเดิม และกล่าวสรรเสริญ

ข้อสังเกตคือการมีปัญญาทำให้มีจิตใจที่แน่วแน่ ไม่หวั่นไหว ปรารถนาที่จะทำงานเพื่อมุ่งมรรคผล

146.อรรถกถาโรหนมิดชาดก(13/55-71)

พญาเนื้อโรหนมิดพระโพธิสัตว์ได้เลี้ยงดูน้องชายน้องสาวรวมทั้งมารดาที่ตาบอด วันหนึ่งพระเทวีของพระราชาได้ฝันว่าทรงสนทนารวมกับพญาเนื้อ แต่ฟังไม่ทันจบพญาเนื้อก็หายไป นายพรานจึงรับอาสาที่จะไปจับพญาเนื้อ โดยทำบ่วงดัก ในที่สุดพญาเนื้อติดบ่วง แต่อาศัยที่

น้องชายน้องสาววิงวอนไม่ยอมไป นายพรานจึงเลื้อมใส่แก้มบ่วงออก พญาเนื้อจึงฝากคำสนทนาธรรมไปถวายแด่พระเทวี

ข้อสังเกตคือผู้ที่มีปัญญายอมมีสติ ไม่ขลาดกลัวต่อความตายหรือความทุกข์ รู้จักพลิกสถานการณ์ร้ายให้เป็นดี

147.อรรถกถาภักลาติกชาดก(13/93-104)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระราชาชื่อภักลาติกราช เสด็จประพาสเพื่อล่าสัตว์ พบ กิन्नรและกิन्नรีต่างคร่ำครวญร้องไห้ พระราชาตรัสถามถึงเหตุที่ร้อง กิन्नรและกิन्नรีกล่าวว่า ทั้งสองพลัดพรากกันคืนหนึ่ง แต่ต้องคร่ำครวญถึงเจ็ดร้อยปี

ข้อสังเกตคือบุคคลผู้มีสติยอมจะไม่ลุ่มหลงอยู่ในความเศร้าโศก การมีสติจะทำให้เกิดปัญญาพิจารณาถึงเหตุที่เศร้าโศกได้อย่างชัดเจนขึ้น

148.อรรถกถาจัมเปยยชาดก(13/120-142)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญานาคชื่อจัมเปยยะใฝ่รู้ในธรรม ต่อมาได้ลงมาที่ มนุษย์โลกก็ถูกหมองจับไปทรมาน พญานาคจัมเปยยะก็อดทนไม่โกรธ เพราะเกรงว่าศีลที่ตน รักษาจะเสื่อมไป

ข้อสังเกตคือผู้มีปัญญาสามารถอดทนต่อความโกรธเพราะมีสติรู้ระลึกว่าความโกรธยอม ทำให้จิตใจร้อนรน ไม่สงบ

149.อรรถกถาชายัททิสชาดก(14/28-46)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นโอรสของพระเจ้าชายัททิสชื่อว่าอลินสัตตกุมาร วันหนึ่งพระเจ้าชายัททิสออกล่าสัตว์ถูกยักษ์จับตัวไว้ อลินสัตตกุมารยอมสละชีวิตของตนเพื่อบิดา ยังความเลื้อมใส่ให้แก่ยักษ์จึงปล่อยพระเจ้าชายัททิสเป็นอิสระ

ข้อสังเกตคือบุคคลผู้มีปัญญายอมไม่หวั่นไหวต่อความตาย

150.อรรถกถาฉัททันตชาดก(14/47-72)

พญาช้างฉัททันต์ถูกพระนางสุภัทธาพระมเหสีของพระเจ้าพาราณสีมุ่งอาฆาต เมื่อครั้งที่พระนางมีกำเนิดเป็นนางช้าง นางน้อยใจที่พญาช้างฉัททันต์ดูแลนางช้างตัวอื่น จึงลั่นใจตาย

ในชาตินี้พระนางจึงให้นายพรานตัดงาของพญาช้าง พญาช้างฉันทันต์ยอมให้ตัดงา แม้จะต้องเสวยทุกขเวทนามากเพียงใดก็ตาม ในที่สุดพระนางสุภัททราภีรู้สึกเสียใจ จึงกลั่นใจตาย

ข้อสังเกตคือผู้ที่ไม่มีสติและปัญญา มักกระทำการที่โง่เขลา สร้างความพินาศให้แก่ผู้อื่น

151. อรรถกถาหมากปีศาจ (14/87-97)

วานรพระโพธิสัตว์ได้ช่วยเหลือพราหมณ์ผู้หนึ่งซึ่งพลัดตกเหว แต่พราหมณ์ผู้นั้นกลับคิดอกตัญญูประทุษร้าย โดยการใช้ก้อนหินทุ่มใส่วานรในขณะที่นอนหลับ ด้วยผลกรรมทำให้พราหมณ์ต้องไปเกิดเป็นเปรตชดใช้กรรม

ข้อสังเกตคือผู้ที่ไม่มีปัญญา ย่อมไม่รู้จักกตัญญูรู้คุณ และมีนิสัยพาล ชอบคิดร้ายต่อผู้อื่น

152. อรรถกถาสัมพุลชาดก (14/116-130)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าพาราณสี ต่อมาได้ออกบวชเป็นฤาษี พระองค์มีโอรสชื่อโสตติเสนกุมาร โสตติเสนกุมารมีพระมเหสีคือพระนางสัมพุล ผู้ซึ่งตั้งสัจจกิริยาเมื่อครั้งที่ถูกยักษ์ลวณลาม จนโอรสหายประชวรจากโรคเรื้อน โสตติเสนกุมารกลับลืมบุญคุณของนาง ลุ่มหลงในสตรีอื่น พระโพธิสัตว์จึงชี้ให้มีสติ

ข้อสังเกตคือการไม่มีสติ ลุ่มหลงกามคุณ เป็นวิสัยของผู้ที่ไม่มีปัญญา แยกแยะคุณและโทษ

153. อรรถกถาสังขपालชาดก (14/219-242)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นโอรสของพระเจ้าพาราณสีชื่อว่าหุโยธนกุมาร มีความปรารถนาในทรัพย์ของพญานาค จึงตั้งมั่นรักษาศีล ต่อมาจึงได้บังเกิดเป็นพญานาคชื่อสังขपाल ครั้นได้ครองสมบัติ ก็เกิดความเบื่อหน่าย ตระหนักถึงโทษของกิเลส

ข้อสังเกตคือการมีสติ ย่อมทำให้เกิดปัญญาที่จะมองเห็นถึงคุณและโทษของกิเลส

154. อรรถกถาอุมาทนต์ชาดก (15/27-59)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นโอรสของพระเจ้าพาราณสีชื่อสิวีราชกุมาร มีบุตรเสนาบดีชื่ออภิปารกะ ทั้งสองต่างเป็นสหาย ต่อมาสิวีราชกุมารได้เป็นพระราชบิดา จึงได้แต่งตั้งให้อภิปารกะเป็นเสนาบดี ในครั้งนั้นนางอุมาทนต์เป็นสตรีที่มีรูปโฉมงดงาม พระเจ้าสิวีราชปรารถนาอยาก

ได้เป็นพระมเหสี แต่พราหมณ์ทูลแนะนำว่านางเป็นกาลกิณี นางอุมาทันทีจึงได้เป็นภรรยาของ อภิปารกะ วันหนึ่งพระราชาก็ทอดพระเนตรเห็นนางอุมาทันทีก็หลงใหล อภิปารกะเสนาบดีจึง ได้ทูลเตือนสติ

ข้อสังเกตคือการมีสติยอมทำให้ตระหนักถึงคุณและโทษของการลุ่มหลงในกามคุณได้เป็นอย่างดี

155.อรรคกถากุสชาดก(15/147-200)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้ากุสราชผู้มีรูปชั่วตัวดำ พระองค์ได้นางประภาวดีเป็นพระมเหสี แต่พระนางกลับรังเกียจพระเจ้ากุสราชอย่างยิ่ง จนต้องถึงกลับเมืองของนาง แม้ว่าพระเจ้ากุสราชจะขอร้องให้นางกลับคืนมาสู่เมืองของพระองค์ก็ไม่สำเร็จ ในที่สุดพระอินทร์บันดาลให้พระราชาทิ้ง 7 เมืองมาตีค้ำเพื่อชิงนางประภาวดี พระเจ้ามัททราชพระราชบิดาของนางประภาวดีต้องขอให้นางไปขอความช่วยเหลือจากพระเจ้ากุสราช

ข้อสังเกตคือผู้ที่ไม่มีความยอมไม่สามารถพิจารณาแยกแยะระหว่างรูป รส กลิ่น เสียง กับคุณงามความดีได้ เพราะเป็นผู้ที่ลุ่มหลงในกิเลสตัณหา

156.อรรคกถาโศคนันทชาดก(15/201-237)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นโศคนดาบส มีน้องชายชื่อนันทดาบส ทั้งสองต้องดูแลบิดามารดา วันหนึ่งโศคนดาบสได้ตกเดือนไม้ให้น้องชายปฏิบัติหน้าที่ก่อนพี่ชาย แต่น้องชายไม่เชื่อฟัง โศคนดาบสจึงขับไล่ออกจากบรรณศาลา ต่อมานันทดาบสได้ผูกมิตรกับพระเจ้าพาราณสี และได้ไปขอขมาโศคนดาบส โศคนดาบสได้กล่าวแสดงธรรม

ข้อสังเกตคือผู้ที่มีปัญญาย่อมรู้สำนึกถึงความผิดของตน และนำไปสู่การแก้ปัญหาที่ตนเองได้สร้างขึ้น

157.อรรคกถาสุธาโกชนชาดก(16/76-123)

เศรษฐีพระโพธิสัตว์เป็นผู้ใฝ่ในการทำทาน เมื่อสิ้นชีวิตไปแล้วจึงเกิดเป็นท้าวสักกะเทวราช ต่อมาได้เห็นโกสีย์เศรษฐีไม่รักษาทานวงศ์ไว้ได้ จึงลงมาทรมานให้โกสีย์เศรษฐีคลายมิจฉาทิฏฐิให้กลับมาใฝ่ในการทำทาน จนโกสีย์เศรษฐีเลื่อมใสคิดออกบวช และสามารถชี้ว่าผู้ใดมีจิตบริสุทธิ์ในการทำทาน

ข้อสังเกตคือการมีสติทำให้มองเห็นถึงความผิดของตน นำไปสู่การแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น จากความผิดของตน

158. *อรรถกถาหาสุตโสมชาดก(16/191-260)*

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าสุตโสม ทรงศึกษาวิชาในสำนักเดียวกับพระเจ้าพรหมทัต ต่อมาพระเจ้าพรหมทัตปรารถนาอยากกินเนื้อมนุษย์ จนถูกประชาชนขับไล่ออกจากเมืองไปเป็นโจรชื่อโบริสาท พระเจ้าสุตโสมจึงได้ทรมานโจรโบริสาทและแสดงธรรมโปรด จนได้สติ

ข้อสังเกตผู้ที่หลงผิดหรือมีความเห็นที่ผิด(มิจฉาทิฎฐิ) เมื่อมีผู้มาชี้แนะแนวทางที่ถูกต้องก็ยอมเกิดปัญญาที่มีความเห็นที่ถูกต้อง

159. *อรรถกถาเตมียชาดก(17/1-53)*

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นเตมียกุมาร ได้เห็นการเสวยทุกขเวทนาของเหล่านักโทษอาญาที่เกิดความกลัวที่จะต้องขึ้นครองราชย์สืบต่อพระราชบิดา เทวดาที่รักษาเสวตฉัตรแนะนำให้พระเตมียกุมารทรงทำอาการงอแงเปลี้ย บ้าใบ้ แม้พระราชบิดาและพระราชมารดาจะทรงรักษาอาการประชวรอย่างไรก็ไม่หาย พราหมณ์จึงทำนายว่าพระเตมียกุมารทรงเป็นกาลกิณีควรที่จะชุดหลุมฝังทั้งเป็น ภายหลังจากที่พระเตมียกุมารออกจากพระราชวังก็เลิกอาการงอแงเปลี้ย บ้าใบ้ ออกบวชเป็นฤๅษี

ข้อสังเกตคือการรู้จักใช้ปัญญาพิจารณาเหตุของปัญหาแล้วแก้ที่ต้นเหตุ จะนำไปสู่การหลุดพ้นจากปัญหาต่าง ๆ

160. *อรรถกถาหาชนกชาดก(17/54-109)*

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นมหาชนกกุมาร โอรสของพระอิฐุมมหาชนก ต่อมาพระโปลชนกอนุชาของพระอิฐุมมหาชนกทรงขึ้นครองราชย์ พระมหาชนกกุมารจึงต้องหนีภัยพร้อมพระราชมารดา วันหนึ่งคิดจะกลับมาชิงราชสมบัติคืน จึงสร้างเป็นพ่อค้าออกเดินทางไปค้าขายทางทะเล แต่เรือที่อาศัยมากลับอัปปาง พระมหาชนกต้องวายเป็นทะเลนานถึง 7 วัน นางมณีเมขลาได้มาช่วยพระมหาชนกให้รอดพ้นจากอันตราย พระมหาชนกได้กลับมาชิงราชสมบัติคืนสำเร็จพร้อมกับอภิเษกกับพระนางสีวลี ในที่สุดเมื่อหน่ยทางโลกจึงออกผนวช

ข้อสังเกตคือผู้ที่มีปัญญาย่อมรู้จักใช้ปัญญาพิจารณาปัญหา รู้จักแก้ปัญหา และรู้จักมีความอดทนไม่หวั่นไหวต่ออุปสรรค

161. *อรรถกถาสวรรณสามชาดก(17/110-143)*

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นสุวรรณสามกุมารเลี้ยงดูบิดามารดาที่ตาบอด วันหนึ่งมีพระราชาราชชื่อพระเจ้าปิลักษณ์ราชได้เสด็จประพาสป่า ได้ยิงธนูถูกสุวรรณสามกุมาร สุวรรณสามกุมารขอร้องให้พระราชาดูแลบิดาและมารดาแทน แต่ด้วยคำอิฐฐานของบิดาและมารดาและอานาภาพแห่งความกตัญญูจึงบันดาลให้สุวรรณสามฟื้นขึ้น

ข้อสังเกตคือผู้ที่มีความกตัญญูยอมมีปัญญาที่รู้จะช่วยเหลือผู้อื่นให้รอดพ้นจากอันตราย ดังที่สุวรรณสามกุมารได้ช่วยเหลือบิดามารดาที่ตาบอดด้วยการขอร้องให้พระราชาดูแลแทน ถ้าตนถึงแก่ชีวิตไป มิเช่นนั้นบิดามารดาอย่าอ้อมเดื่อร้อน

162. *อรรถกถาเนมิราชชาดก(17/144-196)*

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าเนมิราช ทรงประพฤติธรรมและใฝ่ในการบำเพ็ญทาน สร้างความเลื่อมใสแก่พระอินทร์จึงต้องให้มาตลีเทพบุตร ลงมารับพระเจ้าเนมิราชเสด็จไปเที่ยวชมสวรรค์และนรก ภายหลังจากที่พระเจ้าเนมิราชกลับมาก็ทรงสั่งสอนให้มหาชนตั้งมั่นในธรรม รักษาศีล บำเพ็ญทาน สร้างสมความดี ละการทำชั่ว

ข้อสังเกตคือผู้มีปัญญาจะชี้แนะให้ผู้อื่นมีคติในการดำเนินชีวิตที่ดีงาม ถูกต้อง ไม่หลงผิด

163. *อรรถกถาภุริทัตตชาดก(19/1-64)*

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญานาคภุริทัต มีความฝักใฝ่ในธรรม รักษาศีล ต่อมาถูกพราหมณ์ผู้รู้มนต์ทรมานงูได้ทรมานตน แต่พญานาคภุริทัตกลับไม่คิดเบียดเบียน สั่งสอนธรรมเตือนสติให้พราหมณ์ผู้ใช้เวทย์มนต์กลับใจ

ข้อสังเกตคือผู้ที่มีปัญญามักให้โอกาสแก่ผู้ที่กระทำผิด เพราะตระหนักดีว่าผู้ที่โง่เขลาอย่าอ้อมเกิดปัญญาได้ถ้ารู้จักที่จะคิด

164. *อรรถกถาจันทกุมารชาดก(19/65-107)*

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นโอรสของพระเจ้าเอกราช มีชื่อว่าจันทกุมาร ทรงตัดสินความอย่างยุติธรรม สร้างความไม่พอใจแก่พราหมณ์กัณทหาลผู้มีหน้าที่ตัดสินความและตัดสินบน พราหมณ์ทูลให้พระเจ้าเอกราชทำพิธีบูชายัญ โดยนำบุคคลที่เป็นที่รักมาเป็นเครื่องสังเวย พระมารดาจึงได้ตั้งสัจจาธิษฐานขอให้จันทกุมารปลอดภัย ในที่สุดพระอินทร์ก็ได้ลงมาล่าวเตือนสติพระราชาให้คลายมิจฉาทิฎฐิ

ข้อสังเกตคือบุคคลที่มีความใจเขลามักตกเป็นเหยื่อของผู้ที่มีมิจฉาปัญญา เช่นเดียวกับผู้ที่มีมิจฉาปัญญามักชอบคิดมุ่งร้ายผู้อื่นอยู่เสมอ

165.อรรคกถาพรหมนารทชาดก(19/108-146)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นนารทะพรหม ทรงทรมานให้พระเจ้าอังคตราชคลายมิจฉาทิฎฐิที่ห้ามไม่ให้ประชาชนทำบุญ รักษาศีล ด้วยการแปลงเป็นฤาษีมาสนทนารธรรม น้อมนำให้พระราชาเลื่อมใสในธรรม จนในที่สุดพระราชาพร้อมด้วยบริวารจึงยึดมั่นในธรรม

ข้อสังเกตคือผู้ที่มีมิจฉาทิฎฐิ เมื่อมีผู้มาชี้แนะให้ทางสว่าง ย่อมตระหนักถึงความผิดที่ตนกระทำ นำไปสู่การแก้ไขความผิดให้กลายเป็นความถูกต้อง

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์

นายสหะโรจน์ กิตติมหาเจริญ เกิดเมื่อวันที่ 28 มกราคม พ.ศ.2520 สำเร็จการศึกษาปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต (เกียรตินิยมอันดับสอง) สาขาวรรณคดีไทย จากภาควิชาวรรณคดี คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ เมื่อปีการศึกษา 2542 จากนั้นจึงเข้าศึกษาต่อในหลักสูตรอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวรรณคดีเปรียบเทียบ ภาควิชาวรรณคดีเปรียบเทียบ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในปีการศึกษา 2543 ระหว่างศึกษาในระดับปริญญาบัณฑิตเป็นผู้วิจัยในโครงการ“ภูมิปัญญาของคนไทย : ศึกษาจากหลักฐานด้านวรรณคดี” ของศาสตราจารย์ ดร.นิยะดา เหล่าสุนทร เมธีวิจัยอาวุโส สาขาวรรณคดีไทย โดยได้รับการสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย(สกว.) และในระหว่างศึกษาระดับปริญญา มหาบัณฑิตได้มีผลงานวิจัยเรื่อง“แนวคิดเรื่องปัญญาในชาดกที่แต่งในประเทศไทย” โดยได้รับทุนสนับสนุนการวิจัยจากเงินทุนจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยเฉลิมฉลองสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย